ખુશરૂને તેના એક દીકરાએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી બાપની આંખ આગળજ પોતાના ભાઇઓને મરાવી નાખ્યા ને બાપ પણ પાંચ દહાડા કેદમાં રહી મરણ પામ્યો (૬૨૮). પછી ચાર વર્ષમાં આઠ જણે રાજા કહેવડાવ્યું; ને યજેદજર્દ રાજા જે ૬૩૨ માં ગાદીનશીન થયલો તે પણ રાજ્યમાં સુલેહ આણી શક્યો નહીં, ને તે નવાજ મુસલમાન થયલા અરબોની સામો લડતાં ફાવ્યો નહીં ને નોહો—નાવંદની લડાઇએ ઇરાની જરતોસ્તી રાજનો સાડી ચારસેં વર્ષે અંત આણ્યો, (૬૪૧). (પછી યજેદજર્દ ૧૦ વર્ષ નાસભાગ કરતાં એક લોટ દળનાર જેના આસરામાં—ઘરમાં રહ્યો હતો તેનેજ હાથે કપાઇ મૂઓ હતો).

આરબરાજ.

જે લોક—આરબો* કોઇથી જીતાયા નહોતા—જેઓને તાબે કરવાને ઇરાની, ગ્રીક ને રોમન એઓ મિથ્યા મથ્યા હતા તેઓની કોરેશ નામની ઉંચી જાતિમાં પણ ગરીબ ઘેર મહમ્મદ જન્મ્યો (મક્કામાં ઇ૦ સ૦ ૫૭૦); તેને તેના સગાએ ઉછેર્યો ને એક વેપારી બાઇને ત્યાં ગુમાસ્તો રાખ્યો; તે દેશાવર કરી આવ્યો, શેઠાણી સાથે પરણ્યો ને સંસારી થઇ રહ્યો,—પણ તે ભવ્ય કાંતિમાન, સુંદર વાચાળ ને વાંચવા લખવાની જાણ નહોતી પણ વિચક્ષણ તથા વિચારવાન હતો, ને તેણે પોતાને જીબ્રીલ ફરેસ્તાની મારફતે મળેલા ધર્મનો બોધ પ્રથમ પોતાનાં કુટુંબને કીધો (૬૦૯); ૬૨૨ માં મદીને જઇ કેટલાક જણને મુસલમાન કીધા; પછી થોડીક ફોજ સાથે મક્કા ઉપર ચઢાઇ કરી તે શેહેર લીધું ને મુખ્ય દેવળમાની મૂર્તિઓનો નાશ કરી મુસલમાની ધર્મની સ્થાપના કીધી; અને જ્યારે તે ૬૩ વર્ષની ઉમરે (૬૩૨) મરણ પામ્યો ત્યારે અનેક જાતના ને અનેક ધર્મ મતને પાળનારા આરબો પેગંબર મહમ્મદના ધર્મરાજની સત્તા માનતા થઇ અહીંનું પ્રત્યક્ષ ને તહીંનું વચન ભાવથી માનેલું સુખ ભોગવવાને ઉત્કંઠિત થયા હતા.

* એબ્રેહામને હાગરથી થયલો દીકરો ઇસ્માએલ એણે ઇજીપશીઅન છોકરી સાથે શાદી કરી જે વંશ વિસ્તાર કીધો તે આગબ કુળ કહેવાયાં; આરબને સારાસેન પણ કહેછે; એક ગ્રંથકાર અટકળ કરેછે કે આરબો એબ્રેહામની સ્ત્રી સારાહથી થયલા દીકરાના વંશજો છે એમ જણાવવાને માટે હશે.

મહમ્મદનો બોધ આવો કે 'મનુષ્યે જગત્કર્ત્તા એક ઈશ્વરને માનવો; તેનું તત્વ અવિભાજ્ય છે ને તેનાં બીજાં સ્વરૂપો નથી; તે નિત્ય, સર્વ શક્તિમાન ને પરમ ઉદાર છે; તેના નિયમો એવા છે કે જેથી મનુષ્ય માત્રને સુખ થાયછે.' દહાડામાં પાંચવાર તેની બંદગી કરવી, તેની સખાવતને શોભે તેવી ક્રિયાએ તેને માન આપવું, એક કુટુંબના સૌ છે એમ જાણી સૌ માણસના ઉપર પ્રીતિ રાખવી, ગરીબને મદદ કરવી, દુઃખીની સંભાળ લેવી, કનિષ્ટ પ્રાણીઓ ઉપર પણ દયા રાખવી, દારૂથી દૂર રેહેવું, મોતથી નિડર રેહેવું, એ શિક્ષા દરેક જણે માનવી. બંદગી, ઉપવાસ ને સખાવત એ ત્રણ અને સૂનત, નહાવું ને મક્કાની જાત્રા એ ત્રણ અને મુએલાનું પાછું ઉઠવું, ક્યામતનો દહાડો, ને પ્રભુની ઇચ્છા—તેનો કગવતગદીર એ ત્રણ મુસલમાન ધર્મના મુખ્ય વિષય છે. જે કોઇ પેગંબર મહમ્મદનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેના બોધ પ્રમાણે ચાલશે તેને આ દુનિયામાં સુખ મળશે ને અહીં ન મળ્યું કે ન ભોગવાયું તો પેલી દુનિયામાં તે હંમેશાનું સુખ ભોગવશેજ. ક્યામતને દહાડે એક લાંબો પણ સાંકડો પૂલ ઓળંગતાં નઠારાં માણસ સાત નરકમાંનાં પેહેલામાં પડશે, ને સારાંને ફરેસ્તાઓ ઝાલી રાખી સાતમાં સ્વર્ગમાં લેઇ જઇ પ્રભુનાં આસન પાસે બેસાડશે અને ત્યાં તે મનમાન્યાં સુખ ભોગવશે. પ્રભુએ માણસને તૈયાર કરવાને એબ્રેહામ, મૂસા, ખ્રિસ્ત એઓને મોકલ્યા હતા ને તેઓ માન આપવાને યોગ્ય છે પણ પૂર્ણબોધિત કરવાનું કામ મહમ્મદનેજ માટે રાખ્યું હતું.

મહમ્મદ પછી તેનું સ્થાપેલું ધર્મરાજ ચલાવનારા તે ખલીફ કેહેવાયા. આરબસ્તાને તો મુસલમાન ધર્મરાજ્યની સત્તા મહમ્મદની કારકીર્દીમાંજ માની હતી ને પછી ૧૦૦ વર્ષની અંદર ઉત્તર તથા પૂર્વમાં સીરીઆ, આરમીનીઆ, ઇરાન, ખારેસ્મ તથા તેને લગતો જાક્સરટીસની આણીગમનો પ્રદેશ, બોખારા, સિંધુ નદીને લગતો પ્રદેશ તથા હિંદુસ્થાનમાં સિંધનો પ્રદેશ અને પશ્ચિમમાં, ઈજીપ્ટ તથા ઉત્તર આફ્રિકા (પ્રાચીન કાળમાં જેટલા પ્રદેશમાં રોમનું રાજ્ય હતું તેટલો સઘળો) અને સ્પેનનો ઘણો ખરો ભાગ—એ સૌ આરબરાજ્યમાં ગણાતાં થયાં હતાં; ને તે પ્રદેશોના લોકનો મોટો ભાગ મુસલમાન ધર્મ પાળતો થયો હતો. પાંચમો ખલીફ મોઆવીઆ એણે ડમાસ્કસને રાજધાની કીધી હતી (૬૬૧) ને તેના વંશજો ૭૫૦ સૂધી ખલીફ હતા; પછી અબ્બાસ વંશનો બીજો ખલીફ અલમન્સૂર એણે બગદાદને રાજધાની કીધી (૭૬૨); ને તેના વખતથી તે

હરૂન અલ રશીદના વખત સૂધી આરબરાજની પૂરેપૂરી જાહોજલાલી હતી (૭૫૪-૮૦૮). એવો પણ વખત હતો કે આરબોએ અલેકઝાંડ્રિયાનો મોટો પુસ્તકસંગ્રહ બાળી નાખ્યો હતો ને આવો પણ વખત હતો કે તેઓ વૈદક રસાયન ને જ્યોતિષમાં નામાંકિત હતા; ભૂમિતિ, બીજગણિત, શિલ્પ યંત્રવિદ્યા જાણતા, કવિતા વાર્તા ગાયન એતો તેઓનું સુંદર હતુંજ, અને ગ્રીક ભાષા ભણીને તેમાંહેની દોલત આરબોએ પોતાનામાં આણી હતી-(આરિસ્ટોટલનાં પુસ્તકોથી તેઓએજ યૂરોપના વિદ્વાનોને જાણીતા કીધાછે); નિશાળો, મેહેલો હવેલીઓ, રેશમ ઉનનાં કારખાનાં, વાડીઓ એ ઠામ ઠામ હતાં ને લૂટની દોલતે બગદાદ, ઈસ્પહાન, કુફા, ડમાસ્કસ ને કોરડોવા (સ્પેનમાં) એ શેહેરો ઝળાંઝળાં કરી રહ્યાં હતા.*

---

* ઈ૰ સ૰ ૬૩૨ થી તે ૮૦૮ સૂધી મુસલમાનોની અંતરસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતીઃ અબૂબેકરે કુરાન વિષયના છૂટા છૂટા ભાગ કહીં કહીં પડેલા તે સઘળાનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો; ને મોસ્સીલામા જે પેગંબરનું જોઇ નવો ધર્મ ઉભો કરવાને તજવીજ કરતો હતો તેને ને તેના સાથીઓને ખલીફની ફોજે મારી પાડ્યા હતા. ઓમરનું એક ગુલામે ખૂન કીધું હતું ને ઓથમનને ઈજીપ્ટની ફોજનાં માણસોએ તેના મેહેલમાંજ મારી નાખ્યો હતો ને તેના લોહીના છાંટા તેની પાસે પડેલા કુરાનને લાગ્યા હતા. ઓથમન પછી અલીની આણ ફરી પણ તેની દુશ્મન અયેશા (મહમ્મદની વિધવા) એણે આરબસ્તાનમાં બલવો કરાવ્યો, સીરીઆના નવાબ મોઆવીઆએ પોતાના પ્રાંતના બંડખોરોની સરદારી કરી અને ઇજીપ્ટની ફોજ તો સામી હતીજ; અલીએ અયેશાના મળતીઆઓને લડાઈ આપી હરાવ્યા પણ મોઆવીઆ ને ઈજીપ્ટનો નવાબ અમરૂ એ બેઓ સંપે રહી અલીને લડાઇઓ આપી; લડાઇઓ ચાલતી હતી તેવામાં કેટલાક જણે વિચાર્યું કે મુસલમાન ધર્મરાજ્યની અવ્યવસ્થા થાયછે માટે ત્રણે સરદારોને મારી નાખવા અને ત્રણ જણે (એકેકાએ એકેકને) એકજ દહાડે મારી નાખવાના સોગન ખાધા; એકે ભૂલથી અમરૂને બદલે તેના કારભારીને મારી નાખ્યો, બીજાએ મોઆવીઆને જખમ કીધું પણ ત્રીજો ફાવ્યો ને અલી મરણ પામ્યો; પછી મોઆવીઆ ખલીફ થયો; એણે અલીના દીકરા હાસેનને સમજાવી દીધો ને એ ગાદી ઉપરથી દાવો ઉઠાવી લેઈ મહેલ તજી મરૂઢીમાં જઈ રહ્યો. મોઆવીઆએ પોતાના દીકરાને ગાદી મળે એવું ઠેરવ્યું ત્યારે ઘણાક મુસલમાનના ઉસકેરવાથી હાસેનનો ભાઈ હુસ્સેન લડાઇ આપવા નીકળ્યો પણ ફસાઈ પડ્યો—મળતીઆઓ ખસી ગયા, હુસ્સેન તથા થોડાક સાથી એઓએ મરણીયાં થઈ લડાઈ કીધી, પણ સાથીઓ વિધાઈ પડ્યા ને હુસ્સેન પાણી પીતો હતો તેવામાં તેના મહોડામાં તીર પેઠું ને તે પડ્યો; પછી મોઆવીઆ સ્વસ્થપણે ખલીફની ગાદી ભોગવી પોતાના વારસને માટે મૂકી ગયો (૬૭૯). એ ઝગડાઓએ પાછળથી મુસલમાન ધર્મમાં બે પંથ ઉભા

હરૂનઅલરશીદનાં મરણ પછી ત્રણ ભાઈ વચ્ચે ટંટા ચાલ્યા ને પછી તેમાંનો એક ખલીફ થયો; તેની પછી મોહતસ્સેમ ગાદીએ બેઠો (૮૩૩) તેણે ૫૦ હજાર તુરકને પોતાની ફોજમાં ને મેહેલની રખેવાળી કરવામાં રાખ્યા; ને પછી થોડેક કાળે તે લડવૈયા લોક રાજ્યમાં કર્તાહર્તા થઈ પડયા. ઉપરા ઉપરી ઘણા ખલીફ બદલાયા; પ્રાંતોના અમલદારોએ ખલીફની સત્તામાંથી ખસવા માંડયું; સીરીઆ ને મેસોપોટેમીઆમાં નવાં રાજસ્થાન થયાં; અને ખલીફનું રાજ ફકત બગદાદ શહેરમાંજ રહ્યું. ઈજીપ્ટનો અમીર (તુરક) એણે સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું (૮૬૯); ઉત્તર આફ્રિકામાં બે સ્વતંત્ર રાજ્ય થયાં હતાં કે જેને ફાતિમાના કુળના મુસલમાનોએ પોતાને તાબે કરી લીધાં (૯૧૨); અબાસની વીસમી પેહેડીએ અલ રાધી (૯૩૪-૯૪૦) ખલીફ થયો તેણેજ છેલ્લી રાજગાદી ભોગવી, પછીના તે માત્ર ધર્મગુરૂ રૂપેજ મનાતા-રાજસત્તા તુરકોએ છીનવી લીધી હતી; ઈરાનમાં જે તુરક, અમીર અલ ઉમરાના ખિતાબ સાથે ઈરાનનો અમલદાર થયો તેણે પોતાની ગાદી વંશપરંપરાની કીધી (૯૪૪).

ફીધા કે જે આજ પણ છે; સૂની (આરબ, તુરક) કુરાનની સાથે બીજી કેટલીક શિક્ષા જે પેગંબરે વખતે વખતે કહી સંભળાવેલી, તેને પણ માને છે અને અબુબેકર, ઓમર, ઓથમન ને અલી એ ચારેને પેગંબરની ગાદીના ખરા હકદાર દાખલ માનઆ,પેછે પણ ધર્મગુરુના પવિત્રપણામાં અલીને કનિષ્ટ ગણેછે; શીઆ (ઈરાનના) ફકત કુરાનનેજ માનેછે અને પેહેલા ત્રણ ખલીફ વિષે બોલેછે કે તેઓએ ગેરવાજબી રીતે ફાતીમાના ખાવિંદની પાસેથી ગાદી છીનવી લીધી હતી ને તેઓ અલી જેટલા પાક નહોતા; ઈરાનીઓએ અલી હાસન હુસેન ને તેનાં વંશજને ૯ પેહેડી લગી પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મગુરુ—ઇમામ માન્યાછે. ૬૫૬ થી તે ૮૦૮ લગીમાં મુસલમાનોમાં ઘણાક પંથ કેટલાક કુરાનનાં અમુક અમુક કથનની વિરૂદ્ધ ઉભા થયા હતા. ઓમ્મીઆના વંશનો છેલ્લો ખલીફ મુસલમાન પ્રજાના કોપથી ઈજીપ્ટ નાસી ગયો ને ત્યાં માર્યો ગયો; અબાસે માજી ખલીફના એક શિવાય બીજાં સૌ સંબંધીઓને મારી નખાવ્યાં (તે અબ્દુલરહેમાને કોરડોવામાં ખલીફની ગાદી માંડી હતી); આલમન્સર ખલીફની કારકીર્દીમાં ઘણાક મુસલમાનો ઘાતકીપણે માર્યા ગયા હતા.

સલજુક તુરકરાજ.

દશમાં સૈકામાં ગિજનીનું મુસલમાની રાજ મંડાયું હતું ને અગિયારમાંના આરંભમાં સુલતાન મહમૂદે ખોરાસાનને પોતાનાં રાજ્યમાં જોડયું હતું; સલજુક નામના સરદારના નામથી ઓળખાતા જે તુરક લોક તેમાના એક તોગ્રલબેગે મહમૂદના દીકરા મસાઉદને ખોરાસાનમાંથી કહાડયો (૧૦૩૭), ખલીફના તાબાનો સરસ મુલખ પોતાના કબજામાં લીધો ને પોતાને બગદાદનો સુલતાન કેહેવડાવી ઇસ્પહાનમાં પોતાની ગાદી રાખી; તેના દીકરા અલ્પ અર્સલાન એણે જીહૂન ને ટૈગ્રિસ એ બેની વચમાના મુલખનું રાજ કીધું; ને એના દીકરા મલેકશાહ જલાલુદીને (૧૦૭૨-૧૦૯૨) સીરીઆ, એશિયામૈનર ને પૂર્વમાં ચીન સુધી એટલો મુલખ પોતાનાં રાજ્યનો કેહેવડાવ્યો; ને તેના પછી તેના ચાર દીકરાએ રાજ્યને વેંહચી લીધું હતું ને તેમાં રૂમ—ઐકોનીઅમનું રાજ્ય હેલસપોંટથી તે સીરીઆની સરહદ સૂધી હતું—અહીંના રાજા સુલીમાનની કારકીર્દીમાં ખ્રિસ્તી અને તુરક આરબ-મુસલમાન એ બે વચ્ચે પેહેલીવારની લડાઇઓ ચાલી હતી; ખ્રિસ્તીઓએ એશિયામૈનર ને સીરીઆનાં મુખ્ય શેહેરો જીતી લીધાં હતાં (૧૦૯૭), અને ઇજીપ્ટનો ખલીફ (ફાતિમાની ઓલાદ) જેણે તુરકલોકના માહોમાંહેના ટંટાનો લાભ લેઇ પાલેસ્ટૈનમાં પોતાની સત્તા બેસાડી હતી તેનાં લશ્કરને પણ હરાવી જરૂસલેમ લીધું હતું (૧૦૯૯). ઇ૦ સ૦ ૧૧૧૭ માં સલજુક વંશના છેલ્લા સત્તાધારીની કારકીર્દીમાં તેના સરદાર આતાબેક ઝંઘીએ ખ્રિસ્તીઓને એદેસ્સામાંથી હાંકી કહાડયા હતા; પછી તેને આરબ તુરક લોકે રાજી થઇને પોતાનો સર્વોપરિ સત્તાધારી માન્યો હતો.

એ આતાબેક ઝંઘીના દીકરા નૌરૂદીને ટૈગ્રિસથી તે નૈલ સૂધીનું રાજ્ય કીધું; તેની કારકીર્દીમાં ઇજીપ્ટના ખલીફો (ફાતિમાના કુળના) સાથે લડાઇઓ થઈ હતી ને ત્યાં અલીનો લીલો વાવટો ઉડતો તે ખસેડી નાખી આબાસનો કાળો વાવટો ઉડાડવામાં આવ્યો હતો; નૌરૂદીનનો માનીતો સરદાર સાલાદીન જેને ઇજીપ્ટનો સુલતાન કરવામાં આવેલો (૧૧૭૧) તેણે ૧૧૮૭ માં) પાલેસ્ટૈન ઉપર ચઢાઇ કરી જરૂસલેમ લીધું હતું ને તે ઉપરથી ખ્રિસ્તીઓ સાથે ત્રીજીવારની લડાઇઓ ચાલી હતી ને તેમાં તેણે રીચર્ડ તથા ફીલિપના લશ્કરો સામાં ફતેહમંદીથી લડી છેલ્લીવારે સલાહના. કરાર કરાવી લીધા હતા. સાલાદીન પોતાની ફતેહથી સ્વતંત્ર સત્તાધારી થયો હતો ને તેનું રાજ ટ્રિપોલીથી તે ટૈગ્રિસ સુધી ને આરમીનીઆના પહાડાથી

તે હિન્દી મહાસાગર લગીનું હતું; તેના પછી તેનું રાજ્ય બગદાદના ખલીફ નાસરની કારકીર્દીમાં (૧૧૮૦–૧૨૨૫) તેના કુટુંબના પુરુષોમાં વેંહેચાયું હતું–પણ તેમાં ધીરૂપે પોતાનું ઉપરીપણું રાખ્યું હતું; ૧૨૫૦ માં ધીરૂપના મામેલ્યૂક તુરકોએ પોતાનું રાજ કીધું હતું. ઈ૦ સ૦ ૧૨૫૮ માં જેંઘીસખાન મોગલે બગદાદ લીધું,[1] ખલીફ મોસટાસેમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો ને આરબતુરકનાં સઘળાં રાજ્યોમાં પોતાની આણ વર્તાવી.

ઓથમન તુરકરાજ.

સલજુક તુરક ઍકોનીઆમાં પોતાની સત્તા રાખી રહ્યા હતા પણ સત્તાધારીઓ કમજોર હોવાથી કેટલાંક તુરક કુટુંબોએ એશિયામૈનરના પહાડો તરફ જઈ ત્યાં કેટલાંક નાનાં નાનાં રાજ્યો માડ્યાં હતાં; એમાંનો એક ઉસમાન–ઓથમન જબરો નીકળ્યો ને તેણે પોતાનું મોટું રાજ્ય કીધું (૧૨૯૮). તેના વરાજો ગ્રીક રાજા તથા બીજા ખ્રિસ્તી સરદારો સામાં લડાઈઓ કરતા ને નવો પ્રદેશ પોતાના રાજ્યમાં જોડતા. બજાઝેત ૧ લાને તૈમુરલેન મોગલે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડ્યો હતો (૧૪૦૨) ને પછી થોડા વર્ષ રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત હતું પણ ૧૪૧૩ મા મહમ્મદ ૧ લો સુલતાનની ગાદીએ બેઠો હતો. એની પછી અમરૂથ (૧૪૨૧–૧૪૫૧) સુલતાન હતો ને પછી મહમ્મદ બીજાએ ૧૪૫૩ મા કોન્સ્ટટિનોપલ જીતી લઈ ગ્રીકરાજનો અંત આણ્યો હતો.[2] એ ૧૪૮૧ મા મરણ પામ્યો ને બજાઝેત બીજો ગાદી ઉપર બેઠો તેવારે ગ્રીસ, રૂમેનીઆ, વાલેચીઆ, સર્વિયા, બલગેરીઆ, બોસનીઆ, કાફ્ફા, આલબેનીઆ ને એશિયામૈનર એટલા પ્રદેશમાં તેની આણ મનાઈ હતી.

---

[1] જેંઘીસખાન પછી કુબ્લેખાનની કારકીર્દીમા મોગલરાજ અતિ વિસ્તારવાળું હતું; તે ૧૨૯૪ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનું રાજ્ય તુટી ઈરાનનું, જગેતૈનું, કેરિયાનું ને ચીનનું એ ચાર રાજ્યમા વેંહેચાયું હતું. ૧૩૭૦ મા તૈમુરલેને જગેતૈની ગાદી ઉપર બેઠા પછી બીજાં તેર રાજ્યો મેળવ્યાં હતા—એશીઆનો મોટો ભાગ તેણે જીતી લીધો હતો પણ તેના મરણ પછી રાજ્યોમા પાછા ફેરફાર થયા હતા.

[2] સ્પેનમાં ફરડિનાડે ગ્રાનેડાના મુસલમાન રાજ્યનો અંત આણ્યો હતો.

ગ્રીકરાજ.

રોમનો મહારાજા થીઓડોશિયસ ઈ૰ સ૰ ૩૯૫ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો મોટો દીકરો આરકેડિયસ, ગ્રેસ, એશિયામૈનર, સીરીઆ, ઈજીપ્ટ ડેશિયા, માસીડાનીઆ—એ પૂર્વ પ્રદેશનો રાજા થયો હતો; વીસી ગોથને રાજ્ય-માંથી ખંડણી મળ્યાં કરતી તે આરકેડિયસે બંધ કીધી ને એ ઉપરથી તે ઝુંડ જ્યારે ગ્રેસ પાનોનીઆ ઉપર તુટી પડયાં તે આથેન્સ લગી આવ્યાં ત્યારે રાજાએ નાણું આપી તથા તેના સરદારને ઇલીરીકમનો પ્રીફેક્ટ બનાવી સંકટ નિવાર્યું હતું; થીઓડોશિયસની કારકીર્દીમાં સુલેહ હતી ને તેના બનેવી માર્શીઅને (૪૫૦–૪૫૮) બહાદુરીથી આટ્ટિલાની સામાં ટક્કર લીધી હતી ને ધીરતાથી રાજ્યના ધર્મવિષયમાં પણ સ્વસ્થતા રખાવી હતી; (૪૫૩ માં માર્શીઅનની રાણી પુલચેરીઆ મરણ પામી તેની સાથે થીઓડોશિયસના વંશની સમાપ્તિ થઇ હતી). લોક, લશ્કર ને રાજસભા એ ત્રણેની પ્રસન્નતાથી નીમાયલો લીઓ રાજા મૂઓ ત્યારે તેનો દીકરો લીઓ બીજો ગાદીએ બેઠો. પણ પ્રીટોરીઅન ફોજનો હક ઐસોરીઅન ફોજે છીનવી લેઇ પોતાના સરદાર ઝીનોને (લીઓ પેહેલાના જમાઇને) રાજા કીધો; એ મૂઆ પછી લીઓ બીજાની મા પોતાનાથી જૂદા પંથના આનસ્ટાસિયસ સાથે પરણી ને એ ગાદીએ બેઠો (૪૯૧). એણે જૂના પંથના ખ્રિસ્તી ઉપર કરડાકી રાખી પણ લોકને માથેથી જુલમી કર ખસેડયા, દરજા વેચવાની ચાલ કહાડી નાખી, માણસ જાનવરની લડાઇના ખેલ બંધ કીધા, હુલ્લડિયા ઐસોરીઅનને રાજ્ય બહાર ડેરવ્યા અને કૉન્સ્ટંટિનોપલનાં રક્ષણને માટે યૂક્સૈનથી તે પ્રોપોંટિસ સૂધી ૫૪ મૈલની દીવાલ બાંધી; પણ ધર્મ સંબંધી ઝગડા ચાલવાથી રાજધાનીનાં ૧ લાખ માણસોના પ્રાણ ગયા હતા. એ રાજા મરણ પામ્યો ત્યારે આમાનશીઅસ હીજડાએ પોતાના એક આસામીને માટે ફોજનાં માણસોને લાંચ આપવાને જસટીન નામના સરદારને નાણાની મોટી રકમ સોંપી, પણ એણે પોતાનેજ માટે મતો એકઠાં કીધાં ને ગાદી મેળવી—(જસટીન ગ્રેસનો ગામડીઓ હતો, ને તે લીઓની કારકીર્દીમાં રાજાની રખેવાળ ફોજનો સરદાર થયો હતો); જસટીન તદન અભણ હતો પણ તેણે પોતાના ભણેલા ભતરીજા જસટિનિયનને સાથે રાખી રૂડી રીતે રાજ ચલાવ્યું. જસટીન મૂઆ પછી જસટિનિયને ૩૮ વર્ષ રાજ કીધું (૫૨૭–૫૬૫); તેના સરદાર

બેલીસારિયસે ઈરાનીઓની સામાં ફતેહમંદીથી લડાઈઓ કીધી; ઉત્તર આફ્રિકા વાંડલપાસેથી જીતી લીધું ને સીસીલી ને નેપલ્સ જીતી રોમ સૂધી ધસારો કરી ઓસ્ટ્રોગોથની રાજધાની જે રાવેના તે લીધું; પછી ગ્રીકની દરબારની ખટપટથી તેને પાછો બોલાવી નારસીઝ સરદારને ઈટલી મોકલ્યો હતો ને એણે ગોથનાં રાજ્યનો પૂરેપૂરો અંત આણી ઈટલીને ગ્રીક રાજ્યનો પ્રાંત કીધો હતો (૫૫૪); જસટિનિયને રોમન રાજ્યધારા વિષયના જૂદા જૂદા પ્રકારના સંગ્રહ કરાવ્યા ને છવ્વીસેક દેવળો બંધાવી આરસપહાણ તથા સોનાંથી સણગાર્યાં ને રેશમ ઉપજાવવાનાં કારખાનાંઓ કહડાવ્યાં; તે ધર્મી ને ઉદ્યોગી રાજા હતો પણ દરબારની બદફેલીની સામાં થવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી, તે પોતાની છટેલ લોલ રાણીને ને ભરોસો તોડનાર તથા જાલમ કારભારીઓને વશ હતો; તેની કારકીર્દીમાં ગાડીદોડની સરતના ઝગડાઓ ચાલવાથી બખેડા થયા હતા ને તેમાં રાજધાનીનાં ઘણાંક સરકારી મકાન તથા લોકનાં ઘરો બળી ગયાં હતાં; ૫૨૬ તથા ૫૫૭ માં ધરતીકંપ થયલા તેથી તેના રાજ્યપ્રદેશમાં કેટલેક ઠેકાણે બારે નાશ થયો હતો; મરકી આવેલી તેથી રાજધાનીનાં ૪ લાખ માણસ મરી ગયાં હતાં ને કેટલાક પ્રાંત ઉજડ વળ્યા હતા; તેની ૬ લાખ ૪૦ હજાર ફોજ હતી તે ૧ લાખ ૪૦ હજાર ઉપર આવી રહી હતી. જસટીન બીજાની કારકીર્દીમાં નારસિઝ સરદારને બેઆબરૂ કરવામાં આવેલો તેથી પૂર્વ તથા પશ્ચિમ પ્રદેશોમાં જંગલી ટોળાં વણસાડ કરતાં; તેણે ઈરાનીઓની સામાં તુરક સાથે દોસ્તી કરાર કીધા ને તેથી રોમન લોક મધ્ય એશિયામાં વેપાર કરવાને શક્તિમંત થયા હતા. ટૈબીરીઅસ રાજાના સરદારોએ ઈરાનીઓ ઉપર ફતેહ મેળવી ને પછી તેના જમાઈ મોરીસ રાજાએ ઈરાનીઓનો જીતી જીધેલો મુલખ પાછો લીધો પણ તેના લશ્કરે તેઓની ફોજને (બેહેરામની સરદારી વાળી) એરિવામૈનરમાં ધસી આવતી અટકાવી હતી; જ્યારે બેહેરામે ખુશરૂને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેહેલ્યો ત્યારે મોરીસે તેને આસરો આપી પાછો ગાદીએ બેસાડયો હતો ને એ આભારના બદલામાં ખુશરૂએ તેનો હારેલો મુલખ તેને પાછો આપ્યો હતો; તેની ફોજે બલવો કરી તેને રાજધાનીમાંથી હાકી મૂક્યો ને ફોકસે રાજગાદી ઝડપી (૬૦૨). એણે મોરિસને પકડાવી મંગાવી તેને કુટુંબ સહિત મરાવી નાખ્યો; દરેક પ્રાંત બળવો કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હતો પણ તેટલામાં ફોકસ મરીગયો ને આફ્રિકાનો અમલદાર હીરાકલીઅસ જે તે સમા ઉપર કોન્સ્ટંટિનોપલ આવી પોહોંચેલો તેને ગાદી આપવામાં આવી (૬૧૦). ઈરાનીઓ ઉપર

ગ્યું

ઉપરી ફતેહ મેળવતા ધસ્યા આવતા હતા ને આવર લોક તો મુલખ ઉજાડ વાળતા રાજધાની નજીક આવી ૨ લાખ ૭૦ હજાર ગ્રીક કેદી લઈ ગયા હતા, એ હાલતમાં હિરાક્લીયસે કોન્સ્ટંટિનોપલ ટાળી કારથેજને રાજધાની કરવાની ગોઠવણ કીધી પણ ધર્માધિકારીઓએ તેમ કરવાની ના કહી ને નાણાની મદદ કીધી કે જેથી તેણે ખુશરૂ સાથે લજ્જિતપણે પણ સલાહના કોલકરાર કીધા—વર્ષે વર્ષે ૧ હજાર ટાલેંટ સોનું, ૧ હજાર ટાલેંટ રૂપું, રેશમી કપડાં, ઘોડા ને સુંદર સ્ત્રીઓ આપવાનું કબૂલ કીધું; પછી વળી બાજી ફરી (૬૨૨ થી), ને ગ્રીક રાજાએ સાહસ કરી લડાઈઓ ચલાવી ને ઉપરા ઉપરી ફતેહ કરી પોતાની ને રાજની ગૂમાવેલી આબરૂ પાછી મેળવી; પણ એ લડાઈઓથી રાજ્ય ખાલી થઈ ગયું—બે લાખ સીપાઈ કપાઈ પડ્યા હતા, અને ધર્માધિકારીઓનું લીધેલું નાણું પાછું અદા કરવાને ઉજાડ થયલા પ્રાંતના લોક ઉપર નવા કર મૂકવાની જરૂર પડી; ૬૩૨ થી આરબોએ હુમલા કરવા માંડ્યા ને હિરાક્લીઅસે સીરીઆ તથા ઈજીપ્ટ એ ખોયાં. પછી તે ધર્મસંબંધી વાદવિવાદમાં પડ્યો ને ૬૪૧ માં મરણ પામ્યો.

હિરાક્લીઅસના વંશના સાત રાજાઓએ ૭૧૧ સૂધી રાજ કીધું તેમાં એક ઝેરથી મુઓ; બીજો પદચ્યુત થયો; ત્રીજો ભાઈનું ખૂન કરી રાજ્ય બહાર થયો ને ગુલામને હાથ માર્યો ગયો; ચોથાએ પોતાના બે ભાઈને આંધળા કીધા હતા; પાંચમાએ બેજમઝાના દોસ્તોને કારભારી કરી ઘાતકીપણું કરેલું તે રાજ્ય બહાર થયો; છઠ્ઠો પણ; ને સાતમો ગાદીએ બેઠો કે પાંચમો પાછો દાવો કરી બલગેરીઅન લોકની ૧૫ હજાર ફોજ સાથે આવી ગાદીએ બેઠો ને વેર લેતો થયો—અમીરોને તેઓનાં બારણાં આગળ શિરચ્છેદ કરાવ્યા, કોથળાઓમાં ઘલાવ્યા ને તેઓનાં ગળામાં સીસાં રેડાવ્યાં; ત્રાહે ત્રાહે થઈ લશ્કર ને લોક સામાં થયા ને તે રાજા જસટિનિયન બીજો એક ખૂનીને હાથે માર્યો ગયો. પછી ૭ વર્ષમાં ૩ ત્રણ રાજા થયા ને પછી લીઓ (ઐસોરિયન) રાજા થયો (૭૧૭—૭૪૨) તેની કારકીર્દીમાં આરબોએ કોન્સ્ટંટિનોપલને તેર મહિના ઘેરાથી સપડાવ્યું હતું પણ તે પોતાના ઊંચા કોટ વડે ને ગ્રીક અગ્નિવડે* બચ્યું હતું. લીઓએ ધર્મ

* નપ્થતેલ, ગંધક ને રાળ એની મેળવણીનો ધાડો ધુમાડો થઈ ભયંકર અવાજ કરતો ને આડી દીશાએ જતા પણ સતેજ રહેતો, પાણી લાગવાથી વધારે ભડકો કરતો, રેતી કે મૂતર કે સરકો એથીજ હોલવાતો; વાસણોમાંથી રેડાતો, તાંબાની નળીઓમાંથી ફેંકાતો વગેરે ઘણીક રીતે વપરાતો; એની જાણ

સંબંધી વાદવિવાદ વધાર્યો; (૭૨૬) મુર્ત્તિનો નિષેધ પ્રગટ કીધો; લોકનાં મન દુખવીને પણ દેવળોમાંની મૂર્ત્તિયો ભાંગી નખાવી; અને ટાપુઓના લોક, ઇટલીના ગ્રીકલોક ને રોમનો એઓએ રાજાના ઠરાવ ન માન્યા તોપણ લીઓએ પોતાની હઠ મૂકી નહોતી. તેનો દીકરો રાજા થયો તે છટેલ ને જાલમ ને બાપના જેવોજ મમતી હતો; તેની કારકીર્દીમાં આરમીનીઆ ને સીરીઆ આરબ પાસેથી પાછાં લેવાયાં, બલગેરીઅન જીતાયા, ઘણાક કેદી (લડાઈના) છોડવાયા, ને એસના ઉજડ થયલાં શેહેરો ફરીથી વસાવવાની ગોઠવણ થઈ. તેના પછી જે ગાદીએ આવ્યો તેણે પાંચ વર્ષ રાજ કીધું ને પછી તેના બાળક દીકરાની વતી તેની મા એરીન એણે કારબાર કીધો; તેની કારકીર્દીમાં નેસીની આહીં ૩૭૦ ધર્માધિકારીની (બિશપની) સભા મળી હતી ને તેઓના ઠરાવથી મુર્ત્તિપૂજન પાછું ચાલતું થયું (૭૮૭); પછી તેને રાજ્ય બહાર કરવામાં આવી હતી પણ ત્યાંથી તેણે ખટપટ ચલાવી લશ્કર તથા લોકને વશ કીધા ને તેના દીકરા રાજાને પદભ્રષ્ટ ને આંધળો કરવામાં આવ્યો; પછી એરીને સ્વતંત્ર રાજકીધું ને બહારથી સુંદર દેખાડ્યું, પણ વળી તેને તેનાજ તીજોરરે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી (૮૦૨);—એ સમે એશિયામૈનર, કાફકા, એસ, માસીડોનીઆ, ઇપૈરસ, સલિયા, કોમ્પેઆ, ગ્રીસ, ઇટલીનો દક્ષિણ ભાગ, સીસીલી, સૈપ્રસ, રહોડસ ને ક્રીટી એટલો પ્રદેશ ગ્રીકરાજ્યનો રહ્યો હતો. પછી રાજ્યમાં અસ્તાવ્યસ્તા હતી ને ઘણોક પ્રદેશ આરબોએ જીતી લીધો; મૈકલ ત્રીજાના રાજમાં (૮૪૨–૮૬૭) ગ્રીક ખ્રીસ્તી પંથ ને લાટિન ખ્રિસ્તી પંથ એમ ભેદ પડવા માંડયો. એના પછી બેસીલ ગાદીએ બેઠો ને રાજ્ય પાછું દીપાવ્યું; એણે આરબ તથા બીજા જંગલીઓને ડરતા રાખ્યા, વસૂલ ખર્ચની વ્યવસ્થા રાખી ખાલી થયલો ખજાનો ભર્યો ને તે લોકનો હિતુ હતો; તેનાં મરણ પછી તેનો દીકરો રાજા થયો તે પોતાની બહારની લડાઈઓમાં તેટલો ફતેહમંદ નહોતો પણ બીજી બધી વાતે બાપના જેવોજ હતો; એ ૯૧૧ માં મરણ પામ્યો ત્યાર પછી દશમા સૈકાની આખરે ગ્રીકરાજ્યની સ્થિતિ આવી કે માંહો માંહે ઝગડા હતા, બહાર લડાઇઓ ચાલતી, કોંઇ લોકની મદદ લેવી પડતી ને

તે કાળમાં ફકત ગ્રીક લોકનેજ હતી; પછી મુસલમાનોએ તેને બનાવવાની–ઉરાડવાની–વરસાવવાની ગ્રીક કરતાં વધારે સારી જાકતી ભાળી હતી. એ અગ્નિ ચૌદમાં સૈકાના અર્ધકાળ સૂધી લડાઈઓમાં વપરાતો; પછી સુરોખાર, ગંધક ને કોયલા એ ત્રણની મેળવણીનો અગ્નિ વપરાતો થયો.

મુસલમાનોને જ્યારે ત્યારે ખંડણી આપવી પડતી. આલેક્સિયસ કોમનેનસે (૧૦૮૧-૧૧૧૮) હિમતથી ને ચાતુરીથી રાજ ચલાવ્યું-તે થોડીવાર નોરમન સામાં બહાદુરીથી લડ્યો; ઇસિયન ટોળાં, રાજ્યને સતાવતાં તેની સામાં ને પૂર્વમાં સલજુક તુરક લોક ચડવા આવતા તેની સામાં તેણે ટકાવ રાખ્યો; જ્યારે તુરકો છેક કોન્સ્ટંટિનોપલ સુધી આવવા લાગ્યા ત્યારે તેણે યૂરોપના ખ્રિસ્તી રાજાઓને વિનંતિપત્રો લખ્યાં; અને જ્યારે ખ્રિસ્તીઓ મુસલમાન સામાં લડવા આવ્યા ત્યારે પોતાનાં રાજ્યને આંચ ન આવે માટે તેઓને બહારોબારથી જવાનો મારગ કહાડી આપ્યો ને ફતેહમંદ ફ્રાંક સરદારોની પૂઠે રહી તદબીરથી વાપરાં કીધું કે જેથી જે લાભ મેળવવાને ફ્રાંક અતિ અધીર હતા તે લાભ તેણે મેળવ્યો હતો. માન્યુઅલ રાજા (૧૧૪૩-૧૧૮૦) જબરો લડવૈયો હતો ને તેણે તુરકસામા ફતેહમંદીથી લડાઈઓ ચલાવી, સર્વિયા તાબે કીધું ને ખ્રિસ્તીઓને ઈજીપ્ટસામાં લડવામાં મદદ કીધી; તેના દીકરા આલેક્સિસ બીજાને ઐસાક આંજેલોએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મારી નાખ્યો ને પોતે રાજા થયો; એને એના ભાઈ આલેક્સિસ ત્રીજાએ ઉઠાડ્યો ને આંધળો કીધો; આંજેલોના દીકરાએ નાસી જઈ ફ્રેંચ તથા વેનીશીઅનની મદદ માગી ને તેઓએ તથા બીજા ખ્રિસ્તીઓએ મળીને કોન્સ્ટંટિનોપલ લીધું, આંજેલોને છોડ્યો ને તેના દીકરાને આલેક્સિસ ૪ થો રાજા માન્યો; એને તથા એના બાપને એક સગાએ મારી નાખ્યા; આલેક્સિયસનું વેર લેવાને ક્રૂસેડના ખ્રિસ્તીઓએ રાજધાની લીધી, લૂટી ને પોતાનામાંના બાલ્ડવિનને ચોથા ભાગનું રાજ આપી બાકીનું વેહેંચી લીધું (૧૨૦૪);-દેવળો તથા ઘુમટો વણસાડ્યાં; આરસ પહાણ તથા પિત્તળ ઉપર સરસામાં સરસ જે કોતરકામ હતાં તેનો અને કેટલાક કીમતી ગ્રંથોનો નાશ થયો. ગ્રીક રાજાનો જમાઈ થીઓડોર લસકરીસ એશે નાસી જઈ બીથીનીઆ—એશિયામૈનરનું રાજ્ય રાખી નૈસને રાજધાની કીધી હતી; ત્યાં તેના દીકરાએ રાજ કીધું ને એના દીકરાને મૈકલ પાલીઓલેગસે મારી નાખ્યો ને તે પોતે જીનોઆસની મદદે રાજ-આરીએ ચીડ, એણે ચડાઈ કરી ફ્રેંકોને કહાડી કોન્સ્ટંટિનોપલ પાછું લીધું (૧૨૬૧); એ સમે થ્રેસ, માસીડોનીઆ, ગ્રીસનો કેટલોક ભાગ ને એશિયા મૈનરનો થોડોક ભાગ એટલુંજ ગ્રીકરાજ રહ્યું હતું. પાલીઓલેગસ તથા તેનો દીકરો ધર્મના વાદવિવાદમાં રોકાયા હતા; દીકરાએ આરકીપેલેગોના કેટલાક ટાપુ ફ્રાંક પાસેથી જીતી લીધા પણ પૂર્વ સરહદ ઉપર તે ઓથમન તુરકની સામાં થવાને અશક્ત હતો; તેણે સાત હજાર કાટેલોનીઅન

સીપાઈઓને ભાડે આણી તુરકસામા લડવાને રાખ્યા પણ એઓએ તુરકને મળી જઈ થ્રેસ તથા મેસલી ખૂટ્યાં ને આધિન્સની ડચી લીધી (૧૩૧૨); સેંટ જોનના નેટોએ રહોડઝ વગેરે ટાપુ લીધા; રાજા પદભ્રષ્ટ થયો ને તેની પછી જે ગાદીએ બેઠો તેના વખતમાં તુરકે બીથીનીઆ લીધું. પછી પાછા ગાદીને માટે ટંટા ચાલ્યા; ૧૩૫૫ માં દક્ષિણ રૂમેલીઆમાં ધરતી કંપથી કેટલાએક શહેર ખૂટ્યાં; ખ્રિસ્તી ને મુસલમાન બંનેથી સપડાયલા જોન રાજાએ પોપનો આસરો માગ્યો ને બે સંપ્રદાયને એક કરી દેવાની મેહેનત લીધી પણ તે સંધું અમરૂથની ઉપર ઉપરી ફતેહ આગળ ફોકટ હતું; જોન ખંડણી આપવી કબૂલ કરી મૂરૂસૈન નું મારમોરાનો સમુદ્ર એ બેની વચમાંનો પ્રદેશ એટલુંજ ૧૫૦૦ ચોરસ મૈલનું રાજ્ય રાખી રહ્યો ૧૩૯૦). માનુએલ બાજાઝેત પાસે દશ વર્ષનો તહ માગી લીધો ને ખ્રિસ્તી રાજધાનીમાં મુસલમાન ધર્મ પાળનારને હરકત ન પહોંચે એવી કબૂલાત આપી. એ રાજા ૧૪૨૪ માં ને તેની પછીનો ૧૪૪૮ માં મુઆ પછી કોન્સ્ટંટન પાલીઓલિગસ ગાદીએ બેઠો; મહંમદે કોન્સ્ટંટિનોપલને ઘેરો ઘાલ્યો; ગ્રીક રાજા લડતાં પડ્યો ને મીખાતાં ગ્રીકરાજ્યની-પૂર્વ પ્રદેશનાં રોમનરાજ્યની સમાપ્તિ થઈ, ૧૪૫૩.

ઇટલી પ્રદેશ.

ઈ૦ સ૦ ૪૭૬ માં હેર્યુલી લોકનો સરદાર ઓડાઆસર ઇટલીનો રાજા થયો; ૪૯૩ માં ઓસ્ટ્રોગોથ લોકનો સરદાર, થીઓડોરિક રાજા થયો ને તેના વંશજોએ રાજ કર્યું; ૫૬૮ થી લોમ્બર્ડ લોકનો સરદાર આલબોઇનસ એણે ગોથને ખસેડી રાજ માંડ્યું તે ૭૭૪ સુધી ચાલ્યું. (રવિના વગેરેમાં ગ્રીકરાજાનો અમલ હતો પણ લોમ્બર્ડ ખંડણી લેતા). લોમ્બર્ડી વગેરે શાર્લેમેનનાં રાજમાં જોડાયાં ત્યારે ઉત્તર ઇટલીનો થોડોક ભાગ ગ્રીક રાજના તાબામાં હતો ને દક્ષિણ ઇટલી માટે, ગ્રીક અને સારાસેન વચ્ચે લડાઇઓ ચાલતી. ૮૪૩ માં શાર્લેમેનનાં રાજ્યના વિભાગ થયા ને તેમાંના ઇટલી વાળા પ્રદેશમાં લોથેર (૮૫૫ સુધી), લોથેર બીજો (૮૭૯ સુધી) એ હતા ને પછી બર્ગંડીનો ડ્યૂક બોસન એ રાજા થયો હતો; એ સમા ઉપર ઘણાક રાજસેવક સરદારો પોતપોતાના મહાલમાં પોતાને સ્વતંત્ર કહેવ-

ડાવતા થયા હતા;* ને તેમાં જે સરખા મોટા હતા તે પોત પોતાને ઇટલીનો રાજા કેહેવાડતા ને માહો માહે લડતા; અંતે ૯૬૨ થી જર્મન રાજા તે ઇટલીના રાજા પણ કેહેવાતા થયા.

શૈકા અગિયારમાં નોરમન લોકે મુસલમાન સાથે ને ગ્રીક સાથે લડીને દક્ષિણ ઇટલી જીતી લીધું ને તે આપુલીઆ તથા કલાબ્રિયાના ડ્યૂક કેહેવાયા. વેનીસ, જીનોઆ ને પાઇસા એ શેહેરોનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો ઉદય હતો—વેનીસ ને જીનોઆ વહાણનાં બળમાં ને વેપારમાં એક બીજાંની સરસાઈ કરવા લાગ્યાં હતાં; પોપને જર્મનીના મહારાજા એઓ વચ્ચે 'ઇનવેસ્ટિચ્યૂર' ને માટે ભારે ઝગડા મચ્યા હતા; પોપ અર્બન બીજો એણે 'ક્રુસેડ'ને માટે આજ્ઞા આપી હતી (૧૦૯૫). શૈકા ૧૨ માં પોપની સત્તા પૂરેપૂરી વધી રહી;—ગ્રેગરી ૭ માની પછી કોઇ પોપ જર્મનીના રાજાની મંજુરીઅત લેતા નહોતા, તેઓ કેહેતા કે રાજાઓએ આસને બેસતાં પેહેલાં અમારી મંજુરી લેવી જોઇએ;—પોપ ઇનોસંટ ત્રીજો (૧૧૯૮–૧૨૧૬) એણે ઇટલીમાં સર્વત્ર સ્વાધીન રાજસત્તા કીધી, રાજાઓ ઉપર અંકોરા રાખ્યો ને ધર્મ વિષયમાં તો તેની એકચક્રી સત્તા હતીજ; લામ્બર્ડીનાં શેહેરો જર્મન સત્તામાંથી ખસવાને તજવીજ કરતાં હતાં પણ ફ્રેડરિક બાર્બરોસ્સાએ મીલાન તાબે કરીને પોતાની હાક બેસાડી હતી; વળી ૧૧૮૩ માં કોન્સ્ટન્સના કોલકરારથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને સ્વાધીનપણું મળ્યું હતું, પણ વળી ગ્વેલ્ફ ને ઘીબાલીન એ પક્ષો પડવાથી તેઓ પાછા જર્મનીને તાબે થયાં હતાં; વેનીસે ૨૦૦ વહાણ ક્રૂસેડમાં મોકલ્યાં હતાં ને ત્યાંના ડોજે જરૂસલમથી પાછાં આવતાં રહોડ ટાપુ ઉપર હુમલો કરી તે લૂટ્યો હતો ને બીજા ટાપુઓ પણ થોડીવાર પોતાના તાબામાં રાખ્યા

* બેનીવેંટો, ટસ્કની ને સ્પોલેટો અહીં ડ્યુક હતા; એંક્રોના, સૂસા ને ફ્રીઉલી અહીં માર્કિવસ હતા; રોમનગરમાં વર્ષે વર્ષે બે કોન્સલ નીમાતા ને એક પ્રીફેક્ટ (લોકના ટ્રૈબ્યૂન જેવો) હતો; એ અમલદારોના ઉપર પોપ એઓની નિરંકુશ સત્તા હતી; આપુલીઆ ને કલાબ્રીઆમાં ગ્રીકરાજના નીમેલા અમલદાર હતા; એઓનું ઉપરી પણું આમાલ્ફી ને નેપલ્સ અહીંનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પણ કબૂલ રાખતાં; સાલરનો ને કાપુઆ અહીં રાજાઓ હતા. ઘણુંકરીને સ્પોલેટો ને ટસ્કની અહીંના ડ્યૂકની સમ્મતિથી પોપની નિમણુકો થતી; ઉમેદવારોનાં ધર્મીપણાં ને સદ્ગુણીપણાંનો વિચાર ન રાખતાં રાજ્યકીય ઉદ્દેશે અથવા સ્ત્રીની ખટપટથી તેઓની જ્યારે ત્યારે નિમણુક થતી; જુવાન છોકરાઓને પોપ કરવામાં આવતા, બાપની પાછળ દીકરા પોપ થતા; તેઓ અનીતિમન્ત હતા ને કેટલાક ભુંડે હાલે મરણ પામ્યા હતા.

હતા. તેરમા સૈકામાં પોપની સત્તા ચળકી રહી તે પાછળથી ઘરખાતી થઈ; પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં બાહાર ને માંહે પરસ્પર ટંટા તો હતા, તોપણ વેનીસ, જીનોઆ, પાઈસા, ફ્લોરેન્સ એ પોતાનાં લશ્કરી બળે ને વેપાર વડે આગળ પડેલાં હતાં; નેપલ્સના સીસીલીને જર્મનીના માનફ્રેડને માન્યો હતો પણ પોપે તે રાજ્ય આંજુના ચાર્લ્સને આપ્યું હતું (૧૨૬૬) ને ૧૨૮૫ માં ચાર્લ્સ બીજાની સત્તા થઈ હતી. ચૌદમા પંદરમા સૈકામાં જોકે પોપની સત્તા ઘટતી ચાલી (રાજા અમીરો ને કેટલાક ખ્રિસ્તી સાંધુઓ સામા થયા હતા), તોપણ તેનો રાજ્યપ્રદેશ વ્યવસ્થિત થયો હતો, અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યો જર્મનીની તાબેદારીમાથી છૂટી કરીને શોભતાં હતા; કવિતા, ભાષા વિદ્યા, હુન્નર કળા એ સૌએ ઉત્કર્ષ દેખાડયો ને ઉત્તેજન આપનાર વેપારસમૃદ્ધિ હતીજ.

ખ્રિસ્તી ધર્મ અને રોમના પોપ.

અનેક સંપ્રદાય નીકળ્યા હતા; ઘણાક મઠ સ્થપાયા હતા; સાધુ ભક્તની મૂર્તી છબીઓ ને તેઓની વસ્ત્રાદિકની પવિત્ર નિશાનીઓ પૂજાતી થઈ હતી; મૂર્તિપૂજકોની રીતભાત ધર્મકર્મમાં દાખલ થઈ હતી; ઉપદેશકો પણ અદ્ભુત વાર્તા તથા વેહેમ ચલાવતા હતા ને ભોળા લોક તે માનતા હતા; ટુંકામા ખ્રિસ્તી ધર્મ ભ્રષ્ટ ને નિંદિત થયો હતો. સાતમા સૈકાના અંતમાં કોન્સ્ટંટિનોપલમા મૂર્તિઓ રાખવી ન રાખવી એ વિષે વાદવિવાદ ચાલ્યા; ગ્રીક રાજા લીઓ એની કરડી આજ્ઞાથી ઘણાક ખ્રિસ્તીઓએ મૂર્ત્તિ છબીઓનો ત્યાગ કીધો (૭૨૬); અને પછી કોન્સ્ટંટિનોપલમાં ૩૩૮ ધર્માધિકારી—બિશપ[1] ઓઓની સભાએ છ મહિના વિચાર કરી મૂર્તિનો નિષેધ ઠેરવ્યો (૭૫૪).[2]

---

[1] ખ્રિસ્તી ધર્માધિકારીઓની વ્યવસ્થા જૂના કાળથી આ પ્રમાણે હતી કે ઠામ ઠામના ધર્મકર્મ કરાવનારા તે 'પ્રીસ્ટ'—ઉપાધ્યાય હતા, નગરમાં રહી ત્યાંની તથા તાલુકાના ઉપાધ્યાયોની ને ધર્મની વ્યવસ્થા રાખનારા તે 'બિશપ'—ધર્માધ્યક્ષ હતા અને સકળ ધર્મ મંડળની તપાસ રાખનારી ને પ્રસંગે પ્રસંગે મળનારી બિશપ, મહાધિપ વગેરે ધર્માધિકારીઓની સર્વોપરિ સભા હતી.

[2] ગ્રીક રાણી ઐરીનની કારકીર્દીમાં (૭૮૭), ૩૭૦ બિશપની સભાએ મૂર્તિઓનું પાકું પ્રતિપાદન કીધું હતું.

પોપ[+] જોન ૪ થો (૬૩૯–૬૪૧) મૂર્તિના વિષયમાં ગ્રીક રાજા હિરાકલીઅસની સામાં થયો હતો પણ પોપ ગ્રેગરી બીજો (૭૧૪–૭૩૧) એણે તો ગ્રીકરાજા લીઓની સામાં હથિયાર ઊંચકવાને લોકને સમજાવ્યું; ઇટલીના ગ્રીક લોકે બલવો કીધો,—રાવેનાના લોકે પોતાના અમલદારને મારી નાખ્યો; રોમના લોકે પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું ને ત્યાંના કોન્સલ વગેરેની ઊપર પોપની સર્વોપરિ સત્તા રાખી;—વીટરબો થી તે ટેરાસીનાસૂધી ને નાર્નીથી તે ટૈબરનાં મુખ સૂધી એટલો તેનો રાજ્ય પ્રદેશ હતો. ગ્રેગરી ત્રીજાએ ગ્રીકરાજાની આસા વિનાજ પોપપદ ધારણ કીધું (૭૩૧); લીઓ રાજાએ વહાણનો કાફલો ઇટલી મોકલ્યો તે તોફાનથી નાશ પામ્યો; ને પછી રોમ કોન્સ્ટંટિનોપલની સત્તામાંથી તદન છૂટું થયું. લોમ્બર્ડ રાજા આસ્ટોલફસે રાવેના પોતાનું કરી લીધું ને રોમ ઊપર ચઢાઈ કીધી પણ રોમનોએ ફ્રાન્સના રાજા પેપિનને બોલાવ્યો; એણે લશ્કર સાથે આવી લોમ્બર્ડને હરાવ્યા ને પોપ સ્ટીફન ૩ જાની (૭૫૨–૭૫૭) વિનંતિ ઉપરથી રાવેનાનો પ્રદેશ રોમના સેંટ પીટરના દેવળને અર્પણ કીધો. શાર્લમેને પણ કેટલોક પ્રદેશ પોપને વધારી આપ્યો અને પછી પોપ સ્ટીફન ૪ થાએ મોટી સભા ભરી ઠેરવ્યું કે જૂના વહીવટ પ્રમાણે મૂર્તિઓ રાખવીજ (૭૬૯).

રોમના પોપ ગ્રીકરાજા લીઓની સામાં થઈ કોન્સ્ટંટિનોપલના પેટ્રિઆર્કથી જૂદા પડ્યા; પેપિન તથા શાર્લમેનની મદદે તેઓએ પોતાની રાજકીય સત્તા સ્થાપી; શાર્લમેનનાં નિર્બળ વારસોના ઝગડામાં વચમાં પડી રાજ્ય પ્રદેશ વધાર્યો; રાજા બુદ્ધિહીણ તથા નિર્દય હતા, ફ્યુડલ સરદારો દુરાચારી તથા અભણ હતા ને લોક ભોળા તથા ભાવિક હતા એ સ્થિતિમાં ધર્મગુરુઓએ પોતાની રાજકીય સત્તા વધારી;—પોપ નિકોલસે, રાવેનાનો મોટો બિશપ સ્વતંત્ર કેહેવડાવવાની તજવીજ કરતો હતો તેને ઉઠાડી મૂક્યો ને જ્યારે તેણે સેંટ પીટરના ધર્માધિકારનું સેવકપણું કબૂલ કીધું ત્યારેજ તેને તેનો અધિકાર પાછો આપ્યો; અને લોરેનના લોથેર રાજાએ પોતાની રાણીને તલાક આપી એક બીજી સાથે જે લગન કીધેલાં

[+] ગ્રેગરી ૧ લો મોટો ૬૦૪ માં મરણ પામ્યા પછી રોમના જે બિશપ તે પોપ કેહેવાતા થયા, સાબીનીઅનસ એ પેહેલો પોપ હતો. જ્યારે રોમના ધર્માધ્યક્ષે સર્વોપરિ કેહેવડાવી પોપ નામ ધારણ કીધું ત્યારે કોન્સ્ટંટિનોપલ, જરૂસલેમ, આંટિઓક ને અલેકઝાંડ્રિયા અહીંના ધર્માધ્યક્ષોએ પોત પોતાને પેટ્રિઆર્ક કેહેવડાવા માંડ્યું.

તે રદ કીધાં; એડ્રિયન બીજાની પોપપદે નિમણુક થઈ તે પ્રસંગે જર્મનીના મહારાજાના વકીલોને દૂર કરવામાં આવ્યા હતા; એણે ચલાવ્યું કે પોપ શપથના બંધનમાંથી છૂટો થઈ શકે; લોરેનનો પ્રદેશ લૂઇ બીજાને આપવો ઠેરવ્યો પણ ફ્રાન્સના ચાર્લસે (ટાલ પડેલો) સામી હઠ મૂકી નહીં ત્યારે તેને મહારાજ પદ આપવાનું વચન આપ્યું પણ એના બદલામાં રોમનું તથા તેના રાજપ્રદેશનું સ્વતંત્રપણું તેની પાસે કબુલ કરાવી લીધું; ઈટલીના ધર્માધિકારીઓ તથા સરદારો એઓની સભાએ (૮૭૮) ચાર્લસને માન્યો—"પવિત્ર આત્માના ન્યાયી ઠરાવ પ્રમાણે પવિત્ર પ્રેરિતજન તથા તેઓનો પ્રતિનિધિ પોપ જોન ૮ મો એઓની યોગ્યતા દ્વારા ઇશ્વર પ્રસાદે તમને રાજ્ય આપ્યું છે તો અમે એક મતે તમને અમારા રક્ષણ કર્તા સ્વામી ઠેરવીએ છૈયે." સારાસેને ઈટલી ઉપર ચઢાઈ કીધેલી ને ચાર્લસની તરફથી મદદ આવતાં વાર લાગેલી તે પ્રસંગે પોપે તેને જણાવ્યું હતું કે 'અમારે વડે રાજ્ય પામ્યા છો તેનું સ્મરણ રાખવું, અમે જો છેક નાઉમેદ થઈ જઇશું તો અમારે અમારૂં મત ફેરવવું પડશે.'

એ પ્રમાણે પોપની સત્તા વધતી હતી (ઈંગ્લંડ, સ્પેન, ફ્રાન્સ, જર્મની વગેરેમાં પોપનું સર્વોપરિ ધર્માધ્યક્ષપણું મનાતું હતુંજ);* પણ તેઓને ફ્યૂડલ સરદારો ઘણીક રીતે પજવતા;—અપમાન આપતા, કેદ કરતા ને મારી નખાવતા; (બે વેશ્યાએ કેટલાક પૈડેલ સરદારોને હાથમાં લઈ પોતાના બે માનીતાને સેંટ પીટરનું આસન અપાવ્યું હતું). એ સ્થિતિમાં જર્મનીનો મહારાજા ઓથો એણે પોપ જોન બારમાને આસનથી ઉઠાડી લીઓ આઠમાને પોપ કીધો; ઓથોનાં મરણ પછી ફ્યૂડલ સરદારો જર્મનીની તાબે-

* નવમા સૈકામાં પોપનું સર્વોપરિ ધર્માધિકારીપણું મનાતું ને ઉપદેશકો ઉત્તર યુરોપની જંગલી જાતીઓમાં ધર્મનો પ્રસાર હોંસ ખંતથી કરતા, પણ રોમના પોપ ને કેટલાક ધર્માધિકારીઓ અધર્મી ને સંસાર વિલાસી હતા, વિદ્યા કે સદ્‌ગુણથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા થોડાકજ હતા; મઠ વાળાઓએ લોકને, ઇશ્વરની નહીં પણ સાધુ ભક્તોની પ્રાર્થના કરતાં ને તેઓનાં વસ્ત્રાદિકને પૂજ્ય માનતા કીધા હતા; લાટિન ને ગ્રીક મંડળોમાં પવિત્ર ધર્મપુસ્તકનો અભ્યાસ બંધ પડ્યો હતો. દશમા સૈકામાં ગ્રીકખ્રિસ્તી ઉપદેશકો પશ્ચિમ એશિયામાં, સીથીઆના વેહારી મંદિરોમાં, ચીનનાં તથા સેનસ્કંદનાં અને હિંદુસ્થાનમાં તથા સીલોનમા બોધ કરતા થયા હતા; નારમન લોક ૯૧૦ માં, પોલ લોક ૯૬૪ અને સૈકાની આખરે રૂશિયન તથા હંગેરીઅન ખ્રિસ્તી થયા હતા. અગિયારમા સૈકામાં ગ્રીક ને લાટિન ખ્રિસ્તી મંડળી તદન જુદાં પડ્યાં (૧૦૫૪) ને પીટરે મુસલમાનોની સામાં લડાઇ કરવાને ખ્રિસ્તીઓને ઉભા કીધા (૧૦૯૫).

હાથમાંથી છૂટવાનું શોધતા ને નગરો સ્વતંત્ર થવાને તજવીજો ચલાવતાં; રાજાઓના નીમેલા પોપ રાજાઓના પક્ષમાં બોલતા ને રોમના લોક તથા કેટલાક સરદાર તથા ધર્માધિકારી એઓ પોતાની તરફથી નવા પોપ નીમતા; એક કાળે ત્રણ પોપ ધરમખાતાંની વસૂલ વહેંચી લેતા હતા (૧૦૪૫); પછી બે પોપનાં ખૂન થયાં; પછી વરમ્સમાં મળેલી સભાએ લીઓ નવમાને પોપ કીધો (૧૦૪૯); એ ને બીજા બે મૂઆ પછી નિકોલસ બીજો પોપ થયો (૧૦૫૯) ને એને જર્મનીની ડાએટે મંજુર રાખ્યો; એ પોપે ધર્મ સભા ભરી ઠેરવ્યું કે હવેથી કારડીનલ બિશપોની (જેના અધિકારપ્રદેશ રોમની પાસે હોય તે) બહુમતથી પોપની નીમણુક કરે, કારડીનલ ઉપાધ્યાય તથા તેના સહાય (રોમના મોવાઓના દેવળના સંબંધના) અને લોક પોતાનું અનુમત આપે અને પછી મહારાજા સ્થાપિત કરે. એ ગોઠવણ હિલડીબ્રાંડ (રોમનો આર્ચ ડીકન) એણે કરાવી હતી ને કારણ આ કે પોપપદને જર્મનીના મહારાજાના અંકોશમાંથી સ્વતંત્ર કરવું; એણે નિકોલસનાં મરણ પછી જર્મન દરબારની આજ્ઞા લીધા વિના અલેક્જાંડર બીજો એને પોપ કીધો અને એનાં મૂઆ પછી ધર્માધ્યક્ષોએ હિલડીબ્રાંડને ગ્રેગરી ૭ મો એ નામ ધારણ કરાવી પોપપદ સ્થાપ્યો (૧૦૭૩) * હિલડીબ્રાંડ—ગ્રેગરી ૭ મો એણે રોમમાં સભા ભરી ઠેરવ્યું કે જો કોઇ ધર્મ-

* ઇટલીના ફ્યૂડલ સરદાર જે નાના નાના રાજા થઈ પડ્યા હતા તેઓની દાઢ પોપના પ્રદેશ ઉપર હતી અને જર્મન રાજાઓ પોપની નિમણુક પોતને હસ્તક રાખવામાં પોતાની સત્તા સ્થાપી સમજતા;–તે બને એકસંપ થયા હોત તો પોપની સત્તા નાશ પામી હોત ને તેનો રાજ્યપ્રદેશ વેહેંચાઇ ગયો હોત; પણ જોકે પોપ સરદારવર્ગનાં તડાંઓના અને જાલમ રાજાના દાસ હતા તોપણ ખ્રિસ્તી ધર્મવ્યવસ્થામાં ઉત્તરોત્તર જે પદવીઓ હતી તેથી ધર્માધિકારીઓ સઘળા વર્ગના લોકના સંબંધમાં હતા–બિશપો ત્યાંના રાજાઓના મિત્ર હતા, ઉપાધ્યાઓને સરદારોના મહેલમાં મોટું માન મળતું, ઉપદેશ કરનારા તથા સાધુઓ ઠામ ઠામના દુઃખી ગામડીઆઓને દીલાસો આપતા; જોકે ધર્માધિકારીમાંના ઘણાક જણ દુરાચારી હતા પણ તેઓની વ્યવસ્થાપદ્ધતિ સ્તુત્ય હતી; તે વર્ગ, બુદ્ધિમાન શિવાય કે જો કોઇ સરદાર વર્ગમાંનાની સ્પૃહા રાખતા નહીં; સરદારનાં દાસજન ધર્માધિકારી મંડળમાં દાખલ થયેલા વધારી સરદાર પદવીની બરોબરીની પદવીએ ચઢી જતા; એ સ્થિતિમાં ગરીબ સુથારના દીકરા હિલડીબ્રાંડ સાધુએ બુદ્ધિબળે ને ધર્મીપણાંથી પ્રસિદ્ધિ પામી લોકનું વલણ પોતાની તરફનું કરી લેઈ પ્રસંગ સાહમે સરદારો તથા મહારાજાની સામાં થઇ પોપપદ મેળવ્યું ને હેનરી ૪ થાની દરબારે છેતરાઇ અંજાઈ મંજુર રાખ્યું.

તે ૨૬ શિક્ષક એકાદા સંસારીજન પાસે પોતાનો પદાભિષેક કરાવી
નીના ૧ ખ્રિસ્તીમંડળ બહાર થશે; ધર્મશિક્ષકો તથા સરદારો એકાદ
પોપ ૨૧ આજીવિકા કરાવી આપવાની મહારાજાને સલાહ આપશે તે
આપવો બહાર થશે; અને સર્વે પરછેલા ઉપાધ્યાયોએ પોતાની ક્રિયાઓ
ત્યારે તે ને જે નહીં કરે તેને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવશે. એ ઠરાવો
રોમનું પત્રો લખીને યૂરોપના રાજાઓને જણાવ્યા અને પછી ઠરાવ
લીધું; અમલમાં લાવવા માંડ્યું. મંડળ બહાર કરેલા બિશપોને હેનરીએ
આર્લેશ આપ્યો ને તેઓને તેઓની પદવીએ પાછા બેસાડ્યા તે ઉપરથી
તજન મહારાજા પાસે જવાબ લેવા તેને રોમ તેડ્યો; અને હેનરીએ
ઇશ્વર વરમ્સમાં ધર્માધિકારી તથા રાજાઓની સભા ભરી ગ્રેગરીને
રક્ષણ ખૂની, નાસ્તિક કહી પોપપદથી ભ્રષ્ટ ઠેરવ્યો. જવાબમાં ગ્રેગ
આર્લેઃ ગ્રેગરીએ રોમમાં સભા ભરી હેનરીને યથાવિધિ પતિત ઠેરવી
હતું જર્મની તથા ઇટલીમાંની પ્રજાને તેની અવગણના કરવાના પા
નાઉર કીધી; જર્મની, ફ્રાંસ ને લોમ્બર્ડીમાંના ઘણાએક ધર્મોપાધ્યાયોને
કીધા; અને જગતના રાજાઓના ઉપર રોમના પોપની સત્તાં
વગેરે. દાવાના ઠરાવો પ્રગટ કીધા; આવા—રોમનો પોપ એજ એકલો
ક્રૂસેડ સરદ કહેવાય; ધર્માધ્યક્ષને પદભ્રષ્ટ કરવાનો હક માત્ર તેનોજ છે;
મારી નખાવતાં, ધર્માધ્યક્ષોની ઉપર પોપનોજ પ્રતિનિધિ સર્વોપરિપણું કરે
બે માનીતાને સેંટ પીટરનું આસન આપવા
મહારાજા ઓથો એણે પોપ જોન બારમાને આસનથી ઉઠાડી લાવ્યા. આઠ
માને પોપ કીધો; ઓથોનાં મરણ પછી ક્રૂસેડ સરદારો જર્મનીની તાબે-

---

* નવમા સૈકામાં પોપનું સર્વોપરિ ધર્માધિકારીપણું મનાતું ને ઉપદેશકો ઉત્તર યૂરોપની જંગલી જાતીઓમાં ધર્મનો પ્રસાર હોંસ ખંતથી કરતા, પણ રોમના પોપ ને કેટલાક ધર્માધિકારીઓ અધર્મી ને સંસાર વિલાસી હતા, વિદ્યા કે સદ્ગુણથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા થોડાકજ હતા; મઠ વાળાઓએ લોકને, ઇશ્વરની નહીં પણ સાધુ ભક્તોની પ્રાર્થના કરતાં ને તેઓનાં વસ્ત્રાદિકને પૂજ્ય માનતા કીધા હતા; લાટિન ને ગ્રીક મંડળોમાં પવિત્ર ધર્મપુસ્તકનો અભ્યાસ બંધ પડ્યો હતો. દશમા સૈકામાં ગ્રીકખ્રિસ્તી ઉપદેશકો પશ્ચિમ એશિયામાં, સાથીઆના પહાડી પ્રદેશમાં, ચીનમાં તથા સમરકંદમાં અને હિંદુસ્થાનમાં તથા સીલોનમાં બોધ કરતા થયા હતા; નારમન લોક ૯૧૦ માં, પોલ લોક ૯૬૪ અને સૈકાની આખરે રૂશિયન તથા હંગેરીઅન ખ્રિસ્તી થયા હતા. અગિયારમા સૈકામાં ગ્રીક ને લાટિન ખ્રિસ્તી મંડળો તદન જુદાં પડ્યાં (૧૦૫૪) ને પીટરે ...માનોની સામાં લડાઇ કરવાને ખ્રિસ્તીઓને ઉભા કીધા (૧૦૯૫).

ધર્માધિકારીઓને રાજાની સામાં ઉસકેરતા; સાક્સન સરદારો ધર્મને બહાને પાછા બળવા જગાવવા તૈયાર થયા, સ્વેબીઆ તથા કાર્રિથિઆના ડ્યૂકો રાજવંશને બદલવો ઇચ્છતા અને રાજપક્ષના ધર્માધિકારી મંડળબહાર થવાને ભયે આઘા બેઠા; ડાએટ—સભા ભરાઇ (જેમાં પોપના બે પ્રતિનિધિ હતા,) ને ઠર્યું કે અમુક કાળમાં હેનરી જો પોપની સમક્ષ આવી પાપની ક્ષમા માગે નહીં તો તેને પદચ્યુત કરવો; માત્ર લોમ્બર્ડીના સરદાર ને ધર્માધિકારી એઓએ રાજપક્ષ ખેંચી પોપની સામા ટકાવ રાખ્યો. ને હેનરી હિંમત બીડી નીકળ્યો પણ લોમ્બર્ડીમાં આવ્યો કે તે છેક નાઉમેદ થઇ ગયો. ને જોકે તેને ઘણુંક લશ્કર આવી મળ્યું હતું તોપણ તે પોતાના જબરા દુશ્મનને તાબે થવામાંજ રૂડું વિચારી કૌંટેસને મળ્યો ને એણે તથા ઇટલીના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોએ જ્યારે ગ્રેગરીની વિનંતિ કીધી ત્યારે એણે રાજાને મળવા આવવાની આસા આપી. પછી હેનરી પોપની હવેલીએ ગયો, પહેલી ચોકીએ તેને પોતાના સેવક દાસને વીદાય કરવા પડ્યા, બીજી ચોકીએ તેને રાજ્યવસ્ત્ર કહાડી નાખી પશ્ચાત્તાપીનું વસ્ત્ર પહેરવું પડ્યું; ત્રણ દહાડા સવારથી તે રાત લગી બહારના ચોકમાં ભર શીઆળે ઉઘાડે પગે ઊભાં રહી પ્રભુનો ને પોપનો અપરાધ કર્યાની તેણે ક્ષમા માગી; અને રે પોપે તેને પોતાની પાસે આવવા દીધો ને રાજા સર્વ પ્રકારે નમ્યો પણ તેને મંડળ બહાર કરવાનું ફક્ત મુલતબી રાખ્યું. એ હીણપસતી નરીને દીલમાં બહુજ લાગી ને કૌંટેસની મિલકત મંદિરનાં કામમાં વપરાતી જોઇ તેણે અતીસ ક્રોધે ભરાઇ લડાઇ પાછી ચલાવી. એવામાં જર્મનીનાજ કેટલાક સરદારોએ એક સભા ભરી હેનરીને પદભ્રષ્ટ કીધો ને રોડાલ્ફને મહારાજા નીમ્યો. એ પ્રમાણે થયું એટલે પોપે હેનરી વિરૂદ્ધ પોતાના ઠરાવ તરત અમલમાં આવતા બંધ રાખ્યા પણ રોડાલ્ફની જીત થઇ એટલે હેનરીને પતિત ઠેરવ્યો ને સુનાનો મુગટ રોડાલ્ફને મોકલ્યો. હેનરીએ ટૈરોલના પહાડોમાં સભા ભરી ગ્રેગરીને પદભ્રષ્ટ કીધો ને રાવેનાના આર્ચ બિશપને ક્લીમેંટ ૩ જો નામ આપી પોપ કીધો. ગ્રેગરીએ ટક્કર આપી; પણ તેટલામાં રોડાલ્ફ હાર્યો ને કપાઇ પડ્યો તેથી હેનરીએ પાછાં સબળ થઇ રોમ ઉપર ધસારો કીધો; બેવાર તેને રોમના કોટ આગળથી મારી કહાડવામાં આવ્યો પણ ત્રીજીવાર તેણે રોમમાં પ્રવેશ કરી લાંચો આપી ક્લેમેંટને પોપ કીધો; હેનરી પાછો જર્મની ગયો એટલે ગ્રેગરીએ નોર્મન લશ્કર સાથે આવીને રોમ પાછું લીધું. પછી પોપના ઉસકેરવાથી રાજકુંવરોએ બાપની સામાં બળવા ઊઠાડ્યા હતા ને હેનરી દુઃખ પામી

મરણ પામ્યો હતો ને પોપે તેનું મુડદું દાટનાર, જે ધર્મોપક્ષને મંડળણહાર કરેલો તેને મુડદું પાછું ખોદાવી અપરાધથી મુક્ત કીધો હતો. રાજા હેનરી પાંચમો પોપની સત્તા તોડવાને મથ્યો પણ અંતે તેને પોપનું કહેવું સંપૂર્ણ કબૂલ કરવું પડયું હતું. એ પ્રમાણે પોપ ને રાજાઓ વચ્ચે ઝગડા ચાલ્યાં કરતા ને તેમાં ઘણુંકરીને પોપનીજ જીત થતી; ઇનોસેંટ ત્રીજાની કારકીર્દીમાં (૧૧૯૮–૧૨૧૬) પોપની રાજકીય સત્તા પૂરેપૂરી વધી રહી—ઇટલીના એક સમુદ્રથી તે બીજા સમુદ્ર સુધી તેનું રાજ હતું; તેણે કોન્સલની પદવી કહાડીનાખી પોતેજ રાજા કહેવડાવ્યું હતું.*

જર્મનીનો પ્રદેશ.

અહીંના લોકમાંના સાક્સન જાતીમાંના કેટલાક ઈંગ્લંડ ગયા, ફ્રેંક તે ગોલમાં ગયા, ગોથ તે ઇટલીમાં ગયા, લામ્બર્ડ લે પાનોનીઆમાં ને આસિમાની તે રેહેન ઉપર રોમના તાબાના પ્રાંતો હતા ત્યાં જઈ વસ્યા, (ઈ૦ સ૦ સૈકા પાંચમાં); ફ્રાંસના શાર્લમેને સાક્સન લોકને પૂરેપૂરા તાબે કીધા (૭૮૫); અને તેનું રાજ્ય ત્રણ વિભાગમાં વેહેંચાયા પછી તેમાંનું એક જર્મનીનું લૂઈ (જર્મન) એણે માડયું (૮૪૩).

* ઈ૦ સ૦ તેરમા સૈકામાં પોપની સમ્મતિથી વેરાગીઓના કેટલાક વર્ગ કહાડવામા આવ્યા હતા ને ૧૨૭૪ માં ભરાયલી સભાએ ફ્રાન્સિસ્કન, ડોમીનીકન, કારમેલેટ ને ઓગસ્ટિન એ ચાર વર્ગ સ્થાપ્યા હતા; અને પાખંડીઓનો ધ્વંસ કરવાને ઇનકિવઝિશન ન્યાયસભાઓ સ્થાપી હતી ને એ, છૂપી તજવીજે ધર્મ દ્રૂષીઓના ઉપર અપરાધ ઠેરવતી. (એ કોરટે પ્રથમ આલ્બી નગરમાં અનેક પંથના એકઠા થયલા લોકને પોતાની અતિ ત્રાસદાયક શિક્ષાની રીતી દેખાડી હતી, પાછળથી તે ફ્રાંસમાં બંધ પડી હતી; ૧૨૩૧ માં તે કોરટ જર્મનીમાં નીકળી હતી પણ ત્રણ વર્ષ પછી ઇનસાફદારના અતિ કરડાપણાથી ઉડી ગઈ હતી ને પછી કદી મંડાઇજ નહોતી; ઇટલીમાં તે કોરટોએ રેફરમેશન —પુનઃ સંસ્કારનું જરાપણ ફાવવા દીધું નહોતું પણ નેપલ્સના લોક ફતેહમંદીથી સામા થયા હતા; તે કોરટોએ પોતાની ભયંકર સત્તા સ્પેનમાં પૂરેપૂરી વાપરી હતી). ૧૨૭૦ માં આઠમી ક્રૂસેડ થઈ હતી.

બોનીફેસ ૮ મો (૧૨૯૪–૧૩૦૩) એ પોપપદનાં સર્વોપરિપણાં વિષે બોલનારો છેલ્લો પોપ હતો. પણ ફ્યુડલ અમીરોની સત્તા તોડીને રાજાઓએ પોતાની સત્તા વધારવા માંડી હતી, લોક રાજપક્ષ ખેંચતા થયા હતા ને ધર્મશિક્ષકોમાં પણ મતભેદ ઘણા હતા; ક્લેમેંટ પાંચમો એણે આવિગ્નનને પોપનાં રાજ્યનું મુખ્ય નગર કીધું હતું; ૧૩૭૮ માં બે પોપ નીમાયા હતા ને એ ભેદ ૧૪૨૯ સુધી રહ્યો હતો; દેશદેશમાં ઉપાધ્યાયોની અનીતિ ચરચાતી થઈ હતી.

લુઇનો રાજવંશ ૯૧૧ સુધી ચાલ્યો—તેની કારકીર્દીમાં હંગેરીઅન, સ્લાવોનીઅન, મોરેવીઅન ને નોર્મન એ વિદેશી લોક જ્યારે ત્યારે રાજ્ય ઉપર ચઢીઆવતા; એથી પ્રદેશ પ્રદેશનાં રક્ષણને માટે ઘણાક કોટ ને કિલ્લા બંધાયા હતા; અને એ ફ્યૂડલ સરદારો બહારના શત્રુઓને મારી કહાડતા એટલુંજ નહી પણ કોઈ કોઇ વાર પોતાના રાજાઓની પણ સામાં થતા;—એઓ પોતાના સેવક લોક ઉપર જુલમ ગુજારતા, પરસ્પર લડતા ને રાજ્યમાં અવ્યસ્થિતપણું વધારતા.+

કારલોવિંજીઅન વંશની સમાપ્તિ પછી કોનરાડ (ફ્રાંકનો ડ્યૂક) ને પછી હેનરી (સેક્સનીનો ડ્યૂક) ને પછી એનો દીકરો ઓથો ૧ લો જર્મનીનો મહારાજા થયો. એણે કેટલાએક બલવા બેસાડ્યા; ઓડર નદી સુધીના વેંડ લોકને ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતા કીધા ને ડેન્માર્કના રાજા પાસે બાપ્ટિસમનું વચન લીધું; ઇટલીમાં મારગ્રેવ બેરેનગેરીઅસનો પ્રદેશ તેને હરાવી પોતાના તાબામાં લીધો ને ઇટલીનો રાજા ને રોમનોનો મહારાજા એ ઉપનામ પેવીઆમાં ને રોમમાં તાજ પેહેરી ધારણ કીધાં; તેણે પોતાના સાક્સન સીપાઈઓની સરદારી કરી હંગેરીઅન લોકની ફોજને ઘણી ખરી કતલ કરી નાખી ને ત્યાર પછી તેઓ જર્મની ઉપર હલ્લા કરતા બંધ પડ્યા હતા; ઇટલીના લોક તેની આણમાંથી ખસી બલવા ઉઠાવતા તેને માટે તેણે ઘણીકવાર ત્યાં જઇ બંદોબસ્ત કીધો હતો. એ ઓથો (મોટો) ૯૭૩ માં મરણ પામ્યા પછી ઓથો બીજો ને ઓથો તીજો ને હેનરી બીજો (એણે બર્ગંડીનું રાજ જર્મનીમાં જોડ્યું) એ ત્રણ જણે ૧૦૨૪ સુધી અનુક્રમે રાજ કીધું.*

+ ઇટલીમાં, કારલોવિંજીઅન વંશના રાજાઓની કારકીર્દીમાં કેટલાક જબરા ફ્યૂડલ સરદારોએ સામાં થઇ પોતપોતાનાં પ્રદેશમાં આપઅખત્યારીથી રેહેવા માડ્યું હતું ને કિલ્લાકોટ બાંધ્યા હતા તેમ કેટલાંક શેહેરો નવાં બંધાયાં હતાં કે જે પછવાડેથી વેપારવડે શ્રીમંત થઇ કળાકૌશલ્યની સમૃદ્ધિ દેખાડતાં થયાં. એ શેહેરોમાં અમીર તથા લોક એ બે વર્ગ હતા ને સર્વોપરિ સત્તાને માટે પણ ઝગડા હતા (જર્મની કરતાં થોડા) તોપણ બીજા તથા ત્રીજા વર્ગના લોક છેકજ દબાઇ ગયલા નહોતા.

* રોમન મહારાજા ઓગસ્ટસના વખતથી રોમનો જર્મની ઉપર પોતાનું બળ કહાડતા તેમ ઓથો મોટો એના વખતથી જર્મનોનું બળ ઇટલીમાં ક્ષીણ થવા માડ્યું; એ રાજાના વખતથી ઇટલીમાંનો પ્રદેશ સાચવવાને અને પશ્ચિમનો મહારાજા એ ઉપનામ લેવાને રાજાઓને સવારી લઈ જવી પડતી, ને–

ભૂપ તથા સરદાર એઓની સભાએ ફ્રેંકોનીઆના કોનરાડને મહારાજા ઠેરવ્યો, તેણે ઇટલી બર્ગંડી ને લારેનમાં લડાઇઓ કરી પોતાનું જર્મન શૌર્ય તથા ધીટપણું, ડેન્માર્ક તથા પોલંડના સંબંધમાં રાજકીય ડહાપણ અને જર્મનીના કલ્યાણને અર્થે ઉદ્યોગ તથા વ્યવસ્થાથી પોતાની શુભેચ્છા એ દેખાડયાં. એ ૧૦૩૯ માં ને તેનો દીકરો હેનરી ત્રીજો ૧૦૫૬ માં મરણ પામ્યા પછી એના બાળક દીકરા હેનરી ૪ થાની આણ ફરી. એણે સાક્સનો સાથે ટંટો રાખી તેઓને બહુ બહુ પીડા કીધી તે ઉપરથી જર્મનીના ભૂપોએ તેને પદચ્યુત કરવાનો સમય આણ્યો, વફાદાર ચેહેરો તેની મદદમાં રહ્યાં ને તેણે હઠીલા સાક્સનોને હરાવી તાબેદાર કીધા; પણ રોમના પોપ ગ્રેગરી સાતમાની આગળ તેનું ચાલ્યું નહીં ને તેની સત્તાને અધીન રહેવું પડ્યું. હેનરી પાંચમો (એણે હંગેરીઅન ને પોલ સામાં ફતેહમંદીથી લડાઇઓ ચલાવી જર્મનીના મહારાજ્યને અતુટ રાખ્યું પણ ઇટલીમાંના કેટલાક પ્રદેશ ઉપર દાવો કરવાથી તેને પોપ સામાં ને વળી બીજા જર્મન ભૂપો સામાં ટંટા મચાવવા પડ્યા હતા.

હેનરીનાં મરણ પછી (૧૧૨૫) લાથેરીઅન બીજો (સાક્સનીનો ડ્યૂક) મહારાજા થયો ને એને ફ્રેંકોનીઆ તથા સ્વેબીઆના ડ્યૂકો જે હોહેન સ્ટોફેન કુળના હતા તેઓની સાથે હંમેશ ટંટા ચાલતા—તેઓ કેહેતા કે

—એથી જર્મનીમાં તેઓથી વ્યવસ્થા રખાતી નહીં ને એથી તેઓને પોપની સત્તાનાં દબાણમાં રેહેવું પડતું; લારેન, સાક્સની, ફ્રેંકોનીઆ, બવેરીઆ, સ્વેબીઆ એ આદિ પ્રદેશોના ડ્યૂકો મહારાજાઓની ગેરહાજરીમાં મોટપ ને સ્વાધીનતા વધારવાને લાગ સાધતા; ડ્યૂકનું જોઇને તેઓના અથવા રાજાના બીજા ફ્યૂડલ સેવકભૂપ પણ વર્તતા; હળએક લોક પોતાના સ્વામી સરદાર (ઉતરતા વર્ગના) સાથે, એઓ ડ્યૂક સાથે, ડ્યૂક રાજા સાથે અને વળી ડ્યૂક, કોંટ, નેટ, એ સૌ પરસ્પર ઝગડા મચાવતા; શેહેરો ધીમે ધીમે સ્વાધીનતા મેળવવા લાગ્યાં હતાં ને હળએક લોક ફ્યૂડલ સ્વામીને છોડી ફક્ત રાજાનીજ આણ માનતા થતા હતા; જર્મનીનાં રાજ્યોનું સંલગ્નપણું ને વ્યવસ્થિત ઐક્ય એનો ઘણીક રીતે નાશ થવાનો સંભવ હતો, ઇટલીની અનીતિ ને મોજમજા દાખલ થઇ હતી, કેટલાક મહારાજા ને કેટલાંએક સૈન્ય ઇટલીમાં નાશ પામ્યાં હતાં;—પણ એ સંધું પોપની વૃદ્ધિ પામતી સત્તા ઉપર અંકોશ રૂપ હતું.

જર્મનીનાં રાજ્યો પોતાનામાંના એક પુરૂષને મહારાજા ઠેરવતા, એથી રૂઢી તો હતીજ, પણ મહારાજા પોતાના વારસને મહારાજ પદ મળે તેની તજવીજ કરતા, ને એથી બખેડા થતા, તોપણ કેટલાએક જે લાએક જણાતા તેને સકળ રાજ્યો કાયમ રાખતાં.

હેનરી પાંચમાના અમેજ ખરા વારસ છૈએ; લોથેરીઅસે સ્વેબીઅન પક્ષની સત્તા ન વધવા દેવાને સાક્સનીનું ડયૂકડમ પોતાના સગા બવેરીઆના હેનરીને (ગર્વિષ્ટ કેહેવાતો) આપ્યું ને એથી ગ્વેલ્ફ તથા ઘીબીલૈન એ બે પક્ષોના ઝગડાઓનું મૂળ રોપાયું. લોથેરીઅસ ૧૧૩૭ માં મૂઓ કે ફ્રાંકોનીઆનો ડયૂક કોનરાડ તીજો (હોહેનસ્ટોફન કુળનો) મહારાજા નીમાયો; એણે હેનરી ગર્વિષ્ટ પાસેથી સાક્સની તથા બવેરીઆના ડયૂકડમ છીનવી લેઈ સાક્સની તે બ્રાંડનબર્ગના માર્કિવસને અને બવેરીઆ તે આસ્ટ્રિયાના માર્ગ્રેવ લીઓપોલ્ડને આપ્યું; હેનરીના મૂઆ પછી તેનો ભાઈ ગ્વેલ્ફ કોનરાડ સામાં લડતાં હાર્યો પણ હેનરી ગર્વિષ્ટનો દીકરો હેનરી (સિંહ) એણે સાક્સનીનું ડયૂકડમ પાછું જીતી લીધું હતું; કોનરાડે ઈટલીના પક્ષકારોના ઝગડામાં ન પડતાં જર્મનીમાંજ રૂડી વ્યવસ્થા કર્યા કીધી; ધર્મના જોસ્સાથી તે બીજી ક્રૂસેડમાં ગયો હતો અને પછી ત્રણ વર્ષે પછી મરણ પામ્યો હતો (૧૧૫૨). કોનરાડના ભાઈનો દીકરો ફ્રેડરિક ૧ લો (બારબરોસ્સા-રાતી દાઢીનો) મહારાજા થયો; તેણે પોપની સામા અને પોપ પક્ષના ગ્વેલ્ફ લોક સામાં લડાઈઓ કીધી; સાક્સની ને બવેરીઆ હેનરી સિંહને પાછાં આપ્યાં ને ઓસ્ટ્રિયાના માર્ગ્રેવિએટને મહારાજાની ફ્યૂડલ સેવામાંથી છૂટું કીધું; તેણે ૧૧૫૪ માં રોમમાં પોપ તથા લોકની વચમાંનો વાંધો પતાવ્યો, પોપનો કટ્ટો વેરી ને લોકને ઊસકેરનાર આર્નલ્ડ એને જીવતો બાળી મૂકાવ્યો; તેણે ક્રેમા શેહેર ને મીલાન (૧૧૬૨) તાબે કીધાં; તે ફરી પાછો (૧૧૬૬) લોમ્બર્ડીના શેહેરોને સજા કરવાને ઈટલીમાં ગયો, રોમ લીધું ને પોપ અલેકઝાંડરને નસાડયો પણ પછી એકાએક મરકી ચાલવાથી તેનું લશ્કર ઘણું ખરૂં નાશ પામ્યું; તે વેહેલો વેહેલો જર્મની આવ્યો કે લોમ્બર્ડીના શેહેરોએ પાછા બળવા કીધા, વળી પાછો તે ઈટલી ગયો (૧૧૭૪) પણ લોમ્બર્ડીનાં શેહેરોએ જબ્બર ટકાવ કીધો, ફ્યુડલ સેવક હેનરી સિંહે ફ્રેડરિકને છોડી દીધો, ને એણે લોમ્બર્ડને લડાઈ આપી પણ હારીને સલાહ માગી, અલેકઝાંડર પોપને કબૂલ કીધો ને પછી હેનરીને સજા કરવાને જર્મની પાછો આવ્યો; તેણે ૧૧૮૩ માં લોમ્બર્ડીના શેહેરો સાથે સલાહ કરાર કીધા ને પોતાના દીકરા હેનરીને નેપલ્સ તથા સીસીલી અહીંના રાજની વારસકુંવરી સાથે પરણાવ્યો. ૧૧૮૭ માં તે મોટું લશ્કર લેઈ સાલાદીન સામાં લડવાને ગયો, તુરકની ૩ લાખ ફોજને તેણે હરાવી પણ પછી આગળ ધસતાં નદી ઓળંગતાં તણાઈ ડુબી મરણ પામ્યો (૧૧૯૦). ફ્રેડરિકનો દીકરો હેનરી છઠ્ઠો એણે મહારાજપદ વંશપરંપરાનું કરવાને મેહે-

નત લીધી પણ સાક્સનો સામા થયાથી તે ફાવ્યો નહીં; તેણે પોતાની સ્ત્રીના વારસનાં રાજ્યમાં (નેપલ્સ તથા સીસીલીનાં) કાળ ગુજાર્યો, જાલમ સત્તા વાપરી તે રાજ્યને પોતાના મહારાજ્યમાં જોડ્યું–નોરમન વંશનું સત્તાનાશ ગયું ને ઇટલીનાં રાજ્યો ઠગાયાં. એ ૧૧૯૭ માં મૂઓ ને તેનો ચાર વર્ષનો દીકરો ફ્રેડરિક બીજો નેપલ્સમાં મનાયો, રોમનો રાજા કહેવાયો પણ જર્મનીમાં સ્વેબીઆનો ડ્યૂક ફીલિપ અને હેનરી સિંહનો દીકરો ઓથો ૪ થો એ બે જણ મહારાજપદને માટે દાવો કરતા થયા; ફીલીપનું ખૂન થયું, પોપ ઇનોસેંટ ત્રીજાએ ફ્રેડરિક બીજાને જર્મનીનો મહારાજા પોકાર્યો, પણ પછી એને ને પોપને ભારે ઝગડો મચ્યો હતો; મહારાજાને ઇચ્છા ઉપરાંત ક્રુસેડમાં જવું પડ્યું, અહીં એણે પરાક્રમ કરી જરૂસલેમ ને બીજી કેટલીક જગા ખ્રિસ્તીઓના હવાલામાં પાછી આણી આપી (૧૨૨૭); તેની ગેરહાજરીમાં તેનો દીકરો હેનરી જર્મનીનું રાજ કરતો તેણે ને લોમ્બર્ડીનાં શેહેરોએ પોપની ઉશ્કેરણીથી બલવા કીધા; પણ તેટલે ફ્રેડરિકે જરૂસલેમથી આવી હેનરીને ઉઠાડી પોતાના બીજા દીકરા કોનરાડ ૪ થાને મહારાજપદને માટે ઠેરવ્યો; તેણે સભા ભરી જર્મનીના બખેડા મ્હાડવાની ગોઠવણો કીધી ને લોમ્બર્ડીનાં શેહેરોને તાબે કીધાં, પણ જુલમી સત્તા ચલાવી તે ઉપરથી પોપે તેને બીજીવાર ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કરવાનો ડર આપ્યો; ફ્રેડરિક ને પોપ બેના ટંટા ચાલ્યા, જર્મનીમાં બે સરદારો મહારાજપદ ઝડપી લેવા ઉભા થયા, પોપની સાથે સમાધાન થયું નહીં ને મહારાજા દુઃખથી છૂટ્યો (૧૨૫૦). કોનરાડ ૪ થો ઝેરથી મુઓ (૧૨૫૪) ને તેનો દીકરો કોનરાડિન બે વર્ષનો હતો તેથી તેનો સગો માનફ્રેડ રાજ્ય ચલાવતો; પોપે સામાં થઇ ફ્રાંસના લૂઇ નવમાના ભાઇ આંજૂના ચાર્લસને બોલાવ્યો; એણે લશ્કર સાથે આવી બેનીવેંટો આગળ માનફ્રેડને લડાઇ આપી, એ હાર્યો, કપાઇ મૂઓ ને પોપે રાજ્યોની વેંહેચણ કરી પરાક્રમી ને પ્રતાપી રાજાઓના વંશની સમાપ્તિ કરી (૧૨૬૬). ૧૨૫૦ થી તે ૧૨૭૨ સૂધીના ના કાળમાં કોઇ જર્મન મહારાજા નહોતો.*

---

* સૈકા ૧૧–૧૨ માં ચાલચલણ તથા રીતભાત, ભાષા તથા રાજધારા એ ઘણાં ખરાં સરખાં થવા લાગ્યાથી અને ડ્યૂક પદવી ધરાવતા ભૂપ તથા ક્યૂડલપણાંથી છૂટા થયલાં જન એઓથી નીમાયલા એક મહારાજાની સર્વોપરિ સત્તા હોવાથી બવેરીઅન, ફ્રાંક, સાક્સન, સ્વેબીઅન વગેરે અનેક જર્મન જાતીઓનું ઐક્ય થતું ચાલ્યું ને તે, જર્મન લોક એ શબ્દે જગતમાં ઓળખાતી

ઈ૦ સ૦ ૧૨૭૩ માં હાપ્સબર્ગનો રૂડાલ્ફ (આસ્ટ્રિયન કુળનો) મહારાજા થયો. પાછલાં ૧૭ વર્ષના ગાળામાં બોહીમીઆના રાજાએ જર્મન મહારાજ્યમાંના આસ્ટ્રિયા, સ્ટિરિયા, કારનીઓલા, કારિનથીઆ એ ડયૂકડમોને પોતાનાં રાજ્યમાં જોડયાં હતા ને તેણે રૂડાલ્ફને પોતાનો ફયૂડલ સ્વામી માન્યો નહીં તે ઉપરથી મહારાજાએ ચઢાઈ કરી ને બોહીમીઆવાળો લડતાં પડયો;—પછી મહારાજાએ બોહીમીઆની વંશપરંપરાની જાગીર મરનારના દીકરાને પાછી આપી; અને ખાલી પડેલું આસ્ટ્રિયાનું ડયૂકડમ પોતાના બે દીકરા આલબર્ટ તથા રૂડાલ્ફ એ બેને આપ્યું; પોતાની ત્રણ દીકરી પોતાનાં દેશી રાજ્યના ત્રણ ભૂપ સાથે પરણાવી; રાવેના, બોલોગના, અરબીનો, સ્પોલેટો એ પ્રદેશો પોપને આપી દીધા;—મહારાજ્યમાં સ્થાયી સ્વસ્થતા રેહે ને જર્મન લોકને પરદેશીની પ્રજા થવાનું ભય ન રેહે તેને માટે ઘણીક

–થઈ; તોપણ પ્રદેશ પ્રદેશનાં રાજ્યોનો સંબંધ ને જૂદા પડતો રંગ આ પ્રમાણે હતો. ફયૂડલ જાગીરોમાં બીજી બધીથી જે મોટી (ડયૂકડમ ને મારગ્રેવિએટ) તે ઘણું કરીને વંશપરંપરાની થવા માંડી; રાજાઓનો હક આટલોજ કે મોટા જાગીરદારો વંશપરંપગના થતા તે તેઓને કબૂલ રાખવુ પડતુ, કેમકે તેઓની પોતાની નીમણુકનો આધાર કેટલીક રીતે ખસૂસ મોટા જાગીરદારોની પસંદગી ઉપર હતો,– કે જ્યારે કોઈ ડયૂક મહારાજા થતો ત્યારે તેને પોતાની જાગીર ઉપરથી હક ઉઠાવી લેઈ બીજાને આપવી પડતી; એવા પ્રસંગોમાં ડયૂક પોતાની પ્રદેશસત્તા વધારતા ને મહારાજાઓ પોતાના રાજપદ વંશપરંપરાનાં કરવાને મેહેનત લેતા; ડયૂક, મારગ્રેવ, કાઉંટ, પાલેટૈન, અરલ એ ફયૂડલ ખિતાબો જીવતા લગીના હતા તે વંશ પરંપરાના થયા. આર્ચ બિશપ, બિશપ ને આબટ એ ધર્માધિકારીઓની જમીદારી રાજકીય જમીદારીથી જૂદી પડી; અને ધંધાધારી કારીગરો જેઓને હેનરી પાચમાએ નગરજન સ્વતંત્ર એવી રીતે ઓળખાતા કીધા તેઓએ વધારે હક લીધા. કેટલાક શેહેર જેમાં તેઓ રેહેતા તે ફકત ડયૂકની ને કેટલાક ફકત રાજાની સત્તાઆણ માનતાં થયા; જે થોડાક ફકત રાજાની આણ માનનારા હતા તે વધારે સ્વતંત્રતા અથવા ઓછો જુલમ ભોગવતા ને તેઓનું જોઈને ઘણાક જે ડયૂકની સત્તામાં હતાં તેઓએ તેવાજ સબંધમાં રેહેવાને ડયૂકો સાથે ઝગડા મચાવ્યા. ઓથો મોટા એના વખતમાં સાકસનીમાં રૂપાની ખાણ નીકળી ત્યારથી દોલત તથા ધંધા વધ્યાં ને ધાતુઓ, ઊનના કપડાં, સણના કપડાં, એના કારખાનાં ચાલૂ થયા; વેપાર વધ્યો ને બ્રેમેન, હામબર્ગ, કોલોન એ શેહેર પ્રખ્યાત થયા; વેપાર ઘણો ઘણોખરો યાહુદીઓના હાથમાં હતો. તેરમા સૈકામાં વેપારી શેહેરોના જૂટ બંધાયાં ને લ્યૂબેક, કોલોન, બ્રન્ઝવિક ને ડાટઝિક એ તેની વ્યવસ્થા રાખતા.

કુળની છૂટી પડી ગએલી જાગીરો એકત્ર કીધી; લગ્નસંબંધે બર્ગંડીનો પ્રદેશ મેળવ્યો; કુંવરોના લગ્નસંબંધે હાપ્સબર્ગના કુળને માટે સ્પેનની ગાદીનો વારસો મેળવ્યો; અને છોકરાના છોકરાનાં લગ્નસંબંધે હંગરીનું રાજ પણ પોતાના કુળમાં વંશપરંપરાનું કીધું.

ફ્રાન્સ.

ગોલ કહેવાતા લોક નવ વર્ષ જુલીઅસ સીઝર સામાં ચતુરાઈથી ને જોરા જોર લડી નામાંકિત થઈ રોમનોમાં ભળ્યા; ઈ૦ સ૦ ૩૫૮ માં ફ્રાંક લોક બ્રબાંટમાં વસેલા તેઓના સરદાર ક્લોવીસે ૪૮૬ માં રોમન ગવરનરને હરાવી ગોલ પ્રદેશ પોતાનો કીધો; તે એક ખ્રિસ્તી રાજકુંવરી ક્લોટિલ્ડા સાથે પરણ્યો; કેટલીક જર્મન જાતિઓએ તેનાં રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો તે પ્રસંગે ક્લોવિસે પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારી જીત થશે તો હું મૂર્તિઓને ત્યજીને ક્લોટિલ્ડાના પ્રભુને પૂજીશ; તેણે જીત મેળવી અને પોતાના ત્રણ હજાર ફ્રાંક લડવૈયા સાથે બાપટિઝમ લીધું; ક્લોવિસનો રાજવંશ (મેરોવિંજીઅન) ૪૮૧ થી તે ૭૫૧ સુધી ચાલ્યો.

પેપિને* કારલોવિંજીઅન વંશ સ્થાપ્યો (૭૫૧) ને તેના દીકરા શાર્લમેને (૭૬૮–૮૧૪) પ્રદેશો જીતી મહારાજ્ય કીધું—સ્પેનનો થોડોક ભાગ, ફ્રાન્સ, જર્મની (એલ્બનદી સુધી), ઉત્તર ઈટલી, સાર્ડિનિયા કોર્સિકા એ ટાપુઓ એટલો તેનો રાજપ્રદેશ હતો; બોહીમીઅન ને મોરેવીઅન તેને ખંડણી આપતા. ગજા સ્પેનમાં આરબ સાથે લડ્યો હતો; તેને ને બગદાદના ખલીફ હરૂનઅલરશીદને મૈત્રિ હતી; નાતાલમાં એક દહાડો (ઈ૦ સ૦ ૮૦૦) રાજા રોમમાં† સેંટપીટરના દેવળમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરતો હતો તેવામાં પોપે પાછળથી છાનામાના જઈને તેના માથા ઉપર તાજ મૂકી દીધું ને

* હક્દાર રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી તે ઉપર પોતે બેઠેલો તેથી તેને ભય હતું ને એ ભયને દૂર કરવા તેણે રોમના બિશપ પાસે પોતાનો અભિષેક કરાવ્યો હતો.

† રોમ તથા તેની પડોશનો પ્રદેશ જસટિનિયનના વખતથી ગ્રીકરાજમાં મનાતો પણ ખરી સત્તા પેપિન પાસે હતી; પોપે પેપિનને ગાદી મળવામાં મદદ કરેલી તેના બદલામાં પેપિને રોમ તથા રાવેના (લગતા પ્રદેશ સાથે) એની રાજસત્તા પોપને આપી હતી.

લોક બોલ્યા કે 'રોમનો મહારાજા (સકળ પશ્ચિમ યુરોપનો) ઘણું જીવો.' તેણે વીસ વર્ષ લડીને સાક્સનોને પૂરેપૂરા તાબે કીધા (૮૦૩) ને તેઓની પાસે ખ્રિસ્તી ધર્મ પળાવ્યો; તેઓના પ્રદેશોમાં ધર્મસ્થાન ને કિલ્લા બંધાવ્યા ને જ્યાં કિલ્લા ઉભા થયા કે ત્યાં ગામ શહેર વસ્યાં. તેની પ્રજા અક્ષર-શૂન્ય હતી, ને ધર્મશિક્ષકો પણ કોઈકજ ભણેલા તથા નીતિમાન હતા. તેનો દીકરો ૮૪૦ માં મુઓ, તેનાં રાજ્યના વિભાગ થયા ને એમાંના એક વિભાગનું હાલના ફ્રાન્સ પ્રદેશનું રાજ્ય મંડાયું (૮૪૩).*

ચાર્લસ (ટાલ પડેલા) નોર્મન લોકના હુમલાઓ અટકાવી શક્યો નહીં ને તેઓ લોયર બર્ગંડીમાં (ફ્રાન્સના દક્ષિણ પૂર્વ ભાગમાં) કેટલાક અપર બર્ગંડીમાં (ફ્રાન્સ, જ્યુરા પર્વતની પૂર્વે તથા પશ્ચિમે, સ્વિટ્ઝરલંડ સાથે) અને કેટલાક ફ્રાન્સના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં—નોરમંડીમાં વસ્યા; તેઓની દેખાદેખમાં કેટલાક ફ્યૂડલ જાગીરદાર સરદારો પણ રાજાની સ્પૃહા ન રાખતાં પોતાના પ્રદેશો વધારી વંશપરંપરાના રાજા પ્રમાણે વર્તતા થયા. ચાર્લસની પછી જે રાજા થયા તે નિર્બળ ને નામનાજ હતા; પેરિસ શહેર તથા તેને લગતો પ્રદેશ એટલુંજ રાજ્ય જુદું આગળનું રહ્યું,—એ મુઓ કે પારિસનો કોંટ હ્યૂ કાપેટ એ તખ્ત મારી રાજગાદી ઉપર બેઠો (૯૮૭).†

હ્યૂએ ફ્રાન્સનું રાજપદ ધારણ કીધું પણ ખરેખરો તે પોતાના પ્રદેશનો અને રાજાના મોટા જાગીરદાર સરદારોનો ફ્યૂડલ સ્વામી હતો. લોયર નદીની દક્ષિણે તેને કોઈ રાજા માનતું નહોતું ને પારિસ તથા ઓર્લિયન્સની

---

* શાર્લમેનનું રાજ્ય તુટીને ફ્રાન્સ, ઇટલી, જર્મની એ મોટાં ને લોરેન, બર્ગંડી, નવાર એ નાનાં રાજ્યો થયાં તે વખત સુધી ફ્રાન્સના રાજાઓ જર્મન ભાષા બોલતા ને જર્મન રીતભાત રાખતા; તેઓનો સગપણ સંબંધ પણ થોડા ઘણો જર્મન સાથે હતો.

† ફ્યૂડલ નીતિ પ્રમાણે લોકના બે વર્ગ હતા—ઉત્તરોત્તર ક્રમના જાગીદારો રાજસેવામાં પોતાની તરફથી લશ્કર પૂરું પાડનારા તે સ્વતંત્ર જનનો વર્ગ અને બીજો દાસ જનનો;—વચલો વર્ગ નહોતો. શૌર્ય એજ સદ્‌ગુણ મનાતો ને યુદ્ધ એજ ધંધો હતો, લોક થોડ ને જડસા હતા, વિવેક નીતિ નહોતાં ને રીત-ભાત જંગલી તથા ઘાતકી હતી. લોક ખ્રિસ્તી હતા ને તેઓ ધર્મશિક્ષકના કહ્યા પ્રમાણે ધર્મકર્મ હાઠથી કરતા; તેઓની ભાષા રોમાનેસ્ક્યુ (લાટિન, સેલ્ટિક, ટ્યૂટોનિક. ગોથિકનું મિશ્રણ) કહેવાતી પણ જાહેર પ્રાર્થના ઘણુંકરીને લાટિન ભાષામાં થતી કે જે કોઈ સમજતા નહીં; બાહ્યપ્રાયશ્ચિત્તથી અને દેવળ તથા મઠને દાન કર્‍યાથી પાપથી છૂટાયછે એ વિચાર લોકમાં પ્રસર્‍યો હતો કે જેથી અનીતિ ઘટવાને બદલે ઉલટી વધતી હતી.

જાગીરો રાજપ્રદેશ સાથે જોડાયાથી કેટલાક જાગીરદાર—બારનો સાથે તેને લડાઈઓ કરવી પડી હતી; તે ૯૯૭ મા મરણ પામ્યા પછી રોબર્ટ, હેનરી ૧ લો એ રાજા થયા ને પછી ફિલિપ ૧ લાએ ક્રૂસેડના વખતમા થોડોક રાજ-પ્રદેશ વધાર્યો; તોપણ લૂઈ છઠ્ઠાની (૧૧૦૮–૧૧૩૭) સત્તા, પારિસ, ઓર્લિયન્સ, બુરજીસ એ શેહેરો તથા પાસેના પ્રદેશમાજ હતી; તેના વખતમા ફ્રાન્સ ઈંગ્લંડ વચ્ચે લડાઈ ચાલુ થઈ (જે ૩૫૦ વર્ષ ચાલી હતી); લૂઈ ૭ મો જર્મનીના કોન-રાડ ત્રીજા સાથે ક્રૂસેડમા ગયો હતો ને બંને હાર્યા હતા; ફિલિપ ઓગસ્ટસે ઈંગ્લંડનો જોન ફ્યૂડલ* સેવક રૂપે પોતે કરેલા ખૂનનો જવાબ આપવા

* ફ્યૂડલ સરદારો જે પોતપોતાના પ્રદેશમા સ્વતંત્ર ને વંશપરંપરાના રા-જાઓ થવાને પ્રયત્ન કરતા તેઓની સામા કાપેટ વંશના રાજાઓએ લડાઈઓ કરી થોડે થોડે કરતા ફ્રાન્સનો મોટો ભાગ રાજસત્તામા આણ્યો—ફ્યૂડલ રાજ્યો તૂટ્યા ને વંશપરંપરાના એક રાજાની પ્રબળ સત્તા થઈ; (જર્મનીમા ઉલટું થયું—એક મહારાજાની આણ રાખી ફ્યૂડલ રાજ્યો સ્થાયી ને સ્વતંત્ર થયા).

ફ્યૂડલ ડ્યૂકે ને કાઉંટે પોતપોતાના પ્રદેશમાં રાજ્યનો ઠાઠ રાખવા માંડેલો ને પોતાની જાગીરો બારનોને વેહેંચી આપેલી તે કાળમા ફ્યૂડલ બારનો પર-સ્પર લડતા, સબળા તે નબળા પાસેથી તેના કિલ્લા ખુંચાવી લેતા, તેના ખૂન કરતા અથવા તેને કેદમા નાખતા; કોઈ વળી બીજાની દીકરીને કાહાડી આ-ણતા; ફ્યૂડલ અમીરો પોતાના દાસજનને અનેક રીતે પીડા કરતા ને મારી નાખતા; ધર્માધિકારીઓ ને અમીરો લડતા, બંને લોકને પીડા કરતા; એક કુટુંબનો ટંટો ૩૦ વર્ષ ચાલતો ને આખા પ્રાંતમા લોહીલોહીઆણ થઈ રેહેતું; કિલ્લા, મઠ, તે લશ્કરી માણસોથી ને ગુફા બખોલ તે લૂટથી ભર્યા રેહેતા; ૧ લાખ ચોર કર્મ કરનાર લૂંટારા દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા ને આખા ફ્રાન્સમા જ્યાં ત્યાં લડાઈઓ, મારામારી, કાપાકાપી, ચોર બેચોર, લૂટ બે લૂટ એ ચાલતું;—એ સ્થિતિમા કેટલાક સ્વતંત્ર જનોએ અન્યાયી ને ઉદ્ધત અમીરોની સાથે લડીને શૌર્ય પરાક્રમ દાખવ્યા ને તેઓ નૈટ કેહેવાયા; થોડે કાળે નૈટોના અખાડા સ્થ-પાયા ને શિવલરીની નીતિ પ્રગટ થઈ—સ્વતંત્ર જન એક ઘોડો ને એક ચાકર રાખે અને ઉપવાસ પ્રાર્થના કરી પોતાના દોષ કહી સંભળાવી શુદ્ધ થઈ પ્રતિજ્ઞા કરે કે હું ધર્મનું, વિધવા તથા બાળકનું, હકદાર તથા નિરપરાધીનું રક્ષણ કરીશ, નિષ્કપટી રહીશ, ને દરરોજ પ્રભુ ભજન સાંભળીશ ત્યારેજ તે નૈટપદને પાત્ર થતો; રાજાઓ પણ નૈટના મંડળમા દાખલ થવું ને મોટું માન સમજતા થયા; જ્યારે લડાઈઓ નહોતી ચાલતી ત્યારે ટૂર્નામેંટના તમાશા થતા ને તેમા નૈટો એક બીજા સાથે લડતા, શૌર્ય ચાતુરી દાખવતા ને સ્ત્રી-ઓની પ્રસન્નતા મેળવવાને વેગાએ કષ્ટ પણ ભરતા; દોલતવાળા નૈટ પોતાની ડુંગરી ઉપર કિલ્લા બાંધી રેહેતા ને બીજો ઉદ્યોગ નહીં તેથી પરસ્પર લડતા; ગરીબ નૈટો વેપારી ધંધાધારી લોકને લૂંટતા અથવા તેઓનું વળાવું કરતા; કેટ-લાએક મઠનું રક્ષણ કરતા ને તેનો બદલો તેઓને મળતો. શસ્ત્રધર નૈટોનો—

ફ્રાન્સ ન આવ્યો તે ઉપરથી નોરમંડી, મેન, આંજુ એ અંગ્રેજી જાગીરો પોતાનાં રાજ્યમાં વધારી; તે રીચર્ડ ૧ લા સાથે ક્રૂસેડમાં ગયો હતો; લુઈ ૮ માએ અંગ્રેજી પોઈટો લીધું ને ગાસ્કેન જીતી લેવાની તૈયારીમાં તે હતો તેટલે પોપે તેને આલ્બીજીઓઇસ સામાં ક્રૂસેડ કરવાની ફરજ પાડી હતી. લુઈ નવમો (૧૨૨૬–૧૨૭૦) એનાં રાજના આરંભમાં મોટા ફ્યૂડલ સરદારોએ આણમાંથી ખસવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો પણ તે ફાવ્યા નહોતા; તેણે ટૂલોસ ને પ્રોવેન્સ એ રાજ્યમાં વધાર્યા; તે ધર્મી, ન્યાયી, નિર્મળ હતો; તેણે કેટલાકના મુલક પાછા આપ્યા, સરદારોના ટંટામાં પંચપણું કીધું, ગજધારા કીધા અને જોકે તે રોમનો ધર્મ પાળવામાં ચુસ્ત હતો તોપણ પોપની માગણી જે પોતાના વિચારમાં વાજબી ન આવતી તેની

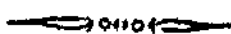
–ધંધો ધર્માધિકારીઓએ પવિત્ર કરી સ્થાપ્યો હતો ને નેટો પોત પોતાના આખાડાને નામે ને ચિન્હે, ક્રુઝપટની નિશાનીએ ને રાત્રે ધ્વજ ભેદે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા; સેંટ જોન–ટેમ્પ્લર–ટ્યૂટોનિક નેટો પાક કબરના જાત્રાળુઓનું મુસલમાનોના હુમલાથી રક્ષણ કરતા, જૂધ્ધા માંદાની સંભાળ લેતા, પરણતા નહીં, નિર્ધન રેહેતા ને પોતાની નીતિ પાળવામાં ચુસ્ત હતા; તેઓને જમીન ને દોલત મળતી તે કોઈ એકની નહીં પણ અખાડાની થતી; જરૂસલેમમાંથી ખસવું પડયું ત્યારે સેંટ જોનના નેટો સૈપ્રસ ટાપુમાં જઈ રહ્યા હતા.

ક્રૂસેડની ઉત્પત્તિ આવી રીતે થઇ: રોમના મહારાજા કોન્સટંટેનની મા હેલીનાએ જરૂસલેમમાં જ્યાં ક્રેસ્ટને દાટયો હતો તે જગોએ દેવળ બંધાવ્યું હતું ને તેની જાતરાએ યૂરોપના ખ્રિસ્તીઓ જતા. ઇ૦ સ૦ ૬૩૭થી જરૂસલેમ સારાસેનના તાબામાં ગયું હતું પણ આરબોએ ખ્રિસ્તી જાત્રાળુઓને કોઈ રીતની પીડા કરી નહોતી. ઇ૦ સ૦ ૧૦૭૬ માં સેલજુક તુરકે જરૂસાલેમ પોતાના તાબાનું કીધું ને જાત્રાળુઓને દુઃખ દેવા માંડયું;–એ જાત્રાળુઓએ પોતપોતાના દેશમાં મુસલમાનોના જુલમ વિષે પોકાર કીધો; તે વેળા આખા યૂરોપમાં વેહેમી ખ્રિસ્તી લોકમાં વાત ચાલી રહી હતી કે ક્રૈસ્ટ હજાર વર્ષમાં પાછું દર્શન આપનારો છે તે આજ વર્ષમાં ને એ ઉપરથી અસંખ્ય ખ્રિસ્તીઓના સંઘ જરૂસાલેમની જાત્રા કરવા નીકળ્યા હતા; પીટર હરમીટે લોકને તથા પોપને ઉશ્કેર્યા ને બીજો દાર બીજાએ મુસલમાનોની સામાં લડાઈઓ ચલાવવાને સઘળા ખ્રિસ્તીજન ધંધે આજ્ઞા આપી. પહેલી ક્રૂસેડમાં (૧૦૯૬–૧૦૯૯) ખ્રિસ્તીઓએ જરૂસાલમ જીતી લીધું; બીજી ક્રૂસેડ એડેસા શહેર તુર્ક પાસેથી લેવાને માટે હતી કહ્યાપ્રમાણે(૧૧૪૭) પણ તેમાં ફ્રાન્સ જર્મનીના રાજા લજ્જિત થઈ પાછા વળ્યા ટ્યૂટોનિક. ક્રૂસેડ સાલાદીનની સામાં હતી (૧૧૮૯–૧૧૯૨) ને કોલકરારથી ભાવામાં થતી ફરાર કોઈ જાતની જાત્રાળુઓને છૂટ મળી હતી; બીજી ક્રૂસેડો મઠને દાન કરવાથી પાપથી; કેટલીક ક્રૂસેડ ખ્રિસ્તી ધર્મના પાખંડીઓને સાઅનીતિ ઘટવાને બદલે ઉપ.

સામા થતો; જરૂસલેમ મુસલમાનોએ પાછુ પોતાના તાબામા લીધેલું તેઓને કહાડવાને તે ક્રૂસેડમા ગયો (૧૨૪૮); તે ઈજીપ્ટમા કેદી પકડાયો હતો, બીજી ક્રૂસેડ આફ્રિકામા કરી પણ ટ્યૂનીસને ઘેરો ઘાલતા તે મરણ પામ્યો. પછી ફિલિપ ૩ જો ને પછી ફિલિપ ૪ થો (૧૨૮૫-૧૩૧૪) થયો તે પોતાની રાજસત્તા દૃઢ કરવામા અને દોલત વધારવામાજ મચ્યો; ધર્મગિક્ષકો પાસે કર લેવાતો નહીં તે તેઓના ઉપર મૂક્યો ને બોનીફેસ ૮ માએ તેને ખ્રિસ્તીમંડળ બહાર કીધો; ફિલિપે એક જણને મોકલી એવો તો તિરસ્કાર કરાવ્યો કે પોપ ઘેલો થઈ ભીંત સાથે માથુ ફોડી મરી ગયો, અને પોપ ક્લેમેંટ પાંચમાને આવિગનનમા રહેવાની ફરજ પડી; તેણે નૈટ ટેમ્પ્લરોની કતલ કરાવી નાખી હતી; તેણે અંગ્રેજને હરાવી ગીએન લીધુ હતુ; પછી ચૌદમે વર્ષે તેનો બ્યેહપુત્ર વગ પરવાર્યો (૧૩૨૮).

ઇ૦ સ૦ ૧૩૨૮ થી વલોય વંશના ફિલિપ છઠ્ઠાએ રાજ્ય આરંભ્યું; તેણે એડવર્ડ ત્રીજા સાથે જોરભેર લડતા કેટલાક પ્રદેશ ખોયો પણ બીજા કેટલાક પ્રાંત તેણે ખરીદ કીધા; તેના દીકરા જોનની કારકીર્દીમા (૧૩૫૦-૧૩૬૪) ગામડીઆઓએ ભારે બળવો કર્યો ને તે પૂરો પત્યો નહોતો તેનાના અંગ્રેજ સાથે લડાઈ ચાલી; જોન હારીને કેટલાક પ્રદેશ અંગ્રેજને આપ્યો ને મરતી વેળા તે ઈંગ્લંડમા કેદી હતો. બર્ગંડીનો ડ્યૂક જોરાવર થતો દેખાયો ચાર્લ્સ પાંચમાના સરદારે લડાઈઓમા ફતેહ કરી ગએલો મુલક પાછો મેળવ્યો. તેના દીકરા ચાર્લ્સ છઠ્ઠાની કારકીર્દીમા ફ્રાન્સનુ તાજ પેહેરનાર અંગ્રેજ રાજાએ રાખ્યુ હતુ (૧૪૨૨); એ આપત્તિમા ફ્રાન્સના રાજાનો દીકરો ચાર્લ્સ ૭ મો એણે રાજદરબાર પોતાને હાથ લીધો, અંગ્રેજી લશ્કરે ઉપરા ઉપરી પ્રગણા જીત્યા, બર્ગંડીનો ડ્યૂક પણ લૂટમા સામેલ હતો અને ઉત્તર ફ્રાન્સમા માત્ર ઓર્લિઅન્સ શેહેર જે ચાર્લ્સના તાબામા રહ્યુ હતુ તેને અંગ્રેજોએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો, પણ વળી તેવામા ગામડીઆની છોકરી જોઆને આગેગમા આવી અદ્ભુત પરાક્રમે અંગ્રેજો ઉપર મોટી જીત મેળવી ને ફ્રાન્સના રાજાને રહીમ્સમા અભિષેક થયો. લૂઈ ૧૧ મો બડો ખટપટી રાજા હતો (૧૪૬૧-૧૪૮૩); બર્ગંડીનો ડ્યૂક ચાર્લ્સ જ્યારે ત્યારે સામો થતો ને પોતાના પ્રદેશનો રાજા કહેવડાવવાનો લોભ રાખતો (નેધરલંડ તેની સત્તામા હતુ ને તે ઘણો દોલતમંદ હતો); પણ લૂઈના સમજાવ્યાથી જર્મન મહારાજા ફ્રેડરિક ત્રીજાએ ચાર્લ્સને રાજા માન્યો નહી; એ ચાર્લ્સ સ્વિસ સાથે લડતા મરણ પામ્યો ત્યારે લૂઈએ બર્ગંડીને સ્વરાજ્યની ફ્યૂડલ જાગીર કરવાની અને ગીએન, બેરી, નોર્મંડી,

મેન, આંજુ ને પ્રોવેન્સ એ ફ્યુડલ જાગીરો ફ્રાન્સનાં જુના રાજ્યમાં ભેળી નાખવાની તજવીજ કીધી. ચાર્લ્સ ૮ મો અશક્ત હતો ને તેના રાજ્યમાં બખેડા હતા; તેણે બ્રિટનીની જાગીરદારણ સાથે પરણીને તે પરગણું મે-ળવ્યું; તેણે ઇટાલી ને નેપલ્સ લીધાં પણ પછી તે દુશ્મનોની વચ્ચે થઈ ભાગીને પાછો આવ્યો હતો; એના મરણની સાથે (૧૪૯૮) જુના વલોઇ વંશની સમાપ્તિ થઈ.

ઈંગ્લંડનો પ્રદેશ.

આહીં કેલ્ટ-ગોલ લોક વસતા; ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫-૫૪ માં તે જુ-લીઅસ સીઝરની નજરમાં આવ્યા; અગ્રિકોલાએ ઘણીક લડાઈઓને તાબે કરી લીધાથી તે ૪૨૬ સુધી તેઓ રોમની પ્રજા ગણાતા; પછી પિક્ટ ને સ્કાટ એઓના હુમલા હઠાવવાને સાક્સનોને બોલાવવામાં આવેલા પણ એઓએ આખી સત્તાને છીની જતની લોકને ન લેખવતાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં (કેલ્ટો સ્કાટલંડમાં ને વેલ્સમાં નાઠા) ને ખ્રિસ્તી ધર્મ પામ્યા; ઈ૦ સ૦ ૮૨૭ માં સાતે સાક્સન રાજ્ય એકઠાં થયાં ને એગબર્ટ ઈંગ્લંડનો ૧ લો રાજા ગણાયો.

એગબર્ટ તથા તેના વંશજ રાજાઓની કારકીર્દીમાં ડેન્માર્ક તથા નોર્વે અહીંના ડેન તથા નોર્મન એઓ ઈંગ્લંડના કીનારા ઉપર ઉતરી લુંટ-ફાટ કરતા થયા; આંગ્લોસાક્સન રાજ્યકુળ સત્તાભ્રષ્ટ થયું; આલ્ફ્રેડે (૮૭૨-૯૦૧) ડેન લશ્કરની કતલ કરી પાછી સત્તા મેળવી; તેણે ઈંગ્લં-ડનાં પરગણાંમાં વહેંચણ કીધી ને કાયદા કીધા; પછી આંગ્લોસાક્સન રાજાઓ ૧૦૧૬ સુધી સત્તાધારી હતા. ડેન્માર્કનો રાજા સ્વેન એણે આવી ઘણીક લડાઈ છતી ઈંગ્લંડને ખંડણી આપતું કીધું; અંગ્રેજ અમીરોએ ઈંગ્લં-ડનું રાજ તેને આપ્યું (૧૦૧૪) ને પછી કાન્યુટ* ને હાર્ડીકાન્યુટ એ ડેન રાજા-ઓએ (૧૦૪૧ સુધી) રાજ કીધું; પછી પાછો આંગ્લો સાક્સન વંશમાંનો એડવર્ડ ધી કન્ફેસર ગાદીએ બેઠો ને તેની પછી હારલ્ડ થયો તેને નોર્મંડીના ડ્યૂક વિલિયમે હેસ્ટિંગ્સ આગળ હરાવ્યો (૧૪ અક્ટોબર, ૧૦૬૬). નોર્મન વંશના રાજાઓએ કરડાકીથી ઈંગ્લિશ પ્રજા ઉપર રાજ કીધું; જેનાથી રાજ

* એ ઈંગ્લંડ, નોરવે, ને ડેન્માર્ક એ ત્રણ દેશનો રાજા હતો અને તે, તે કાળના મોટા સમર્થ રાજાઓમાં ગણાતો.

સાક્સન રાજકુળમાં છેલ્લી રહેલી મટિલ્ડા સાથે પરણ્યો હતો; હેનરીનાં મરણ પછી હેનરીની દીકરી મટિલ્ડા અને જયી વિલિયમની દીકરીનો દીકરો સ્ટીફન એ બેને માટે પક્ષ પડ્યા ને લડાઈઓ ચાલી; અંતે સ્ટીફન મૂઆ પછી મટિલ્ડાનો દીકરો હેનરી બીજો ઈંગ્લંડની રાજ ગાદીએ બેઠો (૧૧૫૪).

હેનરી બીજાએ (૧૧૫૪-૧૧૮૯) પ્લાંટાજીનેટ વંશની રાજગાદી સ્થાપી; ઈંગ્લંડ તો તેનું હતુંજ અને ફ્રાન્સના ત્રીજા ભાગ જેટલો પ્રદેશ એટલું તેનું રાજ હતું; તેણે બેકેટ નામના શખ્સ ઉપર મેહેરબાની વરસાવી તેને કાંટરબરીનો આર્ચડીકન, કિલ્લાનો કોન્સ્ટેબલ ને ઈંગ્લંડનો ચાન્સેલર બનાવ્યો ને કાંટરબરીનો આર્ચબિશપ મરણ પામ્યો ત્યારે તે પદવી તેને આપી; પછી બેકેટ ચાન્સેલરનું રાજીનામું આપી કેવળ તપસ્વી સાધુવૃત્તિ લીધી; એક ધર્મશિક્ષકે એક ગૃહસ્થની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરી તેને મારી નાખેલો તે ઉપરથી રાજાએ તેનો ઈનસાફ કોરટમાં કરાવવાનો મમત ધર્યો પણ ધર્માધિકારીઓનો હક જાળવવાને બેકેટ સામો થયો ને એણે ગુનેહગારને ન આપતાં પોપને લખ્યું; હેનરીએ ધર્મશિક્ષક તથા અમીરોની સભા ભરી ને ત્યાં ઠરાવ થયા કે ધર્મશિક્ષક ગુનાહમાં આવે તો તેનો ઇનસાફ રાજ્યની કોરટોમાં થાય, ધર્મ તથા ધર્માધિકારીઓની બાબતમાં છેલ્લો ઇનિસાફ રાજા ચૂકવે, ધર્મશિક્ષકો તથા અમીર-બારનો બંને રાજ્યને નાણાં વગેરેની મદદ કરે અને રાજાએ જપત કરેલો માલ દેવળ મઠમાં રખાય નહીં; બિશપોએ સહી કરી તેની સાથે બેકેટપણ (નાખુશીથી) કીધી; એ ઠરાવ પોપ અલેકઝાંડર તીજાએ બહાલ રાખ્યા નહીં ને બેકેટે પોપની ઘણી આજીજી કરી ઠરાવ ઉપર સહી કીધાનાં પાપથી પોતાનો છુટકારો મેળવ્યો; હેનરીએ મમતે ચઢી સભા ભરી બેકેટને રાજાનો અનાદર કરનાર ઠેરવ્યો, ને તેની મિલકત જપત કીધી; અઘટિત રીતે નાણું ખરચ્યાની ફરીઆદીઓ પડી ત્યારે બેકેટ હાથમાં ક્રુસ લઈ રાજમહેલમાં જઈ રાજા પ્રત્યે બોલ્યો કે હું ખ્રિસ્તી ધર્મના સર્વોપરિ અધિકારીને શરણ છઉં; પછી તે ફ્રાન્સ થઈ રોમ ગયો ને પોપે તેનું સન્માન કીધું; હેનરીએ પોતાની પ્રજાને આજ્ઞા કરી કે જે કોઈ પોપને અથવા કાંટરબરીના આર્ચબિશપને અપીલ કરશે તેને સખત સજા થશે ને જે કોઈ પોપની કોઈ પણ આજ્ઞા ઈંગ્લંડ આણશે તે રાજ્યદ્રોહી ઠરશે; બેકેટે રોમમાં ઠરાવ કરાવ્યો કે ઈંગ્લંડની પ્રધાનમંડળી ખ્રિસ્તીમંડળ બહાર છે ને રાજા જો પશ્ચાત્તાપ ન કરે તો તે પણ ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર છે;

રાજાએ મમત મૂકી બેકેટને પાછો તેડાવ્યો; બંને મળ્યા ને રાજાએ તેને તેનો અધિકાર પાછો સોંપ્યો; રાજા નોરમંડીમાં હતો તેવામાં બેકેટે જુલમ સત્તા વાપરી પણ પછવાડેથી તેનું ખુન થયું ને રાજા પોતાને માથે આળ ન આવે માટે પોપને તાબે થયો ને એણે તેને ખરો પશ્ચાત્તાપ કરતો જાણ્યો ત્યારે તેને માફી આપી હતી.

આયરલંડમાં મીથના રાજાએ પોતાની દીકરીને બગાડનાર લીઈસ્ટરના રાજાને હાંકી મેહેલ્યો હતો અને એણે હેનરીની મદદ માગી, કબૂલ કરીને કે જો મને મારૂં રાજ પાછું મળશે તો હું ઈંગ્લંડને ખંડણી આપીશ; હેનરીના અમીરોએ આયરલંડ જઈ નાશ કરવા માંડ્યો ને પછી પોતે પણ ત્યાં જઈ (૧૧૭૨) ત્યાંનાં રાજ્યોને તાબે કીધાં. હેનરીના દીકરા રાજા રીચર્ડ (૧૧૮૯–૧૧૯૯) ક્રૂસેડમાં સાલાદીનની ફોજને ભારે હાર ખવાડી પણ તેનાથી જરૂસલેમ લેવાયું નહીં ને તે પાછો ફર્યો; ક્રૂસેડમાં ફ્રાન્સના ફિલિપને રીચર્ડ સાથે બનેલું નહીં તેથી તે આગળથી પાછો ફર્યો હતો; ને ફ્રાન્સમાં ઉતરવાથી રખેને તે સપડાવે એમ સમજી રીચર્ડ ઈટલીમાં ઉતર્યો ને જાત્રાળુને વેશે રહ્યો કેમકે ત્યાં પણ તેને આસ્ટ્રિયાના ડ્યૂક લીઓપોલ્ડની ધાસ્તી હતી (એને પણ રીચર્ડે ક્રૂસેડમાં તરછોડ્યો હતો); લીઓપોલ્ડ તેને કેદ કરી મહારાજા હેનરી છઠ્ઠાને હવાલે કીધો ને એણે તેને બે વર્ષ કેદ રાખ્યો; પછી પોપ વચમાં પડ્યો ને માગ્યો તેટલો દંડ અંગ્રેજોએ ભર્યો ત્યારે તે છૂટ્યો હતો. રીચર્ડની ગેરહાજરીમાં તેના ભાઇ જોને ફ્રાન્સના ફિલિપની ઉશ્કેરણીથી પોતાને રાજા કેહેવડાવવાને તજવીજ કરેલી તેને રીચર્ડે માફ કીધો; એ નોર્મંડીમાં એક કિલ્લાને ઘેરો ઘાલતાં તીરથી ઘાયલ થઈ પડ્યો—મરવાની તૈયારી ઉપર તેણે તીર મારનારને બોલાવી પૂછ્યું, ને એણે જવાબ દીધો કે મારા બાપને તથા બે ભાઇઓને આપે હાથે કાપી નાખ્યાછે ને મને ફાંસી દેવાનો વિચાર કીધોછે; પછી રીચર્ડે તેને રૂપાંના સો કકડા આપી છોડી મૂકવાનો હુકમ કીધો પણ સરદારે તેને ફાંસી દીધી હતી; રીચર્ડનાં દશ વર્ષનાં રાજ્યમાં તે માત્ર ચાર મહિના ઈંગ્લંડમાં હતો. જોન રાજાની કારકીર્દીમાં (૧૧૯૯–૧૨૧૬) પોપે કાંટરબરીના સાધુઓને આજ્ઞા આપી કે તમારે રાજાની સલાહ લીધા વિનાજ આર્ચબિશપ (મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ) નીમવો, ને તે ઉપરથી રાજાએ તે સાધુઓને મઠમાંથી કહાડ્યા ને પોપે દેશના લોકની ધર્મક્રિયા બંધ કરાવી ને રાજાને પદભ્રષ્ટ કહી ઈંગ્લંડનું રાજ્ય ફ્રાન્સના ફિલિપને આપવાનું કીધું; રાજાએ માફ માગી ને પોપે ધર્મક્રિયા ચાલતી કરી. તાલુકદારોએ જોનના જુલમથી કંટાળી

મેગના ચાર્ટા ઉપર સહી કરાવી લીધી (૧૨૧૫). હેનરી ત્રીજાનાં રાજ્યમાં (૧૨૧૬–૧૨૭૨) મોટા સરદારો અને તાલુકદાર તથા લોક એઓ વચ્ચે ટંટા ચાલ્યા, પારલિમેંટની સ્થાપના થઇ અને એણે રાજા પાસે હકપત્ર ઉપર સહી કરાવી લીધી. એડવર્ડ ૧ લાએ (૧૨૦૨–૧૩૦૭) વેલ્સને ઈગ્લંડ સાથે જોડ્યું ને રાજ્યમાં કેટલીક વ્યવસ્થા કીધી; તેના રાજ્યમાં સ્કાટલંડ સાથે લડાઈ ચાલી હતી. એડવર્ડ બીજાનાં (૧૩૦૭–૧૩૨૭) રાજમાં તેના માનીતા તથા તાલુકદારો વચ્ચે ટંટા હતા ને બાનાકબરનની લડાઇથી સ્કાટલંડે સ્વાધીનતા જાળવી રાખી, (૧૩૧૪).

એડવર્ડ ત્રીજાની કારકીર્દીમાં (૧૩૨૭–૧૩૭૭) તેના પાટવીએ ફ્રાન્સનાં રાજ્યનો કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો; (ક્રેસીની લડાઈમાં ફ્રાન્સનો રાજા જોન કેદી થયો હતો); નોર્મન ને આંગ્લોસાક્સન એ બે ભેળાઈ જઈ એક લોક થયા; નોર્મન ભાષા વપરાતી ટળી ને આંગ્લોસાક્સન ભાષાની પ્રવૃત્તિ ચાલી; ચોસરે અંગ્રેજીમાં લખ્યું. રીચર્ડના રાજ્યમાં (૧૩૭૭–૧૩૯૯) લોક નિર્ધન તથા નિરાશ અને સરદારો ગર્વિષ્ઠ તથા ઉન્મત્ત હતા;—વોટ ટૈલરે બળવો ઉઠાવ્યો હતો ને લાંકાસ્ટરના ડ્યુકે રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડ્યો. એ ડ્યુક–હેનરી ચોથાનાં (૧૩૯૯–૧૪૦૭) રાજ્યમાં ધર્મવિષયના ટંટા તથા તેથી થતી ખુવારી એનો આરંભ થયો–જેઓ પોપને નમાને ને પોતાની દેશ ભાષામાં બૈબલ વાંચે તેઓને જીવતા બાળી મુકવા એવું પોપે ઠેરવ્યું. હેનરી પાંચમાએ ફ્રાન્સ ઉપર પાછો દાવો કરી લડીને ઘણોક પ્રદેશ મેળવ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૪૨૨ માં એક વર્ષના હેનરી છઠ્ઠાની આણ ફરી ને ફ્રાન્સ તથા ઈગ્લંડનાં રાજ્ય જોડાઈ જાય તેવો સંભવ હતો પણ તેટલામાં એક ગામડીઆની છોકરીએ બાજી ફેરવી (૧૪૨૮) ને ફકત એક કાલે શેહેર સિવાએ બીજો બધો જીતેલો મુલખ (ફ્રાન્સનો) અંગ્રેજોએ ખાલી કીધો. એનાં ને એડવર્ડ ૪ થાનાં ને રીચર્ડ ૩ જાનાં રાજ્યમાં યોર્ક અને લાંકાસ્ટર કૂળના સરદારોની માહોમાહેની કડી લડાઇઓ ને એથી થતી હાનિ ઈગ્લંડમાં સર્વત્ર હતી (૧૪૫૫–૧૪૮૫). હેનરી ૭ માએ (૧૪૮૫–૧૫૦૯) રાજ્યમાં સ્વસ્થતા વ્યવસ્થા આણી.

સ્પેન પોર્ટુગલનો પ્રદેશ.

સ્પેન રોમનાં મહારાજ્યનો પ્રાંત હતો; પછી ત્યાં વાંડલ ને વીસીગોથ વસ્યા; પાંચમા સૈકામાં વીસીગોથે વાંડલને જીતી સ્પેનમાં રાજ્યો માંડ્યાં; સત્તાધારી જન ને પ્રજાજન સૌ ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા; ઈ૦ સ૦ ૭૧૧ માં વીસીગોથનો રાજા રોડરિક, મૂર સાથે લડતાં હાર્યો ને નદીમાં ડૂબ્યો; મુસલમાન સ્પેનમાં ફરી વળ્યા ને ખ્રિસ્તી રાજ્યવંશીઓ પહાડોમાં ભરાયા. મૂરોએ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઇ કરી પણ ટૂર આગળ ભારે હાર ખાઈ તેઓ પાછા હઠ્યા (૭૩૨); ઈ૦ સ૦ ૭૫૬ માં અબદુલ રેહેમાને કોરડોવામાં ખલીફની જુદી ગાદી માંડી; સ્પેન ઇમારતોથી ને મકતબોથી, ખેતીથી ને કારખાનાથી, પુલોથી ને નેહેરોથી શોભી રહ્યું. પછીના ખલીફો નબળા નીકળ્યા ને ખ્રિસ્તી રાજકુળોએ બળવા કરી પોતાનાં નાનાં રાજ્ય માંડ્યાં ને વધાર્યાં–આરેગનનું ને કાસ્ટીલનું એ બે ૧૦૩૫ માં મંડાયાં; પોર્ટુગલનું ૧૧૩૯ માં. ઈ૦ સ૦ ૧૨૧૨ માં ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ એકત્ર થઈ મૂર લોકને ટોલીડા આગળ હરાવ્યા ત્યાર પછી એઓની સત્તા ઉતાવળી ઓછી થતી ચાલી. ૧૨૩૬ માં કાસ્ટીલ ને લીઓન એ બે રાજ્યો જોડાયાં; ૧૨૫૦ માં માત્ર ગ્રાનેડાનું રાજ મૂરની સત્તામાં રહ્યું.

આરેગનનું રાજ જબરૂં થતું ચાલ્યું; ૧૪૦૯ માં સીસીલી ને ૧૪૩૫ માં નેપલ્સ એ રાજ્યો જોડાયાં; ૧૪૬૯ માં આરેગનનો ફર્ડિનાંડ કાસ્ટીલની ઇસાબેલા સાથે પરણ્યો ને ૧૪૭૯ માં હેનરી ૪ થાનાં મરણ પછી બે રાજ્ય જોડાયાં. રાજા રાણી એઓએ ઉન્મત્ત સરદારોને દબાવ્યા અને ઘણાક લૂટારા દેશમાં વણસાડ કરતા તેઓનું મૂળ કહાડવાને અમીરો સાથે પવિત્ર ભાઈબંધાઈ કીધી. ફર્ડિનાંડે પોપની આજ્ઞાથી રોમના ધર્મથી વિરુદ્ધ ચાલનારાઓને માટે ઇનક્વીઝીશન કોરટો કહાડી (૧૪૮૧) પણ તેથી ૪ વર્ષમાં ૬ હજાર જણ જીવતા બળી મૂઆ ને ૧ લાખ જણે મરતમારની પીડા ભોગવી. ૧૪૯૨ માં ગ્રાનેડાના મુસલમાનો લડતાં હાર્યા ને તે રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ; વળી યાહુદીઓને સ્પેનમાંથી હાંકી કહાડ્યા. તેજ વર્ષમાં તથા બીજા વર્ષમાં વહાણખેડુ કોલંબસે વેસ્ટ ઇંડીઝના ઘણાક ટાપુઓ શોધ્યા અને ૧૪૯૮ માં જે મોટા પૃથ્વીખંડ ઉપર ઓરીનોકો નદી પાસે તે ઉતર્યો તેને અમેરીગો વેસ્પુસીએ અમેરિકા એવું નામ આપ્યું. ૧૬મા સૈકામાં પોર્ટુગલના રાજાઓના આશ્રયથી વહાણ ખેડનારાઓએ

કેટલાક ટાપુ શોધ્યા ને ત્યાં પોર્ટુગીસો વસ્યા; ૧૪૮૬ માં ડાયાઝ, કેપ ગુડહોપ સૂધી પહોંચ્યો ને ૧૪૯૮ માં વાસ્કો ડી ગામા, કેપ પસાર કરી આફ્રિકાનો પૂર્વ કાંઠો જોતો જોતો હિંદુસ્થાન જઈ પહોંચ્યો.

કાળસ્વરૂપ.

રોમનાં રાજ્યનો નાશ થયો ત્યારથી તે અમેરિકાનો શોધ લાગ્યો ત્યાં સૂધીના (૪૭૬–૧૪૯૯) એક હજાર વર્ષના કાળમાં જગતમાં સર્વત્ર ધર્મ-રાયની પ્રતાપી હાક* વાગતી: ચીનમાં બુદ્ધનો ને કનફ્યૂશિયસનો એ ધર્મ

---

* હિંદુઓ સ્વરાજ્યો તૂટવાથી ને મુસલમાનના ત્રાસથી ધર્માચાર સાચવવાને ઘણીક જાતિ ન્યાતિમાં વેહેંચાયા, પણ તેઓ બ્રાહ્મણોના ધર્માધિકારનાં ગજને ભાવથી માન આપતા; અને પરદેશી સત્તાને અધીન થયા, બાહ્ય સ્થિતિ ભ્રષ્ટ થયા, તોપણ તેઓ એક જગદીશ્વરનાં જ્ઞાનયુક્ત–શ્રુતિ સ્મૃતિને અનુસરતો પુરાણોક્ત જે હિંદુધર્મ તેના સંપ્રદાય, દેશાચાર, કુળાચાર એ ખંતે પાળતા હતા.

મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી એ બે વચ્ચે ભારે ટંટા ચાલ્યા; આરબ તથા તુરક એઓએ ગ્રીકરાજના ઉપર હુમલાઓ કર્યા કીધા; મૂરોએ સ્પેનના ખ્રિસ્તીઓને હરાવી તે પ્રદેશ તાબે કીધો પણ ફ્રાન્સના ખ્રિસ્તીઓ સામા તેઓથી ટકાયું નહીં; આફગાન લોકે હિંદુ રજપૂતોને હરાવી હિંદુસ્થાનમાં રાજ માંડયાં; એક પાસ યૂરોપના સકળ ખ્રિસ્તીઓ ને બીજીપાસ તુરક મુસલમાનો એ બે વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી પણ આખરે મુસલમાનોએ જરૂસલેમ ખ્રિસ્તીઓના તાબામાં જવા દીધું નહીંજ; તુરકોએ કોન્સ્ટંટિનોપલ લીધું ને ગ્રીક ખ્રિસ્તી રાજ્યની સમાપ્તિ કીધી; અને સ્પેનના ખ્રિસ્તીઓએ ગ્રાનેડાનાં રાજ્યને ઉખેડું વાળી મુસલમાની રાજ્યની સમાપ્તિ કીધી. મુસલમાનો રાજ્યો મેળવતા, ભોગવતા, ખોતા; માહોમાહે પ્રદેશ સત્તાને માટે અને ધર્મ મતભેદને લીધે તેઓની બાહારની હાલત ચંચળ ને જૂદી જૂદી હતી તોપણ, એક જગદીશ્વરને (મૂર્તિદ્વારા નહીં) તથા પેગંબરને તથા તેની મારફતે મળેલાં કુરાનને અને ઈશ્વરેચ્છાને પ્રેમાસક્તિથી માનવામાં સૌ એક નિશ્ચયના હતા.

યૂરોપના ખ્રિસ્તીઓનો લક્ષ કેવળ બાહ્ય સ્થિતિ સૂધારવાનોજ હતો. રાજા, સરદાર ને ધર્માધિકારીએ સૌ પોત પોતાનાં મોટપને માટે મથતા; ઈશ્વરનું ભય, ક્રૈસ્ટ ઉપર ભાવ ને તેની નીતિ પ્રમાણે રેહેણી એ તેઓનામાં નહોતું; તેઓ ક્રૂસ તથા બીજી નિશાનીઓ રાખતા અને ભક્તિ તથા બીજી ક્રિયાઓ સમજ્યાવિના ધર્મશિક્ષકના ડર તથા તેઓના કહેલા વેહેમ પ્રમાણે કર્યા કરતા. સાધુ પીટરે વેહેમી ખ્રિસ્તીઓને ઉશ્કેર્યા, પોપે પ્રપંચ બુદ્ધિએ પુષ્ટિ આપી, ખ્રિસ્તીઓ ક્રૂસેડને નીકળ્યા પણ નવા નવા લોક તથા નવી નવી રીત ભાત

પોતાના પંથો સહિત હતાજ. હિંદુસ્થાનમાં પુરાણોક્ત ને તંત્રોક્ત ધર્મે લોકને અનેક દેવદેવીની ઉપાસના કરતા કીધા હતા પણ ઇસવી શેકા નવના આરંભમાં શંકરાચાર્યે દ્વૈત બ્રહ્મનો બોધ ને સ્માર્ત સંપ્રદાય એ પ્રવર્ત્તાવ્યા; ત્રણશેં વર્ષ પછી વૈષ્ણવ આચાર્યોએ પોતાના સંપ્રદાય ચલાવી રામકૃષ્ણનાં પૂજન કરાવ્યાં અને ચૌદમા પંદરમા શૈકામાં ભક્તોએ નામ ભજનનો મહિમા વધાર્યો. સાતમા શૈકાના આરંભમાં આરબસ્તાનમાં મહંમદે નવો ધર્મ પ્રવર્ત્તાવ્યો ને પછી એક શૈકામાં જરતોસ્તી ઇરાનીઓ, તુરક, તાર્તર, આફગાન, મોગલ એ લોકમાંના ઘણાએક અને ઇજીપ્ટ તથા ઉત્તર આફ્રિકાના લોક મુસલમાન થયા હતા. ખ્રિસ્તી ગ્રીકરાજ્યમાં નિરંતર ધર્મ વિષયના વાદ વિવાદ ચાલતા. દશમા શૈકાના અંતલગીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ યૂરોપમાં સર્વત્ર જંગલી જાતિયોમાં પણ મનાતો થયો હતો. ઇટલીમાં શૈકા આઠના મધ્યમાં રોમના પોપ ઉત્તર તથા પશ્ચિમ યૂરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના આચાર્ય મનાયા; શૈકા ૧૧ ના અંતમાં ગ્રેગરી ૭ માએ ધર્મ તથા ધર્માધિકારી એઓની વ્યવસ્થા કરી અને રાજાઓને સ્થાપવાનો, ઉઠાડવાનો, ખ્રિસ્તીમંડળબહાર કરવાનો પોપનો હક છે ને એજ એક ચક્રવર્તી રાજાછે એવું રાજાઓ સાથે લડી તેઓને હલકા પાડી સિદ્ધ કીધું; પોપ અર્બને મુસલમાન સામાં લડવાની ખ્રિસ્તીઓને આજ્ઞા આપી (૧૦૯૫); ક્રૂસેડો ચાલી; ફ્રાન્સના લૂઇ નવમાએ જરૂસલેમ લેવાના હેતુથી ઇજીપ્ટના તુરક સાથે છેલ્લી લડાઇ કીધી (૧૨૫૦) પણ તે ફાવ્યો નહીં ને ક્રૂસેડની* સમાપ્તિ થઈ (૧૨૯૧); શૈકા ચૌદ પંદરમાં પોપની સત્તાનો દોર

—દેખી મોહિત થઇ ગયા; ધર્મ હેતુ ભુલી જઈ સંસારી માનહોડથી રાચ્યા. વ્યભિચાર, ખૂન, પ્રપંચ, લડાઇઓ, મરણ, દંડ, લૂટાલૂટ એ જ્યાં ત્યાં ઘૂમતાં તો પણ ચૌદમા શૈકાથી કેટલાએક સાધુઓ પોપની સામાં થઇ શુદ્ધધર્મને ખોળતા થયા હતા.

બ્રાહ્મણ શંકરાચાર્ય અને રાજવંશી વેપારી કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો આરબ મહંમદ પેગંબર અને સુથારનો દીકરો પોપ ગ્રેગરી ૭ મો, એ ત્રણ મહાપુરુષોએ પોતાના કાળના હિંદુ, મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી એ ત્રણ ધર્મનું યથાસ્થિત દર્શન કરાવ્યું.

* ક્રૂસેડોથી પોપે પોતાના ધર્માધિકારની સત્તા વધારી; આંટીઓક ને જરૂસલેમના પેટ્રિઆર્કો પોતપોતાના તાબાના લોક સહિત પોપનું ઉપરીપણું માનતા થયા. મહારાજાઓએ તો નહીં પણ ભૂપોએ પોતપોતાના પ્રદેશ વધાર્યા; તાલુકદાર તથા અમીરોની સત્તા તથા દોલત ઘટી પણ તેઓએ માન મેળવી પોતાનું ઉચ્ચત્વ રાખ્યું હતું,—પાલેસ્ટેનમાં નૈટ મંડળ સ્થપાયાં તેની કીર્તિનો ઝળકારો

ઓછો થતો આવ્યો પણ તેમ તેઓએ રોમન કાથલિક ધર્મ વિરૂદ્ધ બોલનાર લખનાર ખ્રિસ્તીઓને શોધી મરણમાર શિક્ષા કરવાને ત્રાસદાયક મોટા તથા ન્યાયસભાઓ સ્થાપ્યાં હતાં.

રાજ્યો—એશિયામાં શૈકા ૭–૮ માં આરબોએ પોતાનું મહારાજ્ય કીધું; ૯ માં તુરકલોક આરબ રાજ્યમાં પ્રબળ થયા; ૧૦ માં ગીજનીનું રાજ મંડાયું; ૧૧–૧૨ માં સલજુક વગેરે તુરક લોકે દોડાદોડ કરી રાજ માડ્યાં; ગીઝનીના મહમુદે હિંદુસ્થાનમાં ચઢાઈઓ કરી (૧૦૨૫ સૂધીમાં) ને શાહબુદીને દિલ્હીકનોજનાં રજપૂત રાજ્યોને ઉધા વાળ્યાં (૧૧૯૩); અને ચીનમાં તાર્તર લોકે સત્તા મેળવી (૧૧૨૭); ૧૩ માં મોગલ લોકોએ મોટી દોડાદોડ કરી—જેંઘીસખાને બગદાદ લેઈ ખલીફની ગાદી કહાડી નાખી (૧૨૫૮), ને કુબ્લેખાને ચીનમાં રાજ ગાદી સ્થાપી (૧૨૭૯); ૧૪ માં ઓટોમન તુરકનું રાજ સ્થપાયું, ચીનમાં મિંગવંશની સ્થાપના થઈ અને તૈમુરલેને દોડાદોડ કરી; ૧૫ માં ઓથમન તુરકે ખ્રિસ્તી ગ્રીકરાજ્યની સમાપ્તિ કીધી. યૂરોપમાં જંગલી ટુંડાની દોડાદોડ ને એકમેકની મારામારી (પાંચમા શૈકાથી ચાલેલી) એ અસ્વસ્થપણું શામીને લોક જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં સ્વાધીન સ્વસ્થ થએલા તેનું પેહેલું દર્શન શૈકા ૮ માં આ પ્રમાણે હતું: નવાં રાજ્યોમાં ફ્રાંક–જર્મન જાતિના શાર્લમેને લોમ્બર્ડ ને સાક્સન લોકને જીતી પોતાનું મહારાજ્ય કીધું હતું; મુસલમાનોએ વીસીગોથને જીતી સ્પેનના પ્રદેશમાં પોતાનાં રાજ્ય માંડ્યાં હતાં; ને ઈગ્લંડમાં સાક્સનોનાં સાત રાજ્યો હતાં. ૯ મા શૈકામાં ફ્રાન્સ, જર્મની, ઈટલી એ રાજ્યો જૂદાં પડયાં, અને સાત રાજ્ય જોડાઈ ઈગ્લંડનું એક રાજ્ય થયું. શૈકા ૧૦–૧૧ માં ડેન ને નોર્મન લોકે દોડાદોડ કરી ને બીજાં કેટલાંક રાજ્યો મંડાયાં; ૧૨ માં, સ્પેનમાં કાસ્ટીલ ને આરેગનનાં રાજ્ય વૃદ્ધિ પામતાં હતાં. એ પ્રમાણે દોડાદોડ ને થાપઉથાપ હતી પણ યૂરોપમાં હતી તેના કરતાં એશિયામાં વધારે ને વધારે ભારે હતી. યૂરોપમાં દશમા શૈકાના અંતમાં સર્વત્ર સ્વસ્થતા શાંતિ હતી; અગિયારમાં શૈકાથી પ્રદેશ પ્રદેશના વર્ણસંકર લોક, ભાષા,

---

–આખાં યૂરોપમાં થયો. ટૂરનેમેંટ તમાશા થવા માંડ્યા; કુટુંબનાં નામથી લોકે પરસ્પર ઓળખાવાનું રાખ્યું; જાત્રાળુ તથા લડૈયા એઓની આવજાવને લીધે ઈટલીના લોક વહાણ ખેડવામાં કુશળ થયા, ને દોલતમંદ વેપારી થયા; સઘળા દેશોમાં વેપાર ધંધા ને ખેતીના ઉદ્યમ મંડાયાં; વિદ્યા કળાની વૃદ્ધિ થવા માડી ને નૈટોની શિવલરી સુધડ થઈ લોકમાં દાખલ થઈ.

વ્યવસ્થા, ધારા, રીતભાત એ વિષયોમાં એકમેકથી જુદા પડવા લાગ્યા ને પોતપોતાની દેશી વિશિષ્ટતા ધારણ કરતા થયા.

પ્રાચીન કાળમાં ઇરાનીઓનું, ગ્રીકનું, રોમનોનું એ અકેકું રાજ બીજાં રાજ્યોને ગ્રાસી મહારાજ્ય બન્યું હતું; ને તેમ અર્વાચીન કાળના પેહેલાં હજાર વર્ષમાં એશિયામાં આરબનું, તુરકનું, મોગલનું અને પછી ચીનનું, તુર્કસ્તાનનું (કૉન્સ્ટંટિનોપલવાળું) એમ થોડી થોડી વાર રાજ્યો હતાં; પણ તે રાજ્યોની નીતિમાં નવલ વિશેષ નહોતું; નવલ વિશેષમાં હિંદુસ્થાનમાં રજપૂત રાજ્યવ્યવસ્થા તે યુરોપનાં રાજ્યોની વ્યવસ્થા જેવી હતી ને તે સ્થાયી રૂઢી રહી હતી. યુરોપમાં શાર્લમેનના રાજ પછી ને ૧૫ મા સૈકા સુધીમાં જે રાજ્યો હતાં તે અનેક રીતે ત્યારે ત્યારે એક બીજાંના સંબંધમાં આવતાં ને તેઓની સરહદમાં વધઘટ થતી તોપણ તે જુદાં જુદાં તથા સ્વાધીન થયાં હતાં. ફ્રાન્સમાં રાજાઓએ ફ્યૂડલ જાગીરોને થોડે થોડે પોતાના પ્રદેશ સાથે જોડી એક અખંડિત રાજ્ય કરી પોતાની નિરંકુશ આણ મનાવી; જર્મનીમાં ટંટા ચાલેલા તેનાં પરિણામમાં ફ્યૂડલ જાગીરદારો પોતપોતાના પ્રદેશમાં વધારે સંસ્થિત ને સ્વાધીન થયા; તેઓ સામાન્ય રક્ષણ તથા સામાન્ય લાભને અર્થે પોતાનામાંથી એકને મહારાજા ઠેરવતા પણ પછવાડેથી એ પદવી પણ ઉત્તરોત્તર આસ્ટ્રિયા કુળના સરદારોને મળતી થઈ હતી; ઇંગ્લંડમાં ફ્યૂડલ-બાર્નોએ રાજાઓની ઇચ્છાના ઉપર અંકોરા રાખવાને પાર્લમેંટની સ્થાપના કીધી હતી; ઇટલીની ફ્યૂડલ જાગીરોને જર્મન રાજાઓએ તોડી હતી.*

પંદરમા સૈકાના અંતમાં રાજ્યોની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: એશિયામાં ચીનનું રાજ પોતાના ઉત્કર્ષમાં હતું—મંગોલીઆ, મંચૂરીઆ, કોરીઆ

* જર્મનીના મહારાજા અને રોમના પોપ એઓ આખાં ખ્રિસ્તી યુરોપનાં એક અખંડિત રાજની ચક્રવર્તી સત્તા પોતપોતાની કરવાને પુષ્કળ લડ્યા પણ અંતે બંને ફાવ્યા નહીં; (પ્રાચીનકાળમાં બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રીઓને હરાવી ધર્મનું મહારાજ્ય કીધું હતું); અને જૂદા જૂદા પ્રદેશનાં સ્વાધીન રાજ્યો થયાં. બીજાના હુમલાને અટકાવવા પણ બીજાના સુધારા પોતપોતાનામાં દાખલ કરી સરસાઈથી વધારો કરવો અને પોતપોતાના સ્વદેશી રાજ્યના બળસમૃદ્ધિ વધારવાં—એ સ્વદેશભક્તિનીતિનું મૂળ રોપાયું. સ્વાધીન રાજ્ય હતા તેથીજ એક દેશમાં પીડિત થએલા ખ્રિસ્તી બીજા દેશમાં નહાસીને આશ્રય મેળવી શકતા; સ્વાધીન રાજ્યો નહોત અને પેપની કે મહારાજાની બેમાંથી કોઇએકની સર્વોપરિ સત્તા થઇ હોત તો ધર્મનો પુનઃ સંસ્કાર થવાનો સંભવ આપો જાત.

ને તીબેટ એ પ્રદેશ મહારાજ્યમાં ગણાતા. દિલ્હીની બાદશાહી કમજોર હતી ને ઘણાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો ઠરીને ચળકતાં હતાં. ગ્રીસ, રૂમેલીઆ, વાલેચીઆ, સર્વિયા, બલગેરીયા, બોસનીયા, કાફકા, આલબાનીઆ, એશિયા મૈનર એ પ્રદેશનું રાજ કોન્સ્ટંટિનોપલનો સુલતાન કરતો. યુરોપમાં રાજ્યો એક બીજા સાથે લડતાં, રાજા રાજાના ફ્યૂડલ સરદારો પરસ્પર ને રાજા સામા લડતા, રાજાઓ તથા ધર્માધિકારીઓ લડતા ને એઓ રાજાઓને મદદ કરતા તે અવ્યવસ્થા ટળીને રાજ્યોમાં વ્યવસ્થા થઈ હતી.* ગુલાબોની લડાઈ હેનરી ૭ માએ પતાવી (૧૪૮૫). ફ્રાન્સ તથા ઈંગ્લંડ વચ્ચે લાંબી મુદતથી ચાલેલી લડાઈ સંબંધી લુઈ ૧૧ માએ છેલ્લા સલાહ કરાર કીધા (૧૪૭૫); તેને નડનારો તેનો જોરાવર ફ્યૂડલ સરદાર બર્ગંડીનો ડ્યૂક ચાર્લસ, સ્વીસ સાથે લડતાં પડ્યો (૧૪૭૭); પછી ઓર્લીઅન્સ કુળનો લુઈ બારમો ગાદીએ બેઠો (૧૪૯૮) ત્યારે ફ્રાન્સનું એક અખંડિત રાજ થયું હતું. માહેના ને બહારના અનેક ટંટા પત્યા પછી માક્સિમિલિયને જર્મનીનું મોહું મહારાજ્ય દેખાડ્યું-લડીને ટંટા પતાવવાની ચાલ બંધ કીધી ને સર્વોપરિ ન્યાય સભા સ્થાપી. ઇટલીમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પોતાનાં ઉત્કર્ષમાં હતાં, પણ માહોમાહે ને ફ્રાન્સ સાથે જ્યારે ત્યારે લડતાં; રોમમાં†

* ઇટલીનાં શેહેરો સ્વાધીન ને સ્વતંત્ર થયાં; ફ્રાંન્સનાં ઘણાંક શેહેરોને રાજાઓએ હક કરી આપ્યા જેથી ત્યાંના લોક પોતાના અમલદાર પોતે નીમતા; એઓ પોતાની હદમાં ન્યાય ચૂકવતા, કરવેરા મૂકતા, શેહેરનાં લશ્કરને કવાયત આપતા અને જ્યારે રાજાને કામ પડતું ત્યારે લોકના નિમાયલા પુરૂષો લશ્કરની સરદારી કરી રાજાની નોકરી બજાવવે તત્પર થતા; મોટા તાલુકદારો પણ પોતાના તાલુકામાં કસબાઓને હક આપતા થયા; સ્પેન, ઈંગ્લંડ, જર્મની આહીં પણ શેહેર કસબાઓને હક મળ્યા; શેહેરોના લોકને સ્વાધીનતા મળી કે ગામના ખેડુતો પણ ફ્યૂડલ ગુલામગીરીથી વેઠ કરવાથી છૂટ્યા ને પોતાની મેહેનતનાં ફળનો લાભ પોતે પણ લેતા થયા. કેટલાક તાલુકદારો એક બીજા સાથે લડાઇ કરવાનો હક ધરાવતા તે સૌને માટે સરખા ધારા થવાથી નીકલી ગયો; ખરાં ખોટાનો ઇનસાફ મારી મરીને ચૂકવાતો તેની બંધી કરવામાં આવી; તાલુકદારોની કોરટોના ઠરાવ ઉપર અપીલ સાંભળવાનો હક રાજાને માન્યો, વગેરે કેટલાક ધારા બાંધવામાં આવીને તે ઉપર પણ દરબારી લોકો ધ્યાન પહોંચાડવા લાગ્યા.

† ઈસવી સન ૧૩૦૫ થી તે ૧૩૭૮ સુધીમાં સાત પોપ થયા તે ફ્રેંચ હતા; પછી જ્યારે ફીલિપે ક્લેમેંટ ૭ માને નીમ્યો ત્યારે ઇટાલીઅનોએ અર્બન ૬ ઠાને રોમમાં સ્થાપ્યો; એ સામસામા પોપ એક બીજાને ખસેડવાને ખટપટ, લાંચ,

અસ્તાવ્યસ્તતા સમી હતી ને નેપલ્સ તથા સીસીલી સ્પેનનાં રાજ્યમાં મળ્યાં હતાં. સ્પેનનું રાજ ઉત્કર્ષ પામતું હતું.*

વિદ્યાકળા–ચીનાઓ કાગળો બનાવતા, લાકડાંના કોતરેલા કકડાઓ ઉપરથી છાપી જાણતા, ફોડવાના દારૂને બનાવતા તથા કામમાં આણતા ને હોકાયંત્રની પણ તેઓને જાણ હતી. હિંદુસ્થાનમાં હિંદુઓ તાલપત્ર ઉપર ને કપડાં ઉપર લખતા; અનેક ધાટનાં વાસણ ને ભરત કામ કરવે કુશળ હતા અને બ્રાહ્મણોએ તત્વજ્ઞાન તથા ધર્મ એ વિષયના, શબ્દશાસ્ત્ર—કોશ વ્યાકરણના, કાવ્ય નાટક અલંકાર વિષયના, નીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથો લખી તે તે વિષયોમાં કુશલતા દેખાડી, વળી વૈદ્યશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર એ વિષયના સારા ગ્રંથ લખ્યા; મુસલમાનોએ ઇતિહાસના ગ્રંથો લખ્યા;–બ્રાહ્મણોએ સંસ્કૃતમાં ને મુસલમાનોએ ફારસીમાં. આરબો ગ્રીક તત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કવિતા, વાર્તા, વૈદ્ય, યંત્રશાસ્ત્ર, ભૂમિતિ, શિલ્પ, ઇત્યાદિ વિષયમાં કુશળ હતા; ઇ° સ° શૈકા ૧૦–૧૫ માં ઝંદ પેહેલવીમાંથી ઉત્પન્ન થયલી નવી ભાષા જે ફારસી તે ઉત્તમ પ્રકારે કેળવાઈ હતી–ઘણા ગ્રંથ લખાયા હતા–ફિર્દૂસી (શૈકા ૧૧ માં), અનવેરી (૧૨ માં), સાદી (૧૩ માં), હાફિઝ (૧૪ માં), જામી (૧૫ માં) એ પ્રખ્યાત હતા. યૂરોપમાં

જોર જુલુમ વગેરેનાં સાધન કામે લગાડતા. એક નવો ત્રીજો પોપ ઉભો થયે એ સ્થિતિમાં ઇટાલિયન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લિશ ધર્માધિકારીઓ ધર્મ તથા ધર્મશિક્ષક સંબંધી સૂધારો કરવાને કોન્સ્ટંન્સમાં મળ્યા ને એ સભાએ ત્રણે પોપને પદચ્યુત કીધા પણ ઇટાલીઅનોએ માર્ટિન પાંચમાને કીધો ને એણે ચારવર્ષ સભાને રમાડી ને પછી તે સભા ભાંગી પડી હતી (એ સમયે સાતશૈથી વધારે છીનાળ તથા વેશ્યા ધર્મશિક્ષકમંડળોમાં મહાલતી); પોપ ખટપટ કરી મહાધર્મ સભા ન મળે તેવી તજવીજો કરતા તોપણ બારેની સભાએ તેઓનાં મનમાં ભય વસાવ્યું હતું. રોમમાં રીએનઝીએ (૧૩૪૭–૧૩૫૪) ઉથલ પાથલ ... મૂકેલી ત્યાર પછી પણ અમીરોના બખેડા ચાલ્યા હતા પણ ઇ° શ૦ ... । પોપ પાછા પૂર્ણ રાજકીય સત્તા ધરાવતા થયા હતા.

* ...યૂરોપમાં બીજાં રાજ્યો આ હતાં: સ્કાટલંડનું, ડેન્માર્ક તથા સ્વીડન તથા ...નું, પોલંડનું, હંગરીનું, સ્વિટ્ઝરલંડનું–સ્વાધીન સ્વતંત્ર પ્રજારાજ ... ઉત્તર આફ્રિકા તથા એશિયામાં મુસલમાન રાજ્યપ્રદેશો આ ...મોરોક્કો, અલ્જીરીઆ, ટ્યૂનિસ, ટ્રિપોલી, ઇજીપ્ટ તથા સીરીઆ, આ... ...ત થએલા ખ્રિસ્તા, ખારેઝમ (એની પડોસનું તુરકસ્તાન, તાતાર, ... રાજ્યો નહોત અને પોગ્રાખાન, કીમીઆ), સિરકાશીઆ, જ્યોર્જીઆ, ...સત્તા થઇ હોત તો ધર્મનો પ્ર°

બારમા સૈકાથી વિદ્યાકળાનો ઉદય થવા લાગ્યો–કેટલાક સાધુઓએ રાજપક્ષમાં પોપની સામાં બોલવા લખવાનું ચલાવ્યું ને ફ્રેંચોએ ક્રૂસેડની હકીકત લખી; તેરમા સૈકામાં ઈંગ્લંડમાં રોજર બેકન થયો તે લાટિન ગ્રીક ભાષામાં ને ખગોળ-યંત્ર-રસાયન વિદ્યામાં જાણીતો હતો; બારમા તેરમા સૈકામાં ફ્રેંચ સ્પાનીશ ને ઇટાલીઅન એ ત્રણની મિશ્રભાષામાં ટ્રોબેડોરો સ્ફૂટ વિષય ઉપર શીઘ્ર કવિતા બનાવતા પણ પ્રેમવિષે સુઘડ ને ઉંચા વિચારના સંવાદો કવિતામાં રચતા અને જ્યારે બે જણ પોતપોતાની કવિતાને માટે વાદ કરતા ત્યારે પરિક્ષકો પણ પોતાનું મત કવિતામાં જણાવતા–રાજા સરદારો ને બીજા પ્રખ્યાત પુરૂષો મળીને ૭૬ ટ્રોબેડોર હતા; જર્મનીમાં કેટલાક જણે શૃંગાર કવિતા લખી; ચૌદમા સૈકામાં ડાંટી પીટ્રાર્ક ને બોકાશીઓ એઓએ ઇટાલીઅન ભાષામાં કવિતા ને વાર્તા લખી; ચોસરે અંગ્રેજીમાં કવિતા લખી ને વિક્લીફે નવા કરારનું ભાષાંતર કીધું; સ્પેનમાં તો શિવલરી ને રોમાન્સ સંબંધી લખનારા ઘણા હતા; પંદરમા સૈકામાં ઇટાલીઅનોએ પ્રાચીન વિદ્યાનો અભ્યાસ કરી ઇતિહાસો લખ્યા (એ વિષયમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ તદન અજાણ્યા હતા); કોન્સ્ટંટિનોપલ ભાગ્યા પછી ગ્રીક લોક વેરાતા થયા ને ઘણાક જણ ઇટલીમાં વસ્યા ને એથી પછી યૂરોપમાં વિદ્યા વધતી ચાલી—એ સૈકાની આખર સૂધી નાટકરૂપ તમાશા થતા તેમાં ક્રૈસ્ટની લીલા દરસાવવામાં આવતી. ઈ॰ સ॰ સૈકા ૫ માં યૂરોપનાં દેવળોમાં ઘંટ વપરાતા થયા. ૬ માં રેશમના કીડા કોન્સ્ટંટિનોપલ આવ્યા; અહીં રોમન રાજધારાના સંગ્રહ થયા; રોમમાં જળઘંટી બનાવવામાં આવી. ૭ માં લાટિન ભાષા બોલાતી બંધ થઈ; લખવામાં પીછાંની કલમ વપરાતી થઈ; ઈંગ્લંડમાં કાચ બનવા માડ્યો; ગ્રીક અગ્નિનો શોધ થયો. ૮ માં રૂમાંથી કાગળ બનતા થયા; સેતરંજીઓ આવવા માડી; સ્પેનનાં મુસલમાની મક્તબોમાં ખ્રિસ્તીઓ અભ્યાસ કરતા થયા. ૯ માં સાક્સનોનો ધારાસંગ્રહ થયો; વાગતાં ઘડિયાળ પશ્ચિમ યુરોપમાં વપરાતાં થયાં; જર્મનીમાં ખેતી વાડીનાં કામને ઉત્તેજન મળતું થયું. ૧૦ માં અંકગણિતના આંકડા આરબો પાસેથી ખ્રિસ્તીઓએ લીધા; ખાણો ખોદવાનું ચાલ્યું; દરાખનો રસ કહાડવાના યંત્ર ઇટલીમાં પેહેલવેહેલાજ મંડાયા. ૧૧ માં ગાયનના સ્વરનો શોધ થયો; પવનચક્કીઓ થઈ. ૧૨ માં સીસીલીમાં સેરડી રોપાઇ; ઈંગ્લંડમાં કાચની બારીઓ વપરાતી થઇ. ૧૩ માં અંગ્રેજોએ માપના ચાટ કરાવી લીધો; ચશ્માનો શોધ થયો; આરસાઓ વપરાતા થયા; તેલીઆ રંગનાં ચિત્રો બનવા માડ્યાં. ૧૪ માં હોકાયંત્રની જાણ થઈ; ચીથરાંમાંથી

કાગળ બનવા માંડ્યા; તોપ ને દારૂગોળા લડાઈમાં વપરાતા થયા. ટાંકણી ને રમવાનાં પાના એનો શોધ થયો. ૧૫ માં ટેપથી છાપવાની કળાનો શોધ થયો; બંધુકો બનવા માંડી; આરબો પાસેથી બીજગણિત જાણી લેવામાં આવ્યું; અમેરિકાનો ને હિંદુસ્થાન આવવાનો કેપ ઓફ ગુડ હોપનો માર્ગ એના શોધ થયા.*

વેપારધંધો—ચીનાઓના વહાણ ઈરાની અખાત સુધી આવતાં; હિંદુસ્થાનનો માલ કંધાર તથા ઈરાનને રસ્તે અથવા કાસ્પીઅન તથા યુક્સેન સમુદ્રના કાંઠાને રસ્તે અથવા રાતા સમુદ્ર ને ઈજીપ્ટને રસ્તે કોન્સ્ટંટિનોપલ આવતો ને ત્યાંથી પછી યુરોપમાં બધે જતો; ૧૧ મા શૈકાથી વેનીસ, જીનોઆ, પાઈસા એ વેપારનાં મથક થયાં; તેરમા સૈકા સુધી યાહુદીઓ શરાફીનો ને માલનો ધંધો કરતા; હાન્સી એ નામે ઓળખાતા નગરો, જૂટ બાંધી માહેના પ્રદેશોમાં વેચાણ ખરીદીનો ધંધો ચલાવતા પણ ૧૩૭૦ પછી તેનું કામ ધીમું પડવા માંડ્યું હતું; ૧૪ મા શૈકામાં જીનોઆના લોક કાળા સમુદ્રને માર્ગે વેપાર ચલાવતા; ધ્રાબાંટ ને ફ્લાંડર્સમાં કારખાનાં ને ધંધો હતો, પછી ઈંગ્લંડનાં કારખાનાં વખણાતાં થયાં હતાં; ઈ૦ સ૦ ૧૨૭૫ માં વેનીસમાં બેંક નીકળી હતી ને ૧૨૫૫ માં હુંડીઓ લખાતી થઈ હતી; ૧૪૦૧ માં બારસેલોનામાં બેંક નીકળી હતી.

---

* યુદ્ધ વિષયમાં બે મોટા ફેરફાર થયાઃ તોપ તથા દારૂગોળા વપરાવા લાગ્યા (ગ્રાનેડાના રાજાએ ૧૩૧૨ માં ને એડવર્ડ ત્રીજાએ ૧૩૪૬ માં વાપર્યા હતા) અને લશ્કરનું બળ પેદળમાં વિશેષ છે એમ જણાયું;—રોમનોએ પેદલને જોરે પોતાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કાળમાં જયમેળવ્યા હતા ને યુરોપના જંગલી લોકના પેદળેજ રોમનોનાં ઉપર જય મેળવ્યા હતા, પણ પછવાડેથી ઠરી ઠામ થયા પછી દાસજનથી જુદાં પડવાને ને કુલીનપણું દાખવવાને સરદાર ને નેટ એઓએ ઘોડાનું માન વધાર્યું હતું, પણ સ્વામી સેવકના ઝગડાઓમાં રાજાઓને લોકની મદદ હતી તેથી પાછાં પેદળ થયાં હતાં. પ્રથમ ગણ્ય રાજ્યમાં કામ વેળા લશ્કર બોલાવવામાં અથવા નવાં ઉભાં કરવામાં આવતાં પણ પછી રાજાઓ જાથુનાં લશ્કર રાખતા થયા હતા;—ફ્રાંસના રાજા ચાર્લસ ૭ માએ એ ચાલ પ્રથમ કહાડ્યો, તેણે અંગ્રેજોના એકાએકના હુમલાઓની સામાં થવાને ૯ હજાર ઘોડેસ્વાર ને ૧૬ હજાર પાયદળનું જાથુનું લશ્કર રાખ્યું હતું. વિદ્યાજ્ઞાનની વૃદ્ધિને અર્થે બીબાંનાં છાપખાનાં નીકળ્યાં; મેઅન્સનો—સ્ટ્રાસબર્ગનો જોન ગટન બર્ગ એણે જુદા જુદા અક્ષર પ્રમાણે લાકડાંના કકડા કાપી જોઇએ તેમ ગોઠવી રાખી પછી છાપવનું ચલાવ્યું; પહેલું પુસ્તક લાટિન બેબલનું ૧૪૫૦–૧૪૫૫ માં છપાયું હતું.

યૂરોપમાં જે જંગલી ટોળાંઓ રોમના રાજ્યપ્રદેશોમાં ફરી વળ્યાં, ને પરસ્પર લડ્યાં તે હવે સ્થિતિમાં આવ્યાં. પશ્ચિમના વિદ્વાનો માનેછે કે પ્રાચીન કાળમાં જે લોકનાં ટોળાં હિંદુસ્થાનમાં ને મીડીઆમાં વસ્યાં તેમાંનાંજ કેટલાંક ટોળાં યૂરોપમાં વસ્યાં હતાં; એ ઘણીક જાતિનાં ટોળાંઓ રોમના રાજ્યપ્રદેશોમાં ફરી વળ્યાં—કેટલાંક રોમનોના સુધારાના સંબંધમાં વિશેષે આવ્યાં; તોપણ પોતાનું લડવૈયાપણું, પોતાની ફ્યૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થા ને નવો સ્વીકારેલો ખ્રિસ્તી ધર્મ એ સૌને સમાન હતું; ને સૌએજ તમોગુણ પ્રકૃતિ, અર્થવાદીપણું, પ્રપંચવૃત્તિ પણ સ્વાધીન રેહેવા ઉપર ને સ્થિતિ સુધારવા ઉપર આગ્રહપૂર્વક આસક્તિ ને શ્રમ એ દેખાડ્યાં અને અમે જર્મન, અમે ફ્રેંચ, અમે ઈંગ્લિશ એવાં એવાં સ્વરૂપો દરસાવવાને પોતપોતાને ઉદ્યમે વળગ્યા.

૨. ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૦ થી તે અમણા સુધીના સાડી ત્રણસેં પોણીચારસો વર્ષના કાળમાં જે રાજ્યો બહાર પડતાં શોભ્યાં શોભેછે તેમાં ચીનનું, હિંદુસ્થાનનું, ઈરાનનું, કૉન્સ્ટંટિનોપલનું, રૂશિયાનું, જર્મનીનું, પ્રુશિયાનું, આસ્ટ્રિયાનું, સ્પેનનું, ફ્રાન્સનું, ઈંગ્લંડનું, યુનૈટેડસ્ટેટ્સનું એ આગળ પડતાં છે.

ચીન.

૧૫૧૭ થી પોર્ટુગીસ લોક કંતાન સાથે વેપાર કરતા થયા; ૧૫૫૫ માં ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકો ઠામ ઠામ હતા; મિંગવંશના સ્થાપનારાએ મોગલોને હાંકી કહાડ્યા ત્યારે એઓ ઉત્તર પૂર્વના તાર્તરીમાં આસરો ધરી રહ્યા હતા, ને એ ભળેલા લોક—માંચુતાર્તરને ચીનાઓએ રાજ્યમોહના બખેડા બેસાડવામાં મદદ કરવા બોલાવ્યા હતા પણ પાછળથી માંચુઓએજ પોતાનો રાજવંશ સ્થાપ્યો (૧૬૪૪). એ વંશનો બીજો કાંગહે એણે યૂરોપની વિદ્યાકળા પોતાની પ્રજામાં દાખલ કરવાની મેહેનત લીધી, જેસૂટ ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોને આસરો આપ્યો ને પોતે ભૂમિતિ વિષે એક ગ્રંથ લખ્યો, પણ ચીનના વિદ્વાનોએ નવાં ભણતર ઉપર રુચિ દાખવી નહીં તેથી તે ચીનમાં દાખલ થયાં નહીં; તોપણ તેણે બુદ્ધિમંત કારભારીઓની મદદથી ઘણા કાળના

ચાલેલા બખેડા બેસાડી રાજ્યમાં સર્વત્ર સ્વસ્થતા આણી હતી. એ મરણ પામ્યા પછી (૧૭૨૨) તેના દીકરાએ જેસૂટોને કહાડી મુક્યા ને તેના પછી કીઇનલંગ મહારાજા થયો (૧૭૩૫ થી ૧૭૯૫) તેણે લડાઇઓ કરી પશ્ચિમ સરહદની અનેક જાતિઓનો નાશ કીધો; કાલમક લોકને હરાવી વહાડી નાખ્યા તેનું સંભારણું રાખવાને પત્થર ઉપર આ પ્રમાણે કોતરાવ્યું હતું 'ઇશ્વરનાં રોપેલાં ઝાડને અગર માણસ વાઢી નાખે તોપણ તેનું મૂળ ઉખેડી નાખી શકાતું નથી: જે ઝાડને ઇશ્વરજ વહાડી નાખેછે તે માણસના ફરી રોપવાથી કદી ઉગતું નથી.' તેણે કારભારીઓની સલાહથી પોતાના રાજ્યમાં પ્રસરેલા ખટપટી જેસુટ ખ્રિસ્તીઓનો નાશ કરાવ્યો હતો; તેની કારકીર્દીમાં જાપી માંચુ તાર્તરો જિત ચીનાઓ સાથે પૂરેપૂરા ભળી ગયા. કૈયાકિંગને (૧૭૯૫–૧૮૨૦) યૂરોપીઅનોનો ઘણોજ ધિક્કાર હતો–કંતાનની સરકારે અંગ્રેજોને કહ્યું કે તમે જો મકાઉમાંથી તમારે લશ્કર નહીં ખસેડો તો તમારી સાથે વેપાર કરવો બંધ રાખીશું ને તે તેઓએ તરત કબૂલ કીધું (૧૮૦૮) ને એને જીત માની ચીનાઓએ એક થંભ બંધાવ્યો; લોર્ડ આમહર્સ્ટ વકીલ થઇને પીકીન ગયો હતો પણ ચીન ને ઇંગલંડ એ બેને દોસ્તી કરાર થયા નહોતા–(૧૮૨૬); ટૌકવાગે પરદેશથી આવતું અફીણ દાખલ ન કરવાનો હુકમ કીધો ને એ હુકમ છતાં તે ચોરીથી આવવા માડ્યું ત્યારે કંતાનમાં કપતાન એલીઅટને સરકારના હુકમને તાબે થઇ કેટલીક પેટીઓનો નાશ કરવો પડ્યો; પણ પછી એ ઉપરથી લડાઇઓ ચાલી હતી ને ચીનના મહારાજાએ બે કરોડ દશ લાખ ડાલર અફીણના નુકસાન બાબત આપવાનું કબૂલ કીધું, હોંગકોંગ ટાપુ આપી દીધો ને પાંચ બંદરો સાથે વેપાર કરવાની રજા આપી (૧૮૪૨); વળી પાછી ભાંજગડ ને લડાઇઓ ચાલી હતી ને (૧૮૫૮) અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એલચીઓ પેકીનમાં રહેતા થયા હતા.

ચીનનાં મહારાજ્યનો પ્રદેશ ૫૫ લાખ ચોરસ મૈલ છે (ચીનનો મૂળ પ્રદેશ ૧૩ લાખ અને માંચૂરીઆ, મોગોલીઆ, કોરીઆ ને લૂચૂ ટાપુઓ મળીને ૪૨ લાખ). વસ્તી ધાડી ૪૦ કરોડની છે, રાજધાની પીકીનમાં ૧૫ લાખ માણસ છે; મહોરાજા નિરંકુશ છે; વસ્તીનો મોટો ભાગ બૌદ્ધધર્મ પાળેછે; દશ લાખ લશ્કર ને ૮૦૦ લડાઇના વહાણછે; ખેતી ને કારખાનાંની અનેક સમૃદ્ધિ છે ને ઘણોખરો વેપાર અંગ્રેજો સાથે ચીનાઓ ચલાવેછે.

હિંદુસ્થાન.

ઉસબેગ તાર્તરોએ તૈમુરવંશજ બાબરને તેના રાજ્યમાંથી (સમરકંદ ને કારાગર એ બેની વચમાનો પ્રદેશ) હાંકી મેહેલ્યો. ત્યારે એણે દિલ્હીની કમજોર બાદશાહી તાકી, ને ચાર ચઢાઇઓ કરી હિંદુસ્થાનમાં મોગલાઈ રાજ સ્થાપ્યું (૧૫૨૬); તેનો શાહજાદો હુમાયું દશ વર્ષ બાદશાહ હતો (૧૫૩૦–૧૫૪૦); પછી ૧૬ વર્ષ અફગાન સૂરવંશના બાદશાહો હતા; પછી પાછી મોગલાઈ થઇ: અકબરે (૧૫૫૬–૧૬૦૫) ઉત્તરમાં કાબુલ, કાશ્મીર ને કંધાર અહીંથી તે નર્મદાસૂધીનો બહોળો પ્રદેશ અને દક્ષિણમાં ખાનદેશ, વરાડનો મોટો ભાગ, અહમદનગરનો કિલ્લો ને બીજો કેટલોક પ્રદેશ એટલું પોતાનું રાજ કીધું ને વ્યવસ્થિત કીધું; પછી જહાંગીર, શાહજહાં ને ઔરંગજેબ એ બાદશાહોની કારકીર્દીમાં મોગલરાજ પોતાના ઉત્કર્ષમાં શોભ્યું (૧૬૦૫–૧૭૦૭); દક્ષિણમાં જે રાજ્યો હતાં તે તૂટયાં; શિવાજીએ રાજ સ્થાપ્યું; ગુરુગોવિંદે મુસલમાનોની સામાં સીક લોકનું રાજકીય ઐક્ય કરાવ્યું; પોર્ટુગીસની વગસત્તા ઘટી ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એઓની વધતી ચાલી. બહાદુરશાહ–શાહઆલમ પછી બહાર ને અલાહબાદના અમલદાર શીઆ ધર્મ માનનારા સૈયદ હતા તેઓએ ફરૂકશીરને ગાદી અપાવી ને પછી એકે વજીરાત ને બીજાએ બાદશાહી ફોજની સરદારી લીધી; દક્ષિણનો નિજામ ઉલ્મુલ્ક, અયોધ્યાનો ને બીજા કેટલાક અમીરો સૈયદ ભાઇઓની સામાં હતા; મરેઠાઓએ દક્ષિણનો બાદશાહી મુલખ ઉજડ વાળ્યો ને સૈયદે હારીને શાહુના હક કબૂલ રાખી સલાહ કીધી (૧૭૧૭); સૈયદોએ ઘણાક સીક લોકને મરણ દંડ કીધા અને ફરૂખશીરને મારી નાખી મહમ્મદશાહને બાદશાહ કીધો. એની કારકીર્દીમાં (૧૭૧૯–૧૭૪૮) નિજામ ઉલ્મુલ્ક તથા અયોધ્યાવાળો સઆદતખાન એઓએ સંપ કરી બળવા ઉઠાવ્યા ને સૈયદોને નસાડી મરાવ્યા; મરેઠા પ્રબળ થયા; ઇરાનના નાદિરશાહે દિલ્હી લૂટી મોટો નાશ કીધો; અને અહમ્મદશાહ અબદલ્લી દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કરવા આવેલો તેને બાદશાહી ફોજે હરાવી પાછો કહાડયો, મહમ્મદશાહ પછી તેના શાહજાદા અહમ્મદશાહે(૧૭૪૮–૧૭૫૮) અફગાનીસ્તાનનો અહમ્મદશાહ અબદલ્લી બીજીવાર આવેલો તેને લાહોર તથા મુલતાન આપ્યાં; અયોધ્યાવાળાનો સગો સફ્દરજંગ ને નિજામ ગ્યાસુદ્દીન એ બેના ટંટા ચાલ્યા, એકની તરફ જાટ સૂરજમલ તથા ભરતપૂરનો રાજા

એ હતા અને બીજાની તરફ મલ્હારરાવ હોલકર તથા જ્યાપ્પા સીંધીઆ એ હતા, બાદશાહ કમજોર હતો, હોલકરે દિલ્હી લીધી ને ગ્યાસુદ્દીનની ઉશ્કેરણીથી અમીરોએ અહમ્મદશાહને ગાદીએથી ખસેડ્યો ને એ કેદમાં મૂઓ; મહમ્મદશાહ ને અહમ્મદશાહ એ બેના વખતમાં ગુજરાત, બંગાળા, બહાર, ઓડિયા, રોહિલખંડ, પંજાબ, દક્ષિણ (નિજામનો ને મરેઠાનો એ બંને પ્રદેશ) ને કર્ણાટક એ સૌ બાદશાહી હકુમતમાંથી છૂટાં પડી સ્વાધીન રાજ્યો થયાં હતાં. આલમગીર બીજાની કારકીર્દીમાં અહમ્મદશાહ અબદલીએ ત્રીજીવાર દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી (૧૭૫૭) ને રોહિલ્લાના સરદાર નજીબઉદ્દોલાને વજીરાત આપી તે પાછો પોતાના રાજ્યમાં ગયો; નિજામ ગાઝીઉદ્દીન બીજે એણે રઘોબાની મદદથી નજીબઉદ્દોલાને કહાડ્યો ને શાહજાદાને નસાડ્યો. અબદલીએ ચોથીવાર દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી; ગાઝીઉદ્દીને બાદશાહને મારી નાખ્યો (નવેંબર, ૧૭૫૯) પણ પછી તેને નાસી જવું પડ્યું. અબદલીએ બીજી વાર દિલ્હી લૂટી (૧૭૬૦) પણ પછી તે અનુપસરમાં છાવણી કરી રહ્યો. મરેઠાઓએ સદાશિવરાવની સરદારી તળે દિલ્હી લીધી ને આલમગીરના શાહજાદાના (શાહઆલમના) શાહજાદા જવાનબખ્તને ગાદીએ બેસાડ્યો. પાણીપતની ત્રીજી લડાઇ થયા પછી અબદલીએ વળી દિલ્હીમાં આવી શાહઆલમને બાદશાહ માન્યો ને એની વતી એના શાહજાદા જવાનબખ્તને ગાદી સોંપી, હિંદુસ્થાન છોડ્યું. દિલ્હીમાં નજીબઉદ્દૌલા ને જવાનબખ્ત એ બે કારભાર કરતા; ૧૭૭૦ માં નજીબઉદ્દૌલા મરણ પામ્યો ને મરેઠાઓ પાછા દિલ્હીમાં કારભાર કરતા થયા; એઓએ શાહઆલમ જે અંગ્રેજના પેનશનર દાખલ અલાહબાદમાં બાદશાહી દરબારનો ઠાઠ રાખી રહ્યો હતો તેને સંદેશો મોકલ્યો ને એ ૧૭૭૧ માં દિલ્હી આવી રહ્યો; અહીં ગુલામ કાદરે બલવો ઉઠાવી બાદશાહને આંધળો કીધો અને તેના કેટલાક શાહજાદા વગેરેને મારી નખ્યા (૧૭૮૮); આંધળા બાદશાહને મરેઠાઓએ ઉગાર્યો હતો પણ પછી તેને ઘણીજ તંગી ભોગવવી પડી હતી; ૧૮૦૩ માં લાર્ડ લેકે તેને પોતાના હવાલામાં લીધો ને પછી તે ૧૮૦૬ ના ડિસેંબરની ૧૮ મીએ મરણ પામ્યો* ત્યારથી હિંદુસ્થાનની રાજસત્તા અંગ્રેજ કંપનીના હાથમાં આવી.

* જવાન બખ્ત ૧૭૭૦ માં ગેબ થયો; બીજો શાહજાદો અકબર ૧૮૦૬ થી નામનો બાદશાહ કહેવાતો થયો; એનો શાહજાદો મહમ્મદ બહાદુર ને એના શાહજાદા ૧૮૫૭ માં હતા.

મરેઠી રાજ શિવાજીએ વિધિપૂર્વક સ્થાપ્યું (૧૬૭૪). શાહુ રાજાએ બાલાજી વિશ્વનાથને પેશવા કીધો (૧૭૧૨). મરેઠાઓ દક્ષિણમાં બાદશાહી મુલખ ઉપર તુટી પડ્યા હતા તેઓને હાંકી કહાડવાને નિજામ ઉલ્મુલ્ક દક્ષિણનો રાજપ્રતિનિધિ થઇને આવ્યો (૧૭૧૩) પણ તરતજ તેની બદલી થઇને તેને ઠેકાણે સૈયદ હુસેન અલી આવેલો તેનો જીવ દિલ્હીની ખટપટમાં હતો તેથી તેણે મરેઠાઓ સાથે સલાહકરાર કરી શાહુરાજાના સઘળા હક કબૂલ રાખ્યા (૧૭૧૭); એ કરારનામા ઉપર બાદશાહી મંજુરીઅત લેવાને ૧૭૧૮ માં બાલાજી વિશ્વનાથ ૧૦ હજાર મરેઠાઓ સાથે દિલ્હી ગયો હતો (દિલ્હીના સૈયદ કારભારીઓને મદદ કરવાને પણ) ને પછી ૧૭૨૦ માં તે મળી હતી. (૧૭૧૮ થી મરેઠાઓ દિલ્હીની દરબારી ખટપટમાં પડેલા તે તેઓનો સંબંધ ૧૮૦૩ સુધી આવ્યો હતો.) બાલાજી મરણ પામ્યા પછી (અક્ટોબર, ૧૭૨૦) બાજીરાવ પેશવા થયો; મરેઠાઓની વગસત્તા માળવામાં સારી પેઠે થઇ—દિલ્હીથી નીમાયલો જેસિંગ મરેઠાઓને મળી ગયો હતો. ૧૭૩૬ માં બાજીરાવ પોતાના મરેઠા સાથે દિલ્હી ઉપર ધસ્યો પણ નિજામ ઉલ્મુલ્ક, બાદશાહની તરફથી બાજીરાવની સામા થયો; બંને લશ્કર ભોપાળ આગળ મળ્યાં, પણ પછી નિજામ પેરાઈ ગયો ને એણે માળવા અને નર્મદા તથા ચંબલ એ બે નદીઓની વચમાનો પ્રદેશ એ પેશવાને આપ્યા ને બાદશાહ પાસેથી ૫૦ લાખ રૂપીઆ ખર્ચના અપાવવા કબૂલ કીધા. પછી પોર્ટુગીસ ને મરેઠા વચ્ચે લડાઈ ચાલી; ૧૭૩૯ ના મેમા મરેઠાઓએ વસૈ લીધું ને પોર્ટુગીસનું જોર તોડ્યું. બાજીરાવ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો; તે સત્તાલોભી, પુરો યોદ્ધો, કઠણ વાનનો, મનમારનારો, ખંતી ઉદ્યમી ને દેશાભિમાની હતો. ત્રીજો પેશવા બાલાજી બાજીરાવ હતો. રઘુજી ભોંસલે વરાડમાં ને આનંદરાવ પુંવાર ધારમાં ને દામાજી ગાયકવાડ ગુજરાતમાં ને મલ્હારરાવ હોલ્કર માળવાની દક્ષિણમાં ને જયાપા સિંધિયા માળવાની ઉત્તરપૂર્વમાં ને ફતેહસિંહ ભોંસલે અકલકોટમાં ને સંભાજી કોલાપુરમાં પોતપોતાનાં પેટાં રાજસ્થાન કરી રહ્યા હતા; શાહુરાજા સતારામાં મોજમઝામાં ગુલતાન રહેતો અને પૂના પેશવાનું રાજનગર થયું. સલાબતજંગ તથા બુસ્સી એઓની સામાં લડાઈ ચાલેલી ને ફ્રેંચોએ રાજપુર આગળ બાલાજીને હરાવેલો તોપણ એણે ૧૭૫૨ માં ઘણોક પ્રદેશ સ્વરાજ્યમાં ઉમેર્યો હતો. રઘુજી ભોંસલે એણે કટક પ્રાંત (બાલેશ્વર સુધી) ને બાણગંગા તથા ગોદાવરી એ બેની વચમાનો પ્રદેશ નિજામ પાસેથી જીતી લીધા હતા; મરેઠા તથા અંગ્રેજ એઓએ મળી

સીદીઓનું જોર તોડ્યું; ૧૭૫૭ માં મરેઠાઓ મહીસુરમાંથી ને આર્કટના નવાબ પાસેથી ખંડણી લેતા થયા; ૧૭૫૮ ના મે માં રઘોબાએ લાહોર ઉપર ચડાઈ કીધી ને જીત મેળવી; ૧૭૬૦ માં પેશવાએ અહમદનગરનો કબજો કીધો હતો તે ઉપરથી સલાબતજંગ ને નિજામઅલી એ બે જણે લડાઇ આપી પણ ઉદયગિરિ આગળ પેશવાની મોટી જીત થઈ ને દૌલતાબાદ, આશીરગઢ, વિજાપુર ને ઔરંગાબાદનો પ્રાંત એ મરેઠાઓને મળ્યા. ૧૭૬૦ ના અક્ટોબરની ૨૮ મીથી તે ૧૭૬૧ ના જાનેવારીની ૬ ઠી તારીખ સુધી મરેઠાઓ અને અહમદશાહ અબદલી તથા બીજા મુસલમાન સરદારો એઓ વચ્ચે અહીં તહીં લડાઇયો આપ્યાં કીધી પણ ૧૭૬૧ ની ૭ મી જાનેવારીએ સવારથી તે બે વાગા સુધી પાણીપત આગળ જે મોટી લડાઈ મચી તેમાં મજબૂત કાઠીના તથા ધીટા અફગાનોની સામાં વિકરાળ ઉત્સુકતાવાળા મરેઠાઓ ટકી શક્યા નહીં,—વિશ્વાસરાવ તથ સદાશિવરાવ પડ્યા ને મરેઠાઓની પૂરી તથા ભારે હાર થઈ; એ પછી પેશવા પણ જૂનમાં મરણ પામ્યો. માધવરાવ ૧૭ વર્ષની વયે પેશવા થયો; તેનો કાકો રઘુનાથરાવ (રઘોબા) તેનું વાલીપણું કરતો; સખારામ બાપુ તથા બાલાજી જનાર્દન (નાના ફડનવીસ) એ સમર્થ રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ હતા; ત્ર્યંબકરાવ મામા તથા હરિપંત એ સર્વોપરિ યોદ્ધા હતા અને રામશાસ્ત્રિ સમર્થ વિદ્વાન, ન્યાયી, ઉદ્યોગી, ડાહ્યો ને પરોપકારી હતો—તે નિડરપણે રાજપુરુષોને પણ વેળાએ વેળાએ ઠપકા આપતો. ૧૭૬૪ માં તરુણ પેશવા સેનની સરદારી કરી હૈદરઅલીની સામાં ગયો હતો ને એણે મરેઠા પાસેથી પડાવેલો મુલક તેમને પાછો આપી દીધો ને તે ઉપરાંત ૩૨ લાખ રૂપીઆ કબૂલ કીધા. ૧૭૬૬ માં મલ્હારરાવ હોલકર મરણ પામ્યો; પછી તેની ૨૦ વર્ષની વિધવા સ્ત્રી અહલ્યાબાઈએ ૧૭૯૫ સુધી ઈંદોરમાં જસ સાથે રાજ કીધું હતું. મોટા માળવામાં રાણોજી પછી જયાપા હતો તેનું ૧૭૫૯ માં ખૂન થયું ને પછી મહાદાજી થયો તે નાના ફડનવીસની સામાં હતો ને તે ૧૭૮૨ થી પેશવાને નામનુંજ માન આપતો. ૧૭૬૯ માં મરેઠાઓ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પાછા દેખાયા—તેઓએ રજપૂત રાજ્યો પાસે ખંડણી લીધી ને ભરતપોરની પાસે છાવણી રાખી જાટલોક ૬૫ લાખની ખંડણી આપે એવું તેઓ પાસે લખાવી લીધું; ૧૭૭૦ માં તેઓએ દિલ્હીનો કારભાર પોતાને હાથ રાખી ૧૭૭૧ માં શાહઆલમ જે અલાહબાદમાં હતો તેને દિલ્હી બોલાવ્યો ને પોતાના તાબામાં રાખ્યો. ૧૭૭૨ માં શૂરવીર, ડાહ્યો ને પ્રજાનો હિતેચ્છુ પેશવા માધવરાવ ૨૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો—મરેઠી

રાજનું વસૂલ ૭ કરોડનું ગણાતું. નારાયણરાવ પેશવાનું ખૂન થયું ને રાઘોબા પેશવા થયો; શાહઆલમ મરેઠાઓના તાબામાંથી ખસવાને તેઓની સામાં દિલ્હી આગળ લડ્યો પણ હાર્યો (ડિસેંબર, ૧૭૭૨) ને પછી વધારે તાબેદાર થઈ રહ્યો. પ્રધાન સખારામ બાપુ, નાના ફડનવીસ ને હરિપંત એઓએ ઐક્ય કરી રાઘોબાને ખસેડવાની ગોઠવણ કીધી, રાઘોબાએ લડાઈ આપી, ને ત્ર્યંબકમામા પડ્યો; પણ નારાયણરાવની સ્ત્રીને દહાડા હતા તેણે દીકરો જણ્યો એટલે રાઘોબાનો પેશવાઇ ઉપરથી હક ટળ્યો. રાઘોબાએ તાપી ઓળંગી સિંધિયાહોલકરની મદદ માગી ને તે પ્રસંગે તેણે સાષ્ટીના ટાપુ, વસૈ વગેરે આપવાનું કબૂલ કરી મુંબઇથી અંગ્રેજસરકારની પણ મદદ માગી—એ ખટપટ ચાલતી હતી તેવામાં રાઘોબાના દીકરા બાજીરાવનો જનમ થયો (૧૭૭૪). રાઘોબાએ અંગ્રેજની મદદે પેશવાઈ મેળવવાને ખટપટ કરી; અહીં તહીં લડાઈઓ થઇ ને ૧૭૮૨ ની આખરે આ પ્રમાણે ઠર્યુંઃ રાઘોબા દર મહિને ૨૫ હજાર રૂપીઆ લે ને ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઇ રહે; અંગ્રેજો રાઘોબાનો પક્ષ છોડી દે, પ્રદેશ જેનો જેટલો ૧૭૭૬ માં પુરંદરના કોલકરાર થતી વખત હતો તેનો તેટલો કાયમ રેહ, પોર્ટુગીસ શિવાય બીજા બધા યુરોપીઅનો મરેઠાના રાજ્યપ્રદેશની બહાર રેહ; હૈદરઅલીએ અંગ્રેજનો કે આર્કટના નવાબનો જે કંઇ મુલખ જીતી લીધો હોય તે તે પાછો આપે અને ભરૂચ સિંધિયાને મળે. એ સાલ્બેગામના કરારથી સિંધિયા પેશવાથી સ્વતંત્ર જેવો થયો—તેણે ગોહદના રાણા પાસેથી ગ્વાલીઅર લીધું ને દિલ્હી ગયો ત્યાં શાહઆલમે તેને દિલ્હી તથા આગ્રાના પ્રાંતોનો વહીવટદાર ને લશ્કરોનો સેનાપતિ બનાવ્યો; ૧૭૮૫ માં બંગાલાના પ્રાંતને માટે અંગ્રેજો પાસે ચોથ લેવાનો દાવો કીધો પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં. ૧૭૮૪ થી તે ૧૭૮૭ સુધી મરેઠાઓ નિજામઅલીની સાથે ટીપુસામાં લડ્યા; ટીપુએ ૪૫ લાખ મરેઠાઓને આપવા કબૂલ કીધા; ૧૭૮૫ થી તે ૧૭૮૯ સુધીમાં મહાદાજી સિંધિયો રજપૂત રાજા ને મુસલમાન જાગીરદાર એઓની પાસેથી ખંડણી લેતો; તેનું કેટલુંક લશ્કર ડીબોઇન નામના ફ્રેંચની સરદારી તળે હતું. રોહિલ્લા ગુલામ કાદરે સિંધિયાને દિલ્હીમાંથી કહાડી ઘણાક ઘાતકી કામ કીધાં પણ સિંધિયાએ પાછી દિલ્હી લીધી ને ગુલામકાદરને પકડી ઠાર કરાવ્યો; શાહઆલમે સિંધિયાને ૧૭૯૦ માં ત્રીજી વાર પેશવાની વતીનો મુખ્ય વકીલ માન્યો ને તે પદવી તેના વંશજોને પણ મળે તેવું ઠેરવ્યું. પછી સિંધિયા હોલકરને લડાઈ ચાલી, સિંધિયો જીત્યો પણ પૂને જતાં મરણ પામ્યો (૧૭૯૪); તેણે ૩૫ વર્ષ પેશવા તથા અંગ્રેજ એઓ

વચ્ચે ખાખરપાણું કીધું; તેની પછી તેની ગાદીએ દોલતરાવ સિંધિયો બેઠો એ સમા ઊપર માત્ર નાનાફડનવીસ એજ એક રાજનીતિકુશળ પુરૂષ હતો; મરેઠા સરદારો પેશવાનું માન રાખતા પણ પોતપોતાના રાજ્યને પૂના સરકારના અંકુશમાંથી ખસેડવાને યત્ન કરતા. ખંડણીને માટે નિઝામઅલી ને નાના એ બેની વચ્ચે વાંધો પડ્યો; સઘળા મરેઠા સરદાર એકઠા થયા ને તેઓએ તેટલી બહાદુરીથી નહીં પણ મોગલ લશ્કરમાં ગભરાટ થયાથી તેનો લાભ લેઇને જીત મેળવી. એ સમે નાનાફડનવીસ જે પૂનાનાં રાજ્યમાં કર્ત્તાહર્ત્તા હતો તેણે રઘોબાના દીકરાઓને કેદમાં નાખ્યા અને પેશવા તેઓની સાથે સંબંધ વહેવાર ન રાખે તેવું કીધું; પેશવાને ક્રોધ ચડ્યો; એ અગાસી ઉપરથી પડ્યો ને બે દહાડામાં મુઓ (૧૭૯૫). સિંધિયો ને નાનો એ બે જણે ઘણીકવારે એકમત થઈ રઘોબાના વડા દીકરા બાજીરાવ બીજાને પેશવા સ્થાપ્યો (ડિસેંબર, ૧૭૯૬). દોલતરાવ સિંધિયાએ બાજીરાવને હાથમાં લીધો ને પછી નાનાફડનવીસને કેદ કરી અહમદનગર મોકલ્યો; સિંધિયાના સસરાએ પ્રધાન થઈ ઇચ્છા પ્રમાણે પૂનાના લોકને લૂટ્યા, પીડિત કીધા ને મારી નાખ્યા; સિંધિયાએ હિંદુસ્થાન જવું ઇચ્છ્યું પણ લશ્કરને પગાર આપી શકાય તેવું નહેતું ને કેટલાક બખેડા થયા; બાજીરાવે સિંધિયાના કુલાવાલા કરી નાનાને છોડ્યો ને એ પાછો પ્રધાન થયો; મહારાષ્ટ્ર દેશમાં સૈકાની સમાપ્તિ ઊપર માંહો માંહે લડાઈઓ ચાલી તેમાં સતારાનો રાજા, કોલાપુરવાળો, સિંધિયો ને પેશવાના પોતાના સરદારો એ સૌએ ભાગ લીધા હતા. નાનાફડનવીસ ૧૮૦૦ ના માર્ચમાં મરણ પામ્યો ને પેશવાઈના દહાડા ભરાઈ ચૂકા; "નાનાફડનવીસ દીર્ઘદૃષ્ટિનો રાજનીતિજ્ઞ હતો પણ વિચાર જાતે અમલમાં લાવવે બીકણ હતો; તોપણ, તે મોટો દેશાભિમાની હતો;-અંગ્રેજને વખાણતો ને માન આપતો પણ રાજકીય વિચારે તેઓ તરફ ભય ને ધિક્કારથી વર્ત્તતો." ૧૮૦૦ ની આખરે સિંધિયો માળવે ગયો ને તે તથા જસવંતરાવ હોલકર એ બે વચ્ચે ઘણીક લડાઇયો થઈ; સિંધિયાએ ઇંદોર લૂટ્યું; સિંધિયાના ને પેશવાના લશ્કરે હોલકરને સપડાવ્યો પણ એણે પેચવાળી દોડ કરી એકદમ પૂનાની પાસે આવી મોટો જય મેળવ્યો,—બાજીરાવ નાઠો અને વસૈ જઈ અંગ્રેજ સરકારના આશ્રયમાં રહ્યો (૧૮૦૧); હોલકરે પૂના લૂટ્યું ને નવો પેશવા ઉભો કીધો; ૧૮૦૨ ના ડિસેંબરની ૩૧ મીએ બાજીરાવ ને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે કોલકરાર થયા; એ દોલતરાવ સિંધિયો ને રઘુજી ભોંસલે એઓને ભાવ્યા નહીં ને લડાઈની તૈયારી થઈ; જેનરલ વેલસ-

લીએ બાજીરાવને પાછો પેશવા કીધો ને હોલકર માળવા તરફ ગયો (મે, ૧૮૦૩); સિંધિયો ને ભોંસલે અંગ્રેજ સામાં ઠામઠામ લડ્યા પણ રઘુજી ભોંસલે એણે (૧૭ મી ડિસેંબરે) ને દોલતરાવ સિંધિયાએ (૩૦ મી ડિસેંબરે) અંગ્રેજ સાથે સલાહના કોલકરાર કીધા. એપ્રિલ, ૧૮૦૪ થી તે ડિસેંબર ૧૮૦૫ સૂધી હોલકર સાથે લડાઈ ચાલી હતી. બાજીરાવ અંગ્રેજો તરફ ઉપરથી સ્નેહ બતાવતો પણ અંદરખાને તેઓને ધિક્કારતો; તેણે ત્ર્યંબકજીની ઉસકેરણીથી સિંધિયા, હોલકર ને ભોંસલે સાથે સંદેશા ચલાવ્યા, ને ત્ર્યંબકજીએ લશ્કરો ઉભાં કરવા માડ્યાં; એ છૂપી ગોઠવણની ખબર પડતાંજ રેસિડેંટ એલફિન્સ્ટને બાજીરાવને નવા કરાર કરી આપવાની ફરજ પાડી (૧૮૧૭); પણ પેશવાએ રેસીડેન્સી ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કીધી; ખડકી આગળ મરેઠાઓ હાર્યા (૫ મી નવેંબર) ને બાજીરાવ નાઠો. ૧૮૧૮ ની ૧૦ મી ફેબરવારીએ અંગ્રેજોએ સતારા લીધું ને પછી કેટલેક દહાડે પેશવા શરણ થઈ ૮ લાખનું પેનશન લેવું કબૂલ કરી બિઠુર જઈ રહ્યો.

અંગ્રેજી રાજ*—ઇ० સ० ૧૬૦૮ માં કપતાન હોકીન્સ, ઈંગ્લંડના રાજા જેમ્સ ૧ લાના તથા ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીના કાગળો જહાંગીર બાદશાહ ઉપરના લેઈ સુરતમાં આવી ઉતર્યો; ૧૬૧૧ માં સર હેનરી મીડ-

* યુરોપિયન ખ્રિસ્તિ લોકમાંથી પ્રથમ પોર્ટુગીસ આ દેશમાં આવ્યા; વાસ્કો ડી ગામા કલીકટમાં ઉતર્યો (૧૧ મી મે ૧૪૯૮); આલ્બુકર્કે વિજાપૂરના રાજાનું ગોઆ લીધું ને હિંદુસ્થાનમાના પોર્ટુગીસ સંસ્થાનોમાં મુખ્ય સ્થાપ્યું; પછી ૧૫૮૦ સુધી પોર્ટુગીઓએ કેટલાંએક ગામો મેળવ્યાં અને મોગલ, દક્ષિણના મુસલમાન તથા મરેઠા એ લોકની સામા બાહાદુરીથી લડીને પોતાનું રક્ષણ કીધું; ૧૫૩૬ માં તેઓએ દીવમાં કિલ્લો બાંધ્યો ને ૧૫૩૮–૪૫ માં ગુજરાતના બાદશાહ સામા લડીને તે શહેર પોતાનું કીધું; અને ૧૫૭૧ મા વિજાપૂર તથા અહમદનગર તથા કલીકટ અહિના રાજાઓના ભયંકર સંપની સામાં પોતાનો જબ્બર ટકાવ રાખ્યો. જ્યારથી પોર્ટુગલ સ્પેનની સત્તામાં ગયું ત્યારથી (૧૫૮૦–૧૬૪૦) તેની સત્તા હિંદુસ્થાનમાં પણ ઘટતી ચાલી; ૧૬૩૧ માં શાહાજહાં બાદશાહના લશ્કરે તેઓની વગસત્તા બંગાળામાથી કાહાડી; ૧૬૬૨ માં તેઓએ શિવાજીને તાબે થઈ મરેઠાઓને ખંડણી આપવી કબૂલ કીધી; ૧૭૩૯ માં તેઓએ વસઈ ખોયું ને આજકાલ ગોવા દીવ ને દમણ એ ત્રણ શહેર તથા તેને લગતો થોડો થોડો મુલક એટલી તેઓની રાજસત્તા હિંદુસ્થાનમાં રહીછે. પોર્ટુગલનું દરિઆઈ જોર ડચ્ચ–વલંદાનીકે તોડ્યું ને એઓએ પૂર્વ તરફનો વેપાર પોતાને હાથ કીધો; સદ્રાસ, પલીકટ, બીમલીપટણ, નાગપટણ ને ચીનસુરા એ તેઓના મુખ્ય શેહેરો હતાં; આજકાલ ડચ લોકનું એક પણ ઠેકાણું હિંદુસ્થાનમાં નથી. ડેન લોકના બે શહેરે ટ્રાંક્વીબાર (ટાંજોરના રાજા

બટન ખંભાત ઉતર્યો ને એજ વર્ષમાં અંગ્રેજો મછલીપટણમાં પણ ઉતર્યા; ૧૬૧૩ માં જહાંગીર બાદશાહે પોતાની બાદશાહાઇમાં માત્ર ચાર ઠેકાણે કોઠીઓ ઘાલવાની તેઓને રજા આપી-ઈંગ્લંડનો વકીલ સર ટોમસ રો બાદશાહની દરબારમાં રહ્યો હતો; ૧૬૩૮ માં શાહાજહાંની બેટીને એક અંગ્રેજ વૈદ્યે સાજી કીધી તેથી કંપનીને વેપાર સંબંધી કેટલીક છૂટ મળી. ૧૬૪૦ માં કંપનીએ વિજાનગરના રામરાજાના ભાઈની પાસેથી મદ્રાસની જગા મેળવી ને ત્યાં સેન્ટ જ્યોર્જ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો; મદ્રાસ પ્રેસીડેંસી કેહેવાતી થઈ તે ૧૬૫૩ થી; પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના અંગ્રેજી સંસ્થાનોમાં સુરતની કોઠીની સત્તા ૧૬૨૯ થી તે ૧૬૮૫ સુધી સર્વોપરી હતી;

-પાસેથી ખરીદ કરેલું, ૧૬૧૬) ને શિરામપૂર (હુગલી ઉપર) એ હતાં ને એને અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૪૫ માં ખરીદ કરી લીધાં છે.

ફ્રેંચ વેપારીઓની મંડળીએ પોતાના રાજા લુઇ ૧૪ માના આસરા તળે સુરતમાં કોઠી ઘાલી; ૧૬૭૪ માં ફ્રેંચોએ વિજાપૂરના રાજા પાસેથી પોંડીચેરીની જગા ખરીદ કીધી; મોગલોએ લાંચ લીધી ને વલંદાએ ફ્રેંચ પાસેથી પોંડીચરી ગામ લઈ લીધું પણ તે પાછું ૧૬૯૭ માં ફ્રેંચને મળ્યું હતું; ૧૬૮૮ માં ફ્રેંચોએ ઔરંગજેબ પાસેથી હુગલી ઉપર ચંદ્રનગર મેળવ્યું; ડ્યુપ્લે એણે ચંદ્રનગરને આબાદ કીધું ૧૭૩૧-૧૭૪૦; અને ડુમાસ એ વગડના રઘુજી ભોંસલેને ટક્કર આપવાને ઉભો થયો તે ઉપરથી દક્ષિણના સુબેદારે (નિજામ ઉલ્મુલ્કે) તથા કર્નાટકના નવાબે (સફદર અલીએ) તથા દીલ્હીના બાદશાહે તેને સાબાશી આપી હતી; બાદશાહે તેને નવાબનો ખીતાબ આપ્યો હતો. ૧૭૪૧ માં ડુમાસ પછી ડ્યુપ્લે પોંડીચરીનો ગવરનર જનરલ થયો; તેણે હિંદુસ્થાનમાંથી અંગ્રેજોને કહાડી અહીં ફ્રેંચરાજ સ્થાપવાની ગોઠવણ કરી રાખી હતી; યુરોપમાં ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ ચાલુ થયલી (૧૭૪૦ થી) તે ઉપરથી હિંદુસ્થાનમાં પણ અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી; ૧૭૫૧ માં દક્ષિણના સુબામાં ગણાતો ઘણો મોટો મુલક ફ્રેંચોની સત્તામાં હતો ને વળી તેઓ ઉત્તર સરકારના પ્રાંતોના ધણિઆતા હતા; મછલીપટણમાં તેઓનું જબરું લશ્કર હતું; કર્નાટકનો નવાબ ચંદા સાહેબ તેઓને વશ હતો; અને અંગ્રેજો મદ્રાસ, ફોર્ટ સેન્ટ ડેવીડ ને દેવીકોટ માત્ર એજ ઠેકાણાં (કર્નાટકમાં) મુસીબતથી રાખી રહ્યા હતા. ૧૭૫૪ માં ડ્યુપ્લે ફ્રાન્સ ગયો ને પછી ફ્રેંચની પડતી ચાલી; ૧૭૫૯ ના ડિસેંબરમાં અંગ્રેજ સરદાર કુટ ને ફ્રેંચ સરદાર લાલી તથા બુસી એઓ વચ્ચે લડાઇ થઈ ને ફ્રેંચોએ ભારે હાર ખાધી એવી કે હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેંચરાજ સ્થાપવાની તેઓની આશા પુરેપુરી ભાગી; ૧૭૬૧ ના જાનેવારીમાં પોંડીચરી અંગ્રેજના હાથમાં આવ્યું. એ ને બીજાં સંસ્થાનો જો કે ૧૭૬૩ ના પારીસના કોલકરારથી ફ્રેંચોને પાછાં આપવામાં આવ્યાં છે તોપણ ૧૭૬૧ થી હિંદુસ્થાનમાં તેઓની વગસત્તા પુરેપુરી ઘટીછે.

૧૬૬૮ માં મુંબઈટાપુ કંપનીના હવાલામાં આવ્યો ને ૧૬૮૫ થી તે પ્રેસીડેન્સી નગર કેહેવાયું; ૧૬૫૬ માં કંપનીએ હુગલી ઉપર કોઠી કીધી હતી ને ૧૬૯૯ માં કંપનીએ ઔરંગજેબના બેટાના બેટા અજ્જમ પાસેથી કલકત્તા ગોવિંદપૂર વગેરે ખરીદ કીધાં ને ફોર્ટવીલિયમ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૭૪૬ થી કંપનીએ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવા માડ્યું ને પછી ફ્રેંચોની સત્તા તોડી; ૧૭૫૭ ના જુનની ૨૩ મીએ પ્લાસીની લડાઈ કરી, ને બંગાળામાં ૨૪ પ્રગણા મેળવ્યાં; અને ૧૭૬૫ ના આગષ્ટની ૧૨ મીએ બંગાળા બહાર ને ઓરીસા એ ત્રણની દીવાની (વસુલાત ઉઘરાવવાનો હક) ૨૬ લાખ વરસે વરસે આપવા ઠેરવી મેળવી—બંગાળાના નવાબને પેનશન આપવામાં આવ્યું ને તે પ્રદેશમાં અંગ્રેજી રાજ સ્થપાયું. ૧૭૭૧ માં અલાહબાદ મેળવ્યું; ૧૭૭૨ માં કંપનીએ મુરશીદાબાદને ટાળી કલકત્તાને રાજનગર કીધું; ૧૭૯૯ માં ટીપુસુલતાનનો કેટલોક મુલક મેળવ્યો; ૧૮૦૩ માં દિલ્હી લીધું ને બાદશાહને પેનશન ખાતો કીધો; ૧૮૧૮ ના ફેબરવારીની ૧૦ મીએ સતારા લઈ બાજે દહાડે ઢંઢેરાથી પેશવાના કુટુંબને રાજકારભારમાંથી ટાળી પેશવાનો રાજપ્રદેશ પોતાના હવાલામાં લીધો; ૧૮૪૧ માં સિંધ, ૧૮૪૯ માં પંજાબ ને ૧૮૫૬ માં અયોધ્યા એ રાજ્યો ખાલસા કીધાં. ૧૮૫૭ માં બલવો થયેથી હિંદુસ્થાનનો રાજકારભાર ઈંગ્લંડની રાણીએ પોતાને હસ્તક રાખ્યોછે, (૧ લી નવંબર ૧૮૫૮).

ગવર્નર જેનરલો*—કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ એ પ્રેસીડન્સીઓ એકેકથી જૂદી હતી પણ કલકત્તામાં બંગાળાનો ગવરનર જેનરલ નીમા-

---

* ક્લૈવે પોંડીચેરીના પહેલા ઘેરામાં, દેવીકોટ લેતી વેળા (૧૭૪૮), આર્કટ લઈ તેનું રક્ષણ કરતાં (૧૭૫૨), ને પછી ઉપરા ઉપરી ફ્રેંચોને હરાવતાં કર્ણાટકમાં અંગ્રેજ કંપનીની વગસત્તા સારી પેઠે બેસાડી હતી. બંગાળાના નવાબે કલકત્તાના અંગ્રેજો ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે ક્લૈવને મદ્રાસથી મોકલવામાં આવ્યો ને એણે જઈ કલકત્તા પાછું લીધું (જાનેવારી, ૧૭૫૭); પછી નવાબના કરગરવા ઉપરથી તેની સાથે સલાહના કોલકરાર ઉપર સહી કીધો (ફેબરવારી); અને પછી નવાબની નાખુશી છતે ફ્રેંચ લોકનું ચંદ્રનગર લીધું (મે). નવાબ, ફ્રેંચ સરદાર બુસ્સી (કટકમાં હતો) સાથે અંગ્રેજોને કહાડવા સંબંધી ખટપટ ચલાવતો હતો; અને રાજા રાયદુર્લભ, નવાબનો કીલીદાર, જગત સેઠ નામનો સાહુકાર (હિંદુસ્થાનમાં સૌથી મોટો), નવાબનાજ લશ્કરનો વડો સરદાર મીર જાફર ને ક્લૈવની ઉસકેરણીથી મુરશીદાબાદનો રેસીડેંટ મિ० વાટ એઓએ ખાનગી મુસલહત કરી ઠેરવ્યું કે સુરાજઉદ્દોલાને ખસેડી મીર જાફરને નવાબ કરવો અને એ અંગ્રેજ કંપનીને થયલાં નુકસાનનો મોટો બદલો વાળે ને મદ-

વાથી બીજી બે પ્રેસીડેન્સીઓ તાબાની ગણાઈ. ક્લૈવની મેળવેલી જીત ને વગસત્તા ઘણી મોટી હતી પણ કંપનીને નાણાંસંબંધી ફાયદો થયો નહોતો ને તેથી ડૈરેક્ટરો નાઉમેદ થઈ ગયા હતા; હિંદુસ્થાનમાં ચાલતો કારભાર અનીતિભરેલો ને અનિયમિત હતો; અમલદારોના જુલમનો પોકર ઈંગ્લંડ સુધી પહોંચ્યો હતો ને પાર્લમેંટ તેવિષે વિચાર કરવાને તૈયારી કરતી હતી;

–દને માટે મોટી બક્ષીસો આપે. નવાબ તથા અંગ્રેજ વચ્ચેના કામકાજને માટે અમીચંદ નામના બંગાલીને એજંટ ઠેરવેલો તેણે અડી વેળા ઉપર ધમકી આપી કે મને ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવાની ખાતરી નહીં આપો, તો આ તરકટ હું નવાબને જણાવી દેશ; ક્લૈવ ને બીજા સાથીઓ નાઉમેદ થઈ ગયા ને પછી એઓએ અમીચંદને ઠગવાની તદબીર કીધી–ક્લૈવે ધોળા કાગળ ઉપર લખત કીધું તેમાં અમીચંદ સંબંધી કંઈ ન લખ્યું ને બીજું રાતા કાગળ ઉપર કીધું તેમાં તેના ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનું લખ્યું અને જ્યારે આડમિરલ વાટસને ખોટા લખત ઉપર સહી કરવાની ના કહી ત્યારે ક્લૈવે વાટસનની બનાવટની સહીનું તે લખત અમીચંદને આપ્યું; (પછવાડેથી અમીચંદને ગાંડવામાં આવ્યો ન હોતો). પ્લાસીની લડાઈ પછી મીર જાફર નવાબ કહેવાયો પણ નવાબીનો કુલ કારભાર ક્લૈવ કરતો થયો; શાહ આલમના લશ્કરે બહારના અમલદાર રામનારાયણને હરાવ્યો ત્યારે એણે ને મીર જાફરે ક્લૈવની મદદથી પટણા આગળ લડાઈ આપી–બાદશાહ તથા તેના વજીરના (અયોધ્યાના નવાબના) લશ્કરોને હરાવ્યા; બાદશાહે ક્લૈવની મદદ માગી ને એણે બહાર છોડવાની કબૂલાત લઈ કેટલુંક નાણું મોકલ્યું, અને મીર જાફરે ક્લૈવને મોટી બક્ષીસ કીધી. ક્લૈવે ડચને લડાઈ આપી મીર જાફર સાથે ખટપટ કરતા અટકાવ્યા ને પછી તે ઈંગ્લંડ ગયો હતો (૧૭૬૦). ૧૭૬૧ થી તે ૧૭૬૫ સુધીમાં બંગાળાના અંગ્રેજોએ મીર જાફરને ઉઠાડી તેના જમાઈ મીર કાસમને નવાબ કીધો પણ પછી એને ને અંગ્રેજોને બન્યું નહીં ને લડાઈઓ થઈ; અંગ્રેજોએ બક્સાર આગળ મોટી જીત મેળવી; અયોધ્યાનો નવાબ હાર્યો ને દિલ્હી તરફ જઈ મલ્હારરાવ હોળકર ને ગાઝીઉદ્દીન એ બેની મદદ લેઈ લડવા આવ્યો પણ અંગ્રેજોએ અલાહબાદ લેઈ કાલ્પી આગળ નવાબના લશ્કરને પીછેહઠી નાખ્યું; મધ્ય હિંદુસ્થાનનો મોટો પ્રદેશ કંપનીની સત્તામાં આવ્યો; મીર જાફર ૧૭૬૫ જાનેવારીમાં મુઓ ને કલકત્તાના રાજ કારભારીઓએ પુષ્કળ નાણું લેઈને મીર જાફરના દીકરાને નવાબી આપી. ક્લૈવ વિલાતથી પાછો આવેલો તેણે અલાહબાદ જઈ કોલકરાર કરાવ્યા (ઓગષ્ટ, ૧૭૬૫) જેની રૂએ ઈંગ્લંડ સાથે દોસ્તી રાખવાની કબૂલાતે અયોધ્યાના નવાબને પાછી પોતાની નવાબી મળી ને અંગ્રેજોને દીવાની મળી; પછી ૧૭૬૭ માં ક્લૈવ વિલાત ગયો. ૧૭૬૭ થી તે ૧૭૭૨ સુધી બંગાળાનો કારભાર નવાબનાજ માણસો કરતા ને અંગ્રેજ કારભારીઓ અપ્રમાણિક રીતે નાણાંવાળા થવાને ઘણીજ ઉતાવળ કરતા; ૧૭૭૨ માં વારન હેસ્ટીંગ્સ બંગાળાનો ગવરનર થયો; તેણે ડૈરેક્ટરના હુકમ પ્રમાણે બંગાળાની વસુલ કંપનીનાજ માણસો પાસે ઉઘરાવવાનું રાખી મુસલમાનોને કહા-

લાર્ડ નાર્થ પ્રધાન હતો ને હિંદુસ્થાનનો કારભાર ઈંગ્લંડ સરકારે પોતાના હવાલામાં લીધોજ હોત પણ ઈંગ્લંડના લોક પ્રધાનમંડળીના હાથમાં હિંદુસ્થાન સંબંધી સઘળી સત્તા જાય તેમાં રાજી નહોતા તેથી તેમ થયું નહીં ને બ્રિટિશ ઈંડિયાનો કારભાર કરવાને ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીને નવી સનદ મળી; નવી ગોઠવણ આવી હતીઃ બંગાળાનો ગવરનર તે ગવરનર જેનરલ થાય ને તે પોતાના ચાર કોસલીઆ સાથે બ્રિટિશ ઈંડિયામાં રાજ્યોપરિ સત્તા ચલાવે અને કલકત્તામાં ઈનસાફની સુપ્રીમ કોર્ટ મંડાય જેમાં એક મુખ્ય ને બીજા ત્રણ મળીને ચાર જડજ બેસે. ૧૭૭૪ નો અકટોબરમાં વારન હેસ્ટીંગ્સ પહેલો ગવરનર જેનરલ થયો. તેને ને તેના કોસલીઆઓને બનતું નહીં ને તેઓએ હેસ્ટીંગ્સની ઈચ્છા ઉપરાન્ત અયોધ્યાના નવાબ વજીરને બનારસનો પ્રાંત કંપનીનો કરી આપવાની ફરજ પાડી અને ત્યાંનો જમીદાર રાજા વર્ષે વર્ષે સાઠી બાવીસ લાખ રૂપીઆ ખંડણી આપે એવું ઠેરવ્યું (૧૭૭૫); એજ વર્ષમાં નવાબ વજીર સુજાઉદૌલો મુઓ ને બેગમોએ ૨૦ લાખ જનાનામાં બંડારમાં હતા તેનો દાવો કીધો ને તે હેસ્ટીંગ્સ સામો થયો તોપણ કોસલીઆઓએ કબૂલ રાખ્યો, ને એમ થવાથી

—ડયા, દીવાની ફોજદારી કોરટો નવી કહાડવાની ગોઠવણ કીધી ને ધારાસંગ્રહ તૈઆર કીધો. ૧૭૭૩ માં અયોધ્યાના નવાબે રોહીલાઓને કહાડવાને હેસ્ટીંગ્સની મદદ માગી ને એણે ૪૦ લાખ રૂપીઆ લેવાની મતલબે મદદ કીધી.

મદ્રાસ સરકાર, નીજામ ને માધુવરાવ પેશવા એ ત્રણેએ મહિસૂરના સુલતાન હૈદર સામા સંપ કીધો પણ હૈદરે પાછલા બેને સમજાવી સંપમાંથી છૂટા પાડ્યા ને પછી અંગ્રેજને હરાવ્યા (૧૭૬૭); એ લડાઈમાં હૈદરના બેટા ટીપુએ પહેલો દેખાવ દીધો ને પાંચ હજાર સ્વાર સાથે મદ્રાસના દરવાજા લગીનો મુલખ લૂટ્યો. બંગાળાના લશ્કરે નીજામના મુલખો ઉપર ચઢાઇ કીધી ને નીજામે અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરાર કીધા (૧૭૬૮); એજ વર્ષમાં મુંબઇના લશ્કરે હૈદરના રાજ્યની પશ્ચિમ સરહદ ઉપર ધાંધલ મચાવી પણ પાછળથી હૈદરે તેને બેઆબરૂ કરી હાંકી કાહાડ્યું હતું. અંગ્રેજી લશ્કરે કર્ણાટકમાં ફતેહમંદીથી લડાઇ ચલાવી ને હૈદરે સલાહને માટે કેટલુંક આપવાનું કહ્યું પણ મદ્રાસ સરકારે ફુલાઇને ઘણુંએક માગ્યું તેથી લડાઈ ચાલુ રહી ને કંપની સરકારે મેળવેલી જીત ખોઈ; તેટલામાં વળી હૈદર ઉતાવળી કુચ કરી મદ્રાસની લગભગ આવી પહોંચ્યો અને મદ્રાસના કારભારીઓ બયભીત થઈ જઈ સલાહ કરવાને તાબે થયા કે જેથી, લડાઇ શરૂ થતી વખત મુલખોની સરહદ હતી તેજ કાયમ રહી—એ પ્રમાણે મહિસૂરની પહેલી લડાઇ ૧૭૬૬ થી ચાલેલી તેનો ૧૭૬૯ માં છેડો આવ્યો હતો.

ધારસ નવાબ પાસે કંઈ નાણું આવ્યું નહીં ને તે લશ્કરનો નીભાવ કરવે ને કંપનીનું માગણું અદા કરવે મુસીબતમાં આવી પડ્યો. હેસ્ટીંગ્સનું કંઈ ચલણ નથી એમ જાણી કેટલાક લોકે તેના ઉપર તહોમત મૂક્યાં; ફ્રાન્સિસ તથા બીજા કોંસલીઆઓએ. નંદકુમારને ઉશ્કેર્યો પણ એક વેપારીએ ફરીઆદ માંડી નંદકુમારને પકડાવ્યો ને સુપ્રીમ કોર્ટના જડજે તેની તપાસ ચલાવી જૂરીએ ગુનેહગાર ઠેરવ્યો તે ઉપરથી તેને ફાંસી દેવાનો હુકમ કીધો—એ કામ હેસ્ટીંગ્સે કરાવ્યું એવું લોકમાં કહેવાયું. ૧૭૮૦ માં ફ્રાન્સિસ વિલાત ગયો ત્યારપછી હેસ્ટીંગ્સ સ્વતંત્ર કામ કરતો થયો. હૈદર, ફ્રેંચ, ડચ, ને મરેઠા એઓની સામાં એકજ વખતે લડાઇઓ ચલાવવાની જરૂર પડી ને તેના ખરચની વેવડ કરવાનું મુશ્કેલ કામ હેસ્ટીંગ્સને માથે આવી પડ્યું. તેણે બનારસના ચેતસિંગ પાસે ૧૭૭૫ માં ઠેરવેલી ખંડણી ઉપરાંત બીજું કેટલુંક નાણું ને કેટલુંક લશ્કર માગ્યું; ચેતસિંગે કબૂલ થવે દહાડા કહાડ્યા; હેસ્ટીંગ્સે બનારસ જઇ તેને પહેરામાં રાખ્યો; લોકે પકડવા આવનાર લશ્કરી સીપાઇઓની કતલ કીધી ને હેસ્ટીંગ્સને ધાસ્તીમાં નાખ્યો; રાજા નાસી ગયો; હેસ્ટીંગ્સે લશ્કર મગાવ્યું ને એ લશ્કરે રાજાના ૨૦ હજાર લશ્કરને હરાવી બીજ્યગઢ લીધો ને ધન મળ્યું તે લૂટી લીધું; હેસ્ટીંગ્સ નાઉમેદ થઇ ગયો—નાણું મળ્યું નહીં. એ તજવીજમાં ન ફાવ્યો ત્યારે તેણે અયોધ્યાની બેગમો ઉપર ચેતસિંગને નાણાંની તથા લશ્કરની મદદ કરવાનાં આરોપ મૂકી તેઓને સપડાવી તેઓની પાસેથી ૭૬ લાખ રૂપીઆ લીધા ને કંપનીને આપ્યા. નાણાંને માટે હેસ્ટીંગ્સે ઉપર પ્રમાણે જે અઘટિત ઉપાયો કામે લગાડ્યા તે ડૈરેક્ટરોએ ધિક્કાર્યા ને તે ઉપરથી તે રાજીનામું આપી વિલાત ગયો (ફેબરવારી ૧૭૮૫). ૧૭૮૦ થી તે ૧૭૮૪ સુધી પાર્લેમેંટે 'કંપનીના' કારભાર ઉપર સારીપેઠે ધ્યાન આપ્યું હતું—લોર્ડ નોર્થ, મિ૦ બર્ક, મિ૦ ડંડાસ, મિ૦ ફોક્સ ને મિ૦ પિટ્ એઓ આગળ પડ્યા હતા. મિ૦ પિટે બીલ રજુ કીધું તેમાં અગતની કલમો આ હતી: (૧) છ 'પ્રીવી કૌન્સિલરો'ની 'બોર્ડ આવ કંટ્રોલ' સ્થપાય જેનો કરેલો ચુકાદો તે શેવટનો મનાય; જે પ્રધાનને માથે હિંદુસ્થાનના કામની જવાબદારી હોય તે બોર્ડ આવ કંટ્રોલનો પ્રેસિડેંટ થાય. (૨) ગવરનર જેનરલ કોઇપણ લડાઈમાં ઉતરે નહીં, પોતાના રક્ષણના પ્રસંગ શિવાયે; અને હરકોઇ દેશી રાજાના મુલખની બાંહેધરી સંબંધી હરકોઈ રીતના કોલકરાર કરે નહીં. (૩) ગવરનર જેનરલને ચાર નહીં પણ ત્રણ કોંસલીઆ રેહ ને તેમાં એક કંપનીના લશ્કરનો કમાંડર ઇન ચીફ અને બીજા બે બંગાળાના

સીવીલીઆન. એ રીતની કૌન્સિલો મદ્રાસમાં ને મુંબઇમાં સ્થાપવામાં આવી. લોર્ડ આવ ક્લૈવનો પહેલો પ્રેસીડેંટ ૧૬ વર્ષ લગી મિ૰ ડંડાસ હતો. એ પછી ઘણા વર્ષ સૂધી પાર્લમેંટે હિંદુસ્થાનના કારભાર ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહોતું. હેસ્ટીંગ્સની કારકીર્દીમાં મરેઠા તથા હૈદર સામાં લડાઇઓ ચાલી તેની હકીકત ટુંકામાં આ પ્રમાણેઃ મુંબઇ સરકાર ને રાઘોબા દાદા વચ્ચે સુરતમાં કૌલકરાર થયલા (માર્ચ, ૧૭૭૫) તે બંગાળાની સરકારે નાપસંદ કરી સખારામ બાપુ તથા નાના ફડનવીસ સાથે પુરંદરમાં (પૂનાપાસે) નવા કરાર કીધા (માર્ચ, ૧૭૭૬); તોપણ મુંબઇ સરકારે રાઘોબાનો પક્ષ ન છોડયો ને રાઘોબાએ સુરતથી ઇંગ્લંડના ડૈરેકટરોને તથા રાજા જ્યોર્જ ત્રીજાને અપીલ કીધી; ડૈરેકટરોએ સુરતના કૌલકરાર પસંદ કીધા અને પૂના સરકાર ફ્રેંચ સાથે ખટપટ કરેછે એવું જ્યારે બંગાળા સરકારના જાણ્યામાં આવ્યું ત્યારે એણે પણ રાઘોબાનો પક્ષ લીધો (૧૭૭૭). મુંબઇથી નિકળેલું લશ્કર તાલેગામ પહોંચ્યું પણ પછી પૂના તરફ આગળ વધવે સરદારોની હિંમત ચાલી નહીં ને તેઓએ લશ્કરને પાછું ફેરવ્યું; પૂના સરકારનું લશ્કર બ્રિટિશ લશ્કરની પાછળ પડયું ને પછી મિ૰ કારનાકને વડગામમાં રહી નાના ફડનવીસ તથા મહાદાજી સિંધિયા સાથે સલાહ કરાર કરવાની જરૂર પડી (જાનેવારી, ૧૭૭૯); એ કરાર મુંબઇ સરકારે તથા ઇંગ્લંડના ડૈરેકટરોએ રદ કીધા અને કારનાક તથા એગરટનને બરતરફ કીધા; બંગાળા સરકારે મોકલેલા કરનલ ગોડર્ડ એણે સુરત આવી પૂના સરકાર સાથે નવા કરાર કરવા માંડ્યા ને તેમાં ફ્રેંચો સાથે સંબંધ ન રાખનો એવો મમત રાખ્યો; નાના ફડનવીસે કહ્યું કે પ્રથમ રાઘોબાને તથા સાષ્ટી ટાપુને અમારા હવાલામાં આપો પછી કૌલકરાર કરીએ; લડાઇઓ ચાલી (જાનેવારી, ૧૭૮૦); ૧૭૮૨ ના જાનેવારીથી સલાહકરારની ભાંજગડ ચાલી ને ડિસેંબરની ૩૧ મીએ તે નક્કી થયા. હૈદર અંગ્રેજ સામા લડતાં ફાવ્યો તે ઉપરથી તે ફુલાઇને ૧૭૬૯ માં માધવરાવ તથા ત્રંબકરાવમામાની સરદારી વાળા મરેઠા સામાં ભીડયો, પણ હાર્યો; ને મદ્રાસ સરકારે મદદ આપવી કબૂલ કરેલી તે જ્યારે ન આપી ત્યારે તે અંગ્રેજનો કટ્ટો દુશ્મન થઇ રહ્યો. તેણે હારીને મરેઠાઓને આપી દીધેલા મુલખ ૧૭૭૮ મા પાછો મેળવ્યો ને તેના રાજ પ્રદેશની ઉત્તરસીમા કૃષ્ણા નદી થઇ. એજ વર્ષમા અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે લઢાઇ ચાલી; ૧૭૮૦ માં સઘળા મરેઠા સરદારો, નિજામ ને હૈદર એઓએ અંગ્રેજ સામાં સંપ કીધો. હૈદરે (૭૮ વર્ષની ઉમર હતી) ૯૦ હજાર લશ્કર ઉભું કીધું કે જેમાં

ઘણાક યુરોપીઅનો પણ હતા, ને ૨૦ મી જુલાઈએ કર્ણાટકના રસાળ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કીધી; ૨૧ દહાડા લડાઈ ચાલી ને પછી કમાંડર ઇન ચીફ મનરો મદ્રાસ તરફ પાછો વળ્યો–એ હારની ખબર બંગાળે ગઈ કે હેસ્ટીંગ્સે કમાંડર ઇન ચીફ કૂટને લશ્કર, ખજાનો, ખોરાક સાથે મદ્રાસ મોકલ્યો ને એણે ૧૭૮૧ ના જાનેવારીની ૧૭ મીથી લડાઈ ચલાવી; હેસ્ટીંગ્સે એક બીજું લશ્કર ખુશ્કીએ પણ મોકલ્યું ને આગસ્ટમાં બંને લશ્કર એકઠાં મળ્યાં; કૂટે પોર્ટોનોવો ને પોલીલોર આગળ જીત મેળવી હતી પણ સોલીંગઢ આગળ સૌથી મોટી જીત મેળવી (સપટેંબર). ડચ સાથે લડાઈ ચાલી ને મનરોએ નાગપટણ લીધું (નવંબર); સીલોનમાં ટ્રિંકોમાલી લીધું (જાનેવારી, ૧૭૮૨) ને એ જીત ૧૭૮૩ ના વરસેલીસના સલાહ કરારથી અંગ્રેજના હવાલામાં રહી હતી). હૈદર નાઉમેદ થયો હતો તેવામાં તેને મદદ કરવા ફ્રેંચ કાફલો પોંડીચેરી આવી પહોંચ્યો; ઈંગ્લિશ વહાણો સામાં થયાં પણ બેહજાર ફ્રેંચ સોજર ને ૧ હજાર આફ્રિકન પોર્ટોનોવો આગળ ઉતર્યાં; વહાણની ને ખુશ્કીની કેટલીક લડાઈઓ થઈ તેમાં આરની આગળની મોટી હતી (જુલાઈ, ૧૭૮૨). અંગ્રેજોને વધુ લશ્કરની જરૂર પડી હતી પણ માત્ર ૪ હજાર સીપાઈ આવી મળ્યા; મદ્રાસમાં ભયંકર દુકાળ ચાલતો ને અંગ્રેજો નિરાશ દેખાયા; પણ તેટલામાં હૈદર ડિસેંબરની સાતમીએ મરણ પામ્યો. તે અભણ ને નિર્દય હતો; પણ તેની ઇચ્છા તથા શક્તિ દૃઢ નિશ્ચયની હતી ને તે યુદ્ધકળામાં કુશળ હતો. હૈદર મરણ પામ્યો ત્યારે તેના બે બ્રાહ્મણ પ્રધાનોએ તેનું મરણ છૂપું રાખ્યું કે ભંડાર લૂટાય નહીં; ને તરત કાસદ મોકલી ૪૦૦ મૈલ દૂર મલબાર કાંઠા ઉપર ટીપુને જણાવ્યું ને એ ૧૭૮૩ ના જાનેવારીની બીજીએ કોરોમાંડલ કાંઠા તરફ લશ્કર હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યો–ત્રણ કરોડ રૂપીઆ રોકડા ને ઘણુંક જવાહેર એટલી દોલતનો અને એક લાખ ફોજનો તે ધણી થયો. ટીપુ પાછો મલબાર કાંઠા તરફ ગયો, લડાઈઓ ચાલી ને અંતે માંગલોરમાં કરાર થયા (૧૭૮૪)–એ કરારથી મદ્રાસ સરકારે પોતાની નામોશી કરી લીધી; જે દહાડે કરારનામાં ઉપર સહી થઈ તેજ દહાડે ટીપુએ પોતાના દોસ્ત ફ્રેંચોને જણાવ્યું કે જેમ બનશે તેમ તાકીદે અંગ્રેજો ઉપર હલ્લો કરવાને મેં ઠરાવ કીધો છે.

લૉર્ડ કૉર્નવાલીસે (૧૭૮૬–૧૭૯૩) ક્લૈવ તથા હેસ્ટીંગ્સના મેળવેલાં રાજ્યને વ્યવસ્થિત ને સબળ કીધું. તેણે સરકારી નોકરી લાંચ કે સીફા-સ કે મહેરબાનીથી મળતી ને નોકરો લાંચ લેતા તેને માટે બંદોબસ્ત

કીધા; જમીદારોની પારો લેવાનું તે હંમેશાને માટે નક્કી કીધું; દીવાની ફોજદારી અદાલતોના કામમાં સૂધારો કીધો પણ પોલીસને ઘણી સત્તા આપી અને દેશીઓને ઇનસાફ ખાતામાંથી ટાળ્યા; તેણે ટીપુ સાથે જાતે લડાઇઓ કરી તેનો કેટલોક પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડ્યો (ફેબરવારી, ૧૭૯૨) અને પોતાના હકના લેવાના ૫ લાખ રૂપીઆ તે ન લીધા. સર જોન શોર (૧૭૯૩–૧૭૯૮) ગવરનર જેનરલ હતો તે દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં ન પડવું એ વિચારનો હતો. માર્કિસ વેલસલી ૧૭૯૮ માં આવ્યો ને ૧૮૦૫ માં પાછો ગયો. તે દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવુંજ એવા વિચારનો હતો; લાર્ડ કોરનવાલિસ ને સર જોન શોરએ એવી નીતિ આવી કે દેશી રાજ્યો એક બીજાના સંબંધમાં જે સત્તા ધરાવતાં હોય તેમાં વધ ઘટ ન થવા દેવી અને વેલસલીએ બ્રિટિશ રાજ ને દેશી રાજ્યો એના સંબંધમાં 'સબસીડીઆરી સિસ્ટમ' રાખી (હેસ્ટીંગ્સે અયોધ્યાને માટે પ્રથમ દાખલ કીધી હતી)–જે દેશી રાજ્ય અંગ્રેજ સરકાર સાથે કોલકારાર કરે તેણે તેને હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ રાજ્ય માનવું ને અંગ્રેજ સરકારે તેનાં રક્ષણને માટે ને તેની સાચી દોસ્તીને માટે બાંહેધરી આપવી; વળી દેશી રાજ્યે અંગ્રેજ સરકારની રજાવિના કોઈ સાથે લડાઈ કે સલાહ કરવી નહીં ને કેટલુંક બ્રિટિશ લશ્કર રાખવું કે જે જરૂરની વખતે અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરે. લાર્ડ વેલસલી આવ્યો તે સમે બ્રિટિશ રાજ મોટાં ભયમાં હતું–ટીપુ, નિઝામ ને સિંધિયા એ ત્રણ ફ્રેંચના કહ્યામાં હતા ને તેઓના લશ્કરમાં ઘણાક ફ્રેંચ ઓફીસરો હતા; આફગાનિસ્તાનનો ઝમાનશાહ હિંદુસ્થાન ઉપર ચઢાઈ કરવાને ટીપુ સાથે ખટપટ કરતો હતો. નિઝામ મરેઠાથી હાર પામીને ખરાબીમાં આવ્યો હતો ને અંગ્રેજે મદદ ન કરેલી તેથી તેણે ફ્રેંચનો આસરો ધર્યો હતો પણ વેલસલીએ એવી તજવીજથી પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો કે નિઝામે ફ્રેંચ લશ્કરને રજા આપી, ને પોતાને ખરચે કેટલુંક બ્રિટિશ લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યું; પેશવાએ નાના ફડનવીસની સલાહથી સબસીડીઆરી લશ્કર ન રાખ્યું પણ બહારથી અંગ્રેજ સાથે મિલાપ રાખ્યો. ૧૭૯૨ માં સલાહ કરાર થયા પછી ૭ વર્ષમાં ટીપુએ પોતાની યુદ્ધસામગ્રી સારી પેઠે વધારી હતી; તેનું લશ્કર ફ્રેંચ આફીસરો તળે કવાયત લઈ તૈયાર બન્યું હતું; વખત આવ્યો ને લડાઈ શરૂ થઈ (૧૭૯૮)–મારીશીઅસ ટાપુના ફ્રેંચ ગવરનરે જાહેરનામું કહાડ્યું કે મહીસુરના સુલતાને અંગ્રેજોને હિંદુસ્થાનમાંથી હાંકી મહેલવામાં ફ્રેંચ લોકની મદદ માગીછે; ને એમ શત્રુવટ જણાવવાનો સબબ લાર્ડ વેલસલીએ ટીપુને પૂછ્યો

ને લડાઇની તૈયારી કીધી; એ દરમીઆન વળી બીજા ફ્રેંચ આફીસરો ટીપુના લશ્કરમાં દાખલ થયા હતા; ફ્રેંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો હું એક નાગરજન છઉં એમ ટીપુએ કહ્યું હતું ને નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ જે ફ્રેંચ લશ્કર સાથે ઇજીપ્તમાં હતો તેની મદદની ખાતરી તેણે મેળવી હતી. લાર્ડ વેલસલીએ પોતાના ભાઇ કરનલ વેલસલીને (પછવાડેથી ડયૂક આવ વેલીંગટન) મોટાં લશ્કર સાથે મદ્રાસ મોકલ્યો ને પછવાડેથી તે પોતે પણ ટીપુ સાથે બાંજગડ કરવા નિકળ્યો. જેનરલ હારિસ કર્ણાટકનાં લશ્કર સાથે કમાંડર ઇન ચીફ હતો ને કરનલ વેલસલી તથા કપતાન માલકમ નિજામવાળી ટુકડી સાથે હતા; અને જેનરલ સ્ટુવર્ટ મુંબઇના લશ્કર સાથે મલબાર કાંઠા તરફ ગયો હતો. ટીપુએ અસાધારણ દોડ કરી પણ મુંબઇના લશ્કરે તેના લશ્કરને સદાશિવ આગળ પીંખ્યું ને ટીપુએ બે હજાર માણસ ખોયાં. જેનરલ હારિસે શ્રીરંગપટણ તરફ પલટન દોરી ને ટીપુએ તેને અટકાવાને મહેનત લીધી પણ પછી હારિસે કાવેરી ઓળંગી ટીપુને છેતર્યો ને તે શ્રીરંગપટણના કિલ્લા આગળ આવી ઉભો; અહીં તેને મુંબઇનું લશ્કર પણ મળ્યું (૧૫ મી એપ્રિલ, ૧૭૯૯). ટીપુ નાઉમેદ ને બીકથી ગભરાઇ ગયે; તેણે મસજીદોમાં ને હિંદુઓના દહેરાંઓમાં (હિંદુઓ ઉપર ભયંકર ઘાતકીપણું વાપર્યું હતું તોપણ) બંદગી ને પ્રાર્થનાઓ કરાવી; સલાહની માગણી કીધી પણ જેનરલ હારિસની કહેલી સરતો નાકબુલ કીધી. પછી અંગ્રેજોએ શ્રીરંગપટણ લીધું (૩ જી મે, ૧૭૯૯). (ટીપુએ લડાઇમાં પકડેલા તમામ અંગ્રેજોને કાપી નાખ્યા હતા ને તેનું કલેવર મુએલા સીપાઇઓના ઢગમાથી નિકળ્યું હતું). કરનલ વેલસલીને જીતેલાં નગરનો કમાંડ કરવામાં આવ્યો; કેટલાંક પરગણા (હૈદરાબાદને લગતાં) નિજામને આપવામાં આવ્યાં; કાનડા, કોઇંબતૂર ને વૈનાદ એ અંગ્રેજે રાખ્યાં; ટીપુના કુટુંબને પેનશન આપી વેલોરમાં રાખવામાં આવ્યું અને જૂના હિંદુ રાજ વંશમાંના એક પાંચ વર્ષના બાળકને મહીસુરનો મહારાજા સ્થાપ્યો; શ્રીરંગપટણ પડવાથી અંગ્રેજ સરકાર દક્ષિણમાં નિઃશંક સર્વોપરિ થઇ. પછી ગવરનર જેનરલે અયોધ્યાના નવાબ સાથે તેના રાજમાં થતા જુલમ સંબંધી તથા સબસીડીઅરી લશ્કર સારી હાલતમાં નહોતું તે સંબંધી કેટલીક બાંજગડ કીધી (૧૮૦૧). કંપની સિવાય બીજા અંગ્રેજ લોકને પણ હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરવાની છૂટ મળે એવી ગવરનર જેનરલની ઇચ્છા હતી પણ તેથી ડૈરેકટરો નારાજ થયા; એઓએ ખરચ સંબંધી કેટલીક વાતો ગવરનર જેનરલની રદ કીધી, મદ્રાસ સરકારના સેક્રેટરીને બરત-

રદ્દ કીધો ને ઘણી ઘણી રીતે ગવરનર જેનરલના હકની સાગાં થયાં કીધું (૧૮૦૨)–ગવરનર જેનરલે પોતાને બોલાવી લેવા વિષે વિલાત લખ્યું ને મદ્રાસના ગવરનર લોર્ડ ક્લૈવે (મોટા ક્લૈવના દીકરાએ) રાજીનામું આપ્યું; ગવરનર જેનરલને એક વર્ષ વધારે રહેવાનું ઠર્યું ને તે વર્ષમાં મરેઠાઓ સાથે બીજી મોટી લડાઈ થઈ. જશવંતરાવ હોલકર પૂનામાં હતો, દોલતરાવ સિંધિયા લશ્કર સાથે બરહાનપુરમાં હતો, ને રઘુજી ભોંસલે લડાઇની તૈયારી કરતો હતો (એ પાછલા બે વર્સેના કોલકરારની સામાં હતા); પેશવાને પાછો પૂનાની ગાદીએ બેસાડવોજ એવો લોર્ડ વેલસલીનો મમત હતો ને મેજર-જેનરલ આરથર વેલસલીએ લશ્કર સાથે પૂને જઈ પેશવાને ગાદીએ બેસાડયો,(મે, ૧૮૦૩). આસ્સે, આરિરગઢ ને લસ્વરી અહીં લડાઈઓ થઈ હતી, મરેઠાઓ હાર્યા હતા ને કોલકરારો થયા હતા. ૧૮૦૫ ના આગષ્ટમાં લોર્ડ વેલસલી વિલાત ગયો. લોર્ડ કોરનવાલીસ બીજીવાર ગવરનર જેનરલ થઈ આવ્યો ને મરેઠાઓ સાથે સલાહ કરવાની ગોઠવણ કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો. સર જ્યોર્જ બારલો ગવરનર જેનરલ થયો તેણે લોર્ડ લેકની સામાં થઈ હોલકર સાથે સલાહ કીધી; જ્યારે સિંધિયા હોલકર બ્રિટિશ લોકના ભરોસાદાર દોસ્ત રજપુત રાજાઓ ઉપર તૂટી પડયા ત્યારે બાર્લોએ જણાવ્યું કે બ્રિટિશ સરકાર હવેથી દેશી રાજ્યોના ઝગડામાં પડવાને ઇચ્છતી નથી. લોર્ડ મિંટો ગવરનર જેનરલ (૧૮૦૭–૧૮૧૩) પણ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવાને ઇચ્છતો નહીં પણ અમીરખાનની સામાં તેને વરાડના રાજાને મદદ કરવી પડી અને પેશવા તથા નિઝામ બંનેના રાજખટલામાં હાથ ઘાલવાની જરૂર પડી; ટ્રાવનકોરના કારભારમાં પણ તેણે જરૂર જાણી બંદોબસ્ત કીધો. મોરીશીઅસ, બુરબોં ને રોડ્રીગેઝ એ ફ્રેંચ ટાપુઓની મનવારો બ્રિટિશ વેપારને જ્યારે ત્યારે દુઃખ દેતી તે ઉપરથી લડાઈ ચાલી હતી (૧૮૦૯–૧૦) ને તે ટાપુ અંગ્રેજને મળ્યા હતા; એ વખતમાં વલંદાનો જાવા ટાપુ પણ અંગ્રેજોએ જીતી લીધો હતો; મોરીશીઅસ હજી અંગ્રેજના તાબામાં છે ને બુરબોં ટાપુ ફ્રાન્સને પાછો આપવામાં આવ્યો હતો (૧૮૧૪). ૧૮૦૯ માં પતીઆળા ને ઝીંદ અહીંના સરદારોએ લોર્ડ મિંટોનો આશ્રય માગ્યો તે ઉપરથી મેટકાફે લાહોર જઈ રણજિતસિંગ* સાથે કોલકરાર કીધા. ઉત્તર પશ્ચિમ સરહદ

---

* પંજાબ, નાદિરશાહની ફોજથી (૧૭૩૮ માં) ને મહમાદશાહ અબદલીની ફોજથી ઘણીકવાર (૧૭૪૭–૧૭૫૯) ખુંદાયું હતું; ૧૭૫૧ થી પંજાબ દિલ્હીની બાદશાહીથી જૂદું પડયુ હતું ને તે કાબુલના રાજ સાથે કોઇવાર થોડું ને કોઇ-

ઉપર ઇરાનમાં ને આફ્ગાનિસ્તાનમાં ફ્રેંચ ને રૂશિયન ખટપટો કરેછે તેથી હિંદુસ્થાનને ભય છે એમ વિચારી લાર્ડ મિંટોએ (રણજીતસિંગ સાથે દોસ્તી બાંધ્યા પછી) સિંધ, કાબુલ ને ઇરાનમાં વકીલો મોકલ્યા–સિંધના અમીરોએ ફ્રેંચોને કહાડવાનું કબૂલ કીધું; મોંટ સ્ટુવર્ટ એલફિંસ્ટને કાબૂલ જઈ ઝમાન શાહના ભાઈ શાહ સૂજા સાથે કોલકરાર કીધા (૧૮૦૯); અને માલકમ ઇરાન જઇ શાહને મળ્યો ને એણે કબૂલ કીધું કે ઈંગ્લંડના દુશ્મનનાં લશ્કરને ઇરાનમાંથી જવા આવવા દેવામાં નહીં આવે. અરલ આવ મોઇરા (પછવાડેથી માર્કિવસ આવ હેસ્ટીંગ્સ) ગવરનર જેનરલ થઇ આવ્યો તેની કારકીર્દીમાં (૧૮૧૩–૧૮૨૩) ગુરકા* સાથે લડાઇઓ ચાલી (૧૮૧૪–૧૮૧૬), પિંડારીઓ સામાં લડાઈ ચાલી (૧૮૧૬–૧૮૧૮), મરેઠા સાંમી લડાઇઓ ચાલી (૧૮૧૬–૧૮૧૯) ને પેશવાનું રાજ લીધા પછી મરેઠા સરદારોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. તે આવ્યો ત્યારે તીજોરીની હાલત સારી નહોતી ને દેશી રાજ્યો સાથે ચાલતી બાંજગડો પતી નહોતી પણ તેણે એક નિશ્ચયથી ને યશસહિત નવ વર્ષ સત્તા ભોગવી ને બ્રિટિશ રાજ્યને આબાદ કીધું. લાર્ડ આમહર્સ્ટની કારકીર્દીમાં (૧૮૨૩–૧૮૨૮) બરમીસ સાથે લડાઈ ચાલી (૧૮૨૪–૧૮૨૬) ને કોલકરાર થયા તેની રૂએ આસ્સામ, આરાકાન વગેરે પ્રાંતો ને એક કરોડ રૂપીઆ બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા; અને ભરતપૂરનો જબરો કિલ્લો લેવાને લાર્ડ લેકે મિથ્યા યત્ન કીધું હતું (૧૮૦૫) તે ૧૮૨૬ ના જાનેવારીની ૧૮ મીએ કમાંડર ઇન ચીફ લાર્ડ કોમ્બરમીઅર એણે લીધો. લાર્ડ બેંટિંકે (૧૮૨૮–૧૮૩૫) ઘણાક અગતના સુધારા કીધાઃ મહીસુરના રાજ્યનો કારભાર છેક બગડી ગયો હતો તેથી ત્યાં એક બ્રિટિશ આફિસર રહેતો થયો (૧૮૩૨ થી); અને કુરગનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું (૧૮૩૩); લશ્કર જ્યારે લડાઈમાં રોકાતું ત્યારે તેને પગાર ઉપરાંત બાથું મળતું તે બંધ થયું; દેશીઓને ઇનસાફખાતામાં જવાબદારીની જગો મળે તેવો ઠરાવ થયો; સતી

—વાર વધારે જોડાયલું રહ્યું હતું. ૧૭૮૦ ના નવંબરની ૨ જીએ રણજિતસિંગ જન્મ્યો હતો; તેણે જહલમ નદીમાં ગુમ થયલી કેટલીક તોપો ઝમાનશાહને પાછી આપી તે ઉપરથી એણે તેને લાહોરનો ગવરનર ઠેરવ્યો હતો (૧૭૯૮); એ વખતથી રણજિતસિંગે પોતાનું લશ્કર સુધારવાની ને પ્રદેશ વધારવાની ખંત રાખવા માંડી હતી.

* જોરાવર ને લડવૈયા ગુરકા લોક થોડુંક થયું નીપાલમાં વસ્યા હતા; તેઓ પોતાનો પ્રદેશ વધારતાં બ્રિટિશ રાજ્યની સરહદ ઉપર હુમલો કરતા થયા હતા.

થવાનો ચાલ બંધ પાડવાને ધારો થયો (ડિસેંબર, ૧૮૨૯); મધ્ય હિંદુસ્થા-નના જંગલોમાં ઠગ લોક મુસાફરોને લૂટતા ને મારીનાખતા તેના બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યા; કલકત્તાની કૌન્સિલમાં ધારા સંબંધી વિચાર આપનાર મકાલે હતો (૧૮૩૫-૧૮૪૦) તેણે અંગ્રેજીના તરજૂમા કરીને દેશીઓને કેળવણી આપવાની રીત ટાળી દેશીઓને અંગ્રેજીમાંજ કેળવણી આપવી એવું ચલાવ્યું;-કેટલાક જણ અંગ્રેજીમાં સારૂં જ્ઞાન મેળવે ને પછી તેઓ પોતાની દેશી ભાષામાં ગ્રંથ લખે કે જેથી લોકમાં કેળવણીનો પ્રસાર સહેલથી થાય; એ સમા ઉપર ઈજીપ્ટ ને રાતો સમુદ્ર એ રસ્તે આગબોટ વિલાતથી હિંદુસ્થાન ને અહીંથી તહાં આવજાવ કરે તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવી; રશિયનોની ખટપટ તોડવાને ને સિંધુ નદી ઉપર બ્રિટિશ વેપારનું રક્ષણ કરવાને સિંધના અમીરો સાથે, બાવલપોરના રાજા સાથે ને રણજિતસિંગ સાથે કોલકરાર કરવામાં આવ્યા. રણજિતસિંગને સમજાવવામાં આવ્યો ને એણે શાહ સૂજાને મદદ કરવાનું કબૂલ કીધું-શાહ સૂજાને તેના ભાઈ મહમૂદે હાંકી કહાડ્યો હતો ને મહમૂદને બારકઝે જાતના અફગાનોએ મારી નાખ્યો હતો; એ ટોળાંનો સરદાર દોસ્ત મહમ્મદ હતો ને કાબૂલ તથા ગીઝની તેના તાબામાં હતાં; ૧૮૩૪ માં જ્યારે શાહ સૂજાએ અફગાનીસ્તાનની ગાદી મેળવવાને પાકી ગોઠવણે ધસારો કીધો ત્યારે દોસ્ત મહમ્મદે તેને પાછો હઠાવ્યો. (૧૭૯૩ માં ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીને નવી સનદ મળી હતી ને તેની વીસ વર્ષની મુદત પૂરી થઈ તે વખતે ડૈરેક્ટરો હઠે સામાં થયા પણ ફાવ્યા નહીં ને હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરવાની છૂટ ઈંગ્લંડના સૌ લોકને મળી હતી; માત્ર ચીનનો વેપાર ડૈરેક્ટરોનાજ હાથમાં રહ્યો હતો). ૧૮૩૪ માં કંપનીની સનદ બદલાઈ ત્યારથી તેનું વેપારીપણું ટળ્યું ને તે માત્ર રાજસત્તા ચલાવનારી મંડળી રૂપે રહી. આગ્રાની ચોથી પ્રેસિડન્સી કરવામાં આવી ને સર ચાર્લ્સ મેટકાફ પહેલો ગવરનર થયો, પણ ૧૮૩૫ માં તે ગોઠવણ બદલાઈ, ને ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રાંતોનો લેફ્ટેનંટ ગવરનર ઠર્યો. ચાર્લ્સ મેટકાફ આકટિંગ ગવરનર જેનરલ થયો તેણે મકાલેની સલાહથી છાપખાનાંની સ્વતંત્રતા ઉપર જે ભારે અંકોશ હતા તે કહાડી નાખ્યા. ઑકલંડ ગવરનર જેનરલની કારકીર્દીમાં (૧૮૩૬-૧૮૪૨) અફગાન લોક સાથે લડાઈઓ ચાલી (૧૮૩૮-૧૮૪૨) ને ચીનાઓ સાથે પહેલી લડાઈ થઈ (૧૮૪૦-૧૮૪૨). અગિયારમો ગવરનર જેનરલ લૉર્ડ એલેનબરો એણે અફગાન સાથે પાછી લડાઈ ચલાવી અંગ્રેજ સરકારનું લશ્કરી માન રાખ્યું, દોસ્ત મહમ્મદ તથા બીજા કેદીઓને છોડી મૂક્યા

ને આફગાનીસ્તાનના ખટપટી કારભારમાં માથું મારવાનો વિચાર છોડી દીધો. સિંધના અમીરો સાથે લડાઈ કરી તે પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડ્યો અને ગ્વાલીઅરના મરેઠાઓ સાથે લડાઈ કરી તેઓની ધામધૂમ બેસાડી દીધી. * સર હેનરી હાર્ડિંજ ગવરનર જેનરલે (૧૮૪૪–૧૮૪૭) સીક સામાં લડાઇઓ કરી પંજાબની વ્યવસ્થા કીધી ને કાશ્મીરને સ્વાધીન રાજ્ય કીધું (૧૮૪૬); કેટલીક જંગલી જાતિયોમાં બાળકને મારી નાખવાની ને માણસનો ભોગ આપવાની ચાલ હતી તે બંધ કરાવી. અરલ આવ ડાલાહૌસી ગવરનર જેનરલે (૧૮૪૮–૧૮૫૬) સીક લોકને ઘણીક લડાઇ આપી હરાવી પંજાબને બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડ્યું (૨૮ મી માર્ચ, ૧૮૪૯); બરમીસ સાથે લડાઈ કીધી (૧૮૫૨); નાગપુરનું રાજ (૧૮૫૩) ને અયોધ્યાનું રાજ (૧૮૫૬) એ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડ્યાં. કંપનીનો સનદ પટો નવો કરવાનો હતો તેના વિચારમાં પાર્લમેંટ રોકાઈ હતી (૧૮૫૩):–ડૈરેકટરની સંખ્યા ૩૦ ની હતી તે ૧૮ ની કીધી ને એમાંના ૭ રાણીના પસંદ કરેલા નીમાય એમ રાખ્યું; સિવિલ સર્વિસ ઈંગ્લંડના તેમ હિંદુસ્થાનના લોકને માટે પણ ખુલી થઈ; મકાલેનો ધારાસંગ્રહ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયો; બંગાલાનો લેફટેનેંટ ગવરનર ઠર્યો; અને કંપનીની સદર અદાલતો તે પ્રેસિડેન્સી શાહેરોની રાણીની સુપ્રીમ કોર્ટ સાથે જોડાઈ ગઈ. ૧૮૫૩ માં રેલવેનું કામ ચાલતું થયું; યુનીવર્સિટીઓ સ્થાપવાનો ઠરાવ થયો; કલકત્તામાં પ્રેસિડેન્સી કાલેજ થઈ (૧૮૫૫); એજ વર્ષમાં દોસ્ત મહમ્મદ જેને કાબુલની ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે કોલકરાર કરવામાં આવ્યા; ઘણાંક જાહેર કામને માટે યોજના થઈ. રીબાની રીબાવી સાક્ષી કહડાવાની ચાલ સખત મનાથી બંધ કરવામાં આવી. ચૌદમા ગવરનર જેનરલ લોર્ડ કાનીંગની કારકીર્દીમાં ઈરાન સાથે લડાઈ ચાલી (૧૮૫૬) તેનું સેવટ આવ્યું (પારિસના કોલકરારથી ૪ થી માર્ચ ૧૮૫૭) તે આવું કે ઈરાનીઓએ બ્રિટિશ પ્રજાને દુઃખ દીધાનો પૂરતો બદલો આપવાની અને હીરાત તથા આફગાનીસ્તાન ઉપરથી સંધા દાવા ઉઠાડી લેવાની કબૂલાત

* દોલતરાવ સિંધિયા ૧૮૨૭ માં મૂઆ ને તેની રાણીએ જંકોજીને દત્તક લઈ તેનીવતી રાજ કીધું; જંકોજીએ પોતે ૧૮૩૩ થી તે ૧૮૪૩ સુધી રાજ કીધું; એની વિધવાએ દત્તક લીધો પછી રાજ પ્રતિનિધિ થવાને માટે રાણીએ ને જંકોજીના મામાએ પોતપોતાના દાવા ઉભા કીધા, અંગ્રેજ રેસીડેંટે મામાનો પક્ષ કીધો તે ઉપરથી રાણી પક્ષના મરેઠાએ તેને હાંકી મેહેલ્યો; એ ઉપરથી લડાઈ ચાલી હતી.

આપી; ચીનમાં અંગ્રેજોને અપમાન મળેલું તે ઉપરથી લાર્ડ એલજીનને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો હતો ને એણે ઠામ ઠામ ફતેહ મેળવી હતી,–કંતાનનો ગવરનર યેઃ એને કેદ કરી કલકત્તે આણ્યો ને પછી ચીનના મહારાજાએ અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ વગેરેને વેપાર સંબંધી કેટલાક હક આપવા કબૂલ કીધા; હિંદુસ્થાનમાં ૧૮૫૭ ના મેની ૧૦ મીએ મીરતમાં દેશી લશ્કરે બળવો કીધો ને પછી તે ઠામ ઠામ ફેલાયો હતો; એ ભયંકર બળવો બેસાડતાં અંગ્રેજ સરકારને મોટી મહેનત પડી. (ચીનથી એલજીને થોડુંક લશ્કર કલકત્તે મોકલ્યું હતું). ૧૮૫૮ ના નવંબરની પહેલીએ હિંદુસ્થાનમાં જાહેરનામું વંચાયું ને બ્રિટિશ રાજ ચલાવાની સત્તા કંપનીની ટળી ને ઈંગ્લંડની ગાદીએ બિરાજનારની થઈ.

હિંદુસ્થાન દેશનું ક્ષેત્રફળ ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલછે તેમાં નવ લાખ ચોરસ મૈલનો પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યનો ને ૬ લાખનો દેશી હિંદુ મુસલમાન રાજ્યોનો† છે; (વળી ૧૮૮ ચોરસ મૈલનો ફ્રેન્ચ સરકારનો ને ૧૦૬૬ નો પોર્ટુગીસ સરકારનો). હિંદુસ્થાનની વસ્તી ‡ ૨૨ કરોડ છે ને તેમાં ૧૭ કરોડ બ્રિટિશ રાજ્યની છે. બ્રિટિશ ઈંડિયા સરકારનું લશ્કર પોણા બે લાખથી વધારે છે ને તેમાં સિત્તેરેક હજાર બ્રિટિશ બૈરિશનું ને બાકીનું અહીંના લોકનું¶ છે. બ્રિટિશ ઈંડિયાની વસૂલજમા (૧૮૭૨–૭૩ માં) ૫૦ કરોડ ૨૨ લાખ ૩ હજાર છસેં હતી ને તેને ખરચ ૪૮ કરોડ ૪૫ લાખ ૬૪ હજાર આઠસેં વીસ હતો; તેને દેણુ, ૧ અબજ ૧૬ કરોડ ૧૪ લાખ ૩૨ હજાર બસેં ચાળીસ રૂપીઆ હતું.

† એમાં દક્ષિણમાં મુખ્ય હેદરાબાદનું ને ટ્રાવનકોરનું એ છે; મરેઠાના રાજ્યમાં સિંધિયાનું, હોલકરનું ને ગાયકવાડનું એ છે; રજપુતસ્થાનમાં ઉદેપુરનું, જેપુરનું ને જોધપુરનું એ છે; પંજાબના સીક લોકનાં રાજ્ય છે. ' એ ને બીજાં મળીને ૧૫૩ રાજ્યો કોલકરારથી અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી ભરવાને ને મદદ કરવાને બંધાયલાં છે. કાશ્મીરનું, નીપાળનું, બૂતાનનું એ સ્વાધીન રાજ્યો છે.

‡ જ્યારે ૧૯૨૫૧૦૦૦૦ ની વસ્તી ગણાતી ત્યારે તેમાં બ્રાહ્મણ તથા જૈન ધર્મ માનનારા ૧૫ કરોડ ૫૦ લાખ, સીક ૨૦ લાખ, રાની મેવાસી ૨ કરોડ, મુસલમાન ૧ કરોડ ૫૦ લાખ, નેટિવ ક્રિશ્ચિયન ૨ લાખ, પારસી ૧ લાખ ૬૦ હજાર, ને યુરોપીઅન ૧ લાખ ૫૦ હજાર ગણાયા હતા.

¶ ૧૩૨૩૮ ઘોડા ને ૩૯૪ લડાઇની તોપ છે. (નીપાળનું ને નીઝામનું બાદ કરતાં ૬૦ દેશી રાજ્યોનું લશ્કર ૧ લાખ ૭૧ હજારનું ગણાયુ છે; તેઓનાં એકંદર તોપખાનાં અંગ્રેજ સરકારનાં તોપખાનાંની બરાબર છે; ને તેઓની વર્ષની જમાબંદી ૧૧ કરોડની ગણાઈ છે).

ઈરાનનું.

ઈરાનનું જરતોસ્તી રાજ્ય ઈ૦ સ૦ ૬૫૧ માં નાશ પામ્યું ને પછી તે પ્રદેશમાં આરબ, તુરક, મોગલ, તુરકોમન એ લોકે અનુક્રમે ૧૫૦૧ સુધી રાજ્યસત્તા ભોગવી. ૧૫૦૪ માં ઈસ્માઈલ સોફીએ ઈરાન, મીડીઆ, મેસોપોટેમીઆ, સીરીઆ, આરમીનીઆ વગેરે પ્રદેશોનું એક નવું મહારાજ્ય કીધું; અને તેના વંશજોએ કોન્સ્ટંટિનોપલના સુલતાનોના હુમલાઓને હઠાવી રાજ્યને ટકાવ્યું ને વધાર્યું. ૧૭૨૨ માં હુસેનને ઉઠાડી આફગાન સરદાર મહમુદ ગાદીએ બેઠો. હુસેનનો દીકરો તમસ્પ જે આરમીનીઆ રાખી રહ્યો હતો તેણે મદદને ભરોસે ઈરાનના રાજ્યના કાસ્પિયન સમુદ્રને લગતા કેટલાક પ્રાંત રુશિયાને આપી દીધા હતા. મહમુદના દીકરાએ કોન્સ્ટંટિનોપલના સુલતાનને કેટલાક પ્રાંત ઉપર તરાપ મારવા દીધી; પણ હવે તમસ્પે નાદર કોલીની મદદથી આફગાનોને ઈરાનમાંથી કહાડયા (૧૭૩૦). ૧૭૩૬ માં સોફી વંશની સમાપ્તિ કરી નાદિરે પોતાને ઈરાનનો શાહ કહેવડાવ્યું. ૧૭૪૭ માં તે મરણ પામ્યો કે આફગાનીસ્તાન ઈરાનના રાજ્યમાંથી છુટું પડયું ને તેનું સ્વાધીન રાજ્ય થયું. ઈરાનમાં અસ્તાવ્યસ્તા હતી તે કેટલીક મુદતે ટળી ને આગા મહમ્મદખાન ગાદીનશીન થયો (૧૭૯૫); પછી ફતેહ અલીખાન (૧૮૩૪ સુધી) ને મહમ્મદખાન (૧૮૪૮ સુધી) એ શાહની કારકીર્દીમાં કેટલાક પ્રાંત રુશિયાના તાબામાં ગયા ને હાલ ઈરાનનો રાજ્યપ્રદેશ ૫ લાખ ચોરસ મૈલનો છે. વસ્તી ૯૦ લાખની છે, ફોજ ૧ લાખ છે ને તેમાં ઘોડેસ્વારોની સંખ્યા વધારે છે. ઇસ્માઈલ સોફીએ ટારિસ–ટાબ્રીઝને પાયતખ્ત રાખ્યું હતું, શાહ આબાસે ઈસ્પહાનને કીધું હતું ને આગા મહમ્મદખાનના વખતથી તહેરાન છે ને એની વસ્તી ૧ લાખ ૩૦ હજારની છે. ઈરાનના લોક સોફી પંથના મુસલમાન ધર્મ પાળેછે–અલીને ખરો ખલીફ માનેછે, ને એ કારણથી તેઓ ને કોન્સ્ટંટિનોપલવાળાં રાજ્યના મુસલમાનો એ બે વચ્ચે ભારે અદાવત ચાલી રહીછે. ઈરાનનો શાહ તદન આપ અખત્યારીથી કારોબાર ચલાવે છે, તોપણ તેની રૈયત કોન્સ્ટંટિનોપલવાળાં રાજ્યની રૈયત કરતાં કેટલીક રીતે વધારે સુખી છે.

કૉન્સ્ટંટિનોપલનું.

હાલ એશિયા મૈનર કહેવાતા પ્રદેશમાં કારાહિસ્સરમાં ઓથમન તુરકે પોતાનું રાજ્ય માડ્યું (૧૨૯૮) ને તે મૂઆ પછી (૧૩૨૬) તેના દીકરાએ વધાર્યું; બજાઝેત સુલતાન, ખ્રિસ્તી રાજાઓને લડાઈમાં હરાવી કૉન્સ્ટંટિનોપલને ઘેરો ઘાલવાનો વિચાર કરતો હતો પણ તેટલામાં તેને ટૈમુરલેનને આંગોરા આગળ લડાઈ આપવી પડી ને તે હાર્યો ને લોઢાંનાં પાંજરામાં ઘલાયો (૧૪૦૨); મહમ્મદ બીજાએ કૉન્સ્ટંટિનોપલનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યની આખર આણી તે શહેરને પોતાના રાજનું પાયતખ્ત કીધુ (૧૪૫૩); સુલીમાન પહેલો (૧૫૨૦–૧૫૬૬) સર્વોપરિ સુલતાન થયો. તેણે હંગરીના કેટલાક કિલ્લા લીધા, રહોડ ટાપુ જીતી લીધો, બીજીવાર હંગરી ઉપર ચઢાઈ કીધી, વીએનાને ઘેરો ઘાલ્યો, ઈરાન સાથે લડાઈ કરી બગદાદ મેળવ્યું, આસ્ટ્રિયા તથા હંગરી સાથે ઘણીકવાર લડાઈ કરી ટ્રાન્સિલ્વેનિયાને પોતાના રાજ્યનો પ્રાંત કીધો, ઇરાન ઉપર બીજીવાર હુમલો કરી કોલકરાર કરાવી લીધા; (તેની નોકરીમાં બારબેરસા નામનો તુરક હતો તેણે પોતાના ભાઈના મૂઆ પછી આલજીઅર્સની ગાદી મેળવી ખ્રિસ્તીઓનું ટયુનિસ શહેર લીધું ને પછી તે સુલીમાનના વહાણના કાફલાનો વડો સરદાર થયો હતો); ફ્રાન્સના ફ્રાન્સિસ ૧લાએ તેની સાથે દોસ્તી કરાર કીધા હતા. એ સુલતાનનાં મરણ પછી (રાજ્ય મંડાયું ત્યારથી ૨૬૮ વર્ષ ગૂજર્યાં પછી) તુરક રાજ્યનું તેજ ઘટતું ચાલ્યું. અઢારમાં શૈકાની આખરે રૂશિયાની સાથે ચાલેલી લડાઈઓથી મુલખમાં ઘટાડો થયો નહીં પણ રાજ્યની માંહેની હાલત છેક બગડી ગઈ; જાનિસ્સરીઝ લશ્કર જે દુનીઆમાં ઘણુંજ સારૂં કહેવાતું તે બંડફિસાદખોર ટોળું થઈ રહ્યું; પ્રાંતોના હાકેમો સુલતાનની આણમાંથી ખસ્યા–ઇજીપ્ટવાળા અલીએ એણે આપઅખત્યારીથી હકુમત કરવાની હિંમત બીડી ને તેનું જોઇને બીજાઓએ પણ તેમ કીધું. એ જોઈ સુલતાન સીલીમ ત્રીજાએ કાળજી રાખી બહુ અકલ ચલાવી કેટલાક બંદોબસ્ત કીધા ને અમણાના વખતમાં વખાણાતી કવાયત શીખવી તૈઆર કરવાને એક નવું લશ્કર ઉભું કીધું; એ લશ્કરે એકર આગળ ફ્રેંચની સામાં જબરો ટકાવ રાખ્યો હતો; ને એ હંગામમાં સુલતાનને ઈંગ્લંડ તથા રૂશિયાની સાથે ફ્રેંચની સામાં મળવાની જરૂર પડી હતી. ૧૮૦૬ માં સુલતાને ફ્રેંચની તરફના થઈ ઈંગ્લંડ તથા રૂશિયા સાથે લડાઇ ચલાવી ને નવું લશ્કર તેમાં રોકાયલું તેવામાં જાનિસ્સરીએ સુલતાનને ગાદી ઉપરથી

ઉઠાડી મુસ્તાફા ૪ થા ને ગાદીનશીન કીધો ને એણે ખ્રિસ્તી રાજ્યો સાથે સલાહ કીધી. ગ્રીક લોક ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને રૂશિયાની મદદથી તુરકની ગુલામીમાંથી છુટયા ને તેઓએ બવેરીઆના ઓથોને પોતાનો રાજા કીધો (૧૮૩૩). ઇજીપ્ટના પાશા મહમ્મદઅલીએ પોતાનું સ્વાધીન રાજ કરવાને સીરીઆ તથા એશીઆ માઇનરમાં સુલતાનની ફોજને હરાવી કોન્સ્ટંટિનોપલ ઉપર ચઢવાનું કીધું; પણ ખ્રિસ્તી રાજ્યોના વચમાં પડવાથી તેમ થયું નહીં; ૧૮૪૦ માં કોલકરારથી ઠર્યું કે પાશા ઓલાદ દરઓલાદ ઇજીપ્ટની પાશાઈ કરે પણ સુલતાનની આણમાં રહીને. ક્રીમીઆની લડાઈથી સુલતાને બ્રિટિશ તથા ફ્રેંચની મદદે પોતાના રાજની સરહદ થોડીક વધારી ને રશિયા ફરીથી વચમાં ન પડે તેની ખાતરી મેળવી. ૧૮૬૦ માં સીરીઆના અંતમાં ખ્રિસ્તીઓની કતલ થઈ તે વેળા પણ ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સે સુલતાનને હુલ્લડ બેસાડવામાં મદદ કીધી હતી.

સુલતાનનો રાજ્યપ્રદેશ એશિયામાં સાડા ચાર લાખ ને યુરોપમાં બે લાખ ચોરસ મૈલ છે; એશિયાવાળા પ્રદેશની વસ્તી આરમીનીઅન, સીરીઅન, ગ્રીક, તુરક ને બીજી ભટકતી જાત મળીને એક કરોડ સાઠ લાખ છે; યુરોપવાળા પ્રદેશમાં સ્લાવોનિક, ગ્રીક, લાટિન ને તુરક મળીને વસ્તી ૧ કરોડ ૫૦ લાખ છે; કોન્સ્ટંટિનોપલની વસ્તી ૭ લાખ ને સ્મર્નાની ૧ લાખ ૬૦ હજારથી વધારે છે. રાજ્યના લોક ગ્રીકખ્રિસ્તી ધર્મ કે સૂનીમુસલમાની ધર્મ પાળેછે, પણ મુસલમાન કરતાં ખ્રિસ્તીઓ વધારે છે. લશ્કર મોટું છે ને વહાણનો કાફલો પણ છે પણ એનાં માણસો કેળવાયલાં નથી. વેપાર બોળો છે ને પરદેશીઓમાં અંગ્રેજ સાથે વધારે ચાલેછે.

રૂશિયા.

રૂશિયામાં ઇ૦ સ૦ ૧૨૨૩ થી મોગલ તારતરની સત્તા હતી પણ ૧૪૬૨ માં ઇવાન ત્રીજાએ તેઓની ગુલામીમાંથી ખસી સ્વદેશી રાજ પાછું ચાલતું કીધું ને વાસિલજીએ (૧૫૦૫–૧૫૩૩) રૂશિયાનો ઝાર એ ખિતાબ લીધો (કેટલાક કહેછે વાસિલજીના દીકરા ઇવાને તે ખિતાબ પહેલો લીધો હતો); વાસિલજી ને ઇવાન (૧૫૩૪–૧૫૮૪) એ બંનેએ પોલ, સ્વીડ, મોગલ ને તારતર એઓ સાથે લડાઈ કીધી હતી; ઇવાને આસ્ટ્રાખાન ને સૈબીરીઆ (૧૫૮૧ માં) પોતાના રાજ્યમાં જોડયાં; એની કારકીર્દીમાં કે-

ટલાક અંગ્રેજ વેપારીઓએ ધોળાસમુદ્રનો રસ્તો શોધ્યો હતો તે ઉપરથી ઈંગ્લંડ રુશિયા વચ્ચે વેપારનો સંબંધ થયો હતો. ઈવાન પછી પાછી રાજ્યની પડતી ચાલી હતી તે ૧૬૧૩ સુધી; ને પછી રાજગાદી મૈકલ રોમાનોફ્ના કુળમાં ગઇ હતી; એ કાળ સુધી રુશિયા યુરોપના બીજાં રાજ્યો સાથે કોઇ પણ રાજ્યકીય સંબંધમાં આવ્યું નહોતું; રાજકારભારની રીત ને લોકની રીતભાત યુરોપની નહીં પણ એશિયાની હતી, પશ્ચિમ યુરોપના સુધારાનો પાશ રુશિયાને લાગ્યો ન હોતો.

ઝાર પીટરે (૧૬૮૨–૧૭૨૫) રુશિયાને નવાં સ્વરૂપમાં આણ્યું; રુશિયાના લોક યુરોપના બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં આવ્યા; તેણે દેશાટન કરી કારીગરોને આણી કારખાનાં ચાલતાં કીધાં; વેપારને માટે કોઇ બંદર ન હોતું માટે તે એક બંધાવ્યું; તુરક પાસેથી એઝોફ લીધું હતું ને બાલ્ટિક સમુદ્રમાં રુશિયન વહાણો ફરતાં કરવાને ઇચ્છયું;—પણ બાલ્ટિકના કાંઠા સ્વીડનની સત્તામાં હતા તેથી તેણે પોલંડ તથા ડેન્માર્ક સાથે સંપ બાંધી સ્વીડનના ચાર્લસ ૧૨ મા સામાં લડાઇઓ કીધી. ચાર્લસે પ્રથમ ડેન્માર્ક ઉપર ચઢાઈ કીધી ને ત્યાંના રાજા ફ્રેડરિક ચોથાએ ગભરાઈ જઈ તરતજ સલાહ કીધી; પછી ચાર્લસે રુશિયનોને લૈવોનીઆમાં ભારે હાર ખવડાવી; ત્રીજો શત્રુ ઓગસ્ટસ બીજો (પોલંડનો રાજા ને સાક્સનીનો ઇલેક્ટર) હતો તેણે પોલંડની ગાદી ઉપરથી દાવો ઉઠાવ્યો; એ દરમીઆનમાં પીટરે સ્વીડ પાસેથી ઈંગ્રિયા છીનવી લીધું; ચાર્લસ ફતેહમંદીથી રુશિયામાં ધસ્યો આવતો હતો પણ તેટલામાં તે ભોળવાઇને યુક્રેન ભણી વળ્યો ને અહીં પલટોવા આગળ પીટરે તેને પૂરેપૂરો હરાવ્યો (૧૭૦૯) ને પછી લૈવોનીઆ, એસ્થોનીઆ ને ફિન્લંડનો ભાગ એ પોતાના રાજ્યમાં મેળવ્યાં; ચાર્લસે કોન્સ્ટંટિનોપલના તુરકોને ઉસકેરી પીટર સામાં લડાવ્યા ને પીટર પ્રુથ નદી ઉપર ઘણુંક લશ્કર આંઇને ઘેરાઇ રહ્યો; પણ તેની રાણી કાથેરૈને બારોબાર મોટા વજીરને લાંચ આપી સમજાવ્યો ને એઝોફ પાછું આપવું કબૂલ કીધું ેટલે તરતજ સલાહના કરાર થયા હતા; પછી પીટરે પહેલવહેલીજ વહાણની લડાઇથી સ્વીડને હરાવી મોટા ઠાઠથી પોતાની રાજધાનીમાં પ્રવેશ ીધો હતો; મેકલેનબર્ગ લેવાને લોભે તેણે ડેન્માર્ક તથા પોલંડના સંપમાંથી ખસી સ્વીડન સાથે દોસ્તી બાંધી પણ પાછી લડાઈ થઈ હતી. ને નીસ.ાડટમાં કોલકરાર થયા તેની રૂએ તેની બધી જીત તેની પાસે રહી હતી ૧૭૨૧). પીટરે પોતાના લોકને જંગલીપણાંમાંથી ઊંચી હાલતમાં આણવાને પ્રયત્ન કીધો હતો, વહાણ ખેડવાનો હુન્નર, વેપાર ને કારખાનાં

વધારેમાં હતાં પણ ગ્રીકધર્મના ઉપાધ્યાયો આડા પડતા તેથી લોકને કેળવણીનો લાભ મળી શકતો નહીં, માત્ર ઉપલા વર્ગના જ લોક થોડી ઘણી કેળવણી લેતા. ૧૭૨૫ થી તે ૧૭૬૨ સૂધી દરબારી ખટપટો, માનીતાઓનાં મસલત, ગાદીને માટે ટંટા ને ગાદીએ બેઠેલાને ઉઠાડી મૂકવા એ પ્રકારની અનીતિ હતી. કાથેરિન બીજીએ (૧૭૬૨–૧૭૯૬) તુરક સામાં ફતેહમંદીથી લડાઈઓ કરી કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો ને પોલંડની વહેંચણીમાં કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો; રાજકાજ રૂડી રીતે ચાલે તેને માટે કેટલીક ડહાપણ ભરેલી ગોઠવણો કીધી, ધારાસંગ્રહ પ્રગટ કીધો ને ઉજડ પ્રદેશમાં નવાં ગામ વસાવ્યાં; યૂરોપના રાજ્યમામલામાં રશિયાને સારી પેઠે આગળ પાડ્યું; તે વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપતી, ને સર્વ પ્રકારે મોટી રાણી હતી (વળી વંઠેલ ને છટેલ પણ હતી). ઝાર અલેક્ઝાંડર, ફ્રેંચ ને આસ્ટ્રિયનની લડાઈઓમાં સામેલ થયો હતો ને પછી સ્વીડન સાથે લડતાં ફિન્લંડનો રહેલો ભાગ, પૂર્વ બોથનીઆ ને આલાંડ તેણે મેળવ્યાં હતાં; વળી તુરક સામાં લડીને પ્રૂથના ડાબા કાંઠા ઉપરથી તેઓનો દાવો ઉઠાડ્યો હતો (૧૮૧૨); એજ વર્ષમાં તેણે નેપોલીયન સામાં લડાઈ ચલાવી હતી ને જ્યારે એ માસ્કોથી પાછો ફર્યો ત્યારે રશિયનો ફ્રેંચોની પાછળ પડી બીજાં રાજ્યો સાથે પારિસ ઉપર ધસ્યા હતા; ૧૮૧૩ માં કેટલોક પ્રદેશ ઇરાન પાસેથી મેળવ્યો; અને વીએનાના કોલકરારથી વારસા તથા તેનો લગતો પ્રદેશ એ મેળવ્યાં. ૧૮૨૫ માં નિકોલસ ઝાર થયો તેણે ઇરાનનો કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો, સુલતાન સામાં લડાઇઓ કરી કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો ને કાળા સમુદ્રનું ધણીપણું મેલવ્યું; ડારડેનલ્સને રસ્તે બીજાં કોઇપણ રાજના વહાણને દાખલ થતાં અટકાવવાની સુલતાને કબૂલાત આપી હતી. પછી વળી ઘણીકવાર ઝારે વહાણાં કહાડી સુલતાનને સપડાવી લડાઇ ચલાવી, પણ ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સ સુલતાનની મદદમાં હતાં તેથી તેનું ધાર્યું પારપડ્યું નહીં ને ઉલટી તેણે પીઠ આપી; ૧૮૫૬ ના સપટેંબરમાં અલેકઝાંડર બીજો ગાદીએ બેઠો ને પછી સલાહના કોલકરાર થયા હતા—રશિયાના માત્ર દશ લશ્કરી વહાણ કાળાસમુદ્રમાં ફરે પણ કાંઠા ઉપર કોઈ પણ ઠેકાણે લડાઇનો સરંજામ રાખે નહીં. એ ઝારની કારકીર્દીમાં બે કરોડ હળખેડુ ગુલામો પોતાના જાલમ ધણીઓથી છુટા થયાછે, ગામડીઆઓમાં પરહેજગાર મંડળીઓ કહાડેછે, રવિવારીઆ નિશાળો મંડાઇછે; પણ હજી લોકમાં કેળવણીની ઘણીજ તાણછે.

રશિયાનો પ્રદેશ યૂરોપમાં ૨૧ લાખ, એશિયામાં ૫૬ લાખ ને અમેરિકામાં ૫ લાખ ચોરસ મૈલછે; વસ્તી યૂરોપમાં ૬ કરોડ ૯૦ લાખ,

એશિયામાં ૮૦ લાખ ને અમેરિકામાં ૫૦ હજાર છે. રૂશિયાના મહારાજ્યમાં સૌ મળીને સોથી વધારે જાતિના ને તેટલીજ જૂદી જૂદી ભાષા બોલનારા લોક છે પણ તે, રાજ્યના મધ્યપ્રદેશમાં નહીં પણ સરહદો ઉપર વસનારા છે. લશ્કર ૬ લાખ છે ને વહાણનો કાફલો યૂરોપમાં ત્રીજો ગણાયછે. વસૂલાતમાં ૫૫ કરોડ, ને કરજ બે અબજ પચાસ કરોડ રૂપીઆ છે. પીટર્સબર્ગ રાજધાનીની વસ્તી ૫ લાખ ને જૂની રાજધાની મોસ્કોની ૩॥ લાખ છે. રાજ્યનો ધર્મ ગ્રીકખ્રિસ્તી છે પણ લોકને ગમે તે ધર્મ પાળવાની છૂટ છે—પોલંડ પ્રદેશમાં રોમનકાથલિક છે, ફિન્લંડ વગેરેમાં લ્યૂથરન છે, પૂર્વમાં ને દક્ષિણમાં મુસલમાન છે. રૂશિયનો ધર્મ વિષયમાં બહુ વહેમી તથા સુસ્ત છે; ધર્મગુરુઓ અભણ છે. કારખાનાં ને વેપાર એમાં રૂશિયાની તેજી નથી. રૂશિયાનો ઝાર કેવળ નિરંકુશ છે; એક રાજસભા છે પણ તે રાજાની ઇચ્છાને અંકોરામાં રાખવાને નહીં પણ તેને પુષ્ટી આપવાને છે.

યૂરોપમાં જે મોટો પ્રદેશ રૂશિયા કહેવાયછે ત્યાં જૂના કાળમાં સીથીઅન તથા તારતર લોક વસતા ને તેઓનાં અનેક સ્વાધીન રાજ્યો હતાં ને તેમાં કીયૂનું ને નોવગોરોડનું એ બે મુખ્ય હતાં; નોવગોરોડના કેટલાક જણે પોતાના રાજ્યમાંના બખેડા બેસાડવાને સ્કાંડીનેવીઆના ચાંચીઆઓનો સરદાર રૂરીક એની મદદ માગી; એણે ભારે કતલ કરી કેટલાક સરદારોને રાજ્યની સરહદ બાણીના પ્રદેશ આપ્યા ને પોતાને રાજા કહેવડાવ્યું;—ટયૂટોનિક લોક, સ્લાવોનિક લોકના સત્તાધારી થયા, પરસ્પર ભળી રહ્યા ને બન્યો રૂશિયન કહેવાયા; એઓ દશમા અગિયારમાં સૈકામાં ગ્રીક ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતા થયા; પછી સો વર્ષ રૂશિયન રાજપુરુષો પરસ્પર લડતા ને પોલ લોકના હુમલા હઠાવતા; પછી સવા બસેંક વર્ષ તેઓએ મોગલ લોકને ખંડણી આપી (ઢોર તથા ઉનની); પછી તેઓએ એકસંપ થઈ મોગલની ઝૂમરીમાંથી નીકળી રૂશિયનોનું એક આખું રાજ્ય કીધું; ગ્રાંડ ડ્યૂક વાસિલજીએ પ્રદેશ વધાર્યો ને રૂશિયાનો ઝાર (સીઝર) એ મહારાજપદ ધારણ કીધું ને પીટર મોટાએ રાજ્યને વધારી સૂધારી યૂરોપમાં રૂડું ઓળખાવ્યું;—આછી વસ્તીવાળા ને માઠા ખેડાતા પ્રદેશમાં વસનારા જંગલી લોક જે હુન્નરધંધાથી, ધારાકાયદાથી ને વ્યવસ્થિત રાજ્યના પ્રકારથી કેવળ અજાણ હતા તેઓ એક સૈકામાં એક પીટરની પોતાનીજ બુદ્ધિશક્તિ વડે યૂરોપનાં સુધરેલાં રાજ્યના લોકની હારમાં એક સપાટે આવી શોભ્યા. મહારાજા પીટર પછી મહારાણી કાથૅરેન બીજીએ (૧૭૬૨-૧૭૯૬) પ્રુશિયા

આસ્ટ્રિયાને સાથે ગણી હુમલાઓ કરી કરી સુધરેલાં યુરોપની રાજનીતિ વિરુદ્ધ કેવળ અન્યાયે પોલંડના રાજ્યનો મોટો ભાગ મેળવ્યો ને તુરક રાજાને ગભડાવી કેટલોક પ્રદેશ પડાવ્યો. મહારાજા આલેક્ઝાંડરે (૧૮૦૧-૧૮૨૫) નેપોલીઅનના શત્રુ પક્ષમાં રહી, તેના મિત્ર થઈ (નીમેન નદીમાં એક લાકડાં ઉપર સાથે વાતો કરી), તેના શત્રુ થઈ પોતાનાં મહારાજપદનું ગૌરવ દેખાડ્યું ને કેટલોક અર્થ સાધ્યો અને આજકાલ રશિયાનું મહારાજ્ય (આખી પૃથ્વીની જમીનનો ⅙ ને વસ્તીનો ⅒ જેટલું), અતિ વિસ્તારે, ગૂઢ પ્રપંચે ને ઉગ્ર શસ્ત્રબળે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું (કોન્સ્ટંટિનોપલ નગરને ધ્રુજાવતું ને સિંધુનદીને તાકતું) સર્વોપરિ પ્રચંડ તપે છે.*

જર્મની.

ચાર્લ્સ પાંચમો જર્મનીનો મહારાજા થયો (૧૫૧૯) કે ફ્રાન્સના ફ્રાન્સિસે નવાર ને નેપલ્સની ગાદીનો દાવો કરી લડાઈ ઉભી કીધી (૧૫૨૧); ચાર્લ્સે પોપની મદદ મેળવી તથા વુલસીને ભોળવી ઈંગ્લંડના હેનરી આઠમાને પોતાની તરફનો કરી લીધો; અને ફ્રાન્સિસને સ્વીસ તથા વેનીશીઅન એઓની મદદ હતી. બૈકોકાની લડાઈથી (૧૫૨૨) ફ્રેંચોને ઇટલીમાંથી નીકળવું પડ્યું ને વેનીશીઅનો ચાર્લ્સ તરફના થયા. ફ્રાન્સ ઉપર હુમલો કરવાને ચાર્લ્સનાં લશ્કરે પ્રોવેન્સને ઉજ્જડ વાળ્યું પણ વુલસીના સમજાવવા ઉપરથી હેનરીએ ફ્રાન્સમાં લડાઈ ચલાવી નહીં તેથી ને ચાર્લ્સ નાણાંની તંગીને લીધે સ્પેનની તરફથી નેધરલંડસમાં લડાઈઓ ચલાવી શક્યો નહીં તેથી જર્મનીનું લશ્કર ફ્રેંચોનો માર ખાઈ પાછું વળ્યું. ફ્રાન્સિસે પેવીઆને ઘેરો ઘાલ્યો પણ તે હાર્યો ને કેદી થયો (૧૫૨૫). એ જીતથી ચાર્લ્સ ઇટલીનો ધણી ને યુરોપનાં રાજ્યોમાં કર્તાહર્તા પંચ થયો એવું દેખાયું પણ ઈંગ્લંડ, ઇટલીનાં રાજ્યો ને જર્મનીનાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો

* અનેક જાતની ને ઉન્મત્ત પ્રજા, નિરંકુશ મહારાજા, કેળવણીની અછત, અભણ તથા મમતી ધર્મગુરુઓ, પ્રદેશ તથા સમૃદ્ધિનો લોભી સત્તાધારી વર્ગ, એ સઘળાં વાનાં આડે આવવાથી કઠિણ કર્કશ રશિયનોમાં કોમળપણું આવ્યું નથી. જ્યારે રાજ્ય ઠરશે, ઘણા લોક કેળવણી લેતા થશે ને વિદ્વાનો ઘણાંક પુસ્તક લખશે ત્યારેજ રશિયનોનું ખરું ઉંચું સ્વરૂપ દીઠામાં આવશે; રશિયન ચારો તે શું તે ત્યારેજ જણાશે.

અટેખાં થયાં હતાં; ચાર્લ્સ નાણાંની ભીડ પગાર તથા સરંજામ પૂરાં પાડી શક્યો નહીં તેથી ઇટલીનું લશ્કર બેદિલ થયું હતું; તેવામાં હેનરીએ ફ્રાન્સની તરફેણ કીધી અને વળી માદ્રિડમાં કેદ પડેલો રાજા ફ્રાન્સિસ ઘણો બીમાર પડ્યો—એ સ્થિતિમાં ચાર્લ્સે ફ્રાન્સિસનો વહેલો છૂટકારો કરવાને તેની પાસે બર્ગંડીનો પ્રાંત માગ્યો ને તે આપવો કબૂલ કરી ફ્રાન્સિસ ફ્રાન્સ જઈ રાજકાજ કરતો થયો. બર્ગંડીના લોકે જણાવ્યું કે અમારી કબૂલાતવિના અમને જર્મન રાજાની આણમાનતા કરાવવાનો ફ્રાન્સિસ રાજાને હક નથી ને અમે અમારૂં સ્વાધીન રાજ્ય કરીશું. એ ઉપરથી ફ્રાન્સિસે મહારાજાના વકીલોને કહ્યું કે હું મારૂં બોલેલું બજાવી શકતો નથી ને બર્ગંડીને બદલે હું ૨૦ લાખ ક્રોન આપવાને તૈયાર છઉં; ચાર્લ્સે જોયું કે હું ઠગાયો ને પછી તે છચોક બોલ્યો કે ફ્રાન્સિસ બેવચની ને માનરહિત છે; ફ્રાન્સિસે જણાવ્યું કે બળાત્કારે આપેલો કોલ પાળવોજ જોઇએ એવું કંઈ હોય નહીં ને પોપે તેને સઘળાં બંધનથી મુક્ત કીધો. ફ્રાન્સિસે માદ્રિડના કોલકરાર તોડી પોપની સાથે સંપ બાંધ્યો ને તેમાં વેનીશીઅન, મીલાનનો ડ્યુક ને અંગ્રેજ રાજા એ મળ્યા. પણ તેઓની તૈયારી એટલી ધીમી હતી કે ફ્રેંચ રાજાને છોડી ચાર્લ્સની તરફ થયલા બુરબોંના કોન્સ્ટેબલે તહ તોડી રોમ ઉપર ચઢી તે લૂટ્યું ને પોપને કેદી કીધો (૧૫૨૭); વેનીશીઅન વગેરે ચાર્લ્સ તરફના થઈ ગયા—ને ફ્રાન્સિસને કામ્બ્રેમાં કોલકરાર કરી આપવા પડ્યા (૧૫૨૯). ફ્રાન્સિસે કોન્સ્ટંટિનોપલના સુલતાનને સાધી લીધો તેઉપરથી ચાર્લ્સે ટ્યૂનિસ ઉપર (૧૫૩૫) ચઢાઈ કરી જીત મેળવી પણ પછી આલજીઅર્સ ઉપર (૧૫૪૧) ચઢાઈ કીધી ત્યારે તેને ત્યાંથી પાછું ફરવું પડ્યું. સુલતાને પોતે ચાર્લ્સનાં હંગરીનાં રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કીધી અને તુરક તથા ફ્રેંચ કાફલાઓએ નૈસીને ઘેરો ઘાલી કેરીસોલીસ આગળ જીત મેળવી (૧૫૪૪); પછી ક્રેસ્પીમાં કોલકરાર થયા હતા—ફ્રાન્સિસ ને ચાર્લ્સ બંને રાજા પોતપોતાની જીત આપી દે, તુરકની સામાં એકસંપી થાય ને પોતપોતાનાં રાજ્યમાં સૂધારો થતો બંધ પાડે. ફ્રાન્સિસચાર્લ્સની લડાઇઓ ચાલતી હતી તેવામાં જર્મનીની અંતરસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: ૧૫૧૭ થી માર્ટિન લ્યૂથરે પોપની અનીતિ ને કાથલિક સંપ્રદાય એની વિરૂદ્ધ ભાષણો કરવા માંડ્યાં હતાં ને પછી તેના વિચાર જર્મનીના કેટલાક લોકોએ ગ્રહણ કીધા હતા; ઉત્તર જર્મનીનાં રાજ્યોએ તેને આશ્રય આપ્યો હતો. ૧૫૨૫ માં સ્વેબિયા, આલસેસ, લોરેન, ફ્રાંકોનીઆ, થુરીંજીઆ ને લોઅર સાક્સની અહીંના ગામડીઆઓએ બળવા

ઉઠાવ્યા હતા ને કારણ આ બતાવ્યું હતું કે ત્યાંના જાગ, જમીદાર, સરદાર ને ધર્મોપાધ્યાય એઓએ જુલમથી તેઓની પાસે કર લેવા માંડ્યા હતા. ૧૫૩૦ માં ઓગસબર્ગની સભામાં પ્રોટેસ્ટંટોએ પોતાનાં ધર્મમત પ્રગટ કીધાં પણ તે વિષે ચાર્લ્સે જણાવ્યું કે મોટી સભા ભરી વિચાર કરવામાં આવશે. પછી ૧૫૪૫ માં વર્મસમાં સભા મળી તેણે પ્રોટેસ્ટંટોની વિરૂદ્ધ ઘણાક ઠરાવ કીધા ને એ ઉપરથી પ્રોટેસ્ટંટ જુથો ચાર્લ્સની સામાં ઉઠ્યા. મૂલહોસેનની લડાઇમાં (૧૫૪૭) પ્રોટેસ્ટંટ જુથો હાર્યા, બે જુથ કેદ થયા ને સાક્સનીનો પ્રદેશ ચાર્લ્સે મોરીસને આપ્યો. ૧૫૪૮ માં ઓગસબર્ગની સભાએ શિક્ષાપત્રી તૈયાર કરી પણ તેમાં ચાર્લ્સનો લાભ જણાયો તેથી મોરીસજ સામો થયો. પ્રોટેસ્ટંટોએ ફ્રાંકફોર્ટને (મેન નદી ઉપરનાં) ઘેરો ઘાલ્યો ને ચાર્લ્સ નરમ પડ્યો. ૧૫૫૨ માં પાસ્સોમાં કોલકરાર થયા તેથી રાજ્યના માહેના દંટા પત્યા ને પ્રોટેસ્ટંટો વગર હરકતે પોતાનો નવો સંપ્રદાય પાળતા થયા.

ફર્ડિનાંડ પેહેલો ને માક્સિમિલિયન બીજો એઓએ રાજ્યમાં સ્વસ્થતા રાખી; રૂડોલ્ફ બીજાએ તુરક સામાં સકળ જર્મન જુથોનું ઐક્ય કરાવવાની ખંત રાખી; પણ ધર્મ વિષયના વાદવિવાદ બહુ વધી ગયા હતા, કેટલાક જણને રાજકીય લાભ પણ હતો, ને મહારાજાની દરબારમાં જેસુટ લોકનું ચલણ વધ્યું હતું, એ ઉપરથી પ્રોટેસ્ટંટો ભય પામ્યા ને એઓએ પોતાના જુથોને આગેવાન કરી 'ઇવાંજેલીકલ યુનિયન' એ નામ રાખી ઐક્ય કીધું અને સામું કાથલિક લોકે જર્મનીના તથા બહારના કાથલિક રાજાઓને આગેવાન કરી પોતાનું ઐક્ય બાંધ્યું ને તે 'લીગ' કેહેવાયું. મહારાજા માથીઅસ પ્રથમતો લુથર પંથીઓને આસરો આપતો પણ તેઓનું સ્વતંત્ર આચરણ પોતાના આસ્ટ્રિયન કુળની (સત્તા વાપરવાની) નીતિથી વિરૂદ્ધ હતું તેથી તે પાછળથી સામો થયો. તેણે સગપણસંબંધવાળાં સ્પેન સાથે રાજકીય સ્નેહ બાંધ્યો અને પોતાના સગા (સ્ટિરિયાના ડ્યૂકને) હંગરી તથા બોહીમીઆનો રાજા ઠેરવ્યો; અહીંના લોકે બલવા ઉઠાવ્યું; જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટોનો મહારાજા ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો ને પછી ફર્ડિનાંડ બીજો મહારાજ પદે બેઠો કે લડાઇ શરૂ થઇ (૧૬૧૯). બોહીમીઅનની તરફથી ઇલેક્ટર પાલેટિન ફ્રેડરિક એણે વીએના ઉપર ધસારો કીધો પણ તેને બવેરીઆના માક્સિમિલિયને પ્રેગ આગળ હરાવ્યો ને તે હાલંડ નાસી ગયો; મહારાજ ફર્ડિનાંડે પ્રેગમાં જઇ પ્રોટેસ્ટંટ ઉપાધ્યાયોને કહાડી મૂક્યા, જેસૂટને પાછા સ્થાપ્યા, ઘણાક અમીરોને પકડી કેટલાકને ફાંસી દીધા ને કેટલાકને

ગણ્ય બહાર કીધા; ૫૦ હજાર પ્રોટેસ્ટંટ કુટુંબો સ્વદેશ છોડી સાક્શની, પ્રુશિયા ને બ્રાંડનબર્ગમાં જઈ વસ્યા; એ રીતે પ્રોટેસ્ટંટ યુનિયન તુટ્યું. પછી કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટ જર્મન ભૂપોએ પોતપોતાની તરફથી કાથલિક રાજાઓને લડાઈ આપી પણ તેઓ હાર્યા. કેટલાક નિરાશ થયલા પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપોના ઉસકેરવાથી સ્વીડનનો ગસ્ટાવસ આડોલ્ફસ જર્મનીના મહારાજાની સામાં લડાઈ કરવાને જર્મનીમાં ઉતર્યો (જૂન, ૧૬૩૦). ગસ્ટાવસે મુખ્ય મુખ્ય પ્રોટેસ્ટંટ સાથે સંપના કરાર કીધા ને ફ્રાન્સના પ્રધાન રીચીલ્યૂએ ફ્રેંચ લશ્કર મોકલી મદદ કીધી. કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપોએ અદેખાઈથી ગસ્ટાવસને પોતાના પ્રદેશમાંથી જવા ન દીધો તેથી તે માગડેન્બર્ગને મહારાજાના સરદાર ટલીના ઘેરામાંથી છોડવી શક્યો નહીં ને ટલીએ તે શેહેરને જમીનદોસ્ત કરી ઘાતકીપણું કીધું–પાણી, અગ્નિ, તરવારે ૩૦ હજાર લોક મૂઆ હતા. એ ઘાતકીપણાથી પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપોએ ગસ્ટાવસને દીલથી મદદ કીધી ને એણે મહારાજાનાં લશ્કરને પૂરે પૂરું હરાવ્યું. જર્મનીના કાથલિક નિરાશ થયા, એલ્બ ને રહૈન વચ્ચેનો સઘળો પ્રદેશ પ્રોટેસ્ટંટ લશ્કરોએ રોક્યો હતો; બીજે વર્ષે ટલી સ્વીડ સાથે લડતાં પડ્યો ને ગસ્ટાવસ બવેરીઆમાં ફરી વળ્યો. લટ્ઝન આગળ નવ કલાક જબરી લડાઈ થઈ (૧૬૩૨) તેમાં ગસ્ટાવસે મહારાજાનું લશ્કર પૂરેપૂરું હરાવ્યું ને નસાડયું પણ તે પોતે કપાઈ પડ્યો. પછી પાછી પ્રોટેસ્ટંટોએ લડાઈ ચલાવી; મહારાજાનો પાટવી હંગરીનો રાજા થયલો તેણે સરદારી કરી કેટલીક ફતેહ મેળવી; વળી વીસ હજાર સ્પાનીઅર્ડ જર્મનીમાં મહારાજાની મદદે આવી પહોંચ્યા; સ્વીડ લોકે પુરૂષાર્થ દેખાડયું પણ પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપો હાર્યા ને નાઠા. મહારાજાએ હેસ્સીના લાંડગ્રેવ શિવાયે બીજા બધા પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપો સાથે સલાહ કીધી (૧૬૩૫) અને તેથી લડાઈનો સઘળો ભાર સ્વીડ તથા ફ્રેંચ એઓના ઉપર પડ્યો. ૧૬૩૭ માં ફર્ડિનાંડ ત્રીજો મહારાજા થયો તેણે ફ્રેંચ તથા સ્વીડ સામાં લડતાં ઉપરા ઉપરી હાર ખાધી હતી ને પછી ૧૬૪૮ માં વેસ્ટફેલીઆમાં * સલાહના કોલકરાર થયા હતા.

---

* વેસ્ટફેલિયાના સલાહકરાર કહેવાયછે તેમાં કેટલાક કરાર જર્મન ને સ્વીડ એ બે વચ્ચે ઓસનેબર્ગમાં થયા હતા (૧૯ મી આગસ્ટ) ને કેટલાક કરાર જર્મન ને ફ્રેંચ વચ્ચે મન્સ્ટરમાં થયા હતા (૨૫ મી અક્ટોબર); જર્મનીની વ્યવસ્થાસંબંધી જે ઠરાવો હતા તે ઓસનેબર્ગમાં થયા હતા ને તે આ પ્રમાણે હતાઃ રોમન (જર્મન) મહારાજ્યનાં અંગભૂત ગણ્યો પોત પોતાનો જૂનો હક રાખી

સીલીશીઆ પ્રુશીઆને અને પાર્મા તથા પ્લાસેનશિયા એ સ્પેનને આપવામાં આવ્યાં હતાં. ફ્રાન્સિસ ૧ લાની કારકીર્દીમાં (૧૭૪૫-૬૫) અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સંબંધી ફ્રાન્સ ઈંગ્લંડને સાત વર્ષ લડાઈ ચાલી હતી તેવામાં આસ્ટ્રિયા, રૂશિયા, સાકસની, ફ્રાન્સ એઓએ પ્રુશિયાને તોડવાનો સંપ બાંધ્યે; ઈંગ્લંડના રાજાને હાનોવર બચાવવું હતું તેથી તે અને બ્રંઝવિક તથા હેસ્સી એ પ્રુશિયાની મદદે રહ્યાં. સંપીલાં રાજ્યોની સામાં ફ્રેડરિકનું ચાલ્યું નહીં પણ રૂશિયાની રાણી એલીઝાબેથનાં મરણ પછી (૧૭૬૨) તેણે ઉપરા ઉપરી જીત મેળવી ને પછી ૧૭૬૩ માં વરસેલીસમાં સલાહના કરાર થયા હતા—યૂરોપમાં રાજ્યોની સરહદ જેની તે તેની રહી; સીલીશીઆ પ્રુશિયાનુંજ થયું. જોસેફ બીજાની કારકીર્દીમાં (૧૭૬૫-૯૦) પોલંડની વહેંચણીથી આસ્ટ્રિયાને મોટો પ્રદેશ મળ્યો હતો. ૧૭૮૦ માં મગવા થેરીસા મરણ પામી; તેણે લડાઈઓથી પરવાર્યા પછી આસ્ટ્રિયામાં ઘણાક સૂધારા દાખલ કીધા હતા; તેના દીકરા જોસેફ મહારાજાએ પણ ધારા સંબંધી ને ધર્મ સંબંધી મોટા મોટા સૂધારા ને તે વળી ઉતાવળથી કરવા માંડયા પણ તેટલામાં તે મરણ પામ્યો ને મહારાજા લીઓપોલ્ડની બે વર્ષની કારકીર્દીમાં પોપ સબળ થઈ સઘળા સૂધારાની સામાં થયો. ૧૭૯૨ માં ફ્રાન્સિસ બીજો મહારાજા થયો તે ફ્રાન્સનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ધાંધલ તથા લડાઈમાં ગુંથાયો ને પછી જર્મનીનું મહારાજ્ય તૂટયું (૧૮૦૫). ફ્રાન્સિસ બીજો જર્મનીનો મહારાજા ટળ્યો ને તેણે આસ્ટ્રિયાનો મહારાજા ફ્રાન્સિસ પહેલો એવું પોતાને ઠેરેવડાવ્યું.

૧૮૦૫ માં જર્મનીનું મહારાજ્ય તૂટયું ને રહેનનું કોનફીડરેશન થયું તે ૧૮૧૩ સુધી રહ્યું; ૧૮૧૫ ના જુનની નવમીએ નવેસરથી જર્મન લીગ સ્થાપાયું; ૧૮૪૮ માં ફ્રાન્સનાં રાજ્યમાં ફેરફાર થયો તેની અસર લાગવાથી જર્મનલીગ શીથિલ થયું; કેટલાંક રાજ્યોએ સૂધારા કરવા માંડયા પણ તે આસ્ટ્રિયા તથા પ્રુશિયાએ ચાલવા દીધા નહીં. (૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સ પ્રુશિયા વચ્ચે લડાઈ ચાલી તે પ્રસંગે જર્મનરાજ્યોનું ઐક્ય પાછું સબળ થયું જણાયું છે).

જર્મનીનું ક્ષેત્રફળ અઢીલાખ ચોરસ મૈલછે ને તેમાં ૭૬ હજાર પ્રદેશ આસ્ટ્રિયાનો, ૭૧ હજાર પ્રુશિયાનો, ૩૧ હજાર બવેરીઆનો, ૧૫ હજાર હાનોવરનો, ૭॥ હજાર વર્ટેમ્બર્ગનો, ૬ હજાર સાક્સનીનો ને બાકીનો થોડો થોડો બીજાં રાજ્યોનો છે. વસ્તી ૪॥ કરોડ છે; સાડ ૪ ભાગ ટ્યૂટોનિક ને એક ભાગ સ્લાવોનિક છે; કાથલિકની સંખ્યા ૨॥ કરોડથી વધારે છે ને બાકીના પ્રોટેસ્ટંટ છે. 'ડાએટ'—મહારાજ્યસભા ફ્રાંકફોર્ટમાં મળેછે

ને તેઉપરથી તે જર્મનીની રાજધાની કેહેવાય છે. એ મહારાજ્યસભામાં આસ્ટ્રિયા, પ્રુશિયા, બવેરીઆ, સાક્સની, હાનોવર, વર્ટેમ્બર્ગ, બેડન, હેસ્સીનો ઇલેક્ટરેટ, હેસ્સીની મોટી ડચી, હોલ્સ્ટેન ને લક્સમ્બર્ગ એ એકેકાં રાજ્યનું એકેકું મત ને બાકીનાં તેવીસ રાજ્યોનાં (ચાર સ્વતંત્ર નગર સાથે) ૭ મત મળીને ૧૭ મત ગણાયછે; લડાઈ કરવી, સલાહ કરવી, મૂળ સ્થાપેલા ધાગઆોમાં ફેરફાર કરવો, એવાં મોટાં કામને માટે મોટી મહારાજ્યસભા મળેછે ને તેમાં ઉપર કેહેલાં ૧૧ રાજ્યોનાં ચાર ચાર પ્રમાણે ને બીજાંઓનાં (કોઈનાં ત્રણ ત્રણ, કોઇનાં બેબે, કોઇનું એકેક) મળીને ૭૦ મત ગણાવામાં આવેછે. દરેક રાજ્ય પોતાની માંહેની વ્યવસ્થા પોતેજ કરેછે. લશ્કર પાંચ લાખ છે; લશ્કરી વાહાણનો કાફલો નથી; દરેક રાજ્ય વસ્તીના પ્રમાણમાં સેંકડે એકજણ એ પ્રમાણે લશ્કર પૂરૂં પાડેછે. લોક સારી પેઠે કેળવણી લેછે—૨૩ યુનીવર્સિટીછે; તત્વશાસ્ત્ર, ઈશ્વરજ્ઞાન, પ્રાચીન સમૃદ્ધિનો શોધ, શબ્દશાસ્ત્ર ને રસશાસ્ત્ર એમાં કેટલાક જર્મનો બીજાં રાજ્યના પંડિતો કરતાં શ્રેષ્ઠ થયાછે.

પ્રુશિયા.

બ્રાંડનબર્ગના મોટા ઇલેક્ટર ફ્રેડરિક વિલિયમે નાસરણે આવેલા ઉદ્યમી હ્યુગોનોટને પોતાના પ્રદેશમાં વસાવી ખેતી તથા કારખાનાનો વધારો કીધો હતો; તે ૧૬૮૮ માં મૂઆ પછી તેના દીકરા ફ્રેડરિકે મહારાજા લીઓપોલ્ડની આજ્ઞાથી રાજપદ ધારણ કીધું ને યુરોપનાં રાજ્યોમાં પ્રુશિયાનું પણ એક રાજ્ય ગણાતું થયું (૧૭૦૧). તેનો દીકરો ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧ લો ને એનો દીકરો ફ્રેડરિક બીજો (૧૭૪૦—૧૭૮૬) એણે આસ્ટ્રિયા પાસેથી સીલીશીઆ પડાવ્યું ને ૧૭૭૨ માં પોલંડનો કેટલોક પ્રદેશ પોતાનાં રાજ્યમાં વધાર્યો. ૧૭૯૩–૯૫ માં વળી પોલંડનો કેટલોક પ્રદેશ પ્રુશિયા સાથે જોડાયો; ૧૮૦૬માં પ્રુશિયનો ફ્રાન્સ સાથે ચાલેલી લડાઈમાં હાર્યા ને તેઓએ અડધું રાજ ખોયું; પણ ૧૮૧૩ માં પરાક્રમ કરી ગએલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું—પોલંડમાં ગૂમાવેલા પ્રદેશને બદલે અડધું સાકસની ને રહૈનના ડાબા કાંઠા ઉપરના કેટલાક પ્રાંત એ મેળવ્યા. ૧૮૪૭ માં રાજાએ આખા રાજ્યનું પ્રતિનિધિપણું કરનારી એવી એક રાજ્યસભા સ્થાપી ને લોકને કેટલાક રાજકીય હક આપ્યા; એ સભાની એક બેઠક થઈ ને પછી રાજા

લડાઈઓ ચાલી; સ્પાનીઅર્ડોએ ફ્લાંડર્સમાં ફ્રેંચ ઉપર હુમલો કીધો; ફીલિપે ૮ હજાર અંગ્રેજોની મદદથી પીકાર્ડીમાં સેંટ ક્વેંટિન આગળ ફ્રેંચને હરાવ્યા ને પછી તે શેહેર લીધું; ફીલિપ પોતાની મેળવેલી જીત નક્કી કરવાને સલાહકરાર કરવામાં પડ્યો હતો તેવામાં ગૈઝનો ડ્યૂક જેને ફ્રાન્સના રાજા હેનરી બીજાએ પોતાનાં રાજ્યનાં તમામ લશ્કરનો સરદાર બનાવ્યો હતો તેણે લડાઈ ચલાવી કાલેસ શેહેર લીધું ને અંગ્રેજોને હાંકી કહાડ્યા; પણ વળી ફીલિપનાં લશ્કરે ગ્રાવેલીનીસની પાસે એક લડાઈ જીતી ને પછી ૧૫૫૯માં ફ્રાન્સસ્પેનને સલાહ થઈ—ફ્રેંચલોકે નેધરલંડ્સમાંનાં ને ઇટલીમાંનાં મળીને કિલ્લા વાળાં ૮૯ શેહેર ફીલિપને આપ્યાં; હેનરીને ઇંગ્લંડની એલિઝાબેથ સાથે પણ સલાહ કરવી પડી જેમાં તેણે આઠ વર્ષમાં કાલેસ પાછું આપવાનું અથવા તેના બદલામાં પાંચ લાખ ક્રૌન આપવાનું કબૂલ કીધું. (પણ તે શેહેર કે નાણું ફરીથી કદી પાછું આપવામાં આવ્યુંજ નથી).સ્પેનનો ફીલિપ ફ્રાન્સના હેનરી બીજાની દીકરી એલિઝાબેથ સાથે પરણી બે રાજ્યની સલાહને પાકી કરી સ્પેન આવ્યો; પછી તેણે રોમન કાથલિક ધર્મ શિવાએ બીજો કોઈ ધર્મ કે પંથ પોતાનાં રાજ્યમાં ન રેહ તેવો ઠરાવ કીધો ને તેના પાખંડીઓ કોણ છે તેને ખોળી દેહાંત કરવાને ઇંક્વીઝીશન કોરટને સત્તા આપી ને એ રીતે હજારો પ્રોટેસ્ટંટ બુંડી યાતનાએ મૂઆ; પીડમોંટમાં જે પ્રોટેસ્ટંટ હતા તે સૌને ફાંસીએ લટકાવી દેવામાં આવ્યા ને કલાબ્રિયામાં જે હતા તેમાંના કેટલાકને ફાંસી દેવામાં આવી ને કેટલાકને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા. એ સંધાં ઘાતકીપણાનું પરિણામ જે તે આગળથી જોઈ શક્યો નહીં તે આ હતું કે તેણે ત્રીજા ભાગ જેટલો પ્રદેશ ખોયો. નેધરલંડ્સમાં કાલ્વિન તથા લૂથર પંથ વધ્યા જતા તેથી ફીલિપે ત્યાં ઇંક્વિઝિશન બેસાડવાની ગોઠવણ કીધી; અને ત્યાંના લોક પોતાની સત્તાને પૂરા તાબે થઇ રેહે તેને સારૂ તેણે પ્રાંતોના જૂના ધારા રદ કરી પોતાની તરફના નવા આપવાનું નક્કી કીધું. એ વાતની ખબર પડી કે લોક ચોંક્યા ને પ્રાંત પ્રાંતના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોએ વિચાર કરી રાજાને સમજાવવાને પોતાનામાંના બે જણને માદ્રીડ મોકલ્યા; પણ રાજાએ લોકના ગભરાટને બંડ માની તે બેસાડવાને આલ્વાના ડ્યૂકને મોકલ્યો. ઓરેંજનો ભૂપ વિલિયમ જેણે કેટલાક સરદારોને, પોતાના મિત્રોને, કૌંટ એગમંટને તથા કૌંટ હારનને ને બીજા અઢાર ગૃહસ્થને બ્રુસલ્સની ઇંક્વિઝિશનના

મુક્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કીધી. તેની ખાતરી હતી કે ઘણાક લોક માત્ર બીકથી સ્પેનની તાબેદારી રાખી રહ્યાછે ને જ્યારે તેઓ જોશે કે હવે દેશી લશ્કરની જીત થવા માંડી ત્યારે તેઓનું ભય બીલકુલ જતું રહેશે; તેણે લશ્કર ઊભું કરવા માંડ્યું. થોડી મુદતમાં તેણે હાલંડમાં તથા ઝીલંડમાં કેટલાક કિલ્લા લીધા કે તરતજ પ્રગણાંનાં લોકોએ તેને એકત્ર પ્રગણાનો સ્ટાટહોલ્ડર માન્યો. તેણે નિડરપણે ફીલિપને જણાવ્યું કે રોમનો ધર્મ આ પ્રગણાંઓમાંથી હંમેશાને માટે કહાડી નાખવો જોઇએ. ફીલિપના નવાબે હઆરલેમને ઘેરો ઘાલી તે શેહેર તાબે કીધું ને બધા માજીસ્ટ્રેટ, બધા પ્રોટેસ્ટંટ ઉપદેશક ને પંદરસે નગરજન એઓને ફાંસી દીધી. બીજા નવાબે પણ તેવુંજ ઘાતકીપણું કીધું. સ્પાનીઆર્ડોએ લેડનને ઘેરો ઘાલ્યો પણ ઓરેંજના પ્રીન્સે અંતે ટકાવ રાખ્યો; ડચલોકે બંધ ઉપાડી લીધા તેથી દરીઆનું પાણી ધસ્યું આવ્યું, અને સ્પાનીઆર્ડોએ ઘેરો કાયમ રાખી પાણી દૂર કરવાની અંતથી તજવીજ કીધી; અંતે ડચના મારથી સ્પાનીઆર્ડ પાછા ફર્યા; સત્તર પ્રગણાંમાંના દશ ઓરેંજના પ્રીન્સની સત્તાની અદેખાઇથી સંપમાંથી આઘાં થયાં અને માત્ર સાતે પોતાનું સ્વાધીનપણું જાહેર કીધું. ફીલિપે પોતાનો ભાઇ ડોન જોન (આસ્ટ્રિયાનો) જેણે લીપાંટો આગળ તુરક ઉપર મોટી જીત મેળવી હતી તેને સ્વતંત્ર થયલાં પ્રગણાં પાછાં જીતી લેવાને મોકલ્યો પણ તે ફાવ્યો નહીં. પછી ઓરેંજના પ્રીન્સે યુટ્રેખમાં સભા ભરી હાલંડનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું, ૨૩મી જાનેવારી, ૧૫૭૯. ફીલિપે ઓરેંજના પ્રીન્સનાં માથાંને માટે ૨૫ હજાર કૌનનુ ઇનામ જાહેર કીધું ને તેને એક જણે મારી નાખ્યો. ડચલોકે ઓરેંજના પ્રીન્સના છોકરાને સ્ટાટહોલ્ડર ઠેરવ્યો ને એ જુવાને ફીલિપના નવાબને-પારમાના ડ્યૂકને લડાઇઓ આપી પણ આંટવર્પ ખોયું; ઈંગ્લંડની રાણીએ ચાર હજાર લશ્કર મદદે મોકલ્યું ને એ અડી વેળાની મદદથી ને પોતાનાં શૌર્ય તથા સાધનબળે ડચલોકે પ્રાચીનકાળના સ્પાર્ટનોની પેઠે પોતાનું સ્વાધીનપણું જાળવી રાખ્યું. (તે વખતના ડચ રેહેણીમાં સાદા ને જરૂર જેટલોજ ખરચ કરનારા હતા). ફીલિપે નેધરલંડ્સમાંનો પ્રદેશ ગુમાવ્યો પણ તેણે પોર્ટુગલના રાજાનાં મરણ પછી ત્યાંનાં રાજ્યનો દાવો કીધો ને બીજા ઉમેદવારોને રાપડાવી પોર્ટુગલનું તાજ પોતે પેહેર્યું. ઈંગ્લંડની એલીઝાબેથે ડચને મદદ કરી હતી ને તેનાં વહાણના કાફલાના ડ્રેક નામના આડમીરલે અમેરીકામા સ્પેનનાં કેટલાંક સંસ્થાનો લૂટી લીધાં હતાં તેઉપરથી ફીલિપે લશ્કરી વહાણનો મોટો કાફલો ઈંગ્લંડ ઉપર મોકલ્યો પણ તે સાહસમાં તેણે બારે ખાતા ખાધી હતી. ફીલિપ જેના

સારખો શ્રીમંત રાજા કોઇ નહીં તેને નાણાંને માટે એક ઘરથી બીજે ઘેર ભટકવું પડતું હતું ને તે ૧૫૯૮ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેને ૬૮ કરોડ ૮૮ લાખ ૭૫ હજાર રૂપીઆનું દેવું હતું. ફીલિપ ત્રીજાએ પોતાની મુસલમાન પ્રજાને ત્રીસ દાહાડાની અંદર સ્પેન છોડી જતા રહેવાનો હુકમ કીધો ને સામા થયા તેને હરાવી કહાડયા. ફીલિપ ચોથાની કારકીર્દીમાં (૧૬૨૧-૧૬૬૫) કાટેલોનીઆનોએ બલવો ઊઠાવ્યો; પોર્તુગલ સ્પેનથી છૂટું પડ્યું; અંગ્રેજોએ જમેકા ને ડંકર્ક એ લીધાં; ફ્રેંચોએ રોક્રોઇનાં મેદાનમાં સ્પેનનાં પાયદળને વહાડી નાખ્યું ને રૂસીલોન વગેરે પ્રદેશ મૂકાવ્યો; ઇટલીમાં ને નેધરલંડમાં ઉપરા ઉપરી હાર થઈ ને ડચનું સ્વાધીન પણું સ્પેનને કબૂલ રાખવું પડ્યું.

ચાર્લસ બીજે જેણે ૧૭૦૦ સૂધી રાજ્ય કીધું તેને છોકરૂં નહોતું; ફ્રાન્સનો લૂઇ ૧૪ મો, તેનો પાટવી, જર્મનીનો મહારાજા લીઓપોલ્ડ ને બવેરીઆનો ભૂપ એ વારસ હતા; તેમાં લૂઇ ૧૪ મો ને લીઓપોલ્ડ એ સરખા હકદાર હતા. લૂઇ ને લીઓપોલ્ડ બંનેએ છૂપી રીતે પોત પોતાની તરફથી માદ્રિડમાં ખટપટ ચલાવી; સ્પેનના લોક લૂઇને માટે ને રાણી તથા તેની તરફનાં લીઓપોલ્ડને માટે રાજી હતા. ૧૬૯૮ માં ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ ને હાલંડ એઓએ છૂપા કોલકરાર કીધા તેમાં લખ્યું કે સ્પેન, અમેરિકા ને નેધરલંડ્સ એ બવેરીઆને આપવાં; નેપલ્સ, સીસીલી ને ઇટલી તથા સ્પેનમાંનો કેટલોક પ્રદેશ લૂઇના પાટવીને આપવો; ને મીલાનની ડચી મહારાજાના બીજા દીકરા ચાર્લસને આપવી. એ વેહેંચણ કરાર સ્પેનના રાજાનાં જાણ્યાંમાં આવ્યા કે તેણે ક્રોધે ભરાઈ બવેરીઆના ભૂપને વારસ ઠેરવ્યો પણ એ એકાએક મરણ પામ્યો એટલે ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ ને હાલંડ એ ત્રણે વળી બીજીવાર, વેહેંચણના છૂપા કરાર કીધા—બવેરીઆનો ભૂપનો ભાગ આર્ચડ્યૂક ચાર્લસને, મીલાન તે લોરેનના ડ્યૂકને ને એ ડ્યૂકનો પ્રદેશ તે ફ્રાન્સના પાટવીને માટે ઠેરવ્યો; (ઈંગ્લંડ ને હાલંડ એ બેએ સ્પેન તથા ફ્રાન્સ જોડાઇ ન જાય તેવી તદબીર ચલાવી હતી). જર્મનીના મહારાજાએ તે વેહેંચણી રદ કીધી; સ્પેનના રાજાએ આર્ચડ્યૂકને વારસ કીધો; સ્પેનના ઉમરાવ તથા પાદરીઓ, લૂઈ અથવા તેના પાટવીને ઇચ્છતા; પોપે જર્મનીના મહારાજાની સત્તા ઉપર અંકોશ થવાને ફ્રાન્સના રાજવંશને પસંદ કીધો; સ્પેનના રાજાએ છુપી રીતે નવું વસીઅત કીધું ને ફ્રાન્સના પાટવીના બીજા દીકરા આંજુના ડ્યૂકને વારસ કીધો; ચાર્લસ મરણ પામ્યો; લૂઇએ આનાકાની કરી પણ પછી વસીઅત કબૂલ રાખ્યું ને આંજુનો ડ્યૂક ફી-

લિપ પાંચમાને નામે સ્પેનનો રાજા થયો (૧૭૦૦); અને ઈંગ્લંડ ને હાલંડ
એઓને તે માનવો પ્રાપ્ત થયો. લીઓપોલ્ડ તેને માન્ય રાખ્યો નહીં ને
મીલાન ઉપર દાવો કરી ઇટલીમાં લશ્કર મોકલ્યું ને જીત મેળવી; અંગ્રેજ
તથા ડચ એઓએ થોડીકવાર ફ્રાન્સ સાથે ભાંજગડ ચલાવ્યા પછી લીઓ-
પોલ્ડની તરફના થવાનો નિશ્ચય કીધો; ને પછી જર્મની ઈંગ્લંડ ને હાલંડ
એ વચ્ચે કોલકરાર થઇને લડાઇઓ ચાલી (૧૭૦૨) તેની સમાપ્તિ ૧૭૧૪ માં
થઈ હતી. સ્પેનના રાજાએ આલબેરોનીના સમજાવા ઉપરથી યુટ્રેચના
કરાર રદ કરી ફ્રાન્સ તે સ્પેનના રાજ્યમાં ગણાય તેવું સાહસ ચલાવ્યું
હતું; લૂઈ ૧૯ મો મરણ પામ્યો કે ફ્રાન્સમાં કેટલાક જણે ઓરલીઅન
ડ્યુકને ખસેડી સ્પેનના રાજાને ફ્રાન્સનો રીજંટ કરવાની તજવીજ ચલાવી,
લશ્કર મોકલી ત્રણ મહિનામાં સારડીનીઆ જીતી લીધું ને સ્ટુવર્ટની ત-
રફથી ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઇ કરવાની તૈયારી કીધી પણ ૧૭૧૮ માં આસ્ટ્રિઆ,
ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ ને હાલંડ એઓએ એકસંપી કરાર કીધા તેથી તેઓનાં શ્રમ
વ્યર્થ થયા ને આલબેરોનીને સ્પેન છોડવું પડયું. સ્પેને ૧૭૩૩ માં ને ૧૭૪૦
માં આસ્ટ્રિયા સાથે લડાઈ કીધી હતી. ફ્રાન્સ ને ઈંગ્લંડ વચ્ચે સાતવર્ષની
લડાઈ ચાલી તેમાં પછવાડેથી સ્પેન ફ્રાન્સની તરફનું થયું હતું (૧૭૬૧) ને
પછી તેણે કેટલાક પ્રદેશ ખોયો હતો. સ્પેનના રાજા ચાર્લસ ૪ થાએ પો-
ર્ટુગલને સાથે રાખી રૂસીલોન ઉપર હુમલો કીધો પણ ૧૭૯૪ માં ફ્રેંચોએ
કાટેલોનિયામાં દાખલ થઈ મરજી મુજબ કરાર કરાવી લીધા. પછી ઈંગ્લંડ
સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં સ્પેને કેટલુંક ખોયું ને પછી તે રાજ્ય ફ્રેંચ રાજ્યનું
આશ્રિત હોય તેવું બની રહ્યું. ૧૮૦૮ ના જૂનમા નેપોલીઅને પોતાના
ભાઈ જોસેફને સ્પેનનો રાજા કીધો; સ્પેનના લોકે બ્રિટનની મદદે ફ્રેંચ
સામાં લડાઇઓ કર્યાં કીધી ને વેલિંગટનની વિક્ટોરિયાની જીતથી ફ્રેંચો સ્પે-
નમાંથી છેલ્લા નિકળ્યા (૧૮૧૩). ફર્ડિનાંડ ૪ થાએ ૧૮૩૩ સૂધી ને પછી
ઇસાબેલાએ રાજ કીધું. પછી સ્પેનનું રાજ્ય પ્રજા સત્તાક થયું ને તે કાર-
લિસ્ટ બલવાખોરો સાથે લડયું; હાલ પાછી રાજગાદી મંડાઇછે.

સ્પેનદેશનો [illegible] ાર ૧૭૯૦૦૦ ચોરસમૈલ છે. જાત ગ્રીકલાટિન
ને ભાષા લાટિનમાંથી નીકળેલી છે; વસ્તી ૧ કરોડ ૯૦ લાખ છે. (૫૦
હજાર મૂર હજી [illegible] ાં છે); રાજ્યની વસૂલજમા ૨૦ કરોડ રૂપીઆની
ને તેનું કરજ ૧ અબજ પચાસ કરોડ છે; લશ્કર એક લાખ છે; માદ્રિ-
ડમાં બે લાખ એંસી હજારની વસ્તી છે; કેળવણી ઓછી છે; ધર્મ રોમન
કાથોલિક છે, બીજો નહીંજ.

ફ્રાન્સ.

ફ્રાન્સિસ પેહેલે (૧૫૧૫-૧૫૪૭) એણે જર્મનીના ચાર્લસ પાંચમા સાથે લડાઈઓ કીધી ને પોતાની પ્રોટેસ્ટંટ પ્રજા ઉપર જુલમ કીધો-પ્રોવેન્સમાં હ્યુગેનોટ ખ્રિસ્તીઓનાં બાવીસ કસબા ગામ બાળી નખાવ્યાં ને ત્યાંના રેહેવાસીઓની કતલ કરાવી. હેનરી બીજો, ફ્રાન્સિસ બીજો, ચાર્લસ નવમો ને હેનરી ત્રીજો એઓનાં રાજ્યમાં પ્રોટેસ્ટંટો ઉપર અતિશય નિર્દયપણું વપરાયું. લોરેનના ગૂપ-ગૈઝ કુળના પુરૂષો રાજ્યમાં કર્ત્તા હર્તા થઈ પડ્યા હતા; હેનરી બીજાનાં રાજ્યમાં તેઓએ તેના પાટવી ફ્રાન્સિસને સ્કાટની રાણી મેરી સાથે પરણાવ્યો હતો-મેરીની મા તે ગૈઝના ડ્યૂકની એક દીકરી હતી; તેઓ કાથલિક ધર્મ પાળતા હતા; ફ્રાન્સના રાજાના પાસેના સગામાં નવારનો રાજા ને તેનો ભાઈ કોંડનો ભૂપ એ હતા ને તેઓ પ્રોટેસ્ટંટ લોકના પક્ષમાં હતા. સત્તાનો લોભ ને ધર્મનો મમત એ બેથી ફ્રાન્સમાં માહોમાહે રંટા ચાલ્યા: હ્યુગેનોટે કોંડને આગેવાન કરી બલવો ઉઠાવ્યો પણ ગૈઝના ડ્યૂકે તે બેસાડ્યો ને કોંડના ભૂપને શિરચ્છેદ પામવાની ટીપ મળી; પણ ફ્રાન્સિસ બીજો મૂઓ ને રાજ્યમાં ગરબડા ચાલી તેથી તે બચી ગયો; ચાર્લસ નવમો દશ વર્ષનો હતો તેથી તેની મા કારભાર કરતી ને તે ગૈઝ તથા કોંડ એ બંનેથી ડરતી માટે તેણે બંનેનું મન મનાવવાની તજવીજ કીધી પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહીં ને ઉલટી લડાઈઓ ચાલી; પહેલી લડાઈમાં (૧૫૬૨) રાજાનાં લશ્કરનો સરદાર મોંટ મોરેન્સી ને કોંડનો ભૂપ એ બે પકડાઈ કેદી થયા ને એ જીત પછી ગૈઝે ઓરલીઅન્સને ઘેરો ઘાલેલો ત્યાં તે એક ખૂનીને હાથે કપાઈ પડ્યો; પછી કોંડ ને રાજા એ બેને સલાહ થઈ પણ પ્રાંતોમાં આડમિરલ કોલિગની હજી પ્રોટેસ્ટંટ લશ્કરોની સરદારી કરતો હતોજ; રાજાએ ૧૪ વર્ષની વયે રાજકાજ પોતાને હાથ લીધું એટલે કોંડ એણે જેમ ફ્રાન્સિસને ગૈઝની સલાહથી દૂર કરવાની તજવીજ કીધી હતી તેમ ચાર્લસને પણ મોંટ મોરેન્સીની સલાહથી આઘો રાખવાની ખટપટ કીધી ને તેથી બીજી લડાઈ થઈ (૧૫૬૭)-કોંડ ને કોલિગની એ બેએ સેંટ ડેનિસ આગળ મોંટ મોરેન્સીને લડાઈ આપી જેમાં કાથલિક હાર્યા ને મોંટ મોરેન્સી કપાઈ પડ્યો; પ્રોટેસ્ટંટોને પાલાટીનેટમાંથી દશ હજાર જર્મનોની મદદ મળી પણ કાથલિકે મરજીઆં થઈ લડાઈ જીતી રાખી; કાથલિક લશ્કરનો સરદાર રાજાનો ભાઈ આંજુનો ડ્યૂક જીત્યો ને કોંડનો ભૂપ કપાઈ પડ્યો; બંને પક્ષને

સલાહ થઈ (૧૫૭૦). રાજાની માએ હ્યૂગોનોટને કેટલાક હક આપવા કબૂલ કરેલા પણ પછી તેણે તેઓનો ઘાટ ઘડ્યો (૧૫૭૨ ના આગસ્ટની ૨૪ મીની રાતે)–પારીસમાં ને પ્રાંતોમાં મળીને ૬૦ હજાર પ્રોટેસ્ટંટોની કતલ થઈ; કોલીગની પડ્યો. ૧૫૭૪ માં ચાર્લસ રાજા મૂઓ ને તેનો ભાઈ હેનરી ત્રીજો, રાજા થયો; એ રાજ્યના બખેડા બેસાડવાને શક્તિમાન નહોતો. હેનરી નવારના રાજાની મદદ માગી કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરની સરદારી કરી પારિસને ઘેરો ઘાલતો હતો પણ તેવામાં તે ખૂનીની કટારથી પડ્યો ને વલોયવંશની સમાપ્તિ થઈ.

નવારના રાજાને ફ્રાન્સનાં રાજલશ્કરે માન્યો નહીં; સોળ જણની ટોળી જેણે ફ્રાન્સમાં બખેડો મચાવ્યો હતો તેણે બૂરબોંના કારડીનલને ચાર્લસ ૧૦ મો એ નામ આપી ફ્રાન્સનો રાજા માન્યો; નવારનો રાજા હેનરી નોરમંડીમાં ગયો ત્યાં તેને ઈંગ્લંડથી લશ્કર તથા પૈસાની મદદ મળી, ને પછી તેણે પોતાનાં થોડાં પણ વધારે બહાદુર લશ્કરવડે સાંમી ટોળીનાં લશ્કરને એવ્રી આગળ હરાવ્યું (૧૫૯૦) ને પછી તે પારીસ ઉપર ધસ્યો; પારીસવાળા સોળની ટોળીના પક્ષમાં હતા તેથી તેઓએ ટકાવ રાખ્યો. ને તેટલામાં વળી સ્પેનના ફીલિપે પારમાના ડ્યૂકને તેઓની મદદે મોકલ્યો; ફ્રાન્સના લોક ફીલિપના લોભથી અજાણ્યા નહોતા ને તેઓ પરદેશીની ઝુંસરીમાં પડવાને ઇચ્છતા નથી, એવું જોઈ હેનરીએ ઘણાક મિત્રોનાં સમજાવ્યા ઉપરથી પોતાનો પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ છોડી દેઇ રોમન કાથોલિક ધર્મ સ્વીકાર્યો ને રાજમુગટ પહેર્યો (૧૫૯૪); પારિસમાં સ્પેનનું લશ્કર હતું તે સામું હતું પણ મારીલ બ્રિસાક એણે શેહેરના માજીસ્ટ્રેટ તથા મોટા લોક એઓને સમજાવી દરવાજા ઊઘાડી દીધા ને હેનરીએ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કીધો. પછી તેણે ઘણીક લડાઈઓ ને ઘણીક ખટપટો કરી ત્યારે આખું ફ્રાન્સ તેનું થયું હતું. ફીલિપની ફોજ પ્રાંતોને ઉજડ વાળતી તેને માટે તેણે પોતાના મંત્રિ સુલીના અથાક ઉદ્યમવડે ને લોકે નાણાં ધીર્યાં તેથી જાથુનું કવાયતી લશ્કર ઉભું કીધું ને પછી ઉપરા ઉપરી જીત મેળવી સ્પાનીઆર્ડોને ફ્રાન્સમાંથી કહાડ્યા. પછી તેણે કેટલુંક લશ્કર વધારે હતું તે ઓછું કીધું, ખરચ ઓછો ને નિયમિત રાખ્યો, ધારા સુધાર્યા ને કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટ વચ્ચે હંમેશ સમાધાની રેહે તેવું કીધું; (પ્રોટેસ્ટંટોને રાજકીય હક મળવા વિષે ૧૫૯૮ માં નાંટીસમાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો); એ હેનરી ચોથો ૧૬૧૦ માં ખૂનીના છરાથી મરણ પામ્યો ને તેના બાળક દીકરાના નામની આણ ફરી. એ લૂઈ ૧૩ માની વતી તેની મા

રાજકારભાર કરવા લાગી; તેણે અમીરોને પોતાના પક્ષના કરી ગણવામાં રાજ્યનું નાણું વાપરી નાખ્યું; તેણે ઇટાલીઅનોને મોટી મોટી જગા આપી તેથી ફ્રાન્સના લોક નારાજ થયા; અમીરોએ રાણીમાના માનીતા પ્રધાનને મારી નાખ્યો ને રાણીમાને પણ બે વર્ષ કેદમાં રાખી; એને એપરનનના ડયૂકે છોડવી; પછી લ્યૂકોંના ધર્માધ્યક્ષ (રીચીલ્યુ) એણે લૂઇ ને તેની માએ બે વચ્ચે સલાહ કરાવી; દરબારે પ્રોટેસ્ટંટો ઉપર જબરદસ્તી ચલાવા માંડી; એઓએ સામા હથિયાર ઊંચક્યાં; રાજા લૂઇનો પ્રધાન લૂઇનીસ કપાઈ પડ્યો ને પછી સલાહ થઇ; નાંટીસનો ઠરાવ કાયમ રાખવામાં આવ્યો (૧૬૨૨). હવે રીચીલ્યુ પ્રધાન થયો તેણે ફ્રાન્સમાં કરડો કારભાર કીધો; કેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ લક્ષ ને ભુંડાં કર્મથી પણ જય મેળવવો એવી રાજનીતિ તેણે ચલાવી; પણ ફ્રાન્સનાં રાજ્યને તો જોરાવર ને આબાદ કીધું. રોશેલમાં કાલ્વિન પ્રોટેસ્ટંટો ડચનું જોઇ ફ્રાન્સની આણમાંથી નીકળવાની તજવીજ કરતા હતા; તેઓને શિક્ષા કરવાને વહાણના કાફલાની જરૂર હતી; રીચીલ્યુએ ડચને નાણું આપ્યું ને એઓ પોતાના પ્રોટેસ્ટંટ ભાઇયોની સામા પોતે જનુની કાથલિક હોય તેવી રીતે લડયા; રીચીલ્યુએ વિચાર્યું કે દેશીઓ પરરાજ્યની મદદ વિના પોતાનાંજ શૌર્યબળે લડે તેવું થવું જોઇએ ને પછી વખત મેળવવાને તેણે રોશેલના પ્રોટેસ્ટંટ સાથે સલાહ કીધી. એ સમા ઉપર યુરોપનાં રાજમામલામાં ત્રણ પ્રધાનો આગળ પડી ઘૂમતા—સ્પેનનો આલીવારેઝ, ઈંગ્લંડનો બકીંગહામ ને ફ્રાન્સનો રીચીલ્યુ, તેમાં બકીંગહામ રાજ્યનો નહીં પણ પોતાનોજ લાભ શોધનારો હતો; બકીંગહામે લૂઇની રાણી આસ્ટ્રિયાની આન સાથે કેટલીક ગોઠવણ કરીને પછી પોતાના રાજાને ફ્રાન્સમાં કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટોનો કલહ વધારવાને ઉસકેર્યો. રોશેલના પ્રોટેસ્ટંટોની મદદે અંગ્રેજી લશ્કર આવી પોહોંચ્યું; રીચીલ્યુએ તરતજ લશ્કરની સરદારી કરી, ને બકીંગહામ આડઘો કાફલો ગુમાવી લજ્જિત થઇ પાછો ઈંગ્લંડ ગયો. રીચીલ્યુએ રોશેલ તાબે કીધું ને ત્યાં કાથલિક ધર્મ સ્થાપ્યો; બીજા કિલ્લાઓ પણ લીધા; પ્રોટેસ્ટંટોના હક છીનવી લીધા ને હથિયાર મૂકાવ્યાં. લૂઈ ૧૩ મો નિર્બળ મનનો હતો પણ તેનામાં કેટલીક રીતે લશ્કરીપણું હતું; તેણે ફ્રાન્સનું મોટપ વધારવાની રીચીલ્યુની ધારણા પસંદ કીધી ને તે પોતાનાં રાજ્યમાં ને ઇટલીમાં લશ્કરની સરદારી કરી લડયો. રીચીલ્યુની બુદ્ધિ ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી હતી; તે એકજ વખતે યુરોપના સઘળાં રાજ્યો સાથે ને ઘણાકની સામાં ખટપટ ચલાવતો હતો; તેનો ઉદેશ આસ્ટ્રિયાનાં કુળને હલકું પાડવાનો

હતો; માંચુઆનો સ્વતંત્ર ડ્યૂક કરવાનો હતો; ફ્લાંડર્સમાંના આસ્ટ્રિયન પ્રદેશને સતાવાનો હતો ને તેણે સ્વીડનના રાજાને જર્મની ઉપર ઉતરવાને સારીપેઠે સમજાવ્યો હતો. એ મોટાં કામોની તૈયારી થતી હતી તેવામાં કેટલાક અમીરોએ તેની સત્તા તોડવાની છૂપી ગોઠવણ કરી; પણ રીચીલ્યુએ તરતજ પોતાના એક કટ્ટા દુશ્મન અમીરને પકડ્યો ને રાજદ્રોહનો અપરાધ મૂકી તેને શિરચ્છેદ કરાવ્યો. એ જોઇ રાજાના ભાઈ ઓરલીઅન્સના ડ્યૂકે ફ્રાન્સ છોડયું ને રાણીમાએ સ્વેચ્છાએ બ્રસલ્સમાં જઈ રહી પોતાનો જન્મારો પૂરો કીધો. ઓરલીઅન્સના ડ્યૂકે મોંટ મોરેન્સીને મળી પોતાને ખરચે મોટું લશ્કર ઉભું કરી રીચીલ્યુના (રાજાના) લશ્કરને લડાઈ આપી પણ તેથી તે વધારે આશાભંગ થયો; મોંટ મોરેન્સી કેદી પકડાયો. તેને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો ને ઓરલીઅન્સના ડ્યૂકને બ્રસલ્સ જઇ રેહેવાની રજા મળી. એક પાસથી રીચીલ્યુ પોતાના રાજ્યમાં અમીરોની સત્તા તોડતો હતો; બીજીપાસથી જર્મની, ઇટલી ને સ્પેનમાં લડાઇઓ ચાલુ રાખી આસ્ટ્રિયાને પજવતો હતો ને તેવામાં વળી તે આકેડમી-પંડિતોની શાળા સ્થાપવાને પોતાના મેહેલમાં પ્રખ્યાત વિદ્વાનોની મંડળીઓ ભરતો હતો; તેણે પોતે રસાલંકારનો અભ્યાસ કીધો હતો ને થોડાંક નાટક રચ્યાં હતાં. આસ્ટ્રિયાની સામાં ચાલેલી લડાઇમાં પ્રથમ તો રીચીલ્યુની ઇચ્છા પ્રમાણે જીત મળી નહીં પણ છેલીવારે વીમરના ડ્યૂકે પુરી જીત મેળવી ને મહારાજાના ચાર સરદારોને કેદ કીધા, અને સ્પેને (આસ્ટ્રિયન કૂળની એક શાખા) પોર્ટુગલ ને કટિલોનીઆ એ ગુમાવ્યાં (૧૬૪૦). લૂઇ ૧૩ મો કોહ્યા સ્વભાવનો હતો પણ તેને વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ માનીતી હતી ને એઓ રીચીલ્યુની વિરુદ્ધ વાતો કરતી તે તે સાંભળતો; રાણી (આસ્ટ્રિયાની આન) તો ઉઘાડ છોક રીચીલ્યુની ઉપર ધિક્કાર દેખાડતી; રીચીલ્યુએ રાણીના ધર્મગુરુને મરાવી નાખ્યો ને રાણીના કાગળો જપત કીધા; રાજા પણ કોઇ કોઇ વખત પોતાના પ્રધાનની ચાલને ધિક્કારતો તે ઉપરથી રાજાના એક માનીતાએ કેટલાક અમીરોને સાથે રાખી રીચીલ્યુને મરાવી નાખવાની ગોઠવણ કીધી હતી પણ તે તરકટ પકડાયું હતું. રીચીલ્યુએ અનેક શત્રુઓ છતાં મરતાં સુધી (૧૬૪૨) ફ્રાન્સનો રાજકારભાર કીધો કે જે સમા ઉપર સ્વીડન ને ફ્રાન્સ એઓએ આસ્ટ્રિયાના કૂળનો ગર્વ ઊતાર્યો હતો; લૂઇ ૧૩ મો પણ થોડા મહિના પછી મરણ પામ્યો.

લૂઇ ૧૪મો બાળક હતો તેથી તેની મા રીજેંટ થઇ, ને એણે માઝરિનને પોતાનો પ્રધાન કીધો. સ્પાનીઅર્ડોએ રૉકોઇને ઘેરો ઘાલ્યો પણ ડ્યૂક

ડી' ઍંધીન (પછવાડેથી મોટો કોંડે) એણે તેઓને મારી કહાડયા ને પછી લક્સમબર્ગમાં થીઓનવિલનું મોટું શેહેર લીધું; ત્યાંથી કોંડેએ જર્મનીમાં ફ્રીબર્ગ આગળ ત્રણ દહાડા લડાઈ કરીને મહારાજાનાં લશ્કરોને હરાવ્યાં; મારોલ ટ્યૂરેનને જર્મન લશ્કરે ફ્રાંકોનીઆમાં હરાવ્યો હતો પણ કોંડેએ પોતાનું લશ્કર માર્શલનાં લશ્કર સાથે ભેળી નોર્ડલિંજન આગળ જીત મેળવી ને પછી વેસ્ટફેલિયામાં સલાહ કરાર થયા હતા (૧૬૪૮). એ વખતે પારિસના લોકે માઝરિનને પ્રધાનવટાંથી દૂર કરવાને હથિયાર ઉંચક્યાં હતાં; એ માહોમાહેની લડાઈનું શેવટ આ આવ્યું કે પાર્લમેંટે માઝરિનને રાજ્ય બહાર કીધો પણ તેની ને રીજેંટ રાણીની એક ગાંઠ હતી તેથી તે બહાર રહ્યો છતે પણ ફ્રાન્સમાં અમલ ચલાવતો. ૧૬૫૩માં લૂઈ ૧૪માએ રાજ કારભાર પોતાને હાથ લીધો; રાજ્યમાં બખેડા કરનાર પુરૂષોમાંના મુખ્યને શિક્ષા કરવામાં આવી; ને માઝરિન પાછો દરબારમાં આવી પોતાની સત્તા ચલાવતો થયો. સ્પાનીઅર્ડોએ વેસ્ટફેલિયાના કરાર કબૂલ રાખ્યા નહોતા ને નેધરલંડ્સમાં લડાઈયો ચાલતી; ફ્રેંચ લશ્કરનો સરદાર ટ્યૂરેન હતો ને રાજ્ય બહાર થએલો કોંડેનો બૂપ સ્પાનીઅર્ડનો સરદાર થઈ લડતો; માઝરીને ક્રોમવેલ સાથે સંપ કીધો ને ટ્યૂરેને ડ્યૂનીસ આગળ જીત મેળવી (૧૬૫૮); બીજે વર્ષે સ્પેનફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ કરાર થયા જેથી ફ્રાન્સને ઘણોક પ્રદેશ મળ્યો; લૂઈ સ્પેનના રાજાની દીકરી મરાયા થેરીસા સાથે પરણ્યો; ને તેણે કોંડેનો અપરાધ માફ કીધો. માઝરીન ૧૬૬૧ માં મરણ પામ્યો ને પછી લૂઈએ નિરંકુશ થઈ પોતાનું એક ચક્રી રાજ કરવાની તૃષ્ણા રાખી; તે પોતાનું ધાર્યું મેળવી શક્યો નહીં તોપણ તેણે તેને માટે મરતાં સૂધી લડાઈઓ ચલાવ્યાં કીધી હતી. તેના પોતાનામાં કોઈ અસાધારણ શક્તિ નહોતી; ગર્વ, લોભ, ને કાવા દાવા એ તેના બહાર પડતા ગુણ હતા; પણ તે આટલો નસીબદાર હતો કે તેને પ્રખ્યાત કારભારીઓ ને સરદારો હતા જેઓ તેને નામે મોટાં કામ કરતા ને સઘળો જસ તેને પોતાને લેવા દેતા. રાજ્યની માહેની વ્યવસ્થા ગમ્યનારો પ્રધાન કોલબર્ટ એણે લોકના ધંધા ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપીને, ઠામઠામ નેહેરો કાપીબાંધીને, વેસ્ટ આફ્રિકા તથા વેસ્ટ ઈંડીઝ અહીં સંસ્થાનો સ્થાપીને, રવાની જુનો કાયદો મોટો કરીને વેપારને વધાર્યો; વળી બેતાને ઉત્તેજન લશ્કરની સુધાર ઓછો કીધો. પણ એમ હોવતાં ફ્રાન્સની આબા- પજાવે તેવી હતી, બીજી પાસથી લૂઈ બીજાં રાજ્યો સાથે ઉપરાઉપરી લ- કે તેણે કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો હતો તોપણ તે લ- સામાં ખટપટ ચલી

લડાઈઓનો ને બીજો અનીતિનો ખરચ એટલો થયો હતો કે જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે ૫૧ કરોડ ૪૨ લાખ ઉપરનું રાજ્યને દેવું થયું હતું. તેના લશ્કરી સરદારો કાટિનાટ, ટ્યૂરેન, કોંડે, વોબાન ને લક્સામ્બર્ગનો માર્શલ એઓ મોટા પરાક્રમી હતા. ૧૬૬૭ માં સ્પેન સાથે લડાઈ ચલાવી લૂઈએ સ્પેન તાબાનો નેધરલૅન્ડ્સનો પ્રદેશ જીતી લેવાની ઇચ્છા રાખી હતી ને તે કામમાં તેણે ઘણોક વધારો કર્યો હતો પણ તેટલે ઈંગ્લંડ, હાલંડ ને સ્વીડન, એઓએ સંપ કીધો કે જેથી તેને એઈલાશાપેલમાં સલાહ કરાર કરવાની જરૂર પડી, (૧૬૬૮). ચાર વર્ષ પછી તે ડચના ઉપર વેર લેવાને મોટાં લશ્કર સાથે તેમના ઉપર ધધડાવીને પડ્યો; પણ હાલંડે ઓરેંજના ભૂપને વંશપરંપરાનો સ્ટાટહોલ્ડર ઠેરવ્યો હતો ને એણે લીઓપોલ્ડ ૧ લા સાથે તથા સ્પેન સાથે મીલાપ રાખી દરીઆઈ ફોજના સરદાર ડી રુટરની જીતોની મદદથી ફ્રેંચ રાજાને નીમવેજનના સલાહકરાર કરવાની જરૂર પાડી (૧૬૭૮). તોપણ લૂઈ સ્વસ્થ બેસી ન રહ્યો; તેણે ૧૬૮૧ માં સ્ટ્રાસબર્ગ ને બીજાં જર્મન પ્રગણાં અચાનક છાપો મારી લીધાં ને જણાવ્યું કે તે આલસેશના તાબાનાં હતાં ને આલસેશ તે વેસ્ટફેલિયાના કરારથી ફ્રાન્સનું હતું. ૧૬૮૮ માં પાલાટીનેટને તથા રહૈન નદીના રસાળ પ્રાંતોને ફ્રેંચોએ નિર્દયપણે ઉજડ વાળ્યાં: શેહેરોને બાળી નાખ્યાં, લોકને લૂટી લીધા, વગેરે. જર્મન મહારાજાએ ઈંગ્લંડ, હાલંડ, સ્પેન ને સવોય, એઓની સાથે ફ્રેંચની સામાં સંપ બાંધ્યો; અને જો કે ફ્રેંચોએ ફ્લીઉરસની (૧૬૯૦) ને નીરવિંડનની (૧૬૯૩) એ લડાઈઓ જીતી તો પણ તેઓનાં વહાણના કાફલાનો અંગ્રેજોએ નાશ કીધો હતો (૧૬૯૨); અને પછી ૧૬૯૭ માં રીઝવિકમાં સલાહના કરાર થયા હતા કે જેથી લૂઈને રહૈનના દક્ષિણ કાંઠા ઉપરના પ્રાંતો જે તેણે લઈ લીધા હતા તે પાછા આપી દેવા પડ્યા. ૧૭૦૧ માં સ્પેનના ચાર્લસ બીજાના મોતથી ત્યાંની ગાદીને માટે લૂઈ ને લીઓપોલ્ડ બંનેએ દાવો કીધો ને તે ઉપરથી પાછી લડાઈ ચાલી. લૂઈને હજી પણ કેટલાક કીમતી સરદારો વિલ્લર્સ ને વેનડોમ જેવા હતા પણ તે સંપીલા રાજ્યોના પ્રખ્યાતિ પામેલા સરદાર સવોયનો ભૂપ યૂજીન, બેડનનો મારગ્રેવ લૂઈસ ને ઈંગ્લંડનો માર્લબરો એઓને બર આવે તેવા નહોતા. બ્લેનહીમ, રામિલિઝ, ટ્યૂરિન, ઔદેનાર્દ ને માલપ્લાકેટ અહીંની લડાઈઓમાં ફ્રેંચોએ હાર ખાધી ને પછી યુટ્રેખ્તમાં (૧૭૧૩) ને રાસ્ટાટમાં (૧૭૧૪) સલાહકરાર થયા જેથી આંજુના ફીલિપને સ્પેન તથા તેનાં સંસ્થાનો મળ્યા; આસ્ટ્રિયાને બેલજ્યમ, મિલાન,

નેપલ્સ, ને સારડીનીઆ એ આપવામાં આવ્યાં અને જીબ્રાલ્ટર તથા વેસ્ટ ઈંડીઝ ટાપુમાંના કેટલાક અંગ્રેજોએ લીધેલા તે તેઓની પાસે રહ્યા. લૂઈ વિદ્યાકળાને મોટો આશ્રય આપતો; તેનાં રાજ્યમાં બોસ્યુએટ, રસીન, બોરલીલ, મોલીએર, બોઈલો, મોટિસ્ક્યુ, લાફોંટેન એ નામાંકિત લખનારા હતા; લેબ્રન, પૌસિન ને ક્લોડલોરેન એ કળાકુશળ હતા; પાસ્કલ ને ફેનીલન સરખા ઉચ્ચ બુદ્ધિના ને ધર્માત્મા પુરુષો હતા; અને રૂસો ને વોલ્ટેર એઓ પણ જન્મ્યા હતા કે જેઓનાં લખાણે પછીના રાજ્યોના લોકનાં મન ડોળી નાખ્યાં હતાં. લૂઈના રાજ્યમાં પારિસ એ રાજનીતિશાસ્ત્ર વ્યવહારનું અને વિદ્યાકળા તથા સુઘડ રીતભાતનું મુખ્યસ્થાન હતું. ફ્રેંચ ભાષા તે આખાં યૂરોપની દરબારોમાં ને પડોસનાં રાજ્યોના ઉપલા વર્ગમાં વપરાતી થઈ હતી; ફ્રાન્સની સૂધરેલી કેળવણી ને રીતભાત જ્યાં ત્યાં દાખલ થઈ હતી-જેમ ગ્રીસના ઉત્કર્ષકાળમાં સુંદરતા-રસના વિષયમાં આથેન્સ સર્વોપરિ મનાતું તેમ અઢારમા સૈકામાં પારિસ હતું; પણ એની સાથે છટેલાઈ, માઝીલાપણું, ધર્મનીતિ વિષે બેદરકારી તથા તેને મજાક ઠઠ્ઠાથી હસી નાખવાની રીત-એ ફ્રેંચ લઘુતાઈ થોડીઘણી યૂરોપમાં જ્યાં ત્યાં દાખલ થઈ હતી. લૂઈ ૧૪માનું રાજ્ય બહુ શોભીતું હતું પણ રાજાનું પોતાનું ને દરબારનું ઉડાઉપણું, બાહુના લશ્કરોનો તથા ઘણીક લડાઈઓનો ખરચ એથી રાજ્યનું માણબાજ ઘણુંજ ઓછું થયું હતું; કોલબર્ટ પ્રધાનનાં મરણ પછી લોક મોટા કરભારથી એટલા બધા ચંપાઈ ગયા હતા કે તેઓને ગામભામના વાંધા પડતા હતા,-દરબાર હલકી મોજ મઝામાં નાણું ઉડાવતી ને અમીર ઉમરાવતો કરથી મોકળા હતા. હેનરી ૪થાએ પ્રોટેસ્ટંટોને માટે જે ઠરાવ કર્યો હતો તે લૂઇચે લૂવોઇ પ્રધાન ને જેસુટ એઓના બંભેરવાથી રદ કરી (૧૬૮૫) અનેક પ્રકારે દુઃખ દીધું હતું-પ્રોટેસ્ટંટોને રાજ્યમાંથી જતા રહેવાને પણ મના કરી હતી; તોપણ ૫૦ હજાર કુટુંબ ધન માલ પડતાં મૂકી જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોમાં ને ઈંગ્લંડમાં તથા હાલંડમાં જઈ વસ્યાં હતાં. લૂઇ ૭૮ વર્ષની ઉમરે ૧૭૧૫ના સપટેંબરની ૧લીએ મરણ પામ્યો. *

---

* આ ટાણે ફ્રાન્સના રાજ્યની વ્યવસ્થા વિષે જાણી લેવું અગત્યનું છે. મેરોવિંજિયન વંશના રાજાઓની સત્તા ઘણીજ થોડી હતી-લોકની સભા વર્ષો વર્ષ અમુક અમુક કાળે મળતી, એક જણને રાજા કરી સ્થાપતી, તેને માટે ઉપજ મુકરર કરતી ને આખાં રાજ્યને માટે ધારા બાંધતી. કારલોવિંજિયન વંશના કારકીર્દીમાં શાર્લમેને રાજાની સત્તા વધારી હતી પણ તે તેના નિર્બળ

લૂઈ ૧૫મો બાળક હતો તેથી ઓરલીઅન્સનો ડ્યૂક પ્રતિનિધિ હતો; એને ખસેડવાને ને ઇટલીમાંનો ગુમાવેલો પ્રદેશ પાછો મેળવવાને સ્પેનના આલ્બેરોનીએ ખટપટ કીધી હતી પણ તે ફાવ્યો નહોતો. ૧૭૨૩ માં લૂઈએ રાજકારભાર પોતાને હાથ લીધો; ૧૭૩૩ માં પોલંડના પદભ્રષ્ટ રાજાની તરફથી ફ્રાન્સે રૂશિયા તથા ઓસ્ટ્રિયાની સામાં લડાઈ ચલાવી

–પંરાજેના હાથમાં રહી નહીં, ને સભાઓએ પોતાના હક ઘણાજ વધાર્યા હતા. કાપેટ વંશની કારકીર્દીમાં સભાઓએ ધારા બાંધવાની સત્તા ખોઈ હતી; માત્ર નવા કર મૂકવાનો, ગાદીના વારસાની ભાંજગડ પતાવવાનો, બાળરાજાનીવતી પ્રતિનિધિ ઠેરવવાનો ને કોઈ કોઈ વખત રાજાનાં કામની સામાં લોકને નામે નમનતાઈથી અરજ ગૂજારવાનો હક તેઓએ રાખ્યો હતો; ધારા બાંધવાની સત્તા રાજાઓ પોતાને હાથ રાખતા થયા હતા, ને ૧૪ મા સૈકાને અંતે તે સત્તા રાજાનો હક છે એમ મનાતું હતું. પછી કર મૂકવાનો હક પણ રાજાએ લીધો હતો; લોકની સભાઓએ સઘળા હક ખોયા હતા; તે સભાઓને ક્વચિતજ બોલાવવામાં આવતી. પણ રાજાઓના હક અતીસે વધી ન જાય તેને માટે એક નવી સત્તા ઉભી થઈ હતી–ફ્યૂડલ રાજસત્તા ચાલતી તેવામાં પારિસની પાર્લમેંટ તે ફક્ત રાજદરબારી લોકની સભા જેવી હતી ને તે રાજાના તાબાના પ્રદેશના લોકનો ઇનસાફ કરતી ને ફ્યૂડલ તાલુકદારોની કચેરીમાં થએલા ઇનસાફ ઉપર રાજાને થયલી અપીલના ચૂકાદા કરતી. એ સભામાં બુદ્ધિમંત પુરુષોને રાજાઓ નીમતા ને તેઓ રૂડી રીતે પોતાનું કામ કરતા તેથી પારિસની પાર્લમેંટ પ્રાંતોની પાર્લમેંટો કરતાં પદવી તથા માનમાં શ્રેષ્ઠ મનાતી થઈ. રાજાઓએ ધારા બાંધવાનો હક રાખવા માડ્યો ત્યારે તેઓ પોતાના હુકમ ને નવા હક સંબંધી ઠરાવ પાર્લમેંટમાં પસંદ કરવાને મૂકતા ને નોંધાવતા ને પછી તે રાજ્યમાં જાહેર કરવામાં આવતા; અને એમ કરવાને રાજાઓનો હેતુ આટલોજ કે લોક માનવંતી પાર્લમેંટની સમ્મતિ જાણી સામા થાય નહીં; રાજાઓ પરરાજ્ય સાથે લડાઇ સલાહ કરવા સંબંધી ને બીજાં રાજદરબારી કામ સંબંધી પાર્લમેંટની સલાહ લેતા ને ઘણીકવાર તે પ્રમાણે વર્તતા. એ ઉપરથી પારિસની પાર્લમેંટ તે રાજ્યના ધારાઓનો સર્વોપરિ ભંડાર છે ને તે રાજાઓના ઉપર અંકોશ રાખનારી છે એમ સર્વત્ર મનાતું; પણ વસ્તુતઃ તે પાર્લમેંટ કોઈ પણ રીતે રાજ્યના લોકની પ્રતિનિધિ રૂપે નહોતીજ; પાર્લમેંટ પોતાની સત્તા ધીમે ધીમે વધારી રાજાઓના ઉપર અંકોશ રાખતી પણ તે સત્તાને હક રૂપે કરવાને કે જાળવી રાખવાને તેની શક્તિ નહોતી; જ્યારે તે રાજાના વિચારની સામે થતી ત્યારે રાજા પોતે ત્યાં જતો ને પોતાનો હુકમ વાંચવાને, મંજુર કરવાને ને નોંધવાને ફરમાવતો ને પાર્લમેંટ તાબે થઈ તેમ કરતી, કેમકે ફ્રેંચ રાજ્યવ્યવસ્થાના મૂળ નિયમોમાં એક નિયમ આ હતો કે રાજાની સમક્ષ દરેક કામદારનું કામ તેટલીવાર બંધ રહેછે. એ પ્રમાણે, જોકે વખતે વખતે રાજા પાર્લમેંટના સામાં થવાને સેખવતા નહીં ને તેને ભાંગી નાખી સભાસદોને રાજ્ય બાહાર કહાડતા,

ઍક્ઝીક્યુટિવ તથ

ની પાસે રહ્યા.

તેનું વરસ ૧૮૬૪ માં [illegible] કરારથી આવ્યું ૧૮૬૬ માં, રશીન, મળ્યા [illegible] થઈ ગયાથી તેનું વરસ ૧૮૬૬ માં [illegible] કરારથી આવ્યું અને [illegible] સુધિ [illegible] ૧૮૬૭ માં પ્રશિયાના કરારથી આવ્યું–[illegible] પ્રદેશ [illegible] માલમમાં શુમાર કહેતા ને કમ અસલના પ્રધાનો તથા [illegible] મુખત્યાર [illegible] તથા [illegible] લડાઈઓમાં [illegible] માન તથા પોતાનાં સંસ્થાન એ ગુમાવ્યાં ને રાજ્યનું કરાર [illegible]

–નો પણ તે સભા રાજાના નિરંકુશપણાને કંઈક અંકુશ રૂપ હતી; કારણ [illegible] આપણથી [illegible] મળતી ને રાજાને પણ [illegible] વિચાર કરવો પડત પ્રાંતોની પાર્લમેંટ બાર હતી ને પ્રત્યેકની વ્યવસ્થા પ્રાંસની પાર્લમેંટના જેવી હતી; આટલું જણાવવું છે કે રાજાના હુકમ અમલ આવતા થાય તેની પેરેલ તે પ્રાંતોની પાર્લમેંટોમાં નોંધાવા જોઈએ. તે ઉપરાંતની કમેટી પણ હતી ને કે [illegible] હોય ત્યારે તે પાર્લમેંટો કેવી રીતે તે મૂકવો ને આફ્રેકણ કેટલું કેટલું આપવું તે નક્કી કરતી. ઉપર પ્રમાણે જોતાં ફ્રાન્સનો રાજા સ્વેચ્છાચારી હતો પણ તેની સત્તા રાજ્યના [illegible] આવતા ધારાના અંકુશમાં હતી; રાજા [illegible] નિરંકુશ કે નિરંધ થઈ શકતો નહીં. રાજા વંશ પરંપરા થતા પણ પુરુષ, [illegible] વારસ કરવેલા [illegible] પુત્રને રાજપદ મળતું નહીં.–૧૭૧૭ માં રાજાનાથી ઠેરવવામાં આવ્યું છે કે પુરુષો કુળમાં કોઈ ન રહે ત્યારે–રાજ્યના ત્રણ વર્ગ (સરદાર, ધર્મશિક્ષક ને નગરજન) પસંદ કરી રાજા કરવો. રાજાનું ઉત્પન્ન બે પ્રકારનું છે: રાજાનું બાપ દાદાથી ચાલ્યું આવેલું વતન ને કેટલાએક કર તથા કરને બદલે મુકરર કરેલું નાણું એ તેનું સ્થાયી ઉત્પન્ન હતું; ને રાજાએ જે નવા કર મુક્યા હોય તે તથા દરજ્જ વેચવાથી મળતું તે તેનું [illegible] ઉત્પન્ન ને ધાર્યું હતું.

રાજ્યનો સ્થાપિત ધર્મ રોમન કાથલિક છે ને રાજ્ય, ધર્મ વિષયમાં પોપને સર્વોપરિ માન આપેછે પણ પોતાના વ્યવહારમાંથી તેની સત્તા ટાળેછે; પોપ રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી શકતો નથી કે પ્રજાને રાજાની આજ્ઞામાંથી મુક્ત કરી શકતો નથી. પોપ દેશદેશના ધર્મશિક્ષકોની સામાન્ય સભાઓના ઠરાવને આધીન છે; તે સભા કબુલ ન રાખે તેવી આજ્ઞા પોપ કરે તો તે મનાય નહીં; ધર્મસંબંધી [illegible] બાબતોમાં પોપને અપીલ થાય; રાજ્યની [illegible] કોઈ પણ જનને પોપ રોમ બોલાવી શકે નહીં ને પોપનો વકીલ રાજાની પરવાનગી વિના ફ્રાન્સમાં કંઈ પણ કામ કરી શકે નહીં; સામાન્ય સભાના ઠરાવ [illegible] રોમની દરબારે જેટલું રાખ્યું છે તે શિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે ફ્રાન્સમાં બાંગો કે ધારા મુકી શકે નહીં. ધર્મવિષયમાં રાજ્યના ધર્મા[illegible] ના ફેંસલા ઉપર અપીલ રાજ્યની પાર્લમેંટને થાય ને એ, [illegible]

લૂઈ ૧૫મા-દરબાર ને પાર્લમેંટ વચ્ચે તકરાર ચાલ્યાં કરતી તેથી પણ લોક એને ખમેઙતા; અને તેવામાં વળી નાસ્તિક વિદ્વાનોનાં ભાષણ વાંચવા આત્મવિચારકનો શોખ અતિસેં વધ્યો હતો.

લૂઈ ૧૬ મો ૧૭૭૪ માં ગાદીએ બેઠો. રાજ્યને નાણાંની જરૂર હતી તેથી તેણે નવા કર મૂકવાની તજવીજ ચલાવી. ઉમરાવ ને પાદરી પાસેથી કર લેવાનો રાજ્યનો ધારો નહોતો, માત્ર ધંધાધારી તથા વચલા વર્ગના લોક ને ગામડીઆઓ કર આપતા; નવા કર આપવાનું તેઓનું ગજું નહોતું; રાજ્યમાં સર્વત્ર લોક પોતાનાં દુઃખનો ને રાજ્યની અનીતિનો પોકાર કરતા હતા; એ સ્થિતિમાં લૂઈએ ત્રણે વર્ગના મુખત્યારોને બોલાવી સભા ભરવાનું ઠેરવ્યું. ૧૬૨૯ માં જેવી સભા ભરાઈ હતી તેવી ભરાઈ; ઉમરાવ તથા પાદરીઓ મળીને છસેં ને તેટલાજ લોકના મુખત્યાર એઓની સભા ૧૭૮૯ ના મેની ૫ મીએ વરસેલીસમાં મળી. પણ તે સભાના ગૃહસ્થોને પરસ્પર બન્યુ નહીં ને લોકના મુખત્યારોએ બીજાઓથી જૂદાં પડી 'એંગ ભૂત દેશી સમાજ' એવું પોતાનું નામ રાખ્યું. પછી ઉમરાવ ને પાદરી એમાંના ઘણાક સભામાં મળ્યા. ઓરલીઅન્સનો ડયૂક ને બીજા જેઓ રાજાના શત્રુ તેઓની ઉસકેરણીથી લોકો બખેડા કરતા થયા; પારિસમાં બાસ્ટીલનું સરકારી કેદખાનું હતું તેને ભાગી નાખ્યું ને રાજ કુટુંબના ઉપર પ્રહાર કરવાની તજવીજ કીધી. આગસ્ટમાં દેશીસમાજે ફ્રેંચ નજનની સ્વતંત્રતા ને સમાનતા વિષે જાહેરનામું કીધું. રાજકુટુંબમાંના ઘણાક જણે તથા ઉમરાવોએ ફ્રાન્સ છોડયું ને ૧૭૯૧ ના જૂનની ૨૦ મીએ રાજાએ પણ જતાં રહેવા માડયું પણ તેને રસ્તામાંથી અટકાવી પાછો પારિસમાં આણવામાં આવ્યો. લોકે પોતાની નવી સભા કરી ને એણે ૧૭૯૨ ના સપટેમ્બરની ૨૧ મીએ રાજાની સઘળી સત્તા કહાડી નાખી ફ્રાન્સનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક કીધું. એની પેહેલાં આસ્ટ્રિયન ને પ્રુશિયન લશ્કરોએ રાજાની સત્તા પાછી બેસાડવાને ફ્રાન્સ ઉપર હુમલો કીધો હતો પણ તેથી કંઈ વળ્યું નહોતું; રાજકુટુંબને કેદ કરવામાં આવ્યું હતું ને ૧૭૯૩ ના જાનેવારીની ૨૧ મીએ લૂઈ ૧૬ માને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો.

ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું તે ઉપરથી બીજા દેશોની પ્રજાએ પણ પોતપોતાના રાજાઓની સામાં બળવા ઉઠાવવાની તજવીજ ચલાવી; જર્મનીમાં ઘણાક માનવંતા ગૃહસ્થોમાં પણ તે ચેલછા આવી હતી. ઈંગ્લંડ ને બીજાં રાજ્યોએ ફ્રાન્સ ઉપર હુમલા કરવા માડયા; અનુભવી સરદારોથી દોરાયલાં ફ્રેંચ લશ્કરો મોટાં શૌર્યથી લડયાં ને રેહેનના કાંઠાના જર્મન પ્રાંતો

ને બેલજ્યમ તથા હાલંડ એ તેઓએ જીતી લીધાં, એ પ્રમાણે જીતોથી ફ્રેંચો સાતવર્ષની લડાઈમાં ખોયલું લશ્કરી માન પાછું મેળવતા હતા પણ પારિસની હાલત જેકોબીનો, મારાટ, ડાંટન, રોબીસપીએર એના કારભારમાં ઘણીજ ભૂંડી હતી. રાજકીય ટોળીઓ એક પછી એક બદલાતી ને જે ટોળી કારભાર પર આવતી તે શક ઉપરથી-પણ સામાં મતનાને અને પોતાના ખાનગી અદાવતનાં માણસોને કાપી નખાવતી; રાજકીય ધમસાણમાં અન્યાય ને અકાળમૃત્યુ, શસ્ત્ર ને રૂધિર એ સર્વત્ર ભય ને ત્રાસ ઉપજાવતાં; પારિસના દેવળમાં બુદ્ધિદેવીને બેસાડવામાં આવી ને જાહેર કરવામાં આવ્યું કે જગદીશ્વર છેજ નહીં; બે હજાર દેવળો જેના ઉપાધ્યાયોને કહાડી મૂકવામાં આવ્યા હતા તે કેટલાંક બુદ્ધિનાં દેવળો થયાં ને કેટલાંક મોજ ઉજાણીનાં ઘરો થયાં ને સાબાથ દિવસ ગવિવારનો તે પાળવો બંધ કરવામાં આવ્યો. ૧૭૯૪ ના મેમાં ફ્રેંચ લોકે જગદીશ્વરને, આત્માના અમરપણાંને માનવા વિષે ફરી જાહેરનામું કીધું; રોબીસ પીઅરનો શિરચ્છેદ થયા પછી ને લોક પરસ્પર કતલ કરતા થાકયા ત્યારે પ્રજાસત્તા રાજ્યનો કારભાર કરવા સંબંધી જૂનાઓની એક સભા, ૫૦૦ જણાની બીજી સભા, ને પાંચ ડૈરેક્ટર એ પ્રમાણે નવી વ્યવસ્થા થઈ. ફ્રાન્સે ઇટાલીમાં ને રહેનના પ્રાંતોમાં જે લડાઈ ચલાવી હતી તેથી ને તેના સંબંધમાં બીજાં રાજ્યોમાં જે બનાવો બન્યા તેથી રાજ્યોની સરહદમાં બહુ ફેરફાર થઇ ગયો. પોલંડ બીજીવાર ૧૭૯૩ માં ને ત્રીજીવાર ૧૭૯૫ માં વેંહચાયું; આસ્ટ્રિયાના તાબાના નેધરલંડ્સ પ્રાંતો, સવોય ને નૈસી એ બીજાઓના હાથમાં ગયા; માંરયુઆ ને મિલાન પડયાં ને રહૈન નદી તે ફ્રાન્સની સરહદ થઈ. પ્રુશિયા, સ્વીડન, સ્પેન, ટસ્કની એઓએ ૧૭૯૫ માં ને આસ્ટ્રિયાએ ૧૭૯૭ માં ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરાર કીધા. યૂરોપનાં રાજ્યોના મુકાબલામાં ઈંગ્લંડમાં સ્વસ્થતા હતી ને ત્યાં રાજકાર્યમાં સૂધારો થતો હતો; વળી લોર્ડ કોર્નવાલીસે ટીપુને જીત્યો હતો. ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો મોટો સાહસિક લશ્કરી સરદાર બોનાપાર્ટ જેણે ઇટલીમાં જીત મેળવી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી તેણે ૧૭૯૮ માં માલ્ટા ટાપુ લીધો ને પછી પીરામીડ આગળ લડાઇ કરી આખું ઇજીપ્ટ તાબે કરીલીધું; પણ નેલસને અબૂકીરના ઉપસાગરમાં ફ્રેંચ કાફલાનો નાશ કીધો અને આસ્ટ્રિયા, રૂશિયા, ઈંગ્લંડ ને કોન્સ્ટંટિનોપલ એ ચારે ફ્રાન્સ સામાં સંપબાંધ્યો અને ફ્રાન્સમાં પણ અવ્યવસ્થા હતી તેથી બોનાપાર્ટને ઇજીપ્ટ છોડી ફ્રાન્સ આવવું પડયું. તેણે ઝડપથી પારિસમાં આવી ડૈરેક્ટરોનો કારભાર કહાડી નાખી ત્રણ કોન્સલોનો કારભાર સ્થાપ્યો

ને તેમાં પોતે વડો થયો. પછી તે લશ્કરી સરદાર મોરો એની મદદથી એટલો તો ફાવ્યો કે દરેક રાજ્યે (૧૮૦૧ થી તે ૧૮૦૩ સૂધીમાં) ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કીધી હતી. પછી ત્રણ કોન્સલ ટાળીને એક પોતેજ જીવતાં સૂધીનો કોન્સલ થયો (૧૮૦૨) ને વળી બે વર્ષ પછી તે નેપોલીઅન પેહેલો એ નામે ફ્રેંચ લોકનો મહારાજા થયો (૧૮ મી મે ૧૮૦૪).

એ પ્રમાણે ફ્રાન્સ જેને લૂઇ ૧૪ માનાં મરણ પછી યુરિયાએ નીચું પાડયું હતું તે પાછું યુરોપના રાજ્ય વ્યવહારમાં સર્વોપરિ થયું; ઈંગ્લંડ શિવાએ બીજાં બધાં રાજ્યો નેપોલીઅનનાં શસ્ત્રને અધીન થઈ રહ્યાં—અલ્મ તથા ઓસ્ટેરલીટ્ઝની લડાઇથી ૧૮૦૫ માં આસ્ટ્રિયા, જીના તથા એઅસ્ટાડ્ટની લડાઇથી ૧૮૦૬ માં પ્રુશિયા, અને એપલો તથા ફ્રીડલાંડની લડાઇથી ૧૮૦૭ માં રૂશિયા. વેનીસ, ટૈરોલ ને પશ્ચિમ સરહદના પ્રાંતો આસ્ટ્રિયાએ ખોયા; જર્મનીનું મહારાજ્ય તૂટી પડયું; રહૈન ને એલ્બની વચમાંનો પ્રદેશ અને પોલંડનો ભાગ એ પ્રુશિયાએ ખોયા; ઈંગ્લંડ જેણે ફ્રાન્સનાં વહાણના કાફલાનો નાશ કીધો હતો ને ફ્રેંચનાં તથા ડચનાં સંસ્થાનોમાંનાં ઘણાંક લીધાં હતાં તેણે હાનોવર ખોયું; પોર્ટુગલનો રાજા બ્રઝીલ જતો રહ્યો (૧૮૦૭), સ્પેનના રાજાને પદભ્રષ્ટ થવું પડયું (૧૮૦૮), ને હાલંડ ફ્રેંચ રાજ્યમાં જોડાયું (૧૮૧૦). નેપોલીઅને જીતેલાં રાજ્યોની વ્યવસ્થા કરી, ૧૮૧૦ માં આસ્ટ્રિયાની દીકરી સાથે લગન કીધાં; ૧૮૧૨ માં તેણે રૂશિયા ઉપર ચડાઈ કરી માસ્કો લીધું પણ તે વર્ષની અસહ્ય ટહાડ ને ખોરાકની તંગી એથી ઘણું દુઃખ વેઠતાં ને ઘણુંક લશ્કર ગુમાવતાં તે જેમ તેમ પાછો પારિસ આવ્યો હતો.

રૂશિયામાં અણધારી હાર થવાથી ને વલિંગટને ફ્રેંચોને પોર્ટુગલમાંથી કહાડી સ્પેનમાં દાખલ થઈ કેટલીક જીત મેળવી તે ઉપરથી બીજાં રાજ્યોએ પણ નેપોલીઅનની જુસરીમાંથી ખસવાનો પાછો ઉદ્યમ આરંભ્યો—પ્રુશિયનો બ્લૂચરને સરદાર કરી સામા થયા ને જોકે લટઝન તથા બૌટઝન આગળ (મે, ૧૮૧૩) હાર્યા તોપણ બીજી લડાઇઓમાં જીત્યા હતા; આસ્ટ્રિયાએ લીપઝીકની લડાઇમાં (૧૮ અક્ટોબર ૧૮૧૩) ફ્રેંચોને હરાવ્યા ને નેપોલીઅન ઉતાવળો ફ્રાન્સ આવ્યો હતો. પ્રુશિયન, આસ્ટ્રિયન ને રૂશિયન એ ત્રણે સંપમાં રહી ફ્રેંચોને હરાવી પારિસ લીધું (૩૧ માર્ચ, ૧૮૧૪). નેપોલીઅનને પદભ્રષ્ટ કરી એલ્બા ટાપુમાં રાખવામાં આવ્યો ને બૂરબોં કુળનો લૂઇ ૧૮ મો એને ફ્રાન્સનું રાજ આપવામાં આવ્યું. ૧૮૧૫ ના માર્ચની ૧ લી એ નેપોલીઅન પાછો ફ્રાન્સ આવ્યો, બૂરબોં રાજકુટુંબ નાઠું

ને યુરોપનાં રાજ્યોને ફરી પાછી લડાઇઓ કરવી પડી—લીગની, ક્વાટરટર બ્રાસ ને વાટરલુ એ ત્રણ મોટી લડાઇઓ થઇ (૧૬ મીથી તે ૧૮ મી જુન લગીમાં) ને વેलिंगટન તથા બ્લુચરે નેપોलीअनने पूरे पूरो हराव्यो; એણે રાજપદ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો ને પછી તે સેંટ હેલીનામાં કેદ પડ્યો. પછી રાજ્યોની નવી વ્યવસ્થા થઇ હતી.

ફ્રાન્સમાં લુઇ ૧૮ મો, ચાર્લસ ૧૦ ને લુઇ ફીલિપ એઓએ રાજ્ય કીધાં; ૧૮૪૮ માં પાછો બખેડો થયો, રાજા નાસી ગયો, રાજ્ય પ્રજાસત્તાક થયું ને લુઇ નેપોલીઅન પ્રેસીડંટ થયો. એ લુઇ નેપોલીઅન ૧૮૫૨ ની બીજી ડિસેંબરે ફ્રેંચોનો મહારાજા કેહેવાયો; ૧૮૭૦ ની પ્રુશિયા સાથે ચાલેલી લડાઇમાં હારી પદભ્રષ્ટ થયો, ને ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું તે આજ છે.

ફ્રાન્સનો વિસ્તાર બે લાખ ૧૦ હજાર ચોરસ મૈલ છે ને વસ્તી પોણાચાર કરોડ છે ને આલજીઅર્સની વસ્તી સાથે ૪ કરોડ છે; પારિસની વસ્તી ૧૭ લાખ છે. વહાણનો કાફલો માત્ર ઈંગ્લંડનાથીજ ઉતરતો છે. લશ્કર ૩ લાખથી ઉપર પણ લડાઇની વખતે ઘણુંજ ઉંચું થાયછે; પહેલા નેપોલીઅનનું ૬ લાખનું હતું. ખેતી સારી, વેપાર મોટો ને, કારખાનાં ઘણાંછે.

ઈંગ્લંડ.

ઇ० સ० ૧૫૫૮ માં એલિઝાબેથ ગાદીએ બેઠી. સ્કાટલંડની મેરી* સ્ટુવર્ટને ઈંગ્લંડની ગાદી અપાવવાને ફ્રાન્સના ગૈઝીસોએ તજવીજ કીધી હતી પણ એલિઝાબેથે સાવચેતી તથા તદબીરથી તેનું ફાવવા દીધું નહોતું. એલિઝાબેથે એપિસ્કોપલ પદ્ધતિનો પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ રાજ્યનો ફરી સ્થાપ્યો. ૧૫૬૩ થી ઈંગ્લંડ આફ્રિકાના ગુલામના ધંધામાં દાખલ થયું. ૧૫૭૨ માં

* મેરી તે સાતમા હેનરીની વડી દીકરીની દીકરી હતી; તેના મામા ગૈઝીસ તે લોરેનના ડ્યૂક હતા ને તેઓનું ફ્રાન્સનાં રાજકાજમાં મોટું ચલણ હતું; મેરીનો વર ફ્રાન્સનો ફ્રાન્સિસ બીજો ૧૫૬૦ માં મુઓ ત્યારે તે સ્કાટલંડ ગઇ પણ ત્યાંના પ્રોટેસ્ટંટોની સામાં તેનું ચાલ્યું નહીં; પછી તે પ્રોટેસ્ટંટ પંથના લાર્ડ ડારનલી સાથે પરણી; ડારનલીએ મેરીના એક માનીતા ઇટાલીઅનને મારી નાખ્યો ને પછી તેનું પોતાનુંજ ખુન થયું હતું; ૧૫૬૭ માં સ્કાટલંડના લોકે જબર પાડી તેથી મેરીને પોતાના દીકરાને સ્કાટલંડની ગાદી આપવી પડી હતી; પછી તે નાસીને ઈંગ્લંડ આવી હતી (૧૫૬૮) ને અહીં એલિઝાબેથે તેની કુદરા કરાવી હતી.

ઈંગ્લંડ સ્કાટલંડના ને પરરાજ્યોના કાથલિકોએ મેરીને માટે ને પોપની સત્તા પાછી બેસાડવાને માટે ગોઠવણ કીધી હતી પણ તે પાર પડી નહોતી; વળી ૧૫૮૬ માં એલિઝાબેથને મારી નાખવાનું તરકટ ઉભું થયલું તેપણ પકડાયું હતું ને તેમાં મેરી સામેલ છે એવી વાત ચલાવી તેને ઈનસાફમાં ગુનેહગાર ઠેરવી બીજે વર્ષે શિરચ્છેદ કરવામાં આવી હતી. સ્પેન તાબાના નેધરલંડના પ્રોટેસ્ટંટોને એલિઝાબેથે મદદ કરી હતી તે ઉપરથી સ્પેનના ફીલિપ બીજાએ યુરોપના સઘળા કાથલિકના પ્રમુખ રૂપે ઈંગ્લંડની ફતેહ કરવાને મોટો કાફલો મોકલ્યો. એ કાફલાને મદદ કરવાને ફ્લાંડર્સના ને ફ્રાન્સના કાંઠા ઉપર લશ્કરનો જમાવ થયો હતો ને પોપ પ્રોટેસ્ટંટ રાણીના ઉપર નિંદાની ગર્જના કરતો હતો. એલિઝાબેથે વહાણનાં ને ખુશકીનાં લશ્કરો ઝડપથી તૈયાર કીધાં ને તેની પ્રજાના મોટા ભાગે આવેશમાં આવી તેને સારી પેઠે મદદ આપી. સ્પેનનો કાફલો ૧૫૮૮ માં બ્રિટિશ ચાનલમાં આવ્યો પણ હાર્યો ને પછી વા વાદળનાં તોફાનથી ઘણોખરો નાશ પામ્યો. સાવધ રેહેવાની વૃત્તિવાળી રાણી બીજાં રાજ્યોની લડાઈઓમાં પડી નહોતી પણ તેણે સ્પેનના વેપારને ઘણુંજ નુકસાન પહોંચાડયું અને જર્મની, ડેન્માર્ક ને ફ્રાન્સ અહીંના પ્રોટેસ્ટંટોને મદદ કર્યાં કીધી. તેનું રાજ કરકું પણ કારખાનાં તથા વેપારથી ને વહાણ બેહુના શોધથી આબાદ હતું. એલિઝાબેથ પછી સ્કાટલંડનો જેમ્સ છઠ્ઠો તે ઈંગ્લંડનો જેમ્સ પહેલો રાજા થયો (૧૬૦૩) ને ઈંગ્લંડ સ્કાટલંડનું એકઠું ગ્રેટ બ્રિટનનું એક રાજ્ય થયું. જેમ્સનાં રાજ્યમાં કેટલાક કાથલિકોએ તેને તથા પાર્લમેંટના ગૃહસ્થોને દારૂથી ફુંકી મૂકવાની ગોઠવણ કીધી હતી પણ તે પકડાયા હતા. લોકસભાએ કેટલાંક રાજકાજ સંબંધી વાંધા ઉઠાવી રાજાને પોતાના હકવિષે જણાવ્યું, રાજાએ ઠપકો આપ્યો ને કહ્યું કે સામા થવાનો તમારો હક નથી; લોકસભાએ પોતાની તકરાર છોડી નહીં ને રાજાએ કહ્યું કે રાજાની મેહેરબાનીથી તમને હક મળેલા છે; લોકસભાએ સામો જવાબ વાળ્યો કે ઈંગ્લંડની પ્રજા રૂપે અમારા હક જન્મથી ને વારસામાં મળેલા છે; રાજાએ તે જવાબ દફતરમાંથી કહાડી લેઈ ફાડી નાખ્યો, સભાને કહાડી મૂકી ને કેટલાક સભાસદોને કેદ કીધા (૧૬૨૧). જેમ્સે સ્કાટલંડમાં એપિસકોપસી સ્થાપવાની મેહેનત લીધી પણ તેનું ચાલ્યું નહીં ને તે પ્યુરિટન લોકની સામાં હતો તેથી તેમાંના કેટલાક અમેરિકા જઈ વસ્યા. જેમ્સે ફ્રાન્સ તથા હાલંડ સાથે મિલાપી કરાર કરી સ્પેન સામાં લડાઈ ચલાવી પણ તેવામાં તે મરણ પામ્યો. જેમ્સે આયરલંડમાં અંગ્રેજી ધારા ચલાવ્યા હતા.

ચાર્લ્સ ૧ લા ગાદીએ બેઠો (૧૬૨૫) ત્યારથીજ લોકસભાએ રાજાની સત્તા ઉપર અંકોશ રાખવાનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો; તેણે પહેલીજ બેઠકે કેટલાંક દુઃખની ફરીઆદ કીધી ને રાજ્યના તથા સ્પેન સામાં આવેલી લડાઈના ખરચને માટે જોઇએ તેથી ઓછી રકમ આપવાનું ઠેરવ્યું. રાજાએ લોકસભાને રજા આપી ને લોકો પાસેથી જબરદસ્તીથી નાણું લેવા માંડયું; વળી સભાને બોલાવી; એણે બકીંગહામના ડ્યૂકને અપરાધી ઠેરવ્યો; રાજાએ કેટલાક ગૃહસ્થોને કેદ કીધા ને પછી વળી છોડયા; સભાએ પોપ પક્ષના લોકનું ચલણ રાજ્યમાં તદન બંધ કરાવવાની માગણી કીધી અને રાજાએ આવતા જતા માલ ઉપર ને વહાણો ઉપર કર મૂકેલા તેની સામાં હુજત લીધી; રાજાએ સભાને રજા આપી. રાજાએ લોકસભાની દરકાર ન રાખતાં પોતાનીજ સત્તાથી કરો લેવાં કીધા. ૧૬૨૭ માં રાજાએ કારણ બતાવ્યા વિના ફ્રાન્સ સામાં લડાઇ કરવાનું જણાવ્યું; ૧૬૨૮ માં તેણે હકની અરજી મંજૂર રાખી તેથી તેને કેટલુંક નાણું મળ્યું; ૧૬૨૯ માં રાજાને સભા વચ્ચે પાછો ઝગડો મચ્યો; કર મૂકવાને રાજાની સત્તા નથી એવું સભાએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું; કેટલાક સભાસદોને કેદ કરવામાં આવ્યા કે સભાનું કરેલું સૌ લોકને વધારે સારૂં લાગ્યું; ચાર્લ્સે ૧૧ વર્ષ સભાવિના રાજ્ય કીધું ને બળાત્કારે લોકપાસે નાણું કઢાવ્યું; ૧૬૩૭ માં જોન હાંપ-ડને વેરો ન આપ્યો તે ઉપરથી તેનો બારજણાની કોરટે ઇનસાફ ચૂકવ્યો તેમાં ૮ જણે તેની વિરૂદ્ધ મત આપ્યાં હતાં; એજ વર્ષમાં રાજાએ ઈંગ્લંડની ધર્મકર્મપદ્ધતિ સ્કાટલંડમાં દાખલ કરવા માંડી તેથી ત્યાંના પ્રેસબ્ટિરીઅનોએ ૧૬૩૮ મા એકસંપ થઇ પ્રતિજ્ઞા કીધી કે આપણે તે
[illegible]જ દાખલ કરવી ને રાજા જબરદસ્તી કરે તો સામી લડાઈ કરવી.
૧૬૪૦ [illegible]માં રાજાએ પાર્લમેંટને બોલાવી; તેણે વધારે હિમત ભીડી ઠરાવ
૬૩ થી ૯૯ [illegible]ણે રાજાનાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે નહીં પણ પોતાનાજ વિચારમાં
[illegible] છૂટું પડયું, અને હૈ કમીશનની કોરટો ને સ્ટાર ચેમ્બર એને
* મેરી [illegible]તાં. ૧૬૪૧ માં આયરલંડમાં બખેડો થયો ને ત્યાં વસેલા
ગ્રીસ તે સોરેન, [illegible] કાપી નાખવામાં આવ્યા; તેવામાં રાજાએ પાર્લમેંટ ભરાઈ
; મેરીનો વર [illegible]
[illegible] ગઇ પણ ત્યાંના [illegible] પક્ષને આસને બેસી ગજદ્રોહના અપરાધ મૂકવામાં
ના લોર્ડ ડારનલી [illegible]ને માર્યા; પાર્લમેંટની આંખ ફાટી ને પછી બ-
ને મારી નાખ્યો ને પક્ષેક પાસ રાજા, સરદાર, જમીદારો ને કાયલિકો
લોકે જરૂર પાડી તેથી
[illegible] પછી તે નાસીને [illegible]લા વર્ગના, વેપારીલોક ને મોટા કસબાઓના
[illegible] દદેશા કરાવી હતી. ૧૬૪૨ ના આગસ્ટથી લડાઈ શરૂ થઇ ને

૧૬૪૫ માં નેઝબી આગળ રાજાની પૂરેપૂરી હાર થઈ; ચાર્લસે સ્કાચ લોકનો આશ્રય શોધ્યો ને એઓએ કેટલુંક નાણું લેઈ રાજાને પાર્લમેંટને હવાલે કરી દીધો; ઓલીવર ક્રોમવેલે પાર્લમેંટને લશ્કરના ઘેરામાં ઘાલી તેની સત્તા ખૂંચી લેઈ તેમાંના જેટલા પોતાનાં વળોના હતા તેટલાની પાર્લમેંટ કીધી ને એના ઠરાવથી દહોડસો કમીશ્નરોએ રાજાને રાજ્યનો અપરાધી ઠેરવ્યો ને ચાર્લસ શિરચ્છેદ પામ્યો (૩૦ મી જાનેવારી, ૧૬૪૯).

ઈંગ્લંડનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક કેહેવાયું; આયરલંડના લોકે ચાર્લસ બીજાને રાજા માન્યો પણ તેઓને ક્રોમવેલે* હરાવ્યા; ૧૬૫૧ માં ચાર્લસે સ્કાટલંડમાં તાજ પેહેરી લશ્કર સાથે ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કીધી પણ તે વુરસેસ્ટર આગળ હાર્યો ને ફ્રાન્સ જતો રહ્યો; પછી ક્રોમવેલે નવી પાર્લમેંટ કીધી, એણે સઘળી રાજસત્તા ક્રોમવેલને સોંપી ને એણે પ્રોટેક્ટર–રક્ષણકર્ત્તા એ નામ ધારણ કીધું (૧૬૫૩). ક્રોમવેલે વળી નવી પર્લમેંટ કરી પોતાનો અધિકાર નક્કી કરી લીધો; સરદાર લોકની એક નવી રાજ સભા કીધી, ને રાજપદ ધારણ ન કીધું પણ જુલમથી સત્તા વાપરી. ૧૬૫૮માં તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેના દીકરાએ પ્રોટેક્ટર કેહેવડાવ્યું પણ બીજે વર્ષે તેને રાજી નામું આપવાની જરૂર પડી. સ્કાટલંડના લશ્કર સાથે જેનરલ મંક ઈંગ્લંડ આવી નવી પાર્લમેંટ બોલાવી ને એણે ચાર્લસ બીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો (૨૯ મી મે ૧૬૬૦); એ સમે યુરોપમાં ગ્રેટબ્રિટન તથા આયરલંડ, અમેરિકામાં ન્યૂ ઈંગ્લંડ, વરજીનીઆ, મેરીલાંડ વગેરે પ્રદેશ અને હિંદુસ્થાનમાં સુરત વગેરેમાં અને પીપલી, મદ્રાસ વગેરેમાં થોડીક જમીન, એટલું અંગ્રેજી રાજ્ય હતું. ચાર્લસે ૧૬૬૨ માં પોર્ટુગલની રાજ કન્યા સાથે પરણી પેહેરામણીમાં મુંબઈ ને તાજોર એ મેળવ્યાં. ૧૬૬૪ પછી હાલંડ સાથે દરીઆની લડાઈઓ ચાલી; ૧૬૬૭ માં ડચના કાફલાએ ટેમ્સમાં આવી કેટલાંક વહાણોને બાળી નાખ્યાં ને કેટલાંક લીધાં; પછી તરતજ સલાહ થઈ હતી ને અંગ્રેજે ન્યૂ યોર્ક ને ડચે સુરીનામ એ મેળવ્યાં હતાં. ચાર્લસ છયોક છટેલ ને મોટો ઉડાઉ હોવાથી તે લોકનાં

* એ (આબરૂદાર માબાપનો દીકરો) યુનિવરસિટિમાં આળસુ છોકરો હતો; તે પ્યૂરીટન પંથ સ્વીકારી પોતાની કટેવ મૂકી દઈ એકાંત વાસ ને એકમાર્ગી પણું એના ઉપર પ્રીતિ રાખતો થયો; ને પછી પ્યૂરીટન લોકનો આગેવાન થયો હતો. (ધર્મમાં તથા રાજ્યમાં સૌ સમાન છે એવું મત પ્યુરીટનોનું હતું). પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં મેહેસૂલ તથા વહાણ સંબંધી ધારા થયા હતા; અને બહાર અંગ્રેજી વાવટો ફતેહમંદ હતો.

મનમાંથી ઉતર્યો; તેણે લોકને રાજી રાખવાને પોતાના પ્રધાનને (યોર્કના ડ્યુકના સસરાને) દેશવટો આપ્યો અને ફ્રાન્સની સામે ડચ તથા સ્વીડ સાથે સંપ બાંધ્યો (૧૬૬૮); પણ પછી તેણે સ્થાપિતધર્મ ને રાજ્યવ્યવસ્થા બદલવાની તદબીર કરવાનું કામ ક્લિફર્ડ આશ્લી, બકીંગહામ, આર્લીંગટન, ને લોડરડેલ એઓને સોંપ્યું અને ફ્રાન્સના લૂઈ સાથે છૂપા કોલકરાર કરીને ડચ સામા લડાઈ ચલાવી (૧૬૭૨); અને ઈંગ્લંડના સ્થાપિત ધર્મને કબૂલ ન રાખનારાઓને માટે જે ફોજદારી ધારા હતા તેને અમલમાં આવતા અટકાવ્યા. એ ઉપરથી ઈંગ્લંડના લોક ઘણા ખિન્ન થયા હતા. ૧૬૭૪ માં ડચ સાથે સલાહ થઈ હતી. લોકસભાએ યોર્કના ડ્યુકને ગાદી ન મળે તેવું બીલ રજુ કીધું, પણ સરદારોએ તે રદ કીધું અને રાજા તથા લોક એ બેનું સમાધાન ન થયેથી પાર્લમેંટને રજા આપવામાં આવી (૧૬૮૧). સ્કાટલંડની પાર્લમેંટ રાજાની ઈચ્છાને આધીન હતી ને ઈંગ્લંડમાં રાજપક્ષ સબળો હતો; ઈંગ્લંડમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મસલહતો ચાલતી ને તેમાં મળતીઆ થએલા લોર્ડ રસલ તથા આલગરનન સીડની એઓને ફાંસી દેવામાં આવી. ૧૬૮૪ માં ચાર્લસ બીજો મૂઓ ને યોર્કનો ડ્યુક જેમ્સ બીજો એ નામે રાજા થયો. એણે ઈંગ્લંડ તથા સ્કાટલંડનાં બંડો બેસાડયા પછી ધારા પ્રમાણે જે કબૂલાત પાળવી જોઈએ તે તેણે ન પાળી; કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટ અમલદારોને બરતરફી આપી; કાથલિક સાધુ ને જેસુટ એઓને જાહેર રીતે આશ્રય આપ્યો અને પોપ સાથે સંદેશા વેહેવાર ચલાવ્યો. લોકે જેમ્સની દીકરી મેરીનો વર વિલિયમ જે ઓરેંજનો ભૂપ હતો તેને તેડાવ્યો ને તે ૧૬૮૮ ના નવંબરમાં આવ્યો; જેમ્સ બીજો ફ્રાન્સ જતો રહ્યો; સરદાર તથા લોકોએ સભા કરી ઠેરવ્યું કે ઓરેંજનો ભૂપ તથા તેની સ્ત્રી ઈંગ્લંડનાં રાજા રાણી થાય પણ રાજસત્તા બંનેને નામે વિલિયમ કરે; પછી રાજા વિલિયમ ત્રીજો ગાદીએ બેઠો; સભા તે પાર્લમેંટ થઈ; પ્રજાના હક સંબંધી ને ગાદીના વારસ સંબંધી ધારા થયા; અને સૌને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ મળી. સ્કાટલંડમાં એપિસ્કોપસી કહાડી નાખવામાં આવી ને નવા રાજાની સત્તા ત્યાં પણ કબૂલ રાખવામાં આવી. હવે જેમ્સ જે ફ્રાન્સ ગયો હતો તે લશ્કર સાથે આયરલંડમાં ઉતર્યો પણ વિલિયમે ત્યાં જઈ હરાવ્યો તેથી તે પાછો ફ્રાન્સ ગયો (૧૬૯૦). ઈંગ્લંડ તથા હાલંડ એ બે ફ્રાન્સની સામાં થયાં ને તેઓના કાફલાઓએ લાહોગ આગળ મોટી જીત મેલવી (૧૬૯૨). મેરી રાણી મરણ પામી (૧૬૯૫) ને પછી (૧૭૦૧)

ગાદીનો વારસો મેરીની બેન જે આજ તેને મરણે જેમ્સ ૧ લાની દીકરીની દીકરી હાનોવરની સોફાયાને મળે એવું રાજ્ય ધારામાં લખાયું.* જેમ્સના પક્ષના (જાકોબૈટ) લોકે ફ્રાન્સની ઉસકેરણીથી વિલિયમની સત્તાની સામે ઘણાક તરકટ રચનાચ્યા પણ તેઓ કોઈમાં ફાવ્યા નહીં. વિલિયમે જાયુનું લસ્કર વધારવાની તજવીજો કીધી પણ પાર્લમેંટે સામે થઈ નાની નાજ

* ઈંગ્લંડની રાજ્યવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ ઘડાતા ઘડાતા છેવટું કેવું ઘડાઈ રહ્યું તે સબંધી આ ઠેકાણે જાણવું યોગ્યછે. ઈ૦ સ૦ ૧૦૬૬ મા વિલિયમે ઈંગ્લંડને જીતી સાક્સનોનો જૂનો રાજ્યતત્ર ભાંગી નાખી ફ્યૂડલ રાજ્યતંત્ર નવોજ દાખલ કીધો. ફ્રાન્સમા ફ્યૂડલ સરદારોનો રાજા ઉપર અંકોરા હતો, રાજા માત્ર નામનોજ ઉપરી હતો પણ ઈંગ્લંડમા ફ્યૂડલતંત્ર દાખલ કરનાર નિરંકુશ રાજા થયો હતો તેથી સરત પ્રમાણે જે જાગીરદાર ન ચાલે તેની જાગીર પાછી લઈ લેવાની ને વેળાએ તેને દંડ કરવાની રાજાની સત્તા હતી. ફ્રાન્સના ફ્યૂડલતંત્રમાં પરસ્પર વળગણ નહીં તેવા અનેક ભાગ હતા ને ઈંગ્લંડમા ઘાડા સબંધથી અનેક ભાગ મળીને આખુ એક જેવુ હતું ને તે રાજાની સત્તાના ભારથી છૂટું ન પડીજાય તેવુ ઘટ હતુ. ફ્રાન્સમા ઘણાખરા પ્રાંતોને પરસ્પર ઐક્ય નહોતુ; ફ્યૂડલ સરદારો પોતપોતાના પ્રાંતના લોક ઉપર જુલમ ગુજારતા ને એઓ વારેવારે બળવા કરતા પણ એ યત્નો (એક પ્રાંતના લોકને બીજા પ્રાંતના લોક સાથે સંબંધ નહીં તેથી) આખા રાજ્યના લોકની સ્વતંત્રતાને અર્થે ઉપયોગી થઈ પડતા નહીં. ઈંગ્લંડમા રાજાની સત્તાના બહુભાગ ભારથી સઘળાજ દુઃખી હતા ને સમાન દુઃખથી સઘળાઓનુ ઐક્ય હતુ ને એ કારણથીજ અંગ્રેજ લોક છેલ્લી વારે પોતાનુ રાજકીય સુખ પ્રાપ્ત કરી રાખ્યાછે.

વિલિયમે જે ધારા બાંધ્યા હતા તે ઘણાજ કરડા હતા ને જાગીરદાર તથા પેટા જાગીરદારો બારન તથા નૈટ ઘણાજ ખિન્ન થયા હતા ને તેઓ પોતાના હક મેળવવાને લાગ ખોળ્યાજ કરતા હતા. હેનરી પેહેલાએ તથા બીજાએ કેટલાક હક આપવા કબૂલ કીધેલા પણ તે પ્રમાણે કંઈ ચાલતુ નહોતું. કાંટરબરીનો આર્ચ બિશપ લાંગટન જેને રાજા જોનની ઇચ્છા ઉપરાંત પોપે નીમ્યો હતો તેની પાસે હેનરી ૧ લાએ આપેલા પટાની એક નકલ આવી ને એ ઉપરથી તેણે કેટલાક મુખ્ય બારનોને સમજાવ્યા ને એઓએ એકનિશ્ચયથી અરજી તૈયાર કરી જોનને આપી; જોને પોપને લખ્યુ ને પોપે જવાબ વાળ્યો કે રાજ્યમા બખેડા કરનારી બારનોની ટોળીઓને તોડી પાડવી; એ ઉપરથી બારનોએ બે હજાર સ્વાર ને ઘણુંક પાયદળ એની સાથે ઓક્સફર્ડ જઈ તેના મેહેલને ઘેરો ઘાલ્યો; રાજાએ માન્યુ નહીં, બારનોએ નોરધામટનને ઘેરો ઘાલ્યો, બેડફર્ડ લીધું, ને તેઓ લંડન ગયા ત્યા સૌ લોક મોટી ખુશીથી તેઓને મળી ગયા; રાજા નરમ પડ્યો ને તેણે રનીમીડમા કેટલીક આનાકાની ને પછી થોડીક ભાંજગડ કીધા પછી માગ્ના ચાર્ટા ઉપર સહી કીધી (૧૨૧૫); એ પટાથી તાલુકદાર, ધર્મશિક્ષક ને બીજા લોક એ ત્રણેના એટલે ઈંગ્લંડની સમસ્ત પ્રજાના રાજકીય

કહી. સ્પેનના વારસાની લડાઈમાં વિલિયમે સારીપેઠે ભાગ લીધો હતો. ૧૭૦૨ માં વિલિયમ મરણ પામ્યો ને આન રાણીએ જોરાવર લડાઈ ચલાવી; મારલબરોના ડ્યૂકે બ્લેનહીમ ને રામિલીસની ફતેહ મેળવી; પછી યૂટ્રેચ્‌ની સલાહથી (૧૭૧૧) ઈંગ્લંડને જીબ્રાલ્ટર, મિનોર્કા, ન્યૂફૌંડલંડ, નોવાસ્કોશિયા, વગેરે પ્રદેશ મળ્યા હતા. ઈંગ્લંડ તથા સ્કાટલંડની પાર્લમેંટો

–હક રાજાએ કબુલ રાખ્યા. તે પટા પ્રમાણે રાજાઓ વર્ત્તતા નહીં ગણ તે પટાથી લોકે જાણ્યું કે આ પ્રમાણે આપણા રાજકીય હકછે ને તે જાળવવાની આપણી ફરજ છે. હેનરી ત્રીજાના રાજ્યમાં કેટલાક બારનોની તરફથી લીસ્ટરના અરલે રાજા ઉપર જીત મેળવી હતી ને પછી તેણે પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાને પોતાના પક્ષના બારનો, ઘણાક ધર્મશિક્ષકો, દરેક શાયર–પ્રગણાંમાંથી બબ્બે નૈટ (પેટા જાગીરદાર) ને દરેક બરો–મુખ્ય કસબાના બબ્બે મુખત્યારો એઓની સભા ભરી હતી–લંડનમાં ૧૨૬૫ ની ૨૨ મી જાનેવારીએ; એ સભા તે રાજ્યની પાર્લમેંટ કેહેવાઈ. એડવર્ડ ૧ લાને વેલ્સ તથા સ્કાટલંડ સાથે લડાઈઓ કરવાને નાણું જોઈતું હતું વાસ્તે તેણે તે, પોતાના બાપદાદાઓની પેઠે સત્તા ન વાપરતાં લોકની સમ્મતિ લેઈને હકના પટા ઉપર અગિયાર વાર સહી કરીને, મેળવ્યું હતું–(એ પ્રમાણે જે લોકસભા હાઉસ હાઉસ આવ કોમન્સને નામે ઓળખાયછે તેની ઉત્પત્તિ થઈ); એડવર્ડે એક ધારો કીધો કે 'લાર્ડ અને કોમન્સ એઓની સમ્મતિ વિના કોઈ પણ કર કે વેરો મૂકાય નહીં.' એડવર્ડની પાર્લમેંટમાં ત્રણે વર્ગ એકઠા હતા પણ પછી સરદાર વર્ગની ને લોકની એમ બે રાજ્યસભા થઈ હતી (૧૩૨૯–૧૩૪૩). એડવર્ડ બીજો તથા ત્રીજો ને હેનરી ચોથો એઓનાં રાજ્ય, પ્રજાને (બંને વર્ગને) અનુકૂળ હતાં;–પણ પછીનાં રાજ્યો નહોતાં; ફ્રાન્સની ને માહોમાહેની લડાઈઓને લીધે પ્રજા છેક જ નિર્માલ્ય થઈ ગઈ હતી; હેનરી સાતમો તથા આઠમો, મેરી ને એલિઝાબેથ એઓને ધારા કરતી વેળા પાર્લમેંટ બોલાવવાની જરૂર હતી, બાકી નાણું તો તેઓને બીજે રસ્તે મળતું; એલિઝાબેથનાં રાજ્યની ઉપલી બાબતમાં લોક અંજાઈ જઈ કરડી નિરંકુશ રાજસત્તાને કેવળ અધીન થઈ રહ્યા હતા.

પણ જેમ્સ ૧ લાએ લોકનું અપજશિયું ઝુંપણું બસેડ્યું; પાછલા રાજાઓએ બબડાટ ન કરતાં ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા પૂરેપૂરી વધારી લીધી હતી પણ જેમ્સે તો ખુલ્લી રીતે કહ્યું કે પ્રજાને હક આપવા ન આપવા તે તેની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખેછે. એ મદ ભર્યું બોલવું લોકથી સંખાયું નહીં–તેઓએ પોતાના હકને માટે ઉપરા ઉપરી અરજીઓ કરવા કીધી. ચાર્લસે પ્રથમ તો પાર્લમેંટને સાંખવી નહીં પણ અંતે લાચારીથી તેણે પ્રજાના હકની યાદી ઉપર મંજુરી આપી (૧૬૨૮); ને એમ જ્યારે રાજા પ્રજાનું ઐક્ય થવાનો સંભવ જણાયો ત્યારે કેટલાક પુરુષ જે દેશાભિમાનીનું ડાળ ઘાલી પોતાનો લોભ પાર પાડવાને ઈચ્છતા તેઓ ખિજ થયા; રાજાની વર્તણુકથી નારાજ થવાના નવા પ્રસંગ આવ્યા; રાજા ને પાર્લમેંટ વચ્ચે સામસામી ચાલી ને રાજાની સત્તા પૂરેપૂરી નાશ પામી.

મળી જઇને ખરેખરૂં એક રાજ્ય ગ્રેટ બ્રિટનનું થયું હતું તે ૧૭૦૬ માં. આન ૧૭૧૪ માં મરણ પામી; તે ઈંગ્લંડના સ્ટુવર્ટ રાજવંશમાંની છેલ્લી હતી; તેણે પોતાનાં રાજ્યના છેલ્લા ભાગમાં પોતાના ભાઇને (જેમ્સ પ્રિટેંડરને) ધર્મ બદલી ઈંગ્લંડની ગાદીએ બેસવા વિષે સમજાવ્યો હતો પણ તેણે માન્યું નહોતું.

—રાજાની સત્તા તદન કહાડતાં અંગ્રેજો પ્રથમ તો પાર્લમેંટના કેટલાક આગેવાનોનીજ સત્તાને તાબે હતા કે જે સત્તા ક્રોમવેલ છીનવી લીધી ને પછી તે કેટલાક લશ્કરી અમલદારોનામાં વેહેંચાઈ ગઈ; પ્રજારાજ્ય નીભ્યું નહીં ને પાછી રાજાની સત્તા સ્થપાઈ. ચાર્લસ બીજાનાં રાજ્યમાં નવા ટંટા જાગ્યા ને વગર તપાસે કોઇને કેદમાં રખાય નહીં એવો ધારો પસાર થયો. જેમ્સ બીજાએ પાછો લોકના હક ઉપર હુમલો કીધો કે જેથી અંગ્રેજોએ થાકી હારી પરદેશીને પોતાનાં રાજ્યનો રાજા કીધો ને એણે તેઓના માગ્યા હક મંજૂર રાખ્યા.

રાજ્યવ્યવસ્થા, ધારા બાંધવા સંબંધી ને ધારા પ્રવર્ત્તાવવા સંબંધી એમ બે પ્રકારની છે. ધારા કરવા, રદ કરવા, ફેરફાર કરવા એ સત્તા રાજા, ઉમરાવ ને લોક એ ત્રણની એક મહાસભા જે પાર્લમેંટ કેહેવાય છે તેનીજ છે; જૂદા જૂદા પ્રગણાંના, મુખ્ય મુખ્ય કસબાના ને બે પાઠ શાળાના મળી ૫૧૩ મુખ્ત્યારોની લોક સભા હતી અને સ્કાટલંડ તથા આયરલંડ જોડાયાથી કેટલાક વધ્યા; ૧૮૩૧ ના રીફારમ આક્ટ પ્રમાણે ઈંગ્લંડ તથા વેલ્સના ૫૦૦, સ્કાટલંડના ૫૩ ને આયરલંડના ૧૦૫, સૌ મળીને ૬૫૮ મુખ્ત્યારોની લોકસભાછે. પ્રગણાના મુખ્ત્યારો પસંદ કરવાનો અખ્ત્યાર જે જમીદારો દરવર્ષે ૫૦૦ અથવા વધારે રૂપીઆ ભરતા હોય તેઓને છે અને કસબાના મુખ્ત્યાર જેઓના ઘરનું ભાડું સૌથી વધારે હોય તેઓ તેમને નીમેછે; તેના તે મુખ્ત્યાર ઘણામાં ઘણા ૭ વર્ષ રહી શકેછે. સરદાર સભામાં બે વડા ધર્માધ્યક્ષ, ૨૪ ધર્માધ્યક્ષ ને ડ્યૂક, માર્કિવસ, અરલ, વૈકોંટ ને બારન એ પદવીના સરદારો, સ્કાટલંડના ૧૬ ને આયરલંડના ૨૮ એમ સૌ મળીને ૩૭૯ છે. સરદારો વંશ પરંપરાના હોયછે. માત્ર રાજાજ પાર્લમેંટને બોલાવી શકે, મુલતવી રાખી શકે, ને બરખાસ્ત કરી શકે. ધારાના ખરડા એકેક સભામાં ત્રણ ત્રણવાર વંચાય છે, બંને સભાએ બીલ મંજૂર રાખ્યું ને રાજાએ સહી આપી કે તે પાર્લમેંટના આક્ટ—ધારા થાયછે; એક સભાએ બીલ પસાર કીધું ને બીજીએ ન કીધું તો તે રદ થાયછે ને બંને સભાએ પસાર કીધું ને રાજાએ ના કહી તો પણ તે રદ થાયછે. નાણાં સંબંધી ધારા પ્રથમ લોકસભાજ કરે ને સરદારો રદ કરે તો પણ તે ફરે નહીં. ધારા પ્રવર્તાવવાની સત્તા રાજાનીજછે. તે પોતાના વતીના ન્યાયાધીશો રૂપે ન્યાય કરે છે; કામદારો નીમેછે ને પદવી માન આપેછે; તે ધર્મશિક્ષકોનો ને લશ્કરોનો સર્વોપરિ મુખ્ય છે; સિક્કા પાડવાની, લડાઈ કે સલાહ કરવાની સત્તા માત્ર તેનીજ છે; તોપણ તે નાણાં પ્રકરણમાં સર્વ પ્રકારે લોકસભા ઉપર આધાર રા-

આજ પછી સોફીઆનો દીકરો બ્રંસવિક કુળનો હાનોવરનો ઇલેક્ટર જ્યોર્જ ઈંગ્લંડનો રાજા થયો (૧૭૧૪); સ્કાટલંડમાં જેમ્સના પક્ષકારોએ ફ્રાન્સની છૂપી મદદથી બળવો ઉઠાવ્યો તે બેસાડવામાં આવ્યો (૧૭૧૫); સ્પેનનો આલબેરોની એની એક ખટપટ આ હતી કે પ્રીટેંડરને ઈંગ્લંડની ગાદીએ બેસાડવો ને તેટલા માટે સ્પેનની સામાં ચાર રાજ્યોના (આસ્ટ્રિયા, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ, ને હાલંડ) સંપમાં ઈંગ્લંડે સારી પેઠે કામ કીધું હતું અને સ્પેનના ફીલિપને દુશ્મનોનાં કહ્યા પ્રમાણે કોલકરાર કરી આપવા પડ્યા હતા; પાર્લમેંટ ત્રણ ત્રણ વર્ષે નવી બદલાતી તે સાત સાત વર્ષે બદલાવાનો ધારો થયો. ૧૭૨૭ માં જ્યોર્જ બીજો ગાદીએ બેઠો, તેની કારકીર્દીમાં ઈંગ્લંડે સ્પેન સાથે લડાઈ ચલાવી (૧૭૩૯); મરાયા થેરીસાનો પક્ષ કીધો; ફ્રાન્સની ઉશ્કેરણીથી ચાર્લસ એડવર્ડ (પ્રીટેંડરનો દીકરો) સ્કાટલંડમાં આવેલો તેને હરાવી નસાડ્યો (૧૭૪૬) ને પછી એઇલાશાપેલની સલાહથી (૧૭૪૮) ફ્રાન્સે સ્ટુવર્ટોને પોતાનાં રાજ્યની બહાર કરવાને કબૂલ કીધું; ૧૭૫૪ માં નોવાસ્કોશિયાની સરહદબાબત ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ઉભી થઇ ને પછી ૧૭૫૬ થી સાત વર્ષની લડાઈ ચાલેલી તેમાં તેણે (ઈંગ્લંડે) કાનેડા મેળવ્યું (૧૭૫૯); અને હિંદુસ્થાનમાં રાજસત્તા કરવાનો પાયો ઘાલ્યો. જ્યોર્જ ત્રીજાની કારકીર્દીમાં (૧૭૬૦—૧૮૨૦) અંગ્રેજોએ વેસ્ટ ઈંડીઝમાં મોટી ફતેહ મેળવી ને ફ્રાન્સ તથા તેના મળતીઆ યૂરોપમાં ફાવ્યા નહીં તેથી પારીસના કોલકરારથી ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ થઈ (૧૭૬૩); ઈંગ્લંડે ઉત્તર અમેરિકાના સંસ્થાનીઓ ઉપર કર મૂકવાની તજવીજો કરવા માડી (૧૭૬૫) પણ લોક સામા થએથી સ્ટાંપ આક્ટને રદ કીધો (૧૭૬૬). વળી ઈંગ્લંડે કર મૂકવાની તજવીજો ચલાવી, લોક સામાં થયા પણ ઈંગ્લંડે બીજા બધા ઉપરથી કર ખસેડી ચાહ ઉપર તો જરૂર મેહેસૂલ લેવાનો મમત કીધો; તેર સંસ્થાનના લોકે એકઠા થઇ ૧૭૭૫ થી ૭ વર્ષ લડાઈ ચલાવી પોતાનું સ્વાધીન સ્વતંત્ર રાજ્ય કીધું; ૧૭૮૨ માં આયરલંડમાં ત્યાંનીજ કોરટ ને ત્યાંનીજ પાર્લમેંટ

–એછે; રાજા જાતે સઘળી ન્યાયની કોરટોના અમલની ઉપર છે તોપણ તેના પ્રધાનો જવાબદાર છે ને મોટાં કામને વાસ્તે એઓને અપરાધી ઠેરાવામાં આવેછે.

વગર તજવીજે કોઇને કેદમાં ન રાખવો તે સંબંધી, દેશી પંચના અભિપ્રાયવિના ઇનસાફવારે સજા ન કરવી તે સંબંધી, અને વર્તમાન પત્રોની સ્વતંત્રતા સંબંધી જે ધારાઓ છે તેથી બ્રિટિશપ્રજાના હકનું મોટું સંરક્ષણ થાયછે.

થાય એવું ઠર્યું; ૧૭૮૭ મા ગુલામના ધંધા વિષે ચર્ચા ઉઠવા લાગી; ૧૭૮૯–૯૦ મા ફ્રેંચ રેવેલ્યુશનથી ઈંગ્લંડમા ગભરાટ ઉઠયો હતો; ૧૭૯૩ માં ફ્રેંચ વકીલને કહાડી મૂકવામા આવ્યો, ને પછી ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ચાલી હતી. (૧૭૯૧ મા ડબલીનમાં એક સભા સ્થપાઈ હતી ને તેનો પ્રગટ ઉદેશ આ હતો કે પાર્લમેંટમાં કેટલાક સુધારો કરાવવો અને રેવેલ્યુશનના વખતથી રોમન કાથલિકને પાર્લમેંટમાંથી બાતલ કીધા હતા તેઓને પાછા દાખલ કરાવવા; એ સભાએ ઝડપથી પોતાનો વધારો કીધો હતો ને ઈંગ્લંડસરકારથી નારાજ થએલાઓને તે સભાનું કામ પસંદ પડયું હતું); ૧૭૯૬ માં કેટલાક ઐરીશોએ મદદ માગી ને વર્ષની આખેરીએ ૨૦ હજાર લશ્કરનો ફ્રેંચ કાફલો આયરલંડ ઉપર ઉતર્યો હતો પણ તોફાન લાગવાથી તે પેસતો થઇ ઘણુંક નુકસાન ખમીને પાછો ફર્યો હતો; લડાઈ ચલાવવાને ઈંગ્લંડના લોકે પોતાની સરકારને ધીરવાની ટીપમાં ૧૮ કરોડ રૂપીઆ ૧૬ કલાકમા ભર્યા હતા; ૧૭૯૭ના ફેબ્રુવારીમા ૧૨૦૦ ફ્રેંચ ટ્રુપ ફીશગાર્ડ આગળ ઉતર્યા પણ તરતજ તેઓને કેદ કરવામાં આવ્યા; તેજ મહિનામા ઈંગ્લંડની બેંકે નોટોના નાણા આપવા બંધ કીધાં ને માર્ચમાં ૨૦ શીલીંગની નોટો કહાડી; એપ્રિલમા પોર્ટસમૌથના કાફલામા મોટો બલવો થયો પણ તરતજ પાર્લમેંટે ધારો કરી ખલાસીઓના પગાર વધાર્યા ને બલવાખોરોને માફી આપી; આયરલંડમા તોફાન વધતુ ચાલ્યું ને મે મહિનામા ત્યા માર્શલ લા–લશ્કરી કાયદાનો અમલ કરવામા આવ્યો; શીઅરનેસના કાફલામા બલવો થયો ને ખલાસીઓ જુનની આખરસુધી પોતાના કામપર આવ્યા નહીં પણ પછી તેઓના આગેવાનોને મોતની સજા કરવામા આવી હતી; એ કાફલાએ પછી બહાદુરીથી ડચને હરાવી ખોયલી આબરૂ પાછી મેળવી હતી; ફિસાદ વધવાથી પાર્લમેંટે રાજદરબારી વાતોની ચરચા કરનારી મડળીઓના મકાનોને જ્યા લોક ન્યૂસપેપર ચોપાનીઆ વગેરે વાચવાને મળતા તે ઠેકાણા બંધ કરાવ્યા હતા; તોપણ ગ્રેટબ્રિટનનો વેપાર બહુ વધ્યો હતો–ઈંગ્લંડથી બહાર ગએલા માલની કિંમત ૧૭૮૭ મા ૫ કરોડ ૭૦ લાખની ગણાઇ હતી ને ૧૭–૭ મા ૨૯ કરોડ ને બાવીસેક લાખની ગણાઇ. ૧૭૯૮ મા ફ્રેંચે ઈંગ્લંડ ઉપર હુમલો કરવાની તૈઆરી કીધી ને આયરલંડના બલવાખોરોને મદદ આપી તે ઉપરથી ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સ ઉપર ઘણુંજ ચીડાયુ હતુ; મે મહિનાથી આયરલંડના બલવાખોર સાથે ત્યા ઠામ ઠામ લડાઇ ચાલી હતી ને સપટેંબરમા તે બલવો પૂરેપૂરો બેઠો હતો; અગોસટમા ફ્રાન્સે આયરલંડ ઉપર હુમલો

કરવાને કાફલો મોકલ્યો પણ અંગ્રેજી કાફલાએ તેને હરાવી ૮૪ લડાઈનાં ને પાંચ સામાનનાં વહાણ પકડયાં; ફ્રેંચો ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈઆરી કરતા હતા તેને માટે એ વર્ષમાં સરકારને મદદ કરવાને લોકે પોતાની ઇચ્છાથી પોતપોતાનામાં રા કરોડનું ઉઘરાણું કીધું હતું ને ચૌદ લાખ હિંદુસ્થાનના બ્રિટિશ રેસિડેંટોએ મોકલ્યા હતા. બહાર જતા માલની કિંમત ૩૪ કરોડ હતી ને ૧૭૯૯ ની આખરે ચલણી સિક્કો ૪૪ કરોડનો હતો. ૧૮૦૧ માં ગ્રેટબ્રિટન ને આયરલંડ એ બેની એક પાર્લમેંટ થવાથી તે બેનું એક આખું રાજ્ય થયું. ૧૮૦૩ માં વળી ફ્રેંચોએ ઈંગ્લંડ ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કીધી ને તેને માટે ઘણીજ ઝડપથી સામી તૈઆરી થઈ હતી—માત્ર ઇઓમેનરી ને વોલંટીઅર લશ્કર ૩ લાખ ૮૦ હજારનું ઉભું થયું હતું. ૧૮૦૪ ના મેમાં મિ० પિટ પાછો પ્રધાન થયો તેણે ફ્રાન્સની તદબીરની સામાં સ્વરાજ્યની સર્વ પ્રકારની શક્તિયો કામે લગાડી હતી; ૧૮૦૬ ના જાનવારીમાં પિટ મરણ પામ્યો ને રાજનીતિમાં મોટો કુશળ કેહેવાયો; તેની પછી તેનો સામાવાળો વીગપક્ષનો જોન ફોક્સ પ્રધાન થયો હતો ને તે સપટેંબરમાં મરણ પામ્યો તોપણ વીગ ગૃહસ્થોએ પાર્લમેંટમાં પોતાનું ઉપરીપણું જાળવી રાખ્યું; ૧૮૦૭ ના ફેબ્રુવારીમાં તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ ચાલી; માર્ચમાં ગુલામનો ધંધો બંધ કરવામાં આવ્યો; એપ્રિલમાં કાથલિક લોકના હક સંબંધી ચર્ચા ચાલતાં ટોરી પક્ષના ગૃહસ્થો પ્રબળ થયા અને નવેંબરમાં ઈંગ્લંડ તટસ્થ રહેલાં રાજ્યોને ફ્રાન્સ તથા તેની તરફનાં રાજ્યો સાથે વેપાર કરવાનો પ્રતિબંધ કીધો (બોનાપાર્ટે ઈંગ્લંડને માટે બર્લિનમાં ઠેરવ્યું હતું તેની સામાં). ઈંગ્લંડ વહાણોનો ઝાડો જોવાનો હક જણાવ્યો તે ઉપરથી યુનેટેડ સ્ટેટ્સે કોઈ બરાબ (૧૮૦૯ માં) કોઈ રાજ્ય સાથે સંબંધ રાખવો નહીં એવું ઠેરવ્યું; એજ વર્ષમાં ગ્રેટબ્રિટને તુર્કસ્તાન સાથે સલાહ થયથી અને અક્ટોબરની ૨૫ મીએ જ્યોર્જ ત્રીજાનાં રાજ્યને ૫૦ વર્ષ પુરાં થયાં; તેથી તે દહાડે મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો. ૧૮૧૦ માં રાજા [illegible] થયો ને બીજે વર્ષે ફેબ્રુવારીમાં તેનો પાટવી રાજપ્રતિનિધિ [illegible] ને ૧૮૧૧ સુધીના વખતમાં ગ્રેટબ્રિટને નવા કારખાનાં [illegible] અસાધારણ સુધારા કીધા હતા; અને જોકે લડાઈ [illegible] નીજે ખર્ચ થયો હતો તોપણ દોલતનાં સાધન ઘણાંજ વધ્યાં [illegible] નસાહદારે લાર્ડ વેલિંગટને સ્પેનમાં ફ્રેંચ સામાં ક્રમવાર [illegible] ને પાછા [illegible]વનાં ૧૮૧૪ ના એપ્રિલની ૧૦ મીએ ટુલોસની [illegible] લૂસે હરાવ્યો. (રુશિયા, આસ્ટ્રિયા, પ્રુશિયા એ·

ચાલાક
મું વર્ષે
પછી વિરુ
ધર્યો ૧૮૦૮
ઉભયથી દહાડાગ
ને અતિશ
૧૮૧૩ ના [illegible]

મેએ માર્ચની ૩૧ મીએ પારિસ લીધું હતું ને પછી ૩૦ મી મેએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહના કોલકરાર થયા હતા); ૨૪ મી ડિસેંબરે અમેરિકન સાથે સલાહ થઈ અને ૧૮૧૫ ના જુનની ૧૮ મીએ વેલિંગટને વાટરલૂની મોટી લડાઈ જીતી; ૧૮૧૩-૧૪-૧૫ એ ત્રણ વર્ષમાં યૂરોપની લડાઇઓમાં ગ્રેટબ્રિટને ૧ અબજ રૂપીઆ ખરચ્યા હતા.

૧૮૨૦ ના જાનેવારીની ૨૯ મીએ જ્યોર્જ ત્રીજો મરણ પામ્યો ને જ્યોર્જ ૪ થો ગાદીએ બેઠો; ફેબરવારીથી ઈંગ્લંડની બેંકે નોટનું નાણું (સુનાના સિક્કા) આપવું પાછું જારી કીધું; ૧૮૨૩-૨૪ માં કેટલોક કર ઘટાડવામાં આવ્યો; ૧૮૨૫ માં ઘણીક પેઢીઓ તૂટીને હજારો જણ દુઃખી થયા; ૧૮૨૬ માં કારખાનાંવાળાં પ્રગણાંમાં ઘણાંક હુલ્લડ થયાં ને ધંધા વગરના કારીગરોના ગુજરાનને માટે ૧૦ લાખ રૂપીઆનું લોકે ઉઘરાણું કીધું; ૧૮૨૭ માં ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને રૂશિયા એઓના કાફલાઓએ તુર્કસ્તાન તથા ઇજીપ્ટના કાફલાઓનો, નવારીનોના ઉપસાગરમાં નાશ કીધો હતો; ૧૮૨૯ માં વેલિંગટનનાં પ્રધાનમંડળની કારકીર્દીમાં રોમન કાથલિકોને પ્રોટેસ્ટંટની પેઠે રાજકીય હક મળતા થયા; એ સમા ઉપર બ્રિટિશ ટાપુઓની વસ્તી ૨ કરોડ ૧૦ લાખ ને બ્રિટિશ હિંદુસ્થાન તથા બીજો બ્રિટિશ મુલખ એની વસ્તી ૯ કરોડની હતી. ૧૮૩૦ માં વિલિયમ ૪ થો રાજા થયો; લંડનમાં ને બીજે કેટલેક ઠેકાણે હુલ્લડ થયાં ને ઠામઠામ આગ લાગતી તે ઉપરથી નવંબરમાં પાર્લમેંટને બોલાવવામાં આવી, ને તે પ્રસંગે ડયૂક વેલીંગટને પાર્લમેંટ સંબંધી સૂધારો ન કરવા વિષે જણાવ્યું; ને એ ઉપરથી પાર્લમેંટ સારી પેઠે ઉસકેરાઇ;–વેલિંગટનનું પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપી ખસતું થયું ને રાજાએ લોર્ડ ગ્રેને પ્રધાન કીધો. ૧૮૩૦ ના જુલાઇમાં ફ્રાન્સના લોકે નવો રાજા કીધો તેની અસરથી લોકનાં મન ઉસકેરાયાં હતાં ને ૧૮૩૧ ના માર્ચમાં લોર્ડ જોન રસલે રીફારમ બીલ લોકસભામાં રજુ કીધું.–એકમત વધવાથી તે પાસ થયું પણ સરદાર સભામાં ૨૩ મત વધવાથી તે રદ થયું; ડિસેંબરમાં ફરીથી બીલ રજૂ કરવામાં આવ્યું; ૧૮૩૨ ના ફેબરવારીમાં લંડન તથા એડીંબરોમાં મરકીથી ઘાણુક લોક મૂઆ; રીફારમબીલ લોકસભામાં બીજીવાર વંચાઈ ૧૦૯ વધુમતે પસાર થયું; પણ સરદારો ચીડથી સામા થયા તેથી ગ્રે પ્રધાનની મંડળીને રાજીનામું આપવાની જરૂર પડી; લોક એટલા તો તુંદ જોરામાં આવી ગયા કે રાજાએ તે પ્રધાન મંડળને પાછું બોલાવ્યું ને કેટલાક નવા સરદારો કીધા અને વળી બીજી કેટલીક છૂપી ખટપટ ચાલી એ સંધાને લીધે સરદાર સભાએ પણ રીફારમ

બીલ પસાર કીધું ને જૂનની ૭ મીએ તે રાજ્ય ધારાના રૂપમાં પ્રગટ થયું. સન ૧૮૩૮ માં બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાંના ગુલામોને છૂટા કરવાનો ધારો થયો ને તેઓના ધણીઓને ૨૦ કરોડ આપવામાં આવ્યા.

૧૮૩૭ ના જૂનની ૨૦ મીએ વિલિયમ ૪ થો મરણ પામ્યો ને તેની ભતરીજી વિક્ટોરીઆ એની આણ આવી; જુલાઇમાં મ્યુનીસિપલ ખાતાના સૂધારા સંબંધી ધારો થયો; ૧૮૪૦ ના ફેબરવારીની ૧૦ મીએ તેણે સાક્સેકોબર્ગ તથા ગોથા એના ડયૂકના દીકરા પ્રિન્સ આલબર્ટ સાથે લગન કીધાં. બ્રિટન ને આયરલંડ એકઠાં થયાં હતાં તેને પાછાં જૂદાં કરવાને ઘણાક ઐરિશો કેટલાંક વર્ષ થયાં મથન કરતા હતા પણ ૧૮૪૪ માં ઓ' કોનેલને ને બીજા અગેવાનોને સજા થઇ હતી; ૧૮૪૬ માં પરદેશથી આવતાં અનાજ સંબંધી ધારામાં ફેરફાર થયો; ૧૮૪૭ માં બટાટાનો પાક થયો નહીં તેથી ને રેલવે તથા બીજી કંપનીઓમાં કાવતરાંવાળા સટ્ટા આવ્યા તેથી લોક નાણાની ભીડમાં આવી રહ્યા; ઘણાંક દેવાળાં નીકળ્યાં હતાં; આયરલંડના ગરીબ દુઃખી લોકને ઈંગ્લંડ સરકારે ને ધનવંતોએ દસેક કરોડની મદદ કીધી હતી; ૧૮૪૮ માં ફ્રાન્સમાં રાજ્ય બદલાયું તેથી ઈંગ્લંડના ઉદ્યમ વેપાર ઉપર થોડીકવાર માઠી અસર રહી; આયરલંડના લોકે ભયંકર બલવો કરવાનું ડોળ દેખાડયું હતું પણ જ્યારે તે થયો ત્યારે ત્યાંની પોલીસેજ તે બેસાડયો હતો; ૧૮૪૯–૫૦ માં પાર્લમેંટમાં વહાણ સંબંધી ધારા ૨૬ થયા હતા; લોકની તનદુરસ્તી વધે તેવા ને સંસ્થાનનાં રાજ્યમાં સૂધારો થાય તેવા ધારા થયા હતા; ૧૮૫૨ ના સપટેંબરની ૧૪ મીએ ડયૂક વેલિંગટન ૮૩ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો; ઈંગ્લંડ ને ફ્રાન્સ વચ્ચે વીજળીનો તાર પૂરો નખાઇ રહ્યો (૧ લી નવેમ્બર); પાર્લમેંટ મળી (૪ થી નવેમ્બર); ડરબીનાં પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું, લૉર્ડ આબરડીન પ્રધાન થયો; એ પ્રધાન મંડળીના જાણવામાં આવ્યું કે રૂશિયાના ઝારે, બ્રિટિશ એલચી સાથે વાત કરી છે કે રૂશિયા તુર્કસ્તાન લે તેમાં બ્રિટન હરકત ન કરે તો ઈજીપ્ટ બ્રિટનને આપી દેવામાં આવે, પણ એ વિચાર તુચ્છકારી કહાડવામાં આવ્યો હતો; રૂશિયા તુર્કસ્તાન વચ્ચે ચાલેલી ક્રીમીઆની લડાઈમાં બ્રિટન તથા ફ્રાન્સ એઓએ તુરકની મદદમાં રહી સીબાસ્તેપૂલનો દક્ષિણ ભાગ લીધો,-નવા ઝાર અલેક્ઝાંડરે સલાહની માંગણી કીધી ને પછી પારિસમાં બ્રિટન, ફ્રાન્સ, તુર્કસ્તાન, રૂશિઆ, આસ્ટ્રિયા, સાર્ડીનીઆ ને પછવાડેથી પ્રુશિયા રાજ્યો મળ્યાં હતાં ને કોલકરાર થયા હતા (માર્ચ, ૧૮૫૬). ૧૮૫૮ ના હિંદુસ્થાનમાં કંપનીનું રાજ્ય ટળ્યું ને મહારાણીની આણ વર્તાતી થઇ છે.

ઈંગ્લંડ તથા વેલ્સ મળીને ૫૮ હજાર ચોરસ મૈલનો પ્રદેશ છે; સ્કાટલંડનો ૩૦ હજાર ને આયરલંડનો ૩૨ હજાર છે. વસ્તી ઈંગ્લંડની બે કરોડ બે લાખ ૫૦ હજાર, સ્કાટલંડની ૩૦ લાખ ને આયરલંડની ૬૦ લાખની છે. લંડનની વસ્તી ૨૮ લાખની છે. ઈંગ્લંડનું મહારાજ્ય ૮૫ લાખ ચોરસ મૈલનું (પૃથ્વીની સપાટીનો ૧/૬) ને ૨૧ કરોડ ૪૦ લાખ વસ્તીનું (પૃથ્વીની વસ્તીનો ૧/૬) છે; તેમાં પચાસેક ભાષા બોલનારા લોક છે. વહાણનો કાફલો સર્વોત્કૃષ્ટ છે; સાતસેંક લડાઈનાં વહાણો ૧ થી તે ૧૩૧ તોપનાં છે ને તેનું લશ્કર ૭૦ હજારથી ઉપર પણ સમય ઉપર લાખ થાય; નેલસનનું બે લાખનું હતું. જમીનનું લશ્કર (હિંદુસ્થાનનું સાઠ હજાર બ્રિટિશ છે તે સાથે) બે લાખથી વધારે પણ દહોડ લાખ મિલિશિયા, દહોડ લાખ વાલંટીઅર, ને બીજું, અને હિંદુસ્થાનનું દેશી તે-એ સૌ મળીને ૭ લાખનું થાય; એ બળ ગ્રેટબ્રિટન તથા આયરલંડ, બ્રિટિશ ઈંડિયા ને બીજાં સંસ્થાનો એ સૌનું રક્ષણ કરેછે. ખેતી ઘણી સારી, કારખાનાં ઘણાં ને ઘણાં મોટાં ને વેપાર તો સર્વોપરિ બહોળો છે; વસૂલજમા (હિંદુસ્થાનની સાથે લેતાં) એક અબજ રુપિઆથી વધારે ને કરજ આઠ અબજ છે. કેળવણી ઈંગ્લંડમાં થોડીક ઓછી છે પણ વધતી જાયછે; પાઠશાળાઓ ઈંગ્લંડમાં ચાર (આક્સફર્ડ, કેંબ્રીજ, ડરહામ ને લંડન), સ્કાટલંડમાં પાંચ (એડીંબરો વગેરે) ને આયરલંડમાં એક ડબલીનની છે.

યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સ.

હોકાયંત્રના શોધથી વહાણ ખેડનારાઓને મોટું ઉત્તેજન મળવાથી તેઓ નવા પ્રદેશોનો શોધ કરવાને બહાર પડ્યા ને કોલમ્બસે અમેરિકાનો* શોધ કીધો

* દંતકથા ચાલતી કે દરીઆની (આટલાંટિકની) વચમાં મોટું રાજ્ય હતું પણ તે ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું; તેવો કોઈ દેશ ખરેખરો હતો ને ત્યાંના લોક અમેરિકા જઈ વસ્યા અથવા બહેરીંગની સામુદ્રધુની (૩૯ મૈલની) કોઈ કાળે સૂકી જમીન હતી ને તે રસ્તે એશિયાના લોક અમેરિકા જઈ વસ્યા એ વિષે કંઈ નક્કી કેહેવાઈ શકાતું નથી. સ્પાનીઅર્ડોએ અમેરિકામાં મેક્સિકો ને પીરુ અહીંના મોટાં રાજ્યો જોયાં હતાં; તે ઘણાં સુધરેલાં હતાં–મોટાં સુંદર દેવળ, સ્વ તેણે બાંધેલાં ઘર ને રસ્તા, બજાર, સોનું રૂપું હીરા માણેક, લુગડાં, વાસણ વગે

લડાઈઓ તો ચાલ્યાંજ કરતી; ૧૭૭૭ ના અક્ટોબરમાં બ્રિટિશ જેનરલ હો, સારાટોગા આગળ પૂરેપૂરો હાર્યો ને પછી કરાર થયા હતા કે તેનાં લશ્કરે મુકામમાંથી બહાર આવી હથિયાર મૂકી દેવાં ને પછી ઈંગ્લંડ જવાને વહાણ ઉપર ચઢવું. હવે ફ્રાન્સ જે આટલીવાર બ્રિટન અમેરિકાનો ઝગડો આઘેરહી જોયાં કરતું અથવા અમેરિકનોને છૂપી મદદ આપતું તેણે યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સનું નવું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય માન્ય રાખ્યું ને જાહેર રીતે મદદ આપી. ને પાછળથી સ્પેને પણ તેમજ કીધું; ઈંગ્લંડની દરબારમાં પ્રથમ તો અમેરિકાનું નવું રાજ્ય માન્ય રાખવાના વિચાર ઉઠ્યા

—પોતાના ગવરનરોને મના કરી છે, અગર એઓ કરેછે તો રાજાની મંજુરી મળવીજ જોઈએ માટે તે અમલમાં આવતા મુલતવી રહેછે ને મુલતવી રહ્યા કે પછી તેની તે બિલકુલ દરકાર રાખતો નથી. તેણે લોકનાં મોટાં પ્રગણાંઓનાં સુખને માટે કેટલાક કાયદા બાંધવાની ના કહી છે—તે ઇચ્છે છે કે તે લોક કાયદા બાંધવામાં પોતાનો પ્રતિનિધિપણાનો હક જે તેઓને અમૂલ્ય છે ને માત્ર જુલમગારોનેજ ડરામણો છે તે છોડી દે. તેણે કાયદા કરનારા લોકની મંડળીઓને પોતાના સરકારી કાગળો જ્યાં રાખવામાં આવેછે ત્યાંથી બહુ છેટે આવવા જવાને સુગમ ન પડે તેવે ને શીરસ્તો નહીં તેવે ઠેકાણે બોલાવી છે ને એટલા માટે કે તેઓ કંટાળીને પણ તેની વાતોને કબૂલ રાખે. તેણે પ્રતિનિધિઓની સભાઓને વારે વારે ભાંગી નાખી છે કેમકે તેઓ લોકના હક ઉપર થતા હુમલાઓને અટકાવવાને મર્દાઈ વાળી મજબૂતીથી સામી થતી. તે સભાઓ ભાંગી નાખ્યા પછી તેણે ઘણીક વાર સુધી બીજાઓને નીમાવાની ના પાડી છે કે જેથી ધારા કરનારા સત્તાધારીઓ જેઓ નષ્ટ થઈ શકેજ નહીં તેઓ પોતાના ધંધાને માટે પાછા આવી લોકમાં મળ્યા છે અને તે દરમીઆન, રાજ્યને, બહારના હુમલાઓ તથા માહેના કલહ એ બેનું ભય રહેલું. તેણે આ સંસ્થાનોની વસ્તીમાં વધારો ન થાય તેવી તજવીજ કીધી છે; તેટલા માટે તેણે પરદેશીઓને સ્વદેશી વતની કરવાના કેટલાક ધારા, વાંધા લેઇ લેઇને પસાર થતા અટકાવ્યા છે, તેઓનાં આવી વસાવાને ઉત્તેજન મળે તેવા ધારા પસાર કરવાની તેણે ના કહી છે ને જમીન નામે ચડાવવાની સરતો વધારી છે. ઈનસાફની કોરટો સ્થાપવાના ધારાઓને મંજૂરી નથી આપી તેથી તેણે ઈનસાફનો વહિવટ બંધ પાડ્યો છે. જડજો પોતાની કારકીર્દીની મુદ્દત ને પોતાના પગાર એને માટે તેની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખેછે. તેણે ઘણીક નવી સરકારી જગો ઉભી કીધી છે ને અમારા લોકને દુઃખ દેવાને તથા અમારું ખાઈ જવાને તેણે નવા અમલદારોનાં ઝુંડ અહીં મોકલ્યાં છે. તેણે અમારી કાયદા કરનારી સભાઓની સમ્મતિ વિના શાંતિકાળમાં પણ અમારામાં બાહુનાં લશ્કર રાખ્યાં છે. તેણે લશ્કરી ખાતાંને સિવિલ ખાતાંથી જૂદુંજ ને એનાથી ઉપરવટું કરવાનો લક્ષ રાખ્યો છે. અમારી રાજ્યવ્યવસ્થાથી જૂદી ને અમારા ધારા મંજુર ન

હતા પણ વળી રાજકીય અંદેશાઓથી તે વિચાર ફરી ગયા; અને લડાઈઓ ચાલી. બ્રિટિશ ને ફ્રેન્ચ કાફલાઓ સામસામાં લડયા,–સ્પેનનાં વહાણો ફ્રેંચની મદદમાં હતાં; ૧૭૮૦ માં ઉત્તર તથા દક્ષિણ કારોલૈનાના લોક બ્રિટિશ લશ્કરી સરદાર ક્લિંટનને તાબે થયા ને લોર્ડ કોર્નવાલિસે અમેરિકન જેનરલ ગેટ્સને ભારે શેહ આપી; ૧૭૮૧ માં જેનરલ ગ્રીને કારોલૈનાનાં બંને સંસ્થાન પાછાં લીધાં ને સાપટેંબરમાં અમેરિકન તથા ફ્રેંચ એઓએ યોર્કટૌનને ઘેરો ઘાલ્યો ને ૧૯ મી અક્ટોબરે કોર્નવાલિસે

–કરે તેવી પરાઈ હકુમતના તાબામાં અમને મૂકવાને તેણે બીજાઓને મળીને તજવીજ કીધી છે; તેઓના કરેલા બહાના રૂપ કાયદા ઉપર તેણે પોતાની મંજૂરી આપી છે;–અમારામાં હથિયાર વાળાં લશ્કરો રાખવાને; સત્તા વાળા અમારા લોકનાં ખૂન કરે તેની સજામાંથી તેઓને નામની તપાસથી ઉગારવાને; દુનીઆના સઘળા ભાગ સાથે અમારો વેપાર ચાલતો બંધ પાડવાને; અમારા અનુમત વના અમારા ઉપર કર મૂકવાને; જૂરીની તપાસનો કાયદો મળે છે તે ઘણીક બાબતોમાં છીનવી લેવાને; ગુનાહને બહાને અમારી તપાસ ચલાવવાને તથા અમને દરિયા પાર લઈ જવાને; પડોસના પ્રાંતમાં અંગ્રેજી ધારાની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા ચાલેછે તે કહાડી નાખી ત્યાં નિરંકુશ સત્તા સ્થાપવાને ને તે પ્રદેશની સરહદ વધારવાને કે જે દાખલો ને ઘટતું સાધન થઈ પડી આ સંસ્થાનોમાં પણ તેવીજ સત્તા દાખલ થાય; અમારા સનદ પટા લેઇ લેવાને, અમારા અમૂલ્ય ધારાઓ કહાડી નાખવાને ને અમારા રાજ્યોની વ્યવસ્થા સમૂળી ફેરવી નાખવાને; ધારા કરવાની અમારી સત્તા બંધ રખાવવાને ને સઘળાં કામમાં અમારે માટે કાયદા કરવાની તેઓનીજ સત્તા છે એમ ખુલ્લું જણાવવાને. અમે તેનાં રક્ષણની બહાર છૈયે એમ તેણે જાહેરમાં કહ્યું છે ને અમારી સામાં તે જોરાથી લડાઈ ચલાવેછે તેથી તેણે અહીંનાં રાજપદ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો છે. તેણે અમારા દરિયા લૂટ્યા છે, અમારા કાંઠા ઉજડ કીધા છે, અમારાં નગર બાળી નાખ્યાં છે ને અમારા લોકના પ્રાણનો નાશ કીધો છે. નાશ ને જુલમ એ રૂપી મૃત્યુનાં કામ કે જેવાં ઘણાજ જંગલી વખતોમાં પણ થયાં ન હોય ને એક સુધરેલા લોકના મુખ્યને બીલકુલ ઘટે નહીં તેવાં તેણે કરવા માંડયાં છે ને તે પૂરાં કરવાને તે અમણાં પરાયા ભાડુતી મોટાં લશ્કરો બીજાં બંદરોથી અહીં આણાવી ઉતારે છે. અમારા નગર ભાઈ જે મોટા દરીઆમાં કેદી પકડાયલા તેઓના ઉપર જબરદસ્તી કરી તેઓને પોતાના દેશની સામાં હથિયાર ઉચકનારા ને ભાઈ મિત્રને કાપનારા અથવા એઓને હાથે કપાઇ પડનારા કીધા છે. તેણે અમારામાં માહોમાહે બખેડા થાય તેવી ઉસકેરણી કીધી છે અને સરહદ ઉપર રેહેનારા ઘાતકી ઈંડિયન કેહેવાતા જંગલીઓ કે જેની જણાયલી લડવાની રીત, વય–જાત–વચન એ સંધાનો એક સરખો નાશ કરવાની છે તેઓને આણવાની તજવીજ કીધી છે. એ જુલમોની દરેક મજલે અમે અ-

૨૬ (ગાર્રીસન લશ્કર સાથે) ને

પોર્ટટોન તથા ગ્લોસેસ્ટર પોઈંટ એ મુકામો (ગાર્રીસન લશ્કર સાથે) અમેરિકા તથા ફ્રાન્સનાં
બંદરમાં જે વહાણો હતાં તે (ખલાસીઓ સાથે) અમેરિકા તથા ફ્રાન્સનાં
જમીનનાં તથા દરીઆનાં લશ્કરોનાં હવાલામાં આપી દીધાં. પછી
ઈંગ્લંડમાં પ્રધાનમંડળી બદલાઈ હતી ને ૧૭૮૨ ના નવંબરની ૩૦ મીના
વરસેલીસના કરાર ઉપર ઈંગ્લંડે ૧૭૮૩ ના જાનેવારીની ૨૦ મીએ યુનેટેડ
સ્ટેટ્સને જુદું સ્વાધીન તથા સ્વતંત્ર રાજ્ય માન્યું હતું. તેર સંસ્થાનોએ પોતાની
રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાને વાશિંગટનને પ્રમુખ ઠેરવ્યો હતો ને તે ૧૭૯૬ સુધી હતો.

–મારાં દુઃખનાં નિવારણને માટે બહુજ કરગરીને અરજીઓ કીધી છે; અમારી
વારંવારની અરજીઓના જવાબમાં માત્ર ઉપરા ઉપરી નુકસાન કર્યું છે. એ
પ્રમાણે જે રાજા પોતાનાં દરેક કામથી પ્રજાપીડક અંકાયલો છે તે સ્વતંત્ર લોક
નો સત્તાસ્વામી થવાને લાયક નથી.

વળી અમે અમારી તરફથી અમારા બ્રિટશ ભાઈઓને વિવેક કરવામાં
ઉણું રાખ્યું નથી. તેઓની ધારા બાંધનારી સભાએ અમારા ઉપર હક ઈનસાફ
વગરની હકુમત વધારવાની તજવીજો કરેલી તે વિષે અમે વખતે વખતે તે-
ઓને ચેતવણી આપીછે. ઈંગ્લંડ છોડી અહીં આવી વસવાને લગતી બીનાઓ
અમે તેમને યાદ દેવડાવી છે; અમે તેઓની પ્રકૃત ન્યાય બુદ્ધિને તથા તેઓનાં
મોટાં મનનાં ઔદાર્યને વિનવ્યાં છે, અને જેથી આપણો સંબંધ ને વેહેવાર ન
છૂટકાનો બંધ પડે તેવા આ અપહરણ તમારે કબૂલ ન રાખવાં એ વિષે અમે
અમારાં સામાન્ય સગપણાના સોગન ખાઈને તેમને કહ્યું છે. પણ તેઓ ન્યાય
તથા સગપણ જે કહે તે સાંભળતે બેહેરા થયા છે. તેટલા માટે જે જરૂરી આતની
ધમકીથી અમારું જુદું પડવું થાયછે તેને અમારે કબૂલ રાખવી જોઈએ, અને
અમે જે પ્રમાણે માણસ જાતમાંનાં બીજાને તે પ્રમાણે તેઓને પણ ગણીયે
છીયે, લડાઈમાં શત્રુ ને સલાહમાં મિત્ર.

એટલા માટે અમે અમેરિકાના એકત્ર સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિ જેનરલ
કોંગ્રેસમાં ભેળા થઈ અમારી શુદ્ધ બુદ્ધિને માટે જગતના સર્વોપરિ ન્યાયાધીશને
વિનવી, આ સંસ્થાનોને નામે ને સંસ્થાનોના ગૃહસ્થાઈવાળા લોક સમસ્તને
માટે સત્યનું સ્મરણ કરી પ્રગટ કરીએ છીયે ને કહીએ છીયે કે આ એકત્ર સં-
સ્થાનો સ્વાધીન તથા સ્વતંત્ર છે ને હકથી થવાં જોઈએ; કે તેઓ બ્રિટિશ રા-
જાની સઘળી આણથી મુક્ત થયા છે, અને તેઓ તથા ગ્રેટબ્રિટનનું રાજ્ય એ
એ વચ્ચે સઘળો રાજકીય સંબંધ પૂરે પૂરો તૂટ્યો છે ને તૂટવો જોઈએ; અને
તથા સ્વાધીન સંસ્થાનો દાખલ તેઓને લડાઈ કરવાની, સલાહ કરવાની
સંબંધ કરવાની, વેપાર સ્થાપવાની અને બીજાં સઘળાં કામ ને બીજા ન
રાજ્યો હકથી કરે તે કરવાની પૂરેપૂરી સત્તા છે.
અને આ પ્રકટીકરણને પુષ્ટી આપવાને ઈશ્વરી કૃપાના આશ્રય ઉપ
ભાવ રાખી અમે અમારા પ્રાણ, અમારા ગરથ ને અમારું પવિત્ર માનગૌ
ને સરસ્પર ગિરવી કરી રાખીએ છીએ.

વર્તમાનમાં (૧૮૯૯) યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનો રાજ્ય પ્રદેશ ૩૫ સ્ટેટ્સ, ૧ ડિસ્ટ્રિક્ટ ને ૬ ટેરીટરી મળીને ૩૦ લાખ ચોરસ મૈલછે; વસ્તી ૩ કરોડ ૧૦ લાખછે; ન્યૂયૉર્કની ૮ લાખ, ને ફિલાડેલ્ફિયાની ૫ લાખછે; સત્તાવીસથી વધારે ધર્મપંથ છે પણ તે ઘણાક પ્રોટેસ્ટંટ છે, પણ રાજ્યનો કોઇએક સ્થાપિત ધર્મ નથી. ખેતી સારીપેઠે વધતી જાયછે; કારખાંનાંઓ ઘણાં ને વેપાર બ્હોળો છે. લશ્કર જમીનનું ને વહાણનું ઘણું મોટું છે–૧૮૬૧ ની પેહેલાં ઉત્તરનાં સંસ્થાનોનું લશ્કર ૧૨ હજાર હતું પણ પછી લડાઈ ચાલી તેમાં ૧૦ લાખનું થયું હતું ને પાંચ લાખ સોજરો કપાઈ પડ્યા હતા; વહાણનો કાફલો ફ્રાન્સથી ઓછો છે પણ બળમાં માત્ર ઈંગ્લંડથીજ ઉતરતો છે. કેળવણી સારી ને સૌને છે, યુનીવર્સિટી ઘણીક છે. ૧૮૬૧ થી ગુલામોના છૂટકારા સંબંધી ઉત્તરનાં સઘળાં સંસ્થાનો તથા દક્ષિણના ૧૧ સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઇઓ ચાલી હતી ને તેમાં અંતે ઉત્તરવાળા જીત્યા હતા. રાજ્યનું કરજ ૬ અબજ રૂપીઆ છે. રાજ્ય વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે–એક રાજસભા (કૉંગ્રેસ) છે ને તેની બે શાખા છે, ઉપલી તે સેનેટરની ને નીચલી તે પ્રતિનિધિયોની; પ્રમુખ ચાર ચાર વર્ષે પસંદ થઈ નીમાય છે, સેનેટરો ૬ ૬ વર્ષે (દરવર્ષે તીજો ભાગ બદલાય છે) ને પ્રતિનિધિયો બે બે વર્ષે; દરેક સ્ટેટ પોતાની રાજ્યમંડળીમાં પસંદ કરીને બે બે સેનેટર મોકલેછે ને હાલમાં ૭૦ સેનેટરો છે; પ્રતિનિધિયોની સંખ્યા ૨૩૨ છે કે જે જૂદાં જૂદાં સ્ટેટ પોતાની વસ્તીનાં પ્રમાણ પ્રમાણે મોકલે છે, દરેક ટેરીટરી પોતાનો જે મુખત્યાર પ્રતિનિધિયોની સભામાં મોકલે છે તેને બોલવાનો હક છે પણ મત આપવાનો નહીં; ધારા પ્રવર્તાવવાનું કામ પ્રેસિડેંટ–પ્રમુખનું છે પણ સલાહકરાર કરવામાં ને અમલદારો ઠેરવવામાં બે ભાગ જેટલા સેનેટરોની સમ્મતિ જોઇએ; પ્રમુખ બંને રાજસભાએ કરેલો ધારો એકવાર રદ કરી શકે પણ દરેક સભાના બે ભાગથી વધારે જણનાં મતથી તેનો તેજ ધારો પસાર થયો તો તે પ્રમુખની સમ્મતિવિના રાજ્યનો ધારો થાયછે; ધારા બાંધવાનું કામ કૉંગ્રેસનું છે; તે ડિસેંબરને પેહેલે સોમવારે મળેછે ને પછી બે વર્ષ સૂધી અધિકાર રાખી રહેછે; કૉંગ્રેસના સભાસદોને દરરોજ ૮ ડાલર આપવામાં આવેછે; જવા આવવાનો ખરચ જૂદો; દરેક સ્ટેટ પોતાની વ્યવસ્થા પોતાની સેનેટ મંડળી ને પોતાની પ્રતિનિધિયોની મંડળી ને એક ગવર્નર એ ત્રણવડે રાખેછે.

એશિયા.

સોળમા સૈકાથી તે અમણા લગીના જાણી રાખવા જેવા બનાવે આ પ્રમાણે છેઃ યુરોપના બે ખ્રિસ્તી રાજ્યે એશિયામાં પોતાની મોટી સત્તા સ્થાપી છે. રુશિયાએ સોળમા સૈકામાં સૈબીરીઆ ને પછી ઇરાનનો કેટલોક ભાગ એ મેળવીને આજ આખાં યુરોપના કરતાં કંઇ વધારે એટલો પ્રદેશ પોતાનો કર્યોછે; અને ઈંગ્લંડ અઢારમા સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાંનો કેટલોક ભાગ ને બીજા દેશમાં કેટલીક જગા મેળવી આજ સુમારે આખાં યુરોપના કંઇ જેટલો પ્રદેશ પોતાનો કરી રાખ્યોછે. ચીનનાં મહારાજ્યનો પ્રદેશ આખા યુરોપના કરતાં કંઇ વધારે છે. વળી કોન્સ્ટંટિનોપલવાળાનું રાજ્ય, આરબસ્તાનનાં રાજ્યો, ઇરાનનું રાજ્ય (૧૬ મા સૈકામાં મંડાયલું), આફગાનીસ્તાનનું રાજ્ય (૧૮ મા સૈકામાં મંડાયલું), બલૂચીસ્તાનનું રાજ્ય, સ્વતંત્ર તાતાર દેશનાં રાજ્યો, બ્રહ્મદેશાનું રાજ્ય ને જાપાનટાપુનું રાજ્ય વગેરે મળીને આખું યુરોપ ને કંઈક વધારે એટલો પ્રદેશ છે. હિંદુસ્થાન, ચીન ને જાપાન એ ત્રણમાં બહુજ ઘાડી વસ્તી છે.

જેવામાં યુરોપમાં ફીલિપ બીજો ને એલિઝાબેથ, તેવામાં એશિયામાં તમસ તથા આબાસ ને અકબર બાદશાહ એ હતા; જેવામાં યુરોપમાં ફ્રાન્સમાં લૂઈ ૧૩ મો તથા ૧૪ મો એ હતા (૧૬૧૦–૧૭૧૪) તેવામાં એશિયામાં હિંદુસ્થાનમાં જહાંગીર શાહજહાં ને ઔરંગજેબ એ (૧૬૦૫–૧૭૦૭) હતા ને ચીનમાં માંચુ તાર્તર રાજા ચુંત્ચી (૧૬૪૪થી) ને તેનો દીકરો કાંગહે (૧૬૬૧–૧૭૨૨) એ હતા. અઢારમા સૈકામાં નાદિરે (૧૭૩૨–૧૭૪૭) ઇરાનનું રાજ વધાર્યું પણ પછી આફગાનીસ્થાનનું જુદું પડ્યું હતું; હિંદુસ્થાનમાં મોગલાઇની પડતીમાં રજપૂતોનાં, સીકનાં, મરેઠાનાં, મુસલમાનોનાં ને યુરોપીઅનોનાં એમ જુદાં જુદાં રાજ્ય થયાં તેમાં મરેઠાઓની હાક વાગી; પણ તે અસ્તાવ્યસ્તામાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના ને વૃદ્ધિ થઈ; ૧૭૫૨ માં બ્રહ્મદેશાનું નવું રાજ્ય મંડાયું; ચીનનાં રાજ્યમાં આબાદી હતીજ. પૂર્વ યુરોપમાં રુશિયાનું રાજ્ય ૧૬૮૯ થી વૃદ્ધિ પામી શોભેછે તેમ પૂર્વ એશિયામાં ચીનનું રાજ્ય ૧૬૪૪ થી ઠામ પડી પોતાની આબાદાનીમાં વધારો કરતું શોભેછે. *

---

* ચીનાઓ પ્રાચીનકાળથી પોતાની વિદ્યાકળાથી વિખ્યાત છે; તેઓ શિલાથી કે બીબાંથી ગ્રંથ છાપતા નથી પણ લખાણને પાટિયાંઓ ઉપર છપે

ધર્મ સંબંધી ફેરફાર આ પ્રમાણે હતા—અલીની ઓલાદના એક શખ્ય હૈદરે નવો ધર્મ ચલાવતાં પ્રાણ ખોયો પણ ઈસ્માએલે પોતાના બાપના સાગીર્દોની મદદે સુલતાન સામાં લડાઈઓ કરી નવા ધર્મની ઇરાનમાં સ્થાપના કીધી (૧૫૦૧)—મુસલમાન લોકમાં શીઆ ને સુની એ બે ધર્મમાર્ગ થયા (યુરોપમાં જેમ પ્રોટેસ્ટંટ ને કાથલિક તેમ). હિંદુસ્થાનમાં વૈષ્ણવ ધર્મમાંથી બાલમુકુન્દની–રાધાકૃષ્ણની પ્રેમભક્તિનો નવો માર્ગ ઉત્પન્ન થયો–વલ્લભાચાર્યે વ્રજમાં ગોવર્ધન પર્વત ઉપર શ્રીનાથજીની મૂર્ત્તિ બેસાડી (૧૫૨૦) અને ચૈતન્ય ૧૫૦૯ માં ઉપદેશ કરવા નીકળ્યો;* ચીનમાં ૧૫૫૫ થી ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો ને ૧૬૦૧ થી ખ્રિસ્તી સાધુ જેસુટો દાખલ થયા હતા; ૧૬૧૫ માં ખ્રિસ્તીઓના ઉપર સખ્તી ચાલી હતી તોપણ ૧૬૪૮ માં માંચુ તારતરનાં લશ્કરનાં બે સરદાર તે વટલેલા ખ્રિસ્તી હતા; ૧૬૬૪ માં વળી પાછો ખ્રિસ્તીઓના ઉપર માર ચાલ્યો હતો; અને ૧૭૪૬ માં ચીનનાં મહારાજાએ ખ્રિસ્તીઓનો છેલ્લો મોટો સંહાર કરાવ્યો હતો. જાપાનમાં ૧૫૫૯ માં ખ્રિસ્તી ધર્મ દાખલ થયો હતો પણ પછી ૧૫૯૦ માં વીસ હજાર ખ્રિસ્તીઓની ને ૧૬૩૮ માં સાડતીસ હજાર ખ્રિસ્તીઓની કતલ કરી નાખવામાં આવી હતી.

બ્રહ્મદેશ, ચીન, જપાન, મોંગોલીઆ, તીબેટ, કોરીઆ વગેરેની બુદ્ધ ધર્મ માનનારી વસ્તી ૪૫ કરોડ છે (કોઈ ૩૮ ને કોઈ ૩૬)ા લખે છે); હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યમાં હિંદુઓ ૧૨ કરોડ ૩૫ લાખ ને ૬ કરોડની દેશી રાજ્યોની વસ્તીમાંના તે જુદા; બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનની મુસલમાન વસ્તી

—અક્ષરે કોતરીને પછી તે ઉપર કાગળો ડાબી કહાડેછે; એ રીતે અનેક વિષયના અનેક ગ્રંથ છપાયછે ને લોક વાંચેછે. ચીનાઓ બીજા રાજ્યોના લોકના સંબંધથી દૂર રહ્યાછે ને તેઓએ પારકો સુધારો પોતાનામાં દાખલ કીધો નથી ને તેઓએ પોતાનાજ રાજકીય વહેવારમાં, ધર્મવિષયમાં ને કળાકૌશલ્યમાં આનંદ માન્યોછે. એ પ્રમાણે તેઓની જડ પ્રકૃતિ છતાં (૧૮૫૮ ના પ્રસંગ પછી) તેઓએ ચંચળવૃત્તિ રાખવા માડીછે ને આજકાલ સંભળાયછે કે તેઓએ યુરોપની કળાઓ ને અવશ્યે કરીને લડાઈની પોતાનામાં દાખલ કરીછે–યુરોપના જેવી બંદુક તોપ તેઓ બનાવતા વાપરતા થયાછે, યુરોપના જેવી મનવારો બાંધીને દરીઆમાં ફેરવતા થયાછે, યુરોપની કવાયત તેઓએ લશ્કરમાં દાખલ કરીછે.

* વલ્લભાચાર્યે પરણીને ને ચૈતન્યે ગૃહસ્થાશ્રમ છાંડીને પોતપોતાના પંથ ચલાવ્યા. સાધુ લ્યૂથર ધર્મ ચલાવ્યા પછી એક આરજા સાથે પરણ્યો હતો.

ચાર કરોડ (દેશીરાજ્યોમાંની તે જૂદી); અને તુરક, આરબ, ઈરાની આફગાન, બલૂચી, સ્વતંત્ર તાર્તરીના ને સૈબીરીઆના તાતર, મલાઈ એ સૌ મળીને સાડાચાર કે પાંચ કરોડ છે; ખ્રિસ્તીઓ હિંદુસ્થાનમાં ૧૪ લાખ, ઉરિયાના પ્રદેશમાં પાંચ લાખ ને મુસલમાનના એશિયામાંના રાજ્ય પ્રદેશમાં છે તે જૂદા.

યૂરોપ.

આખાં યૂરોપના ½ કરતાં વધારે પ્રદેશ રશિયાનો છે; સ્વીડન, નૉર્વે, ડેન્માર્ક, હાલંડ, બેલજીઅમ, પોર્ટુગલ, સ્વિટ્ઝરલંડ, ગ્રીસ ને કોન્સ્ટંટિનોપલનું રાજ્ય, એ સૌ મળીને યૂરોપના ¼ થી ઓછો પ્રદેશ છે; અને ગ્રેટબ્રિટન (આયરલંડ સાથે), સ્પેન, ફ્રાન્સ, જર્મની, પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા, ઈટલી એ સૌ મળીને યૂરોપના ⅓ થી એટલે ૧૩ લાખ ચોરસ મૈલ કરતાં કેટલાક ઓછો પ્રદેશ છે.

સોળમા સૈકામા ડેન્માર્ક, સ્વીડન, રશિયા, પોલંડ એ રાજ્યોને પરસ્પર થોડોક સંબંધ થયો અને ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, સ્પેન, આસ્ટ્રિયા, જર્મની ને ઈટલીનાં રાજ્ય એઓનો પરસ્પર સંબંધ હતો તે ઘણોજ વધ્યો; ઉત્તરનાં રાજ્યો કરતાં દક્ષિણના રાજ્યો વધારે સૂધરેલાં હતાં; ને ઘણીક વાતે ગરબ્યાં જેવાં સૂધરેલાં હતાં; તોપણ હજી પ્રત્યેક રાજ્યનું ને સઘળાનું સમગ્ર એક સ્વરૂપ ઘડાયું નહોતું. દક્ષિણ યૂરોપનાં રાજ્યોનું એક સ્વરૂપ ઘડાયું, ઉત્તરનાં રાજ્યોનું એક સ્વરૂપ ઘડાયું અને બંને સ્વરૂપનું પાછું એક થઈ જવું ને શોભવું એ દર્શન તે યૂરોપનું પોતાનુંજ છે.

એ દર્શનનું મુખ્ય તત્વ રાજ્યોની રાજ્યતુલા છે કે જેથી જૂદાં જૂદાં રાજ્યો અંગ રૂપે બની યૂરોપને એક મોટું ફ્યૂડલ રાજ્ય કરી શોભાવે છે. બે રાજ્યો સામ સામા લડાઈમાં ઉતરે છે ત્યારે તે બીજાં રાજ્યોને પોતપોતાની મદદમાં ગણેછે અથવા જ્યારે એક મોટું તે બીજાં નાનાંઓને ગળી જવાનું કરેછે ત્યારે એ બધાં પરસ્પર સંપ બાંધે છે—જૂદા જૂદા અથવા એકઠા મદદકરાર કરેછે; લડાઈમાં ઉતરે છે ને સલાહકરાર કરેછે. રાજ્યો હોય ત્યાં તેવો વેહેવાર હોયજ; એશિયામાં તેવો વેહેવાર હતોજ;

અને યુરોપમાં તે વેહેવાર પેહેલ વેહેલો ઇટલીમાં * પંદરમા શૈકાના અંતમાં આવ્યો ને ત્યાંથી પછી સોળમા શૈકાથી બધા ખંડમાં પ્રસાર પામતો થયો. પણ થોડા પ્રદેશમાં ઘણાંક રાજ્ય ને તે ફ્યૂડલસત્તા ટળીને કેવળ રાજાની સત્તા ચાલવી એવાં લશ્કરી રાજ્ય, નાનાં તે સ્વાધીન સ્વતંત્રપણું સાચવવાની ચિંતામાં ને મોટાં તે વધારે મોટાં થવાના લોભમાં હતાં,—એવી સ્થિતિને લીધે યુરોપનાં રાજ્યોનો વેહેવાર (મદદકરાર ને લડાઇયો ને સલાહકરાર ને ખટપટ કરવાનો) તે નિરંતર વ્યવસ્થાપદ્ધતિ સાથે ચાલૂ રહ્યો. એ પ્રકારનાં રાજકીય વેહેવારથી રાજ્યસત્તાઓ જ્યારે ત્યારે સામ સામી તોળાય છે; નિર્બળનું રક્ષણ થાયછે ને ઉદ્ધત બળિયું ડાબમાં રેહેછે; અને એટલા માટે યુરોપના લોકે સત્તાતુલાની નીતિને પ્રધાન માની છે.†

---

* ઇટલીનાં રાજ્યોની અવ્યવસ્થા જોઈ સ્પેન, ફ્રાન્સ ને જર્મની એ રાજ્યો ત્યાંનો થોડો ઘણો પ્રદેશ પોતાનો કરી લેવાને સરસાઇ ભર્યા લોભથી ને રખેને કોઈ વધારે જબરું થાય તેના ભયથી ત્યાં લડાઇઓ કરતાં. ચાર્લસ આઠમો નેપલ્સ જીતવા નીકળ્યો ત્યારે સ્પેન, પોપ ને વેનીશીઅન એઓએ ફ્રાન્સની સામાં સંપ બાંધ્યો હતો (૧૪૯૪); ફ્રાન્સ, સ્પેન, જર્મની ને પોપ એઓએ વેનીસની સામાં સંપ કીધો હતો (૧૫૦૮) ને પછી પોપે વેનીસને મળી જઈ બીજે વર્ષે ફર્ડિનાંડ, હેનરી આઠમો ને માક્સિમિલિયન એ ત્રણને પોતાની તરફના કરી લેઈ ફ્રાન્સની સામા લડાઇયો ચલાવી હતી (૧૫૧૧). ફ્રાન્સિસ તથા ચાર્લસ પાંચમો એ બેની લડાઇયોના પ્રસંગમાં ઈંગ્લંડ, ઇટલીનાં રાજ્યો ને કોન્સ્ટંટિનોપલનું રાજ્ય, એ સૌ સામાન્ય રાજકીય વ્યવહારમાં સામેલ હતાં.

† સત્તાતુલા એટલે દરેક રાજ્ય સરખી સત્તા ધરાવતું થાય એમ ન સમજવું, તેમતો થાયજ નહીં; રાજ્ય સારા ધારાથી, ખેતી વેપાર કારખાનાથી, લગન વારસામાં મેળવીને—હરકોઈ રીતે બીજાને નુકસાન ન કરતાં પોતાની વૃદ્ધિ કરે તેમાં કંઇ ખોટું નથી; પણ કોઇને નુકસાન થયું હોય કે થવાનો સંભવ હોય, એક તે બીજાને ગ્રાસી લેતું હોય તો તે ખોટું છે; ને એ અનીતિનો અટકાવ કરવો કે જેથી નબળાનું રક્ષણ થાય ને નિરંકુશ તે અંકુશિત થાય તે કર્મ—પ્રકાર—નીતિ તે સત્તાતુલા સમજવી. સત્તાતુલા રાખવાને બહાને વચમાં પડવાના હકથી લડાઇઓ ઉભી થાય છે; પરસ્પર અદેખાં એવાં રાજ્યો પોતપોતાના લાગ શોધે છે; રાજ્યોને પરસ્પર પ્રતીતિ રેહેતી નથી; અને સત્તાતુલાની નીતિ પ્રમાણે આજ લગીમાં રાજ્યો વર્ત્યાં નથી; એવું છે તોપણ સત્તાતુલાનું વલણ ફાયદોજ કરવા તરફ છે—બીજાં રાજ્યોની સાંમાં થવાને માટે પોતાની પૂરી તૈયારી હોય તોજ લડવા નીકળાય ને એ કારણથી લડાઇઓ ઓછી થાય છે, ભવિષ્યને માટે સારું થાયછે, લોભીની સામા થવાને સઘળાંઓને ચેતવણી મળે છે, પડોસનાં ને બીજાં રાજ્યોમાં શું ખટપટ ચાલેછે ને આગળ શું થશે તે

સોળમાં સૈકામાં રાજ્યોનો પરસ્પર વ્યવહાર ચાલતો થયો એટલે પછી તે સંબંધી ખટપટી કામમાં, રાજા પ્રધાનો મન ઘાલતા થયા; સત્તરમાં સૈકામાં રાજાઓની સત્તા પૂરેપૂરી ચહડી રહી ને ઘણાકની વ્યવસ્થિત થઈ; ફ્રાન્સમાં લૂઇ ૧૪ મો (૧૬૪૩–૧૭૧૫) પૂર્ણ નિરંકુશ હોઈને રાજ્યને બારથી વ્યવસ્થિત રાખવતો હતો; જર્મનીમાં વેસ્ટફેલિયાના કરારથી નવી વ્યવસ્થા થઈ હતી (૧૬૪૮); ઈંગ્લંડમાં ચાર્લ્સ ૧ લો શિરચ્છેદ પામ્યો હતો (૧૬૪૯); પ્રજાસત્તાક ૧૧ વર્ષ રહ્યું હતું, વળી રાજા થયા હતા ને પછી હાલંડથી વિલિયમ આવ્યો હતો (૧૬૮૯); અને લીઓપોલ્ડ મહારાજાની કારકીર્દીમાં તુરકોએ ઓસ્ટ્રિયાનો પ્રદેશ પડાવી લેવાને ઉપરાઉપરી હુમલા કીધા હતા પણ ઓસ્ટ્રિયાએ તુરકોને ઝેંટા આગળ પૂરેપૂરા હરાવી કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો હતો (૧૬૯૭). ધર્મસંબંધી ચાલેલી લડાઈઓનો અંત પણ તેજ સૈકામાં આવ્યો: જર્મનીમાં પુનઃસંસ્કાર થયો (૧૫૧૭); પ્રોટેસ્ટંટ છૂટ્યા (૧૫૫૨); તીસવર્ષની લડાઇ પૂરી થઈ (૧૬૪૮) ને કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટનું રાજકીય ઐક્ય થયું; ઈંગ્લંડમાં પુનઃસંસ્કાર થયો (૧૫૩૪) ને પછી કાથલિક પ્રોટે-સ્ટંટોના ટંટા ચાલ્યા તેનું સેવટ ઘણે વર્ષે આવ્યું હતું; પરિસમાં કાલ્વિને પોતાનાં મત પ્રગટ કર્યાં (૧૫૩૨); પછી ૩૬ વર્ષ ચાલેલા ઝગડા નાંટી-સના કરારથી પત્યા (૧૫૯૮), રીચીલ્યુએ હુગેનોટનો નાશ કીધો (૧૬૨૮), લૂઇએ ૧૬૮૫ માં નાંટીસનો કરાર રદ કરી રાજ્યમાં કાથલિક ધર્મ રાખ્યો; અને સ્પેને પોતાનાં રાજ્યમાં પ્રોટેસ્ટંટોને રાખવાની તજવીજ કીધી તેમાં તે ફાવ્યું નહીં ને હાલંડનું નવું રાજ થયું (૧૫૭૯). પછી (૧૭૦૦) બુરબોં વંશનો ફીલિપ પાંચમો સ્પેનનો રાજા થયો તેની કારકીર્દીમાં પણ ૧૪ હજાર ૬૬ જણોને ઈંકવિઝિશને અનેક પ્રકારે વ્યથા કીધી હતી.

–વિષે સૌનો નિરંતર લક્ષ રેહેછે, (એલચી રેસીડેંટના હક ઊભા થાય છે), સૌ પોતપોતાની તૈયારી આગળથી કરી મૂકેછે વગેરે. સત્તાતુલા વડેજ પોર્તુગલ, હાલંડ, સ્વીડન, ડેન્માર્ક, સ્વિટ્ઝરલંડ ને ઇટલીનાં રાજ્યો ત્રણસેં વર્ષ થયાં હજી ક્ષેમ રહ્યાં છે; એક વર્ષમાં રોમે જેટલો મેળવ્યો હતો તેથી ઓછો પ્રદેશ મેળ-વવાને ફ્રાન્સને બસેં વર્ષ લાગ્યાં તે સત્તાતુલાનેજ લીધે. શોકકારક વાર્તા છે કે ૧૭૭૨ માં સત્તાતુલાની નીતિ લેશ રહી નહોતી; છુપે ઉઠાવી પાકું તરકટ રચી ત્રણ લુટારાં રાજ્યોએ કોઈને નુકસાન ન કરનારું એવું જે પોલંડ તેને સમૂળે ઉખેડી નાખી વેહેંચી લીધું હતું; ફ્રાન્સ પાછલી લડાઈઓથી કમજોર થએલું એટલે તે એકલું સામે થવાને શક્તિમાન નહોતું અને ઈંગ્લંડ તો ખરેખર આ-ખાડાજ કીધા હતા.

પ્રત્યેક રાજ્યમાં રાજા પ્રજા, સરદાર સરદાર, ભૂપ ભૂપ, એઓમાં
ય હક સંબંધી ને ધર્મ સંબંધી લડાઇઓ ચાલેલી અને એક રાજ્યને
રાજ્ય સાથે અથવા કેટલાંક રાજ્યોને બીજાં કેટલાક રાજ્યો સાથે
ઓ ચાલેલી તેથી રાજ્યના સઘળા વર્ગના લોક પરસ્પર ભળી જઇ
ય પ્રકરણમાં ભાગ લેતા થયા હતા; વળી પ્રત્યેક રાજ્યના લોક ભાષા
કળામાં સારો અભ્યાસ કરતા, નવા પ્રદેશો શોધતા, સંસ્થાનો સ્થાપતા
પારને વધારતા થયા હતા; ઠામ ઠામ પ્રવૃત્તિના ઉદ્યમમાં લોક મચ્યા
અઢારમા શૈકામાં ૧૭૬૩ સુધી રાજ્યોએ લોભ સ્વાર્થ ને પ્રપંચ સાથે
સત્તાતુલાની મોટી મોટી ખટપટો કરી લડાઇઓમાં ઉતરી પોતપોતાનાં
મ દેખાડયાં. સ્પેનની ગાદીના વારસા માટે લડાઇઓ થઇ તેનું શેવટ
૪ માં આવ્યું હતું. સ્પેનમાં બૂરબોં રાજવંશ સ્થપાયો; ઈંગ્લંડને અ-
ામાં ઘણેક પ્રદેશ મળ્યો; નેપલ્સ, મીલાન ને સ્પેનનું નેધરલંડ તે
ટ્રિયાને મળ્યાં; અને સવોયના ડયૂકને સીસિલિનું રાજ્ય મળ્યું. ૧૭૩૩
ફ્રાન્સે પોલંડના પદભ્રષ્ટ રાજાની તરફથી આસ્ટ્રિયા તથા રશિયાની સામાં
ઈ ચલાવી હતી ને ૧૭૩૫ માં નેપલ્સ ને સીસિલી ડાન કારલોને મળ-
યુરોપમાં ત્રીજો બૂરબોં વંશ સ્થપાયો.

હવે ઉત્તરપૂર્વ યુરોપનાં રાજ્યોની સત્તાતુલા વિષે. ડેન્માર્કની રાણી
ગેરે વારસાથી નોર્વે તથા જીતથી સ્વીડન એ મેળવ્યાં હતાં ને પછી
મરના કોલકરારથી તેણે ત્રણ રાજ્યનું એક રાજ્ય કીધું હતું (૧૩૯૭);
લ્યચન બીજાએ સ્વીડલોકના બલવા બેસાડતાં ૯૪ સરદારોને ફાંસી
ા પણ એમાંના એકનો દીકરો ગસ્ટાવસ વાસા એણે ડેન્માર્કની સાથે
ઇઓ કરીને સ્વીડનનું સ્વાધીન રાજ્ય કીધું (૧૫૨૩); ડેન્માર્કના રાજા-
એ સ્વીડન પાછું પોતાનું કરવાને પચાસ વર્ષ ફાંફાં માર્યાં પણ અંતે
ેનના કોલકરારથી તેઓને સ્વીડનનું સ્વાધીનપણું કબૂલ રાખવું પડયું
૫૭૦). ડેન્માર્ક થકી છૂટાં પડયા પછી સ્વીડને સરસાઇમાં પોતાની
ી વ્યવસ્થા કરી ને એના ગસ્ટાવસ આડોલ્ફસે (૧૬૩૦-૩૨) દક્ષિણ
ાપની લડાઇના મેદાનમાં પોતાના સ્વીડનું ઉત્સાહ ભર્યું પરાક્રમ દેખ-
વ્યું. પોલંડમાં સીજીસમંડ ત્રીજાની કારકીર્દીમાં તેના સરદારે રશિયા
પર હલ્લો કરી ત્યાંના લોક પાસે પોલંડના પાટવીને ઝાર મનાવ્યો (પોલંડની
ાથે સ્વીડ પણ રશિયા ઉપર હુમલો કીધો હતો,) પણ પછી રશિયનોએ

કરવા ગયો પણ એણે તેને તુરંગકારી કહાડ્યો; બોનીફેસનાં મરણ પછી
ફીલિપે કલેમેંટને પોપ કીધો ને એણે ફ્રાન્સમાં ગાદી રાખી; સાત પોપ
ઉત્તરોત્તર ત્યાં રહ્યા ને તે ફ્રાન્સના વતની હતા; ૧૩૭૮ થી એક રોમમાં
ને એક આવિગનનમાં એમ બે પોપ નીમાતા થયા હતા; એ પ્રમાણે
પોપની સત્તા અવ્યવસ્થિત થઈ હતી ને તેઓ છયેક અનાચારે વર્તતા.
ઈટલીની બ્રિડાના વાલેન્સિસ, ફ્રાન્સની દક્ષિણના વાલ્ડેન્સિસ ને આલ્બી
ગામના આલ્બિજેન્સિઝ, જેઓને અગાઉ થઈ ગએલા પોપની કારકીર્દીમાં
બુંડી રીતે દેહાંત કરવામાં આવેલા તેઓમાંના ઉગરેલાઓ પોતાનાં ધર્મ-
મત (રોમન કાથલિકથી જૂદાં) ને પોપની અનીતિ એ વિષે ઠામ ઠામ
બોલતા થયા હતા. ઈંગ્લંડમાં વિક્લિફે પોપની ઘણીક ભૂલ જાહેરમાં
આણી; તેણે આલ્બિજેન્સિઝ પાસેથી બૈબલનું સાન મેળવ્યું હતું; લં-
ડનમાં મળેલી ધર્મસભાએ તેને જાહેરમાં બોલતો બંધ કીધો પણ પછી
તેણે બૈબલનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પુરૂં કીધું હતું. વિક્લિફનાં મત બોહીમી-
આમાં હસ્સ ને જેરોમ એ નામાંકિત પુરૂષોએ ચલાવ્યાં ને ધર્મશિક્ષકોની
અનીતિ વિષે ભાષણો કીધાં, ને એ ઉપરથી કોન્સ્ટન્સની સભાના ઠરાવથી
તેઓને બાળી મૂકવામાં આવ્યા હતા (૧૪૧૫-૧૬*). બોહીમીઆના સેંકે

● કોન્સ્ટન્સમાં મળેલી ધર્મસભાનો હેતુ એવો કે પોપની સત્તા અંકુશિત
કરવી ને જે વાતોથી ધર્મ નિંદાતો હોય તે સુધારવી; ધર્માધ્યક્ષો, મહાધિપો,
પાઠશાળાના મુખત્યારો, ગણાઓના એલચીઓ, ઇશ્વરવિદ્યાના પંડિતો, ને
પાય-ધારા જાણનારા પંડિતો દેશદેશના મળીને તે સભા થઈ હતી; ઈટાલીયન
ધર્માધ્યક્ષોની વગસત્તાનું ફાવે નહીં તેને માટે સરખા હક આપી સભાસદોની
વ્હેંચણ કરી હતી-ઈટાલીઅન, જર્મન, ફ્રેંચ ને ઈંગ્લિશ એ ચારેનાં ઘણાં
મત પ્રમાણે ઠરાવ કરવાનું રાખ્યું હતું, પણ ઈટાલિયનોએ રાજ્ય ગણ્યની અ-
ભાઇનો ફાયદો લઈ એવી તજવીજ કીધી કે તે સભાથી કંઈ નીપજ્યું નહીં;
માર્ટિન પાંચમાને નીમવામાં આવ્યો (૧૪૧૭) કે તેણે તરતજ સભાને વિસ-
ર્જન કરી હતી; બીજીવાર બાસલમાં મળેલી ધર્મસભાએ કેટલાક સુધારા
કરવાનો ઠરાવ કીધો, ને તે પોપ યુજીનીઅસે કબૂલ ન રાખ્યા તે ઉપરથી તેને
પદભ્રષ્ટ કરી નવો પોપ કીધો; પણ એ સાહસ કામ કેટલાંક રાજ્યોને પસંદ પડ્યું
નહીં ને નવા પોપે રાજીનામું આપ્યું; પછી સઘળા પોપ (એક શિવાય) ઈટા-
લિયનજ હતા. તે સભાના સુધારામાંથી અનુકૂળ આવ્યા તે તે ફ્રાન્સ ને જ-
ર્મનીમાં દાખલ થયા પણ પોપે તે પત નજ કીધા-આટલું થઈ કે ૧૪૫૨ માં
જર્મનીએ રોમ ઉપરથી પોતાના હક ઉઠાવ્યા ત્યારથી ઈટલીની બાહારનાં રાજ્યોમાં
પોપની રાજકીય સત્તા ઘણીક રીતે ઓછી થઈ; અને ધર્મ વિષયમાં તેઓ-
નીજ ચક્રવર્તી સત્તા હતી તેના ઉપર સકળ ખ્રિસ્તી મંડળની મોટી સભાનો

ક્રોધે ભરાઈ લડાઈ આપી જર્મન તથા રોમન લશ્કરોને હરાવ્યાં ને ૫૫૦ કાયલિક મઠનો નાશ કીધો હતો. કૉન્સ્ટંટિનોપલ ભાગવાથી ઈટલિ, જર્મનીના લોક ભણેલા ગ્રીકજનોના સહવાસમાં આવ્યા હતા ને છાપખાનાં નીકળવાથી છપાયલાં પુસ્તક લોકો વાંચવા માડ્યાં હતાં.

પોપ જ્યૂલિયસે રોમમાં સેંટ પીટરનું દેવળ બંધાવવા માડ્યું ને તારણપત્રિકાઓ કાહાડી સાધુઓને ઠામ ઠામ વેચવા મોકલ્યા. એઓ કેહેતા કે જે ખ્રિસ્તીઓ નાણું જેવર આપી તારણપત્રિકા પોતાની પાસે રાખશે તે ને તેના પૂર્વજો નરકયાતનાથી મુક્ત થશે. પોપ લીઓ ૧૦ મો (૧૫૧૩–૧૫૨૨) જેની દરબારમાં મોજમજા ને છેલાઈ અતિશે ચાલતી ને જેને તેટલા સારૂ ઘણુંક નાણું જોઇતું હતું તેણે પણ દેવળના ખરચને બહાને પત્રિકા વેચવા કાહાડી (૧૫૧૭); જર્મનીમાં ડામીનીકન સાધુઓ સોદાઈથી ને ધમકીથી તે વેચતા. જ્યારે તેતઝલ નામના સાધુએ વિટેનબર્ગમાં પત્રિકાનો ધંધો ચલાવ્યો ત્યારે માર્ટિન લ્યૂથર * જે આગસ્ટિનિયન મઠનો સાધુ ને વિટેનબર્ગની પાઠશાળામાં ઈશ્વરવિદ્યાનો શિક્ષાગુરુ પંડિત હતો તેણે ક્રોધે ભરાઈ પત્રિકાની વિરુદ્ધ પંચાણું કલમનો એક વિષય લખી કાહાડી કિલ્લાના દેવળના દરવાજા ઉપર ચોડ્યો ને જણાવ્યું કે તે વિષે કોઈપણ સાથે વાદ કરવાને હું તૈયાર છઊં. એ પંચાણું કલમોનો વિષય જર્મનીમાં સર્વત્ર જાણવામાં આવ્યો. કોઇએ ધમકી આપવાથી કે મેહેરબાની બતાવાથી લ્યૂથરે પોતાનું લખેલું ફેરવ્યું નહીં; એ કેહેતો કે ધર્મ વિષયમાં માત્ર એક પ્રભુનાં વચન શિવાએ બીજા કોઈની સત્તાને હું માનનાર નથી; પોપે તેને આજ્ઞાપત્રથી ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કીધો (૧૫૨૦); પણ સાકસનીનો ઇલેકટર બૂપ ફ્રેડરિક ડાહ્યો જેને માક્સિમિલિયનનાં મરણ પછી મહારાજ્યનો પ્રતિનિધિ ઠેરવવામાં આવ્યો હતો તેની ઊંફે લ્યૂથરે પોપનો આજ્ઞાપત્ર વિટેનબર્ગના દરવાજા આગળ સૌના દેખતાં બાળી નાખ્યો. એ પ્રસંગથી ઘણાલોક રાજી થયા, કેમકે ધર્મશિક્ષકો અભણ, આળસુ

* એ એક ગરીબ ખાણ ખોદનારાનો દીકરો હતો; બાપે પડોસના કસબામાં નીશાળ હતી ત્યાં મોકલ્યો; દીકરો કસબાના લોકને બારણે ગાઈ ગાઈને મુશ્કેલીથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો; પછી તેને એક ધર્માત્મા સ્ત્રીએ પોતાનાં કુટુંબમાં લીધો, ને ૧૮ મે વર્ષે તે એરફર્ટની પાઠશાળામાં ગયો ને ચાર વર્ષ પછી તેજ કસબાના ઓગસ્ટેન મઠનો સાધુ થયો; એક ઘરડા સાધુના બોધથી તે અંતથી બૈબલનો અભ્યાસ કરતો, ઈસુના ઉપર પૂર્ણ ભાવ રાખતો ને તેથીજ તારણ છે એમ માનતો; પચ્ચીસ વર્ષની વયે (૧૫૦૮) તે પાઠશાળામાં શિક્ષા ગુરુ થયો ને તે ભાષણો કરતો તેનો સૌ આદર કરતા.

ગોઝીલા ને સ્રીલંપટ હતા; તેઓ ખજાનાકારે નાણું કહડાવતા ને દેવળોમાં પણ મજાક ઠઠ્ઠાની વાતો ચલાવી ઉઘાડપધાડ હરાહરસ કરતા; વળી વાલ્ડે-ન્સિસ, વિક્લિફમતના ને બોહીમીઆવાળા જેઓ વેગળા થઈ ગયા હતા તેઓ, લુથરે જે બોલ્યું ને કીધું તેને સમ્મત થઈ તેનું લખાણ વારે વારે વાંચી સદ્ધર્મને અર્થે વધારે હિમત ધરતા થયા. ચાર્લસ પાંચમાને ફ્રાન્સની સામાં લડાઈ ચલાવવામાં પોપની મદદની જરૂર હતી તેથી તેણે પોપની ખાતર વર્મ્સની સભામાં લુથરને તેડાવ્યો; લુથરે જઈ પોતાનું એક પણ મત ફેરવવાની ના કહી; તેને ને તેનાં મતને માનનારાને સભાએ રાજ્યના ધારાની બહાર ઠેરવ્યા પણ તેને કંઈ ઈજા ન કરતાં જવા દીધો. ચાર્લસ લડાઈમાં એટલો ગુંચવાયો હતો કે જર્મનીમાહેનાં કામ કાજમાં તેનાથી હાથ ઘલાયો નહીં, ને એ ચાર્લસની ગેરહાજરીમાં નવું મત સારી પેઠે પ્રસાર પામ્યું;–એવું કે પછવાડેથી મહારાજાઓએ અટકાવવાની મેહેનત કીધી તેમાં તે ફાવી શક્યા નહીં. લુથરે પોતાના મુરબ્બી ફ્રેડરિકની સલાહ પ્રમાણે વર્ટબર્ગના કિલ્લામાં ગુપ્ત રહી બૈબલનું ભાષાંતર પૂરું કીધું (૧૫૨૨) ને વાદવિષય તૈયાર કીધો. જ્યાંસુધી ચાર્લસને પોપ સાથે શત્રુવટ હતી ત્યાંસુધી તેણે સુધારાવાળાની સામાં થવાની કાળજી રાખી નહીં; પણ પાછળથી પોતાનાં મહારાજપદની સત્તાને ધોકો લાગશે એવું જાણ્યું ત્યારે સ્પાયર્સની સભા કરી વર્મ્સની સભાનો ઠરાવ બહાલ રાખ્યો. સાક્સનીનો ઇલેક્ટર, હેસ્સેનો લાંડગ્રેવ, લ્યુનેબર્ગનો ડ્યુક, આનહાલ્ટનો ભૂપ ને ચૌદ શેહેરના મુખત્યારો એઓ તે ઠરાવની સામા થયા ને તે ઉપરથી તેઓ પ્રોટેસ્ટંટ કેહેવાયા. આગ્સબર્ગની સભામાં (૧૫૩૦) પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપોએ પરસ્પર સમ્મત થઈ પોતાનો ધર્મમાર્ગ વાંચી સંભળાવી સ્થાપિત કીધો. ૧૫૩૨ માં ચાર્લસ બંને ધર્મમાર્ગવાળાઓમાં સલાહ થાય તેવી ગોઠવણ કરવાને કબૂલ થયો હતો પણ થોડા વખત પછી તેના દુશ્મનો એટલા તો નબળા પડી ગયા હતા કે તેઓ પાછો કાથલિક ધર્મ સ્વીકારવાની તૈયારીપર આવી રહ્યા હતા (૧૫૪૮); પણ ચાર્લસનો લોભ પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપોની રાજકીય સત્તા ઉપર અંકુશ રાખવાનો જણાયો તેથી સાક્સનીનો મોરીસ જે ચાર્લસનાં લશ્કરનો સરદાર હતો તેણે ફ્રાન્સને મદદમાં રાખી જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટોની તરફથી આગેવાન થઈ ચાર્લસને સપડાવ્યો–પોસ્સોમાં સલાહકરાર થયા ને પછી આગ્સબર્ગની સભામાં પ્રોટેસ્ટંટો વગર હરકતે પોતાનો માર્ગ પાળે તેવી છૂટ આપવાની ચાર્લસને જરૂર પડી (૧૫૫૫). બીજા દેશોમાં પણ લોક પ્રોટેસ્ટંટ થયા હતા. સ્વીટ્ઝર-

લંડમાં ઝ્યુરિચનો એક ધર્મશિક્ષક ઝ્વીંગલ (લ્યુથરનો સંબંધ ન રાખતાં સ્વતંત્રે) તારણપત્રિકાની સામો થયો હતો (૧૫૧૮) ને પછી તેની ને તેનાં મરણ પછી જીનીવાના કાલ્વિનની મેહેનતથી ઘણાંક પ્રગણાં પ્રોટસ્ટંટ થયાં હતાં. કાલ્વિનનાં મત ફ્રાન્સમાં દાખલ થયાં (૧૫૧૯) તેને અટકાવામાં આવ્યાં (૧૫૨૧) પણ તેનાં મતને વિદ્વાનો માન આપતા થયા; ફ્રાન્સમાં જે પ્રોટસ્ટંટ માર્ગના હતા તે હ્યુગેનોટ કેહેવાતા ને તેઓના ઉપર બહુ જુલમ ગુજરતો હતો. ઈંગ્લંડમાં વિક્લિફના મતને માનનારા કેટલાક જણ હતા પણ તેમાંનો કે કોઈ બીજો બહાર પડ્યો નહોતો; હેનરી `આઠમો લ્યુથરની સામાં પુસ્તક લખી પોપનો મિત્ર થયો હતો (૧૫૨૧) પણ પછી પોપ તલાકનાં કામમાં સમ્મત ન થયો તેથી હેનરીએ પોતાને ઈંગ્લંડનાં ધર્મમંદિરનો ઉપરી કેહેવડાવ્યું; તેણે નાણું ઈંગ્લંડથી રોમ મોકલવું બંધ કીધું ને રોમનો હુકમ ઈંગ્લંડમાં આવતો બંધ કીધો; તેણે મઠ દેવળોનો નાશ કીધો ને બૈબલનું અંગ્રેજી ભાષાંતર છપાવ્યું; પણ તે જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટો જે પોપના ધર્મમાર્ગને ખોટો કરતા તેઓની અને પોપની સત્તાનો જે પક્ષ કરનારા તેઓની બંનેની સામાં હતો; ઈંગ્લંડમાં પ્રોટસ્ટંટ ધર્મની પ્રથમ વ્યવસ્થા એલિઝાબેથની કારકીર્દીમાં થઈ હતી. સ્કાટલંડ, પોલંડ વગેરેમાં એકાદા પ્રકારનો પ્રોટસ્ટંટ પંથ હતો. ઈટલી ને સ્પેનમાં પોપે પોતાની કરડી સત્તા વાપરી નવા ધર્મને દાખલ થવા દીધો નહીં. જર્મનીમાં પ્રુશિયાની ડચી પ્રોટસ્ટંટ થઈ ને ઑસ્ટ્રિયા કાથલિક રહ્યું. (રુશિયનો ૧૧ મા શૈકાથી ગ્રીકપંથી થયા હતા.

ધર્મના પુનઃ સંસ્કારથી ઘણાક કાથલિક મઠનો નાશ થયો; સાધુઓ ને આર્જાઓ પરણતાં થયાં; તપસ્વી ને પ્રેરિતજન ને વિશેષે કરીને મેરી કુમારી એને આરાધના થતી તે બંધ પડી; અને રોમન કાથલિક તથા ગ્રીક ધર્મમાં સાત સંસ્કાર* છે તેમાંના બે રાખવામાં આવ્યા—ક્રૈસ્ટનાં ધર્મમંદિરમાં દાખલ થવાનો અને ક્રૈસ્ટનાં મરણ નિમિત્તનો. પોપ અભ્રમ છે

* ક્રૈસ્ટનાં ધર્મમંદિરમાં દાખલ કરવું (બાપટિઝમ—ભણીને પાણી છાંટવું), ખ્રિસ્તી મંડળના હકમાં દાખલ કરવું, ક્રૈસ્ટનાં મરણનું સંભારણું રાખવું (ભાખરી તથા દરાખના રસનું ભોજન), પ્રાયશ્ચિત્ત, મરવા પડેલાં માણસને છેલી ઘડિયે માથે હાથે પગે પવિત્ર તેલ લગાડવું, ધર્મશિક્ષકોના વર્ગ અને લગ્ન એ સંબંધી.

પોપ પાઉલ ત્રીજાએ ૧૫૪૫ માં ટ્રેંટમાં મહાધર્મસભા બોલાવી હતી ને તે સભાએ ૧૫૬૩ સૂધી પોતાનું કામ કીધું; તે સભાના ઠરાવથી બંને માર્ગનો ભેદ ટળ્યો નહીં. તે સભાના ઠરાવથી અવશ્ય પાળવા જેવી કલમો આવિષે

(ગુપ્ત કરેલ નહીં) એ મત છાંડીદેવામાં આવ્યું; બૈબલમાંની કેટલી વાત ધર્માધિકારીઓની પરંપરાની ચાલી આવેલી જાણુ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવતી તેને બદલે ધર્માધિકારીઓની વાત બૈબલના આધાર પ્રમાણે મનાતી થઈ; દેવળોમાં પ્રાર્થના ભક્તિને માટે લાટિન ભાષા હતી તે ટાળીને જર્મન ભાષા રાખવામાં આવી; નિશાળે ભણતા છોકરાઓને માટે લ્યુથરે નાની મોટી પ્રશ્નોત્તરાવળીઓ રચી હતી; કર્મ ને યોગ્યતા પ્રમાણે પાપથકી છુટાં થવાયછે એ રોમન કાથલિક ધર્મનું મહતત્વ હતું પણ લ્યુથરે સ્વતંત્ર પ્રભુકૃપાને મહતત્વ કીધું–કર્મથી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ હોય કે નહોય પણ પ્રભુની કૃપા પાપથી છોડવી શકેછે; રોમન કાથલિકમાં કર્મ અને બલિ–ભોગનું પ્રાધાન્ય હતું પણ લ્યુથર માર્ગમાં ફક્ત ક્રૈસ્ટ દ્વારા ઈશ્વરની પ્રીતિ સંપાદન કરવાનું હતું. સ્વીટઝરલંડના પ્રોટેસ્ટંટો ને જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટો બીજી બધી વાતે એક મતના હતા પણ ભોજન સંસ્કારના વિચારમાં કેવળ જુદા હતા; ઝ્વિંગલ માનતો કે તે ક્રૈસ્ટનાં મરણસ્મરણ નિમિત્ત ભોજન છે ને લ્યૂથર માનતો કે તે ભાખરી તથા દ્રાક્ષરસનાં ભોજનથી ક્રૈસ્ટનું માંસ તથા લોહીનો અંશ પમાય છે; એ વાંધો (ઝ્વિંગલ લ્યૂથરનો) પત્યો નહીં ને પ્રોટેસ્ટંટના બે કટ્ટા સામ સામા પંથ યથા–સુધરેલ પંથ ને લ્યૂથર પંથ; ઈંગ્લંડનું એપિસકોપલ મંદિર એલિઝાબથનાં રાજ્યમાં સ્થપાયું; એ ધર્મપંથ ઘણો ખરો સુધરેલ તથા લ્યૂથર પંથને મળતો છે પણ અધિકારીની વ્યવસ્થા ને કર્મની પદ્ધતી એ બેમાં કોઇને મળતો નથી; એ ધર્મવ્યવસ્થા અનુકૂળ ન આવી તેઓએ ને ફક્ત બૈબલનેજ માનવું એ મતના જે હતા તેઓએ પોતાનો જુદો પંથ કહાડ્યો ને તેઓ પ્યુરીટન કેહેવાયા. પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ જોકે જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી રીતે ને ઓછી વધતો ફતેહથી

–હતી: ધર્મશિક્ષકોએ પરણવું નહીં; બૈબલને માનવું તેમ પરંપરાના વહીવટને પણ માનવો; ગુરૂ આગળ દોષ કેહેવા ને પાપથી છુટવું; અવતારલીલા; મૂર્ત્તિ તથા બીજી નિશાનીને માનવી; સાધુની આરાધના; મેરી કુમારીની ભક્તિ ને તેની દોષ રહિત ગર્ભાવસ્થા; મોત ને ઇનસાફનો દહાડો–એ બેનાં દરમીઆનમાં માણસના જીવ પર્ગેટરીમાં રેહેછે એટલે એવે ઠેકાણે કે જ્યાં તેઓ શુદ્ધ થાયછે–તે ઠેકાણેથી જીવ ભક્તિ દાન પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેથી છુટેછે; પ્રભુના ભોજનમાં જે ભાખરી તે ક્રૈસ્ટનું શરીર તથા લોહી થઈ જાયછે; ઇત્યાદિ. પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મનો પ્રસાર ઝડપથી થતો ચાલ્યો તેમ કાથલિક ધર્મના હિમાયતીઓ પણ બહુ યથા–ઘણાક સાધુઓના મઠ સ્થાપવામાં આવ્યા ને જેસૂટ લોક ઠામ ઠામ બોધ કરવાને નીકળી પડ્યા; ૧૫૫૬ માં જેસૂટ લોક પશ્ચિમ યૂરોપમાં ને હિંદુસ્થાન, એબિસીનિયા, બ્રઝીલમાં ઉપદેશ કરતા થયા હતા.

સ્થપાયો અને દેશ દેશના પ્રોટેસ્ટંટોને રાજકીય સ્વતંત્રતા શરૂણી ન મળી તોપણ આટલું તો થયું કે તેઓ ધર્મની અવ્યવસ્થિત ને ભયંકર સત્તાનાં બંધનથી મુકત થયા. જર્મનીમાં લોકને રાજકીય સ્વતંત્રતા નહોતી ને તે ધર્મના પુનઃસંસ્કારથી દાખલ થઈ નહીં, રાજાઓની સત્તા ઉલટી સબળ થઈ, તોપણ વિચારની સ્વતંત્રતા જેટલી જર્મનીમાં બહાર પડી ને ધીટ રહી તેવી કોઈ ઠેકાણે નહોતી; ડેન્માર્કમાં નિરંકુશ રાજા હતા પણ ત્યાં વિચારની સ્વતંત્રતા રાજ્યનાં ધારામાં ને શેહેર સુધરાઈની રૂલોમાં પણ દેખાઈ; હાલંડનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ને ઈંગ્લંડના અંકુરિત રાજ્યમાં અતિ જુલમ છતે પણ આખરે વિચારને સ્વતંત્રતા મળી હતી; ફ્રાન્સમાં જોકે પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મને છુંદી નાખવામાં આવેલો તોપણ ૧૬૮૫ સૂધી અનેક પ્રકારના વાદવિવાદ ચાલ્યા હતા. ધર્મની નિરંકુશ સત્તામાંથી છૂટવું ને વિચારની સ્વતંત્રતાનું બહાર પડવું એ બે લાભ લોકને ધર્મના પુનઃસંસ્કારથી થયા. પૂર્વે ધર્મશિક્ષકોજ ધર્મ સમજતા ને સમજાવતા પણ હવે સૌ લોક સમજતા થયા; અને લોકને ધર્મવિષયની સ્વતંત્રતા મળી કે તેઓ રાજકીય સ્વતંત્રતાને અર્થે ઉદ્યમી થવા લાગ્યા.

કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટ વચ્ચે ઝગડા ચાલ્યાં તેનો અંત ૧૬૪૮ માં આવ્યો ને પછી અઢારમા શૈકાના આરંભ લગી જે લડાઈઓ ચાલી તે ધર્મને બહાને હતી. અઢારમા શૈકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મના બોધને અર્થે ધર્માત્મા ખ્રિસ્તી જનોએ (સરકારની મદદ વિના) પોતપોતાની મંડળીઓમાં ધર્માદાનાણાના ભંડોલ કરી ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોને દેશ પરદેશ મોકલવા માડ્યા;*

* ઈંગ્લંડમાં ૧૬૪૭ માં પેહેલવેહેલી ખ્રિસ્તી મંડલી થઈ ને તેણે દેશાંતરે ઉપદેશકો મોકલ્યા, ને બીજી ૧૬૯૮ માં. ખ્રિસ્તી જ્ઞાનના પ્રસારને માટે અઢારમા શૈકામાં આરંભમાં ડેન્માર્કમાં એક મંડલી ઉભી થઈ; ૧૭૩૩ માં મોરેવીઆના એકત્ર ભાઈઓ મૂર્તિપૂજકોના બોધને માટે બહાર પડ્યા; ૧૬૨૦ થી જે અંગ્રેજો અમેરીકા જઈ વસેલા તેમાંના ઘણાકે તો ત્યાંના વતનીઓના ઉપર અતીસેં ઘાતકી પણું વાપર્યું હતું તોપણ કેટલાક તેઓને ધર્મબોધ પણ કરતા; મેથોડિસ્ટ એ નામે ઓળખાતા ઉપદેશકોએ વેસ્ટ ઈંડીઝના ગુલામોને ખ્રિસ્તી કીધા; અઢારમા શૈકાના મધ્યમાં ઈંગ્લંડમાં ધર્મની સ્થિતિ ઘણીજ નીચી હતી,– થોડાએક શિવાય ઘણા લોક આમજ પુછતા કે શું ખાઈશું? શું પીશું ને શેણે કરીને લુગડાં પેહેરશું? વેસલીએ બ્રિટિશ ટાપુમાં સંઘે ફરી ફરીને નાની નાની ઘણીક મંડળીઓ કરાવી કે જેની સાથે સંબંધ રાખનારા લોક આજ લાખો છે ને તેઓનું મોટું કામ આ છે કે ગરીબ લોકને ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ કરવો. ૧૭૯૯ માં ટ્રાક સોસૈટી ને થોડાં વર્ષ પછી બૈબલ સોસૈટી

અને કેટલાક વિદ્વાનોએ ધર્મવિષયના ગ્રંથો લખ્યા; એથી પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ યુરપમાં થોડોક તેજહીણ થયો હતો તે પાછો સતેજ થયો. કાથલિક ધર્મમાં ને ગ્રીક ધર્મમાં પણ કેટલાંક મંડળ નવાં ઉભાં થયાં હતાં ને એઓના ઉપર જુલમ થતો પણ તેથી લોકમાં ધર્મ વિષે જાગૃતી રહી હતી. પોપ અને જર્મનીના જોસેફ ૨ જા એ બેને કેટલાક વાંધા પડયા હતા ને તેમાં પોપ બહારથી પોતાનો દોર રાખી રહ્યો પણ અંદરથી જરાકે ફાવ્યો નહોતો; પોપ ક્લેમેંટ ૧૧ મો મુરિદ્યાનું નઠ્ઠું રાજ કરવાની સામો થયો પણ મિથ્યા. બેનીડીક્ટ પોપ પોર્ટુગલની ખટપટમાં પડ્યો ને ત્યાંથી પોપની સત્તા ટળી (૧૭૩૯). જેમ દક્ષિણમાં યૂરોપમાં પોપની સત્તા ને ઉત્તરમાં પ્રોટેસ્ટંટની સ્વતંત્રતા હતી તેમ દક્ષિણ અમેરિકામાં પોપની સત્તા હતી ને ઉત્તર અમેરિકામાં આગળ પડતો પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ હતો. વોલટેર ને રૂસ્સો એઓનાં પુસ્તકથી ને સર્વસંગ્રહ એ પુસ્તકથી આખાં ફ્રાન્સના ને બીજા દેશના ઉપલા વર્ગના લોકની ધર્મ ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઈ હતી; વર્તમાન શૈકામાં પોપની સત્તાનો દોર છેક ઘટી ગયોછે—તેને તેનીજ પ્રજાએ રોમમાંથી કહાડી મૂક્યો હતો ને પરરાજ્યની મદદથી તે પાછો આવ્યો હતો; ૧૮૫૯ માં રોમાગનાએ બલવો કીધો ને બીજા તેના પ્રદેશ બલવા કરવાની તૈયારીમાં હતા પણ ફ્રેંચ લશ્કર હતું તેથી તેમ થયું નહોતું; ૧૮૭૧ ની લડાઈથી ફ્રાન્સ પોપને મદદ કરવાને શક્તિમાન નહોતું ને રોમ ઇટલીનાં રાજ્યની રાજધાની થઈ. પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોમાં જર્મની ને ઈંગ્લંડમાં કેટલાક લોક ઇશ્વરદત્ત ધર્મપુસ્તક તે પ્રભુ વાણી નથી એમ કેહેતા થયા છે અને અમેરિકામાં પ્રોટેસ્ટંટ ને કાથલિકમાંથી અનેક પંથ ઉભા થતા જાયછે.

પંદરમા શૈકામા છાપખાનાં નીકળ્યાં ને સોળમા શૈકામાં ધર્મનો પુનઃસંસ્કાર થયો એ બે મોટા બનાવોથી ભાષા વિદ્યા કળાને બહુ ઉત્તેજન મળ્યું. પ્રથમ લોક પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ને વિદ્વાનો યાહુદી તથા ગ્રીક ભાષામાં ધર્મપુસ્તકનો અભ્યાસ કરતા થયા. સોળમા શૈકામાં કવિતા વિદ્યા ઇટલી, સ્પેન, પોર્ટુગલ ને ઈંગ્લંડમાં ઉત્કૃષ્ટ હતી—આરિઓસ્ટો તથા ટાસ્સો, લોપ, ડી વીગા, કામોએન્સ ને શેક્સપીઅર એ કીર્તિમંત હતા; ઇતિહાસ, ઇટલીમાં સારા લખાયો ને ચિત્ર, તક્ષક, શિલ્પ એ કળા ત્યાંજ હતી—મૈકલ આંજેલો ને રાફાએલ એનાં કામ આજ પણ અનુપમ મનાય છે; જ્યોતિષમાં

—ઉભી થઈને તેના છપાવેલાં પુસ્તક ૧૨૦ ભાષા ઉપભાષાઓમાં છે. વર્તમાન શૈકામાં ઘણીક મંડળીઓ ઉભી થઈ છે ને ઠામ ઠામ ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ ગુણ ગુણ કરી રહ્યો છે.

કોપરનીકસ ને ટૈકોબ્રાહે જર્મનીના હતા; અને શબ્દશાસ્ત્રમાં ફ્રેંચ ને જર્મન અભ્યાસી કરતા થયા હતા. સત્તરમા સૈકામાં* કવિતાભાષા ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સમાં સરળ સુંદર થઈ અને ડ્રૈડન તથા મિલ્ટન એ ઈંગ્લંડમાં ને કોરનીલ, રસીન ને મોલીઅેર એ ફ્રાન્સમાં કીર્તિમંત હતા; ફ્રાન્સમાં વાદ વિવાદ લખનારા ને ભાષણ કરનારા, નીતિના નાના નાના ગ્રંથ લખનારા ને શબ્દશાસ્ત્રીઓ ઘણા થયા; તત્વશોધનવિદ્યામાં ઈંગ્લંડ ને ફ્રાન્સ એ બે બહાર પડયાં–બેકન (તથા લાક) અને ડેકાર્ટ (તથા માલબ્રાંશ) એ પ્રકાશ્યા;†

---

* ફ્રેંચ આકેડેમી ૧૬૩૫ માં સ્થપાઈ; (વળી કોલ્બર્ટે ૧૬૬૪ પછી એક કળાની તથા એક વિદ્યાની આકેડેમી સ્થાપી હતી); ઈંગ્લંડમાં રોયલ સોસૈટીની સ્થાપના ૧૬૪૫ માં થઈ; અને બરલીનમાં લાઇબનિટ્ઝે ૧૭૦૦ પછી આકેડેમી સ્થાપી હતી.

ન્યૂસ્પેપર પ્રથમ ફ્રાન્સમાં ૧૫૬૩ થી, જર્મનીમાં ૧૬૧૫ થી ને ઈંગ્લંડમાં ૧૬૨૨ થી (કેટલાક ૧૫૮૮ કેહેછે) નિકળવા માંડયાં પણ તે સરકારની તરફથી નિકળતાં.

† એ બે જણે પ્રાચીન તત્વશોધકની પદ્ધતિની તથા તેઓના ઉપર પંદરમા સોળમા સૈકામાં વિદ્વાનોની ભક્તિ હતી તેની ને ધર્માધિકારીઓની સત્તાની લેશ સ્પૃહા ન રાખતા કેવળ સ્વતંત્ર રહી તત્વશોધનની નવી પદ્ધતિ યુરોપમાં ચાલૂ કરી; બંનેની પદ્ધતિ એકજ હતી–આગળથી અટકળ કરી એક વાત સાચી માની તેને દાખલાઓથી સાબીત કરી દેખાડવી નહીં પણ પૃથક્કરણ ને વિચારવાદથી સત્ય શોધવું; વિશેષ વિશેષની પરીક્ષા કરી તેમાંથી નિકળતા નિયમો ઉપરથી એક સામાન્ય અનુમાન કરવું એવું બેકનનું કેહેવું છે; બંનેની પદ્ધતિ એક છે પણ બેકને તે પદ્ધતિ સૃષ્ટિના ઈંદ્રિયગોચર પદાર્થોનાં અવલોકનમાં કામે લગાડી ને ડેકાર્ટે મનના ધર્મોનું અવલોકન કરવામાં. લાક પંડિતે નક્કી કીધું કે પદાર્થની છાપ ઈંદ્રિય દ્વારા મનમાં પડેછે ને ત્યાં પછી તે અનેક રૂપે ઘડાય છે, ધારણાઓ સહજ–સ્વાભાવિક નથી. ડેકાર્ટે કહ્યું કે આપણે સંધી વસ્તુ–વાતને માટે શંકા કરીએ પણ શંકા કરીએ તેની આપણને શંકા હોતીજ નથી અને હું છઉં, સૃષ્ટિ છે એ આપણે અંતર્બોધથીજ જાણીએ છૈયે; એ મત માલબ્રાંશે સ્પષ્ટ કરી દેખડાવ્યું. સત્તરમા સૈકામાં અનાત્મવાદ–ચાર્વાક મત ને માયાવાદ–વેદાંતમત એ બેનાં મૂળ નવી પદ્ધતીએ સ્થપાયાં; બીજા પંડિતોએ પણ પોતપોતાના મત દેખાડયાં હતાં–સ્પીનોઝા (હાલંડનો) આત્મવાદી હતો ને લીબનીટ્ઝ આત્મવાદ ને અનાત્મવાદ બંનેને તોડીને નવી વ્યવસ્થા કરતાં આત્મવાદમાં ઉતર્યો; કેટલાક પંડિત સંશયી ને કેટલાક યોગને માનનારા હતા–આવી રીતે કે ઈંદ્રિયોની સહાયતા વિના, વાદબુદ્ધિની સહાયતા વિના સહજ પ્રેરણાથી સઘળાં સત્યનું જે પૂર્ણ તત્વ–ઈશ્વર, તે પ્રાપ્ત થાય છે; એ મત જર્મનોમાં વિશેષ છે.

પદાર્થજ્ઞાન ને ખગોળ જ્ઞાનમાં ઇટલીમાં ગાલીલીઓ હતો; એ શૈકામા દૂરબીન, હવા તથા ગરમી માપવાના યન્ત્ર, હવા કહાડવાનો યન્ત્ર, વરાળ યન્ત્ર વગેરેનો યૂરોપમા શોધ થયો—(વરાળ યન્ત્રનો શોધ, ગણિતમાલા ગ્રંથનો શોધ ને લોહીની ગતિ સંબંધી શોધ એ ઈંગ્લંડમા થયા હતા). ચિત્ર વિદ્યામાં ફ્રેંચ, ઇટાલીઅન ને જર્મન એ બાહાર પડતા હતા.

અઢારમા શૈકામાં કવિતા ઈંગ્લંડમા ઘણાએક જણે લખી ને જર્મનીમા પણ સારી લખાઈ; વાર્તા ને નિબન્ધ ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને જર્મનીમા સારા લખાયા; શબ્દાર્થ કોશ ઈંગ્લંડમા ને સર્વસંગ્રહ ફ્રાન્સમા નીકળ્યા ને શબ્દશાસ્ત્રમા ડચ ને જર્મન આગળ પડ્યા; ઇતિહાસમાં ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની ને સ્પેન એઓએ મોટા પુરૂષ દેખાડ્યા; પ્રાચીન શોધમા વનંદ હતા; રાજનીતિ વિષયમા ફ્રાન્સમા મોંટેસ્ક્યુએ ને ઈંગ્લંડમા બ્લાકસ્ટને લખ્યું; માનસ શાસ્ત્રમા ફ્રાન્સમા કોંડિલાક, જર્મનીમા કાંટ ને સ્કાટલંડમાં રીડ એ હતા,* પ્રાણીઓના ઇતિહાસમા બૂફો (ફ્રેંચ), ઉદ્ભીજ વિદ્યામા લિન્નીઅસ (સ્વીડ), ભૂતળવિદ્યામા વેરનર (જર્મન) એ હતા; પદાર્થવિજ્ઞાન ને રસાયનશાસ્ત્રમા ફ્રેંચ, ઈંગ્લિશ ને જર્મન એ ત્રણે હતા; વરાળયન્ત્રમા ને તેને ઉપયોગમા આણેલા યન્ત્રોમા અંગ્રેજોએ ઘણો સારો સૂધારો કીધો; અને દેશસમૃદ્ધિવ્યવસ્થાવિદ્યા પણ આડમસ્મિથે નવી ઉત્પન્ન કીધી; ગણિત જ્યોતિષમા શૈકાના આરંભમા ન્યૂટન ને અંતમા લાનાડ ને લાગ્રાંજ એ હતા; ચિત્રવિદ્યામા ફ્રેંચ, જર્મનો હતાજ ને અંગ્રેજો પણ બહાર પડ્યા; ગાયન શાસ્ત્રમા જર્મનો નામાંકિત ગણાયા. વર્તમાન શૈકામા (૧૮૬૦ સૂધીમા) કવિતા, ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને જર્મનીમા ઘણા જણે (કેટલીક સ્ત્રીઓએ પણ) સારી સારી લખી, વાર્તા લખનારામાં સ્કાટ, બુલ્વર, ડિકિન્સ, (કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ) અને ચાટોબ્રાયન્ડ, ડુમાસ, યૂજીનસ્યૂ, (કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ) અને રિચટર, ટેકમાન ને શ્લીગલ એ નામાંકિત છે; ઇતિહાસ લખનારા હાલમ, આલીસન, મકાલે એ, અને

---

* કોંડીલાક અનાત્મવાદી હતો અને કાંટ તથા રીડ માયાવાદને ભજતા હતા—એ ત્રણેએ તત્વશોધનમા પ્રથમ અનુમાન ન બાંધવું ને કેવળ પૃથક્કરણનીજ પદ્ધતિ રાખવી એમ દેખાડ્યું. આમ કહીએ તો ચાલેકે અઢારમા શૈકામા ફ્રાન્સ ને ઈંગ્લંડના તત્વશોધકો અનાત્મવાદી ને સંશયવાદી હતા, સ્કાટલંડ ને જર્મનીના તે માયાવાદને થોડાઘણા ભજતા આવતા હતા અને યોગવાદ થોડાથોડા ફ્રાન્સમા, ઈંગ્લંડમા પણ વિશેષે કરીને જર્મનીમા હતો.

પીઅર્સ, ગીઝો, મિચેલેટ, થીઅરી, સિસમોંડી, બરાંટ, લામારટીન, માઉમ ડી સ્ટેલ એ અને ઠીરત, એઈકિહારન, નીબર એ થયાછે; માનસ શાસ્ત્રમાં જર્મનો બીજા બધા કરતાં શ્રેષ્ટ જણાયાછે; રસાયન શાસ્ત્રમાં હેંફ્રી ડેવી, ડાલ્ટન, ફારેડે, એ (ઈંગ્લંડમાં) ને લીબીગ, બન્સન (જર્મનીમાં) હતા; ગણિતમાં ઈંગ્લંડ ને ફ્રાન્સમાં કેટલાક જણે નામ કીધાં; જ્યોતિષમાં હર્શેલ (ઈંગ્લંડમાં) વેરીઅરે (ફ્રાન્સમાં) ને ઓલબર્સે (જર્મનીમાં) શોધ કીધા; સૃષ્ટિ ઇતિહાસ લખનારા ઈંગ્લંડ ને ફ્રાન્સમાં હતા; ઈંગ્લંડમાં વૈદકશાસ્ત્રમાં ને ભૂતળવિદ્યામાં ઘણાજણે શોધ કીધા; દેશારામૃદ્ધિ વ્યવસ્થા વિદ્યા સારીપેઠે એડાઈ; ચિત્રવિદ્યામાં પણ ઈંગ્લંડ આગલ પડી સુંદર ચિત્રો દેખડાવ્યાં; અનેક જાતના રંગોની બનાવટ નીકળી. ડેન્માર્કમાં શબ્દશાસ્ત્ર, ભૂગોળ ને ઇમારતમાં નકસીકામ એ સંબંધી કેટલાક પુરૂષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. વીજળીના તાર જમીન ઉપર ને પાણીમાં, આગગાડી ને તેની સડકો, આગબોટ ને વિમાનો, સાંચા ને કારીગરીઓ, લશ્કરી સરંજામ ને ઘરનો સામાન, પેસ્ટ આફીસ, ન્યુસપેપર, લીથોગ્રાફી, ગ્યાસલાઇટિ, પૂલ, નેહેર વગેરે સૌ યુરોપના લોકની બુદ્ધિશક્તિના જશ છે. નાટકશાળાઓ ઇટલીમાં (વસ્તી અઢી કરોડ ઉપર) ૩૪૮, ફ્રાન્સમાં (સાડાત્રણ કરોડ ઉપર) ૩૩૭, સ્પેનમાં (દોઢ કરોડ ઉપર) ૧૬૦, જર્મનીમાં (ચાર કરોડ ઉપર) ૧૯૧, આસ્ટ્રિયા (સાડાત્રણ કરોડ ઉપર) ૧૫૨, ગ્રેટબ્રિટન તથા આયરલંડમાં (પોણાત્રણ કરોડ ઉપર) ૧૫૦, ને રૂશિયામાં (સાત કરોડ ઉપર) માત્ર ૪૪ છે.

ચૌદમાં શૈકામાં હોકાયન્ત્રનો શોધ થયો કે પછી વહાણ એકુઓ અજાણ્યા દરીઆમાં નિર્ભય હંકારતા થયા; પોતાના રાજાઓના આશ્રય મળવાથી પોર્ટુગલના લોકે આફ્રિકાની પશ્ચિમે કેટલાક પ્રદેશ ખોળ્યા હતા; ને પછી પશ્ચિમમાં અમેરિકાનો ને દક્ષિણ તથા પૂર્વને રસ્તે હિંદુસ્થાનનો શોધ થયો હતો. યુરોપમાં વેપારનું મથક ભૂમધ્ય સમુદ્ર હતું તે હવે પશ્ચિમ યુરોપને કાંઠે આવ્યું; પોર્ટુગલે ને સ્પેને અમેરિકામાં ને દક્ષિણ અમેરિકામાં સંસ્થાનો કીધા; પોર્ટુગલ સ્પેન સાથે જોડાયું (૧૫૮૦) ને નિસ્તેજ થયું. સત્તરમા શૈકામાં અંગ્રેજ ફ્રેંચ વલંદા વેપાર કરવાને ને સંસ્થાનો કરવાને બાહાર પડ્યા. ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી ને ઈંગ્લંડે ફ્રાન્સનાં ઘણાંક સંસ્થાનો જીતી લીધાં (૧૭૬૩); ૧૭૪૦ થી ડચ લોક નબળા પડવા માંડ્યા. ઈંગ્લંડે તેઓનો ઈરાન, આરબસ્તાન, સીલોન, મલાકા, મલબાર એની સાથેનો વેપાર તોડાવ્યો (૧૭૯૫); અને આજકાલ

અંગ્રેજનો વેપાર બીજા સૌ કરતાં ઘણોજ વધારે છે. દુનીયામા સૌથી મોટું વેપારનું શેહેર લંડનછે; તેથી ઉતરતું ન્યૂ યૉર્ક (યુનૈટેડ સ્ટેટ્સમા); એશિયામા કલકત્તા વેપારનું મોટું શેહેર ને આફ્રિકામા આલેક્ઝાંડ્રિયા છે.

(જે જંગલી ઝુંડો રોમનાં રાજ્યને ઉંધું વાળી તેના પ્રાંતોમા વસ્યા (પાંચમા સૈકામાં) તે સૌએ રોમનો ખ્રિસ્તી ધર્મ ને પોતપોતાને અનુકૂળ આવતા રોમના ધારા એ પોતપોતામા નવા દાખલ કીધા પણ રાજ્યોની વ્યવસ્થા, પૂર્વ સ્થિતિમાં પોતાના ટોળાની (એક સરખી) જે* હતી તેનેજ અનુસરવી ફ્યૂડલ રાખી—સ્વામી સેવકના સંબંધ ને રાજ્યનું મોટપ એ નવા સ્થપાયા (આઠમા સૈકામા).

(આરબ મૂર લોકે સ્પેનના ખ્રિસ્તી રાજ્યોને જીતી ફ્રાન્સમા આવવા માડ્યું પણ ફ્રાંક લોકે તેઓને લડાઈ આપી પૂરા હરાવી મુસલમાનોને યૂરોપમા પસરતા અટકાવ્યા (૭૩૨); રોમના પોપની સત્તા સ્થપાઈ (૭૫૨) ને શાર્લમેને ઘણીક જર્મન જાતિઓને જીતી મહારાજ્ય કરી શોભાવ્યું (૮૧૪ સુધી); ફ્રાન્સ ને જર્મની એ પ્રદેશના રાજ્યો જુદા પડ્યા (૮૪૩) ને બન્નેની એકજ ભાષા જર્મન હતી તે બદલાતી ચાલી—ફ્રાન્સમા લાટિન ભાષા વિશેષે બળી; નોર્મન લોકે દોડાદોડ કરી અહીં તહીં રાજ્ય કીધા; જર્મનીના રાજા નોરમન ને સ્લાવોનીઅનને લડાઈ આપી પ્રદેશ રક્ષણ કરતા; જર્મનીના સાક્સનોએ ઈંગ્લંડ જઈ ત્યાના વતનીઓના રાજ્ય પડાવી લીધા હતા તેઓનું એક રાજ્ય થયું હતું (૮૦૦) ને પછી ત્યા ડેન લોક આવ્યા હતા તેઓને આલ્ફ્રેડે ન્હાડ્યા અથવા તાબે કીધા હતા (૯૦૦); પણ પછી દશમા સૈકામા સાક્સન ને ડેન વસ્તીના લોક માહોમાહે લડી નિર્બળ થયા હતા; ફ્રાન્સમા ફ્યૂડલ મંડળીઓ પોતપોતાના પ્રદેશોના સ્વાધીન રાજા જેવા હોઈને માહોમાહે લડતા ને ગરીબ વસ્તી ઉપર જુલમ ગુજારતા; અને તેઓ એક જણને રાજા માનતા તોપણ એ રાજાની સત્તા પોતાના થોડાકજ પ્રદેશમા ચાલતી; પારિસના કૌંટ હ્યૂ કાપેટ, હતો તે રાજા મુઓ કે પોતાને રાજા ઠેરવાડ્યું (૯૮૭) જર્મનીમા પણ અનેક મંડળિક હતા ને તે પરસ્પર લડતા તોપણ તેમાના મોટેરામાના કેટલાકને મેહારાજા

* પ્રત્યેક ભટકતા ટોળાના લોક પોતાના સરદારની સાથે નવો રહસ્થાનો કરવા નીકળતા તે તેઓના તાબેદાર સીપાઈઓ દાખલ નહીં પણ પોતાની ખુશીથી; જે પ્રદેશ જીતતા તે એકની નહીં પણ સૌની મિલકત થતી ને બહાદુરી પ્રમાણે ભાગે પડતી વેહેંચી લેતા; સૌ સ્વાધીન ને સ્વતંત્ર હતા.

ઠેરવવાનો હક હતો ને એ માનના બદલામાં તેઓ પોતાના કેટલાક હક રાજાને આપી દઈ તેની સત્તા વધારતા. ઓથો (૯૩૬–૯૭૩) પશ્ચિમનો મહારાજા કહેવાયો હતો)

(ફ્રાન્સના નોર્મન મંડળે ઈંગ્લંડ જીતી લીધું (૧૦૬૬); પછી ઈંગ્લંડના રાજ્યમાં તાલુકદારોએ સમસ્ત પ્રજાને લાગ જોઈ જોઈને પોતાના હકની મંજુરી રાજા પાસે લખાવી લીધી; ને રાજાઓએ ફ્રાન્સ સામા લડાઈ ચલાવી ને રાજવંશીઓ માંહોમાંહે લડ્યા તેનું [illegible] હેનરી ૭ માએ આણ્યું (૧૪૮૭), ફ્રાન્સના રાજાઓ મંડળેશોના બખેડામાં ગભરાતા ને પરાયા રાજ્યો સાથે લડતા પોતાની સત્તા ખોતા હતા પણ વળી તેઓએ કેટલાક શહેરોના લોકની મદદથી મંડળેશોને તોડી પોતાની સત્તા વધારી હતી ને ચાર્લસ આઠમાએ આખા ફ્રાન્સનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો (૧૪૯૧) સ્પેનમાં પરાભવ પમેલા રાજ્યો મૂર સાથે લડાઈઓ કરતા, ને આરેગન કાસ્ટીલના બે રાજ્ય ટળીને એક રાજ્ય ફર્ડિનાંડ તથા ઈસાબેલાનું થયું કે તેણે મૂરને સ્પેનમાંથી ક્હાડી સ્પેનનું એક આખું ખ્રિસ્તી રાજ્ય કીધું (૧૪૯૨) જર્મન ભૂપો પરસ્પર લડતા ને મહારાજા તથા પોપના ઝગડામાં આમ તેમ તરફેણ કરતા પણ પછી પોપની સત્તા તૂટવાથી ને મહારાજપદ આસ્ટ્રીયાના રાજવંશમાં પરંપરાનું થયાથી માક્સિમિલિયને જર્મનીનું વ્યવસ્થિત રાજ્ય બાંધ્યું (૧૪૯૫) ઈટલીના રાજ્યો ચઢ્યા ને પડ્યા પણ ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, સ્પેન, જર્મની એ, એકેકનું એકેક સ્વાધીન રાજ્ય થયું ને તે એક બીજા સાથે અનેક રીતે સંબંધ ધરાવતા હતા તેથી તે અંગરૂપે મળતા દક્ષિણપશ્ચિમયૂરોપનો એક રજવાડો થઈ ઝળક્યો, દારૂતોપથી લશ્કર, હોકાયંત્રથી વહાણવૈદું ને છાપખાનાથી સૌ લોક ઉદ્યમી થયા હતા. અમેરિકા તથા હિંદુસ્થાનનો સમુદ્રમાર્ગે યૂરોપ સાથે સંબંધ થયો)

સોળમા શૈકામાં પ્રોટેસ્ટંટ પંથો ચાલતા થયા કે દરેક રાજ્યના લોક ધર્મવિષયમાં પૂછપરછ કરતા થયા, ધર્મમંડળોમાં રાજકીય મામલાની વાતો ચરચાતી થઈ, સરદારવર્ગના લોક પોતપોતાનો રાજકીય લાભ જોતા થયા ને રાજાઓ માંહેની ને બહારની ખટપટમાં ગુંચવાઈ રહીઆ ને મમતી થયા એ પ્રત્યેક રાજ્યની અવ્યવસ્થાનો અંત આ પ્રમાણે આવ્યો—જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપો મહારાજ્યમાં કાથલિકના જેટલાજ હક લેવાને મથતા પણ ફાવતા નહીં, તેઓને ફ્રેન્ચ, સ્વીડે મદદ આપી જીતાડ્યા, અને પછી વેસ્ટફેલિયાના સલાહકરારથી મહારાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની ઘટતી વ્યવસ્થા થઈ

હતી (૧૬૪૮). ઈંગ્લંડમાં એલિઝાબેથે પ્રોટેસ્ટંટ એપિસ્કોપલી સ્થાપી, કાથલિક સરદાર તથા લોક નારાજ થઈ પીડાતા થયા અને પ્રોટેસ્ટંટો માંહોમાંહે જુદા પડ્યા; લોકમાં પણ ટોળી દેખાઈ, એકે રાજાની સત્તા સર્વોપરિ માન્ય રાખી રાજ્ય તથા ધર્મસંબંધી ઘટતો ફેરફાર કરવાના ઉપાયો કીધા, બીજીએ રાજાની સત્તા અંકુશિત રાખી પાર્લમેંટની તથા તેઓના મુખીઓની સત્તા સર્વોપરિ કરવાનો લોભ રાખ્યો અને ત્રીજી ટોળીએ મોટો ફેરફાર કરી નાખી નવા પ્રકારનું રાજ્ય ને લોકના ખાનગી હક પણ જળવાય તેવું કરવાની તૃષ્ણા રાખી; છેવટે ફાવી, રાજાનો શિરચ્છેદ થયો ને કોમનવેલ્થ નામ કીધું; પણ વળી રાજાનું ફરીથી સ્થાપન થયું, એઓ પોતાનાં રાજપદની નિરંકુશ સત્તા વિષે બોલ્યા ને કાથલિક ધર્મની વૃદ્ધિ કરવે ઝૂઝ્યા, લોકના આગેવાન પ્રોટેસ્ટંટોએ હાલંડથી વિલિયમને બોલાવી રાજ્યને વ્યવસ્થિત રૂડું કીધું (૧૬૮૮). સ્પેનમાં ઈન્ક્વીઝીશનના ત્રાસથી પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ ચંપાઈ ગયો હતો; અને ફ્રાન્સમાં ચાર્લસ નવમાની ને લૂઈ તેરમાની કારકીર્દીમાં પ્રોટેસ્ટંટોના મોટા સંહાર થયા ને લૂઈ ૧૪ માએ પોતાની શુદ્ધ નિરંકુશ સત્તા રાજ્ય માંહે ને યુરોપમાં ભવ્ય દેખાડી. એક પાસ ફ્રાન્સનાં રાજ્યની નિરંકુશ સત્તા ચક્રવર્તી થવાને તરસતી હતી અને બીજી પાસ રાજ્યો પોતાની સ્વાધીનતા ને સંસાર તથા ધર્મ સંબંધી સ્વતંત્રતા એનું રક્ષણ કરવાને મથતા હતા; એક પાસ લૂઈ અને બીજી પાસ હાલંડના ઓરેંજનો ભૂપ-ઈંગ્લંડનો રાજા વિલિયમ ત્રીજો ને જર્મનીના સરદારો એ હતા; લડાઈઓ ચાલી, લૂઈએ ઉપરા ઉપરી જીત મેળવી; પાછળથી તેની હાર થતી ચાલી પણ સામાવાળા લડાઈઓથી કંટાળ્યા હતા ને સલાહ થઈ હતી—ફ્રાન્સે કેટલોક પ્રદેશ પોતાનામાં મેળવ્યો ને યુરોપમાં પોતાની હાક બેસાડી.*

* તેરમા સૈકાસુધી યુરોપની લડાઈઓ ઢંગ વગરની હતી—તંગી કે મનનો તરંગ એ કારણથી લોકનો નાનો મોટો જથો દેશાંતર કરતો હોય તેવી રીતની; પંદરમા સોળમા સૈકામા લોક નહીં પણ રાજાઓ પોતાના ભાડુતી લશ્કરોની સરદારી કરી પ્રદેશ કે કીર્તિની ઇચ્છાથી દૂર જઈ લડાઈઓ મચાવતા; ને ૧૪ મા લૂઈની લડાઈઓમાં દેખાયું કે કોઈપણ એક સારો બંદોબસ્ત રાખનારી સરકાર પોતાનાં લશ્કરોને રાજ્યમાંહે ને બહાર કરતાં કરવી હોયની શું?—ચોક્કસ મતલબની ને ચોક્કસ ગોઠવણની હતી. રાજકીય વિદ્યાની ઉત્પત્તિ પંદરમા સૈકાના અંતમાં થઈ, સોળમા સૈકામા તે કેળવાયલી નહોતી પણ ૧૪ મા લૂઈના પ્રધાનો તે વિદ્યામાં (વિચાર ભરી ચંચળતા, કામે લાગવા લગાડવાની શક્તિ ને મનની

અઢારમા શૈકામા ઈંગ્લંડ ને પ્રુશિયાએ ફ્રાન્સને નીચુ પાડ્યુ પણ પછી દક્ષિણપશ્ચિમ યૂરોપના રજવાડામાના પ્રુશિયા આસ્ટ્રિયા તે ઉત્તર પૂર્વ રજવાડામાના મુખ્ય સાથે દોરાયા, પ્રોટેસ્ટંટ ઈંગ્લંડ પશ્ચિમ સંસ્થાનોની વ્યવસ્થામા, હિંદુસ્થાનની ખટપટમા ને સમૃદ્ધિ વધારવાના ઉદ્યમમા મચ્યુ હતુ અને કાથલિક ફ્રાન્સની સરકારે કમજોર છતે અમેરિકનોને સારી પેઠે મદદ કીધી પણ પછી સ્વતંત્રતાના વિચાર પીડિત લોકમા પ્રસારવાથી ને નવી પીડાનો મોટો પ્રસંગ આવેથી લોકે નિરંકુશ રાજસત્તાની સામા હથિયાર ઉંચ્યા ને રાજ્યને ઊંધુ વાળ્યુ, આસ્ટ્રિયા ને પ્રુશિયા ફ્રાન્સના રાજાનુ ઊપરાણુ લેઈ લડવા આવ્યા, રાજ્યપ્રલયપ્રસંગમા લોકે ને આગેવાનોએ ફાડી ખાનારા વિકરાળ પશુઓની પેઠે મોટો સંહાર કીધો ને પોતપોતામા પણ; એટલુ છતા નવા નવા આગેવાન ઉભા થતા તેઓ એક પાસથી નવા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરતા ને બીજી પાસથી બહાર લડાઈ ચલાવતા ને પ્રદેશ જીતતા. પણ હવે દક્ષિણપશ્ચિમનો રજવાડો રહ્યો નહોતો, સકળ ખ્રિસ્તી યૂરોપનો એક મોટો રજવાડો થયો હતો ને ફ્રાન્સના પ્રજારાજ્યે યૂરોપના બીજા સઘળા રાજ્યો સામા લડાઇઓ કીધી ને ઉપરાઉપરી જીત મેળવી. નેપોલીઅને ફ્રાન્સને ટહાડુ પાડ્યુ–રાજ્ય બહાર જઈ રહેનારાઓને પાછા બોલાવ્યા, ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કીધી, ધારાઓ સૂધાર્યા ને લોકની પ્રીતિ સંપાદન કીધી, પછી તેણે ફ્રાન્સ ચમ્બેના લશ્કરને અસાધારણ ચાતુરીએ બીજા રાજ્યોના લશ્કરો સામા દોર્યા, અસ્ટ્રિયા પ્રુશિયાને તાબે કીધા ને રૂશિયાને નીચુ જોવડાવ્યુ, ૧૮૧૨ ના જૂનમા તેણે રૂશિયા ઉપર ચઢાઈ કરવાને ડ્રેસડેનમા ૪ લાખ ૫૦ હજાર વીણી કાઢેલુ લશ્કર એકઠ્ઠ કીધુ ને તાબે થયલા રાજ્યોના જુહાર મુજરા લીધા એ તેની એકચક્રી સત્તાનુ ઉચ્ચ ભવ્ય પણ ભયંકર દર્શન હતુ–યૂરોપમા સીઝર પછી એક નેપોલીઅનેજ એવડા મોટા લશ્કરની સરદારી કરી હતી.

તરતજ પછી તે રૂશિયા ઉપર ચઢ્યો, લઢાઇયોમા જીત્યો ને તેણે જુની રાજધાની મોસ્કોમા જઈ છાવણી કરી, પણ તેને પાછુ ફરવુ પડ્યુ; વળી તે લડાઇયો જીત્યો પણ લીપઝીકમા હાર પામી પેનરાનર થઈ એલ્બે જઈ

–ઉદારતા એમા) સર્વોપરિ કુશળ હતા, સ્પેન, પોર્ટુગાલ, જર્મની અહીંનાઓએ મોટી શક્તિ દેખાડી હતી પણ ફ્રેંચના જેવી તો માત્ર ડી વિટ ને ઓરેંજનો જૂથ એના પ્રધાનોએજ દેખાડી, એ વિષયમા ઈંગ્લંડના લોક ઓછુ સમજતા નહીં. રાજ્યની માહિની વ્યવસ્થા કે જે સરકારને જબ્બર રાખે ને લોકને ઉદ્યમી કરે તે પણ ફ્રાન્સમા કોલ્બર્ટ ને લૂવાઇએ ઘણીજ સારી રાખી હતી

ગયો; એક વર્ષમાં તે પાછો ફ્રાન્સ આવ્યો, મહાજન કેહેવાયો, સંપીલાં રાજ્યો સામા લડ્યો પણ છેલ્લીવારે સમુદ્ર બળમાં અજિત એવું ને જેના ઉપર તેને હાડવેર હતું તેજ રાજ્યના લશ્કરી સરદારે આગળ પડી પ્રુશિયન સરદારની કુમકે તેને ભગાડ્યો; (નેપોલિયન ઈંગ્લંડને શરણ થયો પણ એણે તેને મરતાંસુધી કેદ રખાવ્યો). ફ્રાન્સમા સત્તા ને સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ હતું, ઉન્મત્ત સ્વતંત્રતાને ડાબવાને પરરાજ્યની સત્તાઓ એકઠી થઈ, ઉન્મત્ત સ્વતંત્રતામાંથી એક નિરંકુશ સત્તા ઉત્પન્ન થઈ, ને એ સત્તાએ એકત્ર સત્તાઓને ફગાવી; પછી પ્રત્યેક ને સંપમાનાં સંઘરાજ્યે પોતપોતાની સ્વાધીનતા તથા સ્વતંત્રતાને માટે યત્ન કીધું ને જય મેળવ્યો. વાટરલૂની લડાઈના વખતથી તે આજ લગીમા યુરોપનાં રાજ્યો સામાન્ય રણક્ષેત્રમા ઉતર્યાં નથી. (યુરોપનાં રાજ્યોની વિદ્યા કળા વેપાર ઉદ્યમ સમૃદ્ધિનું દર્શન ત્યાંનાં સંગ્રહસ્થાનોમાં ને પ્રદર્શનોમા વેળાએ વેળાએ થાયછે*)

---

* યુરોપની વસ્તીમા ૨૮ કરોડ ખ્રિસ્તી, ૮૦ લાખ મુસલમાન, ૨૦ લાખ યાહુદી ને ૩॥ લાખ મૂર્તિપૂજક કે ધર્મરહિત લોકછે (નોર્વે ને રશિયાની ઉત્તરે) ખ્રિસ્તી વસ્તીમા કાથલિક ૧૫ કરોડ (ઇટલી, સ્પેન, પોર્ટુગલ, ફ્રાન્સ, બેલજ્યમ, પોલંડ, આયરલંડ તથા આસ્ટ્રિયન રાજ્યનો મોટો ભાગ, પ્રુશિયા, સ્વિટ્ઝરલંડ ને જર્મનીનો સુમારે અડધો ભાગ), ગ્રીકપંથી ૯॥ કરોડ (રશિયા, ગ્રીસ, તુર્કસ્તાનની ઉત્તરે આસ્ટ્રિયન રાજ્યનો પૂર્વ પ્રદેશ) અને પ્રોટેસ્ટંટ ૫॥ કરોડ (ઈંગ્લંડ, સ્કાટલંડ, નોર્વે, સ્વીડન, અને હાલંડ, પ્રુશિયા, સ્વીટ્ઝરલંડ ને જર્મનીનો અડધો ભાગ). કાથલિક ફ્રાન્સ તથા આસ્ટ્રિયા, પ્રોટેસ્ટંટ ઈંગ્લંડ તથા પ્રુશિયા અને ગ્રીકપંથી રશિયા એ પાંચ યુરોપમા મોટાં રાજ્યછે. રશિયન લોક સ્લાવોનિક જાતિના છે ને ગ્રીક તથા જર્મન લોકની સંગતિમા કેળવાયછે; આસ્ટ્રિયન પ્રુશિયનનો મોટો ભાગ જર્મનછે ને કેળવાયલોછે; જર્મન, ફ્રેંચ, ઈંગ્લિશ એ ત્રણ જુદા છતે એક રીતે એકછે—જર્મન છે; ફ્રેંચમાં દેશપ્રકૃતિના ને જર્મન ગ્રીક લાટિન અંશ અને અંગ્રેજોમા દેશપ્રકૃતિના ને ફ્રેંચ જર્મન અંશ, ઝબૂકે છે.

જર્મનોમાં સર્વ વિષયની કેળવણીને માટે પદ્ધતિછે, જર્મનો પદ્ધતિ પાળેછે, ફ્રેંચ રાખેછે ને અંગ્રેજો તે ઉપર તેટલા બંધાયલા નથી; પણ સંસાર વેહેવાર સંબંધી રીતભાત ને ચાલચલણ એ ઉપર અંગ્રેજોનો જેટલો આગ્રહ છે તેટલો જર્મનોનો નથી. જર્મનો હોશીલા, નિરાંતમાં મગ્ન રહેનારા, શાણા, ઉદ્યમી, સાવધ, ધીરા ને ચતુરછે. 'બાપીકા દેશ'નું મોટું અભિમાન રાખેછે પણ તેઓની વિશેષ ભક્તિ ઘરકુટુંબ પ્રત્યે છે; રાજસત્તાને માન આપવું ને તેને અનુકૂળ વર્તવું એવી તેઓની પ્રકૃતિ છે; અંતરભેદીને જોવાની તથા નવું શોધવાની શક્તિ, પાકી વ્યવસ્થા નીતિ, ઊંચી વિદ્યા કળાનો આનંદ ને કોઈ પણ મોટાં

આફ્રિકા.

એ ખંડ યુરોપના કરતાં ત્રણ ગણો મોટો વિસ્તારમાં છે પણ માહેલા પ્રદેશમાં ઉજડ રણ છે ને કાંઠાને લગતા તથા નદી પ્રવાહવાળા પ્રદેશોમાં વસ્તી છે. ઇજીપ્ટ, ન્યૂબીયા, બાર્બરી સંસ્થાનો, સૌડન વગેરેની મોટી વસ્તી મુસલમાન આસરે ત્રણેક કરોડ છે; દક્ષિણમાં ને ગીની તથા સેનીગામ્બીઆમાં હબસી, કાફરી, મલાઈ વગેરે રહેછે ને તેઓ નજરમાં આવે તારે ઝાડ, પત્થર, જનાવરને પૂજવાં, માણસનો ભોગ આપવો એવો ધર્મ પાળેછે ને યુરોપીઅન સંસ્થાનોમાં ખ્રિસ્તીઓ છે. પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ ને ઇજીપ્ટદેશ ત્યાં મુસલમાની રાજ્ય છે ને જો કે તે કોન્સ્ટંટિનોપલના સુલતાનની આણ માનેછે તોપણ તે સ્વાધીન જેવો છે ને લશ્કર વહાણનું બળ રાખેછે–ઇજીપ્ટની વસ્તી ૩૫ લાખ છે; અલેક્ઝાંડ્રિયા મોટું બંદરછે.

અમેરિકા.

એમાંનો ઉત્તરખંડ ૭૫ લાખ ને દક્ષિણ ખંડ ૬૫ લાખ ને ટાપુઓ ૧૦ લાખ ચોરસ મૈલ છે; ને એ સૌની વસ્તી ૭ કરોડ છે તેમાં ૩ કરોડ

–સંકટની સામાં ભીડવાનું શૌર્ય એ તેઓનામાં આગળ પડતાં છે; જર્મન વેપારી તથા ધંધાધારી ઉદ્યમી ને વિચારવંત છે ને દુનિઆના સઘળા ભાગમાં છે.

ફ્રેંચ ચંચળ વૃત્તિના, સ્વચ્છંદી, વિષયી, રંગીલા પણ મળતાવડા ને ઉદ્યમી છે. રસાળ મનશક્તિથી તેઓને તરત સૂઝેછે, તેઓ તરતની તરત વ્યવસ્થા કરી શકેછે ને અતિમોટાં સાહસ કરેછે. તેઓ જુદ્ધના હોંસીલા કોડીલા ને બહાદુરીથી તથા ચતુરાઇથી લડનારા છે ને જયના લોભી છે; પદાર્થશાસ્ત્રમાં ને કળામાં તેઓ વિશેષ નિપુણછે ને કોઈ પણ મત—વિચારને (પછી પોતીકો કે પારકો) જગતમાં પ્રકાશિત કરવાની તેઓની વિશેષ શક્તિ છે.

અંગ્રેજ મિતવૃત્તિના, સાદા, ઉદ્યમી, ખંતી ને ડાહ્યા છે પણ વેળાએ વેળાએ ધુંધવાઈ ચીડી દોડી સાહસ કરેછે, ગભરાઈ જાયછે ને પાછા ઠેકાણે આવી જાય છે; તેઓ રમિયા ને રસિક નથી પણ કોઈ કોઈવાર રસમાં છેક જ ઉભરાઇ પણ જાય છે; કોઈ પણ રીતનો લાભ હોય તોજ તેઓ મોટાં કામમાં હાથ ઘાલેછે; પોતાનુંજ રક્ષણ ને પોતાનુંજ સ્વતંત્ર સુખ એ વિષે અતીસેં કાળજી રાખેછે, જૂના ઉપર ભક્તિ રાખેછે, પરદેશીઓથી આતડા રહેછે, ને સમો જોઈ વર્તેછે પણ દીર્ઘસૂત્રી બહુછે; તેઓ વેહેવારીઆ છે, અર્થવિદ્યામાં કુશળ છે, નવા નવા શોધથી વેહેવાર ઉપયોગનાં કામો કરવામાં સર્વોપરિ શક્તિ દેખાડેછે, રણસંગ્રામમાં સમો જોઈ પરાક્રમ કરેછે.

૮૦ લાખ યૂરોપીઅન કુળના, ૯૦ લાખ વતની ઈંડિયન, ૬૦ લાખ હબસી ને ૭૦ લાખ સંકર જાતિછે. ગુલામો પાસે જબરદસ્તીથી વેઠ કરાવવાનો વહીવટ ઈંગ્લંડના સિવાય બીજાં ઘણાંક યૂરોપીઅન સંસ્થાનોમાં ને બ્રઝીલમાં હજી ચાલેછે.

સ્પાનીઅર્ડોએ અમેરિકા જઈ વતનીઓને તાબે કરી મેક્સિકો, પીરૂ, ટેરાફર્મા ને ન્યૂ ગ્રાનેડા એ ચાર પ્રાંતોનું એક મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું (૧૫૧૯—૧૫૩૬); જીતેલા લોકને ખ્રિસ્તી સ્પાનીઅર્ડ ધણીઓના હળએડુ કીધા; ને અમેરિકાનો પ્રાચીન સુધારો સમૂળો ઉખેડી નાખ્યો; પછી પીરૂના સ્પાનીઅર્ડોએ ચીલી પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. પોર્ટુગીઝ લોકે બ્રઝીલમાં સંસ્થાનો કીધાં હતાં (૧૫૧૯–૧૫૫૦). પીરૂમાં સોનાંહીરાની ખાણોનો શોધ થયો તે અઢારમા શૈકાના આરંભમાં. ૧૮૦૮માં નેપોલીઅને સ્પેનના બુરબોં કુળના રાજાને હાંકી મેહેલ્યો ત્યારે સ્પેન તાબાના સંસ્થાની લોક સ્પેનના રાજાને વફાદાર રહ્યા પણ પછી તેઓએ લોકના માગેલા હક ન આપ્યા તેથી તેઓએ પછી પોતાનાં રાજ્ય કીધાં–મેક્સિકો (૧૮૨૯), ગાટીમાલા (૧૮૨૧), કોલમ્બીઆનું (ન્યુગ્રાનેડા, ઇક્વેડાર ને વેનીઝ્યુલા એ ત્રણ મળીને), બોલીવીઆ (૧૮૨૫), ચીલી (૧૮૧૮), પીરૂ (૧૮૨૪–૨૬), બ્વેનાસ એરિસ, પારૅગ્વે, યુરૂગ્વે (૧૮૨૮) એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો થયાં. નેપોલીઅનના ધાકથી પોર્ટુગલનો રાજા નાસીને બ્રઝીલ આવ્યો ને અહીં તેણે રાજ્ય ચલાવ્યું, ને જ્યારે તે પાછો પોર્ટુગલ ગયો ત્યારે પણ બ્રઝીલના લોકે તેને માન્યો; પણ બ્રઝીલીઅનોએ પોર્ટુગલ પાસે હક માગ્યા તે એણે ન આપ્યા ત્યારે તેઓએ પોતાનું સ્વાધીન રાજ કરી ડાનપેડ્રોને પોતાનો રાજા કીધો ને એનો વંશ રાજ કરેછે. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ, વળી સંસ્થાની ને ઈંગ્લંડ સરકાર એઓ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું હતું; (૧૭૭૬) કાનેડા, નોવાસ્કોશિયા વગેરે પ્રદેશમાં ઈંગ્લંડનું રાજ્યછે.

કાળસ્વરૂપ.

પૃથ્વી, સૂર્યથકી ૯ કરોડ ૫૦ લાખ મૈલ છેટે છે; તેનો પરિઘ ૨૪ હજાર નવસેં મૈલ છે; વ્યાસ (પૂર્વ પશ્ચિમ) ૭૯૨૬ મૈલ ને (ઉત્તર દક્ષિણ) ૨૬ મૈલ ઓછો છે; પૃથ્વીની સપાટીના એક હજાર ભાગ કરીએ તો તેમાં ૭૩૪ પાણીના ને ૨૬૬ જમીનનાં છે; જમીનનો ભાગ અનેક સ્થિતિમાં પ-

રૂલા છે કે જેને આપણે ખંડ, ટાપુ, દ્વીપકલ્પ ઇત્યાદિ નામે ઓળખીએ છૈયે; ખંડ પાંચ છે-એશિયા, યૂરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા અને દરીઆમાંના ટાપુઓ; એશિયામાં ૭૦ કરોડ, યૂરોપમાં ૩૦ કરોડ, આફ્રિકામાં ૭ કરોડ, અમેરિકામાં ૭ કરોડ ને ટાપુઓમાં ૨ કરોડ મળીને એક અબજ ૧૫ લાખ માણસની વસ્તી છે; તેઓ બુદ્ધ, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી ને મ્લેચ્છ એ પ્રકારે જૂદા જૂદા છે-બુદ્ધધર્મ માનનારા ૪૫ કરોડ ૫૦ લાખ, હિંદુ ૧૫ કરોડથી વધારે, મુસલમાન ૧૫ કરોડથી ઓછા, ખ્રિસ્તી ૪૭ કરોડ ૪૦ લાખ, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ યાહુદી તે માત્ર ૮૦ લાખ છે; તેઓ જૂદાં જૂદાં રાજ્યોમાં જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં છે; તોપણ, તે સૌ આજકાલ પરસ્પર સંબંધ વેહેવાર રાખતા થઈ શોભે છે,—એ આ વર્તમાન કાળનો* અદ્ભુત વિજય છે. યૂરોપના લોકે હોકાયન્ત્ર, અગ્નિયન્ત્ર ને છાપયન્ત્ર એવડે માયા વિસ્તારી અને સત્તાસ્વતંત્રતાનાં જુદ્ધ દેખાડી પૃથ્વીના લોકને પોતપોતાના દેશમાં સ્વાધીન સ્વતંત્ર થવાનો બોધ આપ્યો.

પંદરમા શૈકાને અંતે અમેરિકાનો શોધ થયો ને આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા થઈ; ૧૬ મા શૈકામાં પોર્ટુગીસ ને સ્પાનીઆર્ડ એઓએ એશિયા આફ્રિકા ને અમેરિકામાં સંસ્થાનો કીધાં ને ત્યાંની સમૃદ્ધિ યૂરોપમાં આણી. વળી રૂશિયનો સૈબીરીઆ મેળવી એશિયામાં દાખલ થયા; ૧૭ મા શૈકામાં અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, વલંદા એઓ વેપાર તથા સંસ્થાનને અર્થે બહાર પડ્યા; ૧૮મા શૈકામાં અંગ્રેજે હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું; કપટાન કૂકે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી કેટલાક ટાપુઓ શોધ્યા ને અંગ્રેજોએ ઓસ્ટ્રેલિયામાં સંસ્થાનો કીધાં; જે વસ્તુઓ જૂનાકાળમાં મોટા શ્રીમંતોને પણ મળવી દુર્લભ ને બીજી નવી નવીઓ તે આજકાલ કારખાનાઓ વડે બહુ વધી છે; ને લોક બહોળા ધંધાવડે તેને સસતે મૂલે પોતાના ઉપયોગમાં તથા મોજમઝામાં વાપરતા થયા છે; ટુંકામાં સૌ લોકનો સંસારી વૈભવ વધ્યો છે.

ભાષાવિદ્યામાં ઉત્પત્તિ તથા સંબંધ સિદ્ધ કરતું શાસ્ત્ર ને ઇતિહાસ, પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં અનેક શાસ્ત્ર, ઊંચેની ખગોળવિદ્યા ને નીચેની ભૂસ્તર વિદ્યા એમાં ઘણાક શોધ થયા છે; અનેક વિદ્યા અનેક કળા સર્વત્ર શોભે છે; અને તત્વશોધનમાં-જડચૈતન્યના વાદમાં શોધ થાય છે પણ હજી લગી કોઈ

* ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૭૬ થી તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૨૩ સૂધી કામમૂર્તિકાળનું રાજ્ય હતું ને ઇ૦ સ૦ શૈકા ૧૬ થી પાછું તેનું રાજ્ય ચાલતું થયું છે.

યુરોપીયન પંડિત પ્લેટો કે આરિસ્ટોટલ જેવો સર્વત્ર માન્ય જણાતો નથી. દેશાન્તરોનાં ગ્રંથોનાં ભાષાંતરોથી ને ન્યૂસ્પેપરોથી જ્ઞાનસમૃદ્ધિનું જગતમાં લાણું થાયછે.

સોળમા સૈકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મની ને મુસલમાન ધર્મની મર્યાદા તૂટી ને હિંદુધર્મમાં નવા પંથ નીકળ્યા. અઢારમા સૈકાના અંતમાં અમેરિકાના અંગ્રેજ સંસ્થાનીઓએ ઈંગ્લંડની આણમાંથી ખસી યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું ને ફ્રાન્સમાં લોકે પોતાના રાજાને મારી નાખી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું; વળી ડેન્માર્ક, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડમાં ગુલામોના છુટકારાને માટે મંડળીઓ સ્થપાઈ, ને ફ્રાન્સનાં રાજ્યે તો પોતાના તાબાના હૈટી ટાપુના ગુલામોને પોતાના નિર્દય ધણીઓથી છૂટા કીધા. આ ચાલતા સૈકામાં અમેરિકાના સ્પેન તાબાના પ્રાંતોનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયાં ને બ્રઝીલનું રાજ્ય પોર્ટુગલથી જુદુ પડયું. ગ્રીસ ઈટલીનાં સ્વાધીન રાજ્ય થયાં. (ઈંગ્લંડમાં) ગુલામી ધંધો બંધ કરવાનો ધારો થયો (૧૮૦૭); કાથલિકને પાર્લમેંટમાં દાખલ કરવાનો ધારો થયો ને રીફારમ બીલ પસાર થયું તેથી પાર્લમેંટના મેમ્બરો પસંદ કરવાનો હક ત્યાંના વચલા વર્ગના લોકોને મળતો થયો; આસ્ટ્રિયા પ્રુશિયાના લોકે પોતાને રાજકીય હક મળે માટે બખેડા કરેલા તે ઉપરથી રાજ્ય વ્યવસ્થામા ધારાથી કેટલાક સૂધારા કરવામાં આવ્યા; રૂશિયાના અલેક્ઝાંડર બીજાએ હળબેડુ ગુલામોનો છૂટકારો કીધો અને યુનૈટેડ સ્ટેટ્સમાં ગુલામ રાખવા ન રાખવા વિષે લડાઈઓ ચાલેલી તેમાં ન રાખવા એવું જે કેહેતા હતા તે જીત્યા હતા. એશિયામાં ચીનનાં રાજ્યે પણ રૂશિયાને બધે પોતાનાં લશ્કરમાં યુરોપનો સૂધારો દાખલ કીધો છે ને હિંદુસ્થાનના લોકે પણ પોતાનાં દુઃખ ને હક વિષે સરકારને જાણ કરવા માંડી છે. અઢારમા સૈકામાં યાહુદીઓ જર્મન રાજ્યોમાં ખ્રિસ્તીના જેટલાજ હક ધરાવતા થયા; ફ્રાન્સ ઈંગ્લંડમાં તેઓના પ્રજારૂપે હકનાં રક્ષણ થાયછે ને ઈટલી સ્પેન પોર્ટુગલમાં પણ આજકાલ રાજ્યની તરફથી તેઓના ઉપર સખ્તી નથી; રૂશિયામાં ને મુસલમાન ધર્મ ચાલેછે તે દેશોમાં તેઓના ઉપર પેહેલાંના જેટલી મરડાકી નથી પણ હજી તેઓના ઉપર ધિક્કાર છે ખરો. યુરોપમાં સત્તરમાં સૈકાથી સ્ત્રીઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડયો, અઢારમાથી ઘણીક સ્ત્રીઓ ગ્રંથો લખતી થઈ છે અને આ સૈકામાં ફ્રાન્સ ઈંગ્લંડ પણ વિશેષ અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ પુરુષના જેટલા હક માગતી થઈઓછે; અમેરિકાની સ્ત્રીઓ પોતાની સ્વતંત્રતા ને પુરુષની બરોબરના હક માટે બહુ બહુ બોલતી લખતી ને આચરતી થઈ છે.

હજારો જણે પ્રાણ ખોયા, હજારોજણ પીડિત થયા ને મોટી હાનિ થઈ ત્યારે સ્વતંત્રતાએ જગતમાં બુદ્ધિ, ધર્મ, રાજ્ય, સંસાર સંબંધી જય મેળવ્યા છે; જે લોકને રાજકીય સ્વાધીનતા નથી-તેઓના ઉપર પણ સ્વતંત્રતાનો ચળકાટ પડવા માંડ્યો છે; અને જે-રાજાઓ પોતાની સત્તા નિરંકુશ રાખવાનો આગ્રહ ધરેછે તેઓ પણ (સ્વતંત્રતાએ જન્મ આપેલાં જનમતની થોડીક પણ દરકાર રાખવી જરૂર છે તેથી) સાહસ કરતાં પહેલાં બહુજ વિચાર કરેછે ને એ રીતે તેઓ અંકુશિત કે સુધડ થાયછેજ—એ પ્રમાણે સ્વતંત્રતાના જય વૃદ્ધિ પામેછે*—તેનો પ્રકાશ યૂરોપ તથા અમેરિકા એ ઉપર પડ્યો છે ને એશિયા ઉપર પડવા માંડ્યોછે; અને જગતના રંગ મંડપમાં યૂનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, પ્રુશિયા, રૂશિયા, કુસ્તન્તુનિયા, ને ચીન એ રાજ્યો પોતપોતાની શક્તિનીતિના યશ પ્રમાણે ઓછાં વત્તાં પણ બીજાં સૌ રાજ્યોની ઉપર વિરાજે છે.

* સ્વાધીન તથા સ્વતંત્ર થવાનો જોસ્સો લોકમાં ઉત્પન્ન થાયછે પણ જુદી જુદી સ્થિતિને લીધે તે જોસ્સો કહીં કહીં ડબાઈ જાયછે, કહીં કહીં વધેછે પણ સારૂં કામ કરી શકતો નથી, કહીં કહીં ફાવેછે ને જ્યાં જ્યાં ફાવેછે ત્યાં ત્યાંના લોકમાંના થોડાકજ સ્વતંત્રતાનું ઊંચું સુખ ભોગવે છે; કેહેવાનું આ કે હજી માણસ જાતનો મોટો ભાગ દુઃખી છે. સ્વતંત્રતાનો જોસ્સો વધે છે પણ તેથી લોક કેવળ બાહ્યસુખનીજ તૃષ્ણા રાખેછે—બુદ્ધિવાદે ધર્મ ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડે છે, સંશયી ને શઠ સ્વાર્થી થાય છે; અંતરમા લોભ કપટ ને બહાર વિવેક જુગતી રાખેછે.

રાજય રંગ—

સર્વદર્શન.

૧. સૃષ્ટિની, પૃથ્વીની ને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષે આર્ય, યાહુદી, ગ્રીક-લોકનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં જેજે કપેલું છે તેનો સાર પૂર્વ દર્શનોમાં જણાવ્યો છે. અર્વાચીન કાળની ભૂતળવિદ્યા આ પ્રમાણે કહેછેઃ "પૃથ્વીનો ગોળો અગ્નિમય પ્રવાહી રૂપે હતો, પછી તે ધીમે ધીમે થંડો પડ્યો, થંડો પડતાં તેની સપાટીમાં ચીરાડા પડ્યા ને ઉંચીનીચી બાંધ થઈ; ચીરાડામાં પાણી ભરાયું જેમાં ઘણેક કાળે છિદ્રછિદ્રવાળી વનસ્પતિ ને બગડાનું હાડકું નહિ તેવાં પ્રાણીઓ દેખાયાં—કેટલાંક લંબગોળ, એક છેડે મોકું તથા એક કે વધારે તારથી વિટલાયલાં તેવાં ને કેટલાંક ખાંગડા શંખ છીપવાળાં, આંખ જેવું કંઈ ખરૂં પણ બીજી ઇન્દ્રિયો નહિ તેવાં હતાં. કેટલાક જુગ વહી ગયા પછી બરડાને હાડકું ખરૂં એવાં પ્રાણી એક જાતના મચ્છ એ દેખાયાં; પછી કેટલેક કાળે ટાપુઓ રૂપે પૃથ્વી બનેલી તે ઉપર બહુજ મોટાં બરૂ, નેતર ને વાંધાજેવા વેલા એ પુષ્કળ દેખાયાં કે જે પાણીથી ઘસડાઈ જઈ કેટલેક ઠેકાણે ડબાઈ ગએથી ને ગરમી લાગવાથી કોયલા બન્યા કે જે ખાણોમાંથી નિકળેછે; પછી નવી નવી જાતના મચ્છ, જિવજન્ત ને ભુચર પ્રાણી દેખાયાં. એ કાળે પૃથ્વી ઉપર મોટા ફેરફાર થઈ રહ્યો ને નવી જાતની વનસ્પતિ ને અતિ મોટાં જળચર જણાયાં—કેટલાંક સરડાના જેવાં પણ ઘણીજ લામ્બી ગરદનનાં તથા ઘણીજ ટુંકી પુંછડીનાં હતાં ને કેટલાંક સૂસવાળ જેવાં ૪૫ ફૂટ લમ્બાઈનાં હતાં; એ સમા ઉપર કેટલાંક પક્ષી ને બચ્ચાં રાખવાની કોથળીયોવાળાં કેટલાંક ચોપગાં પણ હતાં; કેટલાંક જુગ વીત્યા ને ચાકના પથર બન્ધાયા. હવે વળી નવી ઉત્પત્તિ થઈ; વનસ્પતિતો હાલ જે છે તેના સરખીજ દેખાઈ પણ બચ્ચાંને ધવાડનારાં પ્રાણીઓ નવાં દેખાયાં—ચારપાલો ખાનારાં, પાણીની પાસે રહેનારાં, પન્દર કે અઢાર ફૂટ લામ્બાં એવાં, વળી ખરીવાળાં પણ વાગોળે નહિ ને હાથી જેવાં, વળી જમીન ઉપર રહેનારાં અતિ મોટા કાચબા જેવાં બીજાં હતાં. એ અને હાલમાં હાથી હરણ વગેરે છે તેજ

જાતના કેટલાક પોતપોતાને નિયમિત કાળે નાશ પામી ગયા ને છેલીવારે પૃથ્વી હમણા જેવી છે તેવી થઈ, ને માણસ ઉત્પન્ન થયા."*

૨. જળપ્રલયની કથા પ્રાચીન કાળથી મનાતી આવીછે. એ મોટા બનાવ પછી કેટલેક કાળે જૂદે જૂદે ઠેકાણે પણ નદીઓના પ્રદેશમા લોકના ચાર મોટા મંડળ દેખાયા—ચીના, આર્ય, મિસ્રી, ખાલદી લોકના; ને તે રાજ્યો ચાલતા તેવામા ગ્રીક, ઇટાલીના ને યાહુદીના રાજ્ય નવા દેખાયા. સપ્તસિન્ધુના આર્ય લોકે ઘણીક રીતે જણાવ્યુછે કે તેઓ ઉત્તર દિશાએથી આવ્યા; જરતોસ્તી ધર્મપુસ્તક વન્દીદાદમા નિગમનદ્દે ને પ્રદેશોના નામ લખ્યાછે તે ઉપરથી કહેવાઈ શકેછે કે તેમાના કેટલાક હાલ તાતાર દેશ કહેવાયછે તેમા હતા; આર્ય તથા જૂના ઇરાની એ લોકનુ મૂળ વતન ઓક્સસ ને જાક્ષરટીસ એ બે નદીઓના મૂળ પાણીના પ્રદેશમા

---

* યૂરોપના કેટલાક વિદ્વાન કહેછે કે પશુ—વાનર એ જાતિમાથી કાળાન્તરે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે; કેટલાક કહેછે કે હવા પાણી તથા કેળવણીથી હબશીનામા કાળાન્તરે યૂરોપીઅનની ખૂબસુરતી તથા બુદ્ધિ આવે એ બનતુ હોય તેમ આપણુ અસ્તુ કેમ નહિ કે કેળવણીની તંગીથી તથા હવા પાણીથી ઊંચી સ્થિતિમાથી ઉતરતા પશુ જેવી સ્થિતિ પણ થાય? માણસો ફળ તથા કન્દમૂળ ખાનારા, પારધ કરનારા, ઢોર ચારનારા ને ખેતી કરનારા એ ચાર સ્થિતિમા દેખાયછે તે ઉપરથી કેટલાએક વિદ્વાનો કહેછે કે તે તે સ્થિતિમા માણસ ઉત્તરોત્તર કેળવાતો આવ્યો છે; કેટલાએક કહેછે કે "તેમ કહેવુ તે માત્ર અટકળ છે તેને માટે ઇતિહાસમા કંઈ પુરાવો મળતો નથી; બોધ ને સુધારો હમેશ બાહારથી પ્રાપ્ત થાયછે; અને અનુભવથી આમ પણ અનુમાન કરી શકાય કે ઊંચી સ્થિતિથી ઉતરતા ઉતરતા છેક રાની સ્થિતિમા આવાયછે, ભરવાડ ને ખેડુત જુના કાળથી સાથેજ જોવામા આવ્યાછે, સાથે રે ઠેકાણે લોકના મંડળ, કામના હુન્નર, મિલકત, ધારા, રાજ્ય એ જાતનામા આવ્યા છે"

ભાગવતમા લખ્યુ છે કે દક્ષે માનસી સૃષ્ટિ ઘણીક ઉત્પન્ન કીધી પણ તે લોક (પુરુષ સ્ત્રી) સંસારથી વિરક્ત થઈ તપ કરવા ચાલ્યા જતા તે ઉપરથી તેણે તપ કરી નારાયણની આજ્ઞાથી પંચજન્ય પ્રજાપતિની કન્યા સાથે વિવાહ કરી મૈથુનથી પ્રજા ઉત્પન્ન કીધી હતી કે લોક એ રીતિથી સંસારમા રહે. કેટલાક જ્ઞાનવાન અટકળ કરેછે કે મચ્છ કચ્છ વરાહ નૃસિંહ વામન એ અવતાર પ્રલય પછી ઉત્તરોત્તર જે જે પ્રકારની સૃષ્ટિ થઈ તેને વિષે સૂચવે છે.

યાહુદી તથા અર્યજનના ધર્મશાસ્ત્રમા લખ્યુછે કે પ્રભુએ પ્રથમ એક મનુષ્ય ઉત્પન્ન કીધો હતો ને પછી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ હતી; કેટલાએક વિદ્વાન કહેછે કે આદિમા એકથી વધારે મનુષ્ય કા ન હોય? ને પુરુષ સ્ત્રી સાથેજ કા ન ઉત્પન્ન થયા હોય?

અથવા સૈબીરીઆના* દક્ષિણ ભાગમાં હતું એવું યૂરોપીયન પંડિતોએ નક્કી કર્યું છે. શરીરના ઘાટ રૂપરંગ ઉપરથી વિદ્વાનો મુખ્ય ત્રણ જાતિ પાડી કેહેછે કે કાળા સમુદ્રથી તે હિન્દુસ્થાનની પૂર્વ સૂધી જે પર્વત પડેલા છે ત્યાં અથવા તેના દક્ષિણ પ્રદેશોમાં કાકેશિયન–ગૌરવર્ણ લોકનો મૂળ વાસ હતો અને તીબેટ તથા ક્રોબીનું રણ એની પેલીગમ જે પર્વત છે તેને લગતા પ્રદેશમાં મોંગોલિયન–પીતવર્ણ લોકનો વાસ હતો; અને આફ્રિકામાં ચન્દ્ર પર્વત છે ત્યાં નીગ્રો (શીધી)–કૃષ્ણવર્ણ લોકનો વાસ હતો; (અમેરિકામાં લોક મોડેથી વસ્યા હતા); એ રીતે આર્યજન, ઈરાની, મિસ્રી, ખાલદી, યાહુદી તે કાકેશિયન ને ચીના તે મોંગોલિયન જાતિમાં આવેછે. ભાષા ઉપરથી વિદ્વાનો ત્રણ ભેદ પાડેછે–સંસ્કૃત, જન્દ, મિસ્રી લોકની છેક જૂની, (વળી ફારસી, આરમીનીઅન, ગ્રીક, લાટિન, ટ્યૂટાનિક એ બધી જેમાંથી નિકળીછે) તે–એરિયન; અને આસીરીઅન–ખાલદી, જૂની ફીનીશીઅન, યાહુદી, ઈજીપ્ટના લોકની, (વળી આરબી) એ બધી જેમાંથી નિકળીછે તે–સેમિટિક, અને ચીના વગેરેની ભાષા જેમાંથી નિકળીછે તે–ટ્યુરેનિયન. આર્ય લોકના ગ્રન્થોમાં સત્વ, રજ, તમ, એ ત્રણ ગુણનાં જે જે લક્ષણ† લખ્યાંછે તે તે પ્રમાણે મેળવતાં સંસ્કૃત ભાષા બોલ-

* એક અંગ્રેજી ગ્રન્થમાં લખ્યુંછે કે કોઈકાળે ઉત્તર ધ્રુવ તરફના દેશની હવા એટલી ગરમ હતી કે ત્યાં તાડ, નાળીએરી, ખજુરી એ ઝાડ ઉગતાં ને તેજ પ્રદેશમાં લોક પ્રથમ વસ્યા હતા તથા વસ્તી ઘાડી હતી.

† મનુસ્મૃતિમા–"યથાર્થ જ્ઞાન, તેજના જેવી શુદ્ધવૃત્તિ, પુણ્યવૃત્તિ, દુસ-શાનો આભાસ નહિ, તપ, જ્ઞાન, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધર્મકર્મ, આત્મચિન્તન, બ્રહ્મજ્ઞાનની ઈચ્છા, કર્મ કરવે લાજ નહિ, સન્તુષ્ટ આત્મા એ સત્વનાં લક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન ધર્મ છે; રાગ તથા દ્વેષ, દુઃખ તથા અસ્વસ્થતા, ધર્મ કરતાં તરત ફળની ઈચ્છા રાખવી, અધૈર્ય, અસત્કર્મ, વિષયસેવા, હેતુ પાર નપડે તોપણ ખેદ ન પામવો, માનની તૃષ્ણા રાખવી એ રજસનાં લક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન અર્થસંપત્તિ છે; અજ્ઞાનમા રેહેવું, મોહ વિષયમાં લીન રેહેવું, લોભ, આળસ, કૃપણતા, નિન્દા, ભીખ માગવાની ટેવ, આચારલોપ, ધર્મ કાર્યવિષે અપ્રીતિ, કામ કરતા ને કરિને લાજવું એ તમસનાં લક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન કામ છે;" (એ એકેકની દેશકાળ ને કર્મ સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રથમ, મધ્યમ ને ઉત્તમ ગતિયો થાયછે.) ભગવદ્ ગીતામાં–"નિર્મળપણુ, નિરોગીપણુ, બુદ્ધિવૃત્તિનો પ્રકાશ, જ્ઞાન સુખની વૃદ્ધિ એ સાત્વિક જનના લક્ષણ છે ને તે જ્ઞાનથી દેવલોકમાં જાયછે; રાગ, તૃષ્ણા, સ્પૃહા, કર્મપ્રયત્ન, શાન્તિ રહિતપણુ એ રાજસિનાં લક્ષણ છે ને તે લોભથી મનુષ્ય લોકમાં રેહેછે; ભગ

નારામાં સત્વગુણ, ને શેમિટિક ભાષા બોલનારામાં રજોગુણ આગળ પડતો દેખાયો છે; સત્વ અથવા સત્વાંશ વિશેષ એવા લોકના જય જગતમાં વધારે સ્થાયી ને વધારે ઉચ્ચ, રજસ્ તથા રજાંશ વિશેષ એવા લોકના જય મોટા ને ઉચ્ચ, અને તમસ્ તથા તમાંશ વિશેષ એવા લોકના જય સમયે સમયે અતિ મોટા નાશકારક જણાયાછે.

—ભ્રાન્તિ, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા, અસાવધાનતા, અવિવેક, અપ્રવૃત્તિ એ તમસનાં લક્ષણ છે ને તે મોહથી પશ્વાદિયોનિમાં જાયછે." વરાહ મિહિર બૃહત્સંહિતામાં—"સત્વગુણાધિક પુરુષમાં સત્ય, દયા, સ્થિરચિત્ત, સરળતા-ભાવ, બ્રાહ્મણ ને દેવ એની ભક્તિ હોયછે; રજોગુણાધિક પુરુષમાં કાવ્ય નૃત્ય ગીતાદિ કળા, યજ્ઞ, સ્ત્રી એઓમાં આસક્ત ચિત્ત ને અતિ શૌર્ય હોયછે; તમોગુણાધિક પુરુષ લોકને ઠગનાર, મૂર્ખ, આળસુ, ક્રોધિષ્ટ, અતિ નિદ્રાળુ એવા હોયછે; એ ત્રણે ગુણ, રાશિ ઉપરથી ને સંકીર્ણત્વ (મિશ્રણ) ઉપરથી સાત પ્રકારે સ્વભાવને પ્રગટ કરેછે—સત્વ, રજ, તમ, સત્વરજસી, રજસ્તમસી, સાત્વતમસી, સત્વરજતમાંસિ."

એ ત્રણ ગુણ દરેક માણસમાં છે પણ કોઈમાં એક ને કોઈમાં બે બહાર પડતા હોયછે ને કોઈમાં કાર્ય પ્રસંગ પ્રમાણે એકેકો એમ ત્રણે અનિયમિત પણે જણાયછે. જેમ દરેક જણને વિષે તેમ દરેક જાતિજન વિષે ને દરેક દેશજનને વિષે પણ તે ત્રણ ગુણનું વિવેચન યથાર્થ લાગુ પડે છે. એ વિષે આગળ સ્પષ્ટ કરી દેખાડવામાં આવશે પણ આટલું અહિં જણાવવું અવશ્ય છેકે દેશપ્રકૃતિ, મિશ્રણ—સંગતિ, રાજ્યપ્રકાર એથી કાળાન્તરે મનુષ્યની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયોછે તોપણ પ્રલય પછી પ્રથમ ગણ્યો સ્થપાયાં તેવામાં સત્વ રજ તમ એમાંથી જેના અધિકાંશ ત્યાંના લોકમાં બહાર પડેલા તેનાજ અધિકાંશ ત્યાંના—ને તે જાતના લોકમાં આજપણ છે—અશો મલિન થયાછે ખરા પણ ઘટયા નથી. આર્યજનમાં સત્વનું આધિક્ય હતું ને આજ બ્રાહ્મણોમાં તેજ ગુણનું આધિક્ય છે, મલિન સત્વને શિકલ ચડે તો તે શબળ સતેજ થાય, અયાચકના યાચક થયાછે તે સ્થિતિ પરત્વે; યૂરોપના લોક જુદે જુદે પ્રકારે તમો રજસી દેખાયછે તોએ પોતાના સત્વાંશ પ્રમાણે મૂળની ત્રણ જાતિની સાથેનો સમ્બન્ધ દેખાડવે છેજ,—એશિયાના સત્વગુણ પ્રધાન લોક (પછી શુદ્ધ સાત્વિક બ્રાહ્મણ કે સાત્વરજસી ક્ષત્રી કે સત્વ તમસી વૈશ્ય) જેઓ યુરોપમા પસડાઈ સ્કાંડીનેવીઆમાં જઈ વસ્યા, ત્યાંથી પાછા દક્ષિણમાં આવ્યા, ટયુટન કેવાયા, તેઓ તમો રજસી છે તોપણ તેઓના મૂળના સત્વાંશ પ્રસંગે પ્રસંગે કાર્ય ઉપરથી જોવામાં આવેછેજ. એકેકો ગુણ પ્રધાન એવા ત્રણ જાતિના લોક પ્રલય પછી પ્રથમ જોવામાં આવ્યા પણ પ્રલય પેલાં તે ત્રણે જાતના લોક એક મોટાં રાજ્યના હતા ને તે પ્રલયથી જુદા પડયા કે સત્વગુણી તથા રજોગુણી ગણ્યો ઉપર તમો ગુણી લોકના ઝુંડ તૂટી પડવાથી મોટો રાજકીય પ્રલય થઈ રહ્યો એ વિષે અનુમાનો કરવાના છે. ત્રણ ગુણયુક્ત લોકમાંથી ત્રણ ટોળાં જુદાં પડયા તે

૩. પ્રલય પછી પ્રથમ રાજ્યો મંડાયાં ત્યારથી તે આજ લગીમાં લોકમાં ને રાજ્યોમાં જે મોટા ફેરફાર થયા તે આ હતા: હિન્દુસ્થાનમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું કે થોડાક કાળ પછી (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭ મા સૈકામાં) તાતાર દેશમાંથી હન નામના ઝુંડ એશિયાના પશ્ચિમપ્રદેશમાં ઈજીપ્ટ સુધી ફરીવળ્યાં હતાં પણ તેથી રાજ્યોમાં ઉથલપાથલ થઈ નહોતી. શિકન્દરે એશિયાનાં રાજ્યો ઊંધાં વાળ્યાં ને તેની પછી સીરીઆનું નવું રાજ્ય મણ્ડાયું તેટલા કાળમાં (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૪ થા સૈકામાં) યૂરોપના ગ્રીકલોક એશિયાના સુધરેલા લોકમાં કેટલીક રીતે ભળ્યા ને કેટલીક રીતે સમ્બન્ધી થયા. (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨ જા સૈકામાં) એશિયામાં હન લોકે ચીનનું રાજ્ય ઊંધું વાળી ત્યાં પોતાનો રાજ્યવંશ સ્થાપ્યો; શકલોકે હિન્દુસ્થાનમાં કેટલેક ઠેકાણે રાજ્ય માંડ્યાં; અને યુરોપમાં કારથેજનાં તથા ગ્રીસનાં રાજ્યપ્રદેશ રોમનોએ પોતાના કીધા. (ઈ૦ સ૦ ૩ જા સૈકામાં) એશિયામાં પારથીઆનું મોટું રાજ્ય તૂટ્યું ને ત્યાંના લોક વેરાતા થયા; ચીનમાંથી હનલોકને કાડવામાં આવ્યા તે વેરાતા થયા. (૪ થા સૈકાથી) યુરોપમાં જંગલી ઝુંડોએ દોડાદોડ કરવા માડેલી તેઓએ (પાંચમાં સૈકામાં) રોમના મહારાજ્યમાં સર્વત્ર અસ્તાવ્યસ્તતા કરી મૂકી. (૭–૮ સૈકામાં) આરબોએ–મુસલ્માનોએ એશિયા ને ઉત્તરઆફ્રિકામાં રાજ્યો ઊંધા વાળ્યાં. (૧૧ માં સૈકામાં)

–જુદી જુદી દેશ પ્રકૃતિથી કે કેળવણીએ કે અમુકા ગુણમાં અધિક એવાં મનુષ્યનાં મનજ મૂળથી જૂદા તેણે કરીને, એવિષે અનુમાનો છે. શું આદિમાં સૌ મનુષ્ય તમો ગુણીજ હતાં ને પછી કેળવણીથી રજોગુણી તથા સત્વગુણી થઈ જુદા પડ્યા કે પ્રથમ રજોગુણ બાહાર પડેલો ને પછી કેટલાક લોક કર્મ-ઉપર વિચાર કરતાં ને ઇન્દ્રિય દમન કરતાં સત્વગુણી થયા ને જડબુદ્ધિ હિંસક તે તમો ગુણી છેવટે થઈ ગયા, કે પ્રથમ સત્વગુણ પ્રકાશ્યો ને તે દેશ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ પરત્વે મલિન થયો ને પછી રજો ને તમો એ બે બહાર પડ્યા એ વિષે અનુમાનો છે.

શેષ તથા લક્ષ્મી સાથે જે નારાયણ–વિષ્ણુ તેની નાભિમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા પણ તેને કર્ણમાંથી ઉત્પન્ન થયલા મધુકૈટભ પીડતા ને એઓને વિષ્ણુએ માર્યા હતા. કશ્યપને બે સ્ત્રી તેમાં એકને સત્વરજસી ને બીજીને રજસ્તમસી સન્તતિ હતી; એ બેને જ્યારે ત્યારે યુદ્ધ ચાલતાં; સુરાસુરની મારામારી પરમ્પરાથી છેજ. જાગૃત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ (સત્વ, રજ, તમ,) અથવા સુષુપ્તિ પછી સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ પછી જાગૃત (તમ પછી રજ ને તમ પછી સત્વ) એમ પણ છે. (એ ત્રણ ગુણ, વાયુ–અગ્નિ–વરુણ એ ત્રણ, વાત–પિત્ત–કફ એ ત્રણ શું પરસ્પર સંબંધ રાખેછે?)

એશિયામાં તુરક લોકે ફતેહ મેળવી. (૧૩ મા શૈકામાં) મોગલોએ એશિયાનાં રાજ્યો ઊંધાં વાળ્યાં ને યુરોપમાં (રુશિયા પોલંડમાં) જઈ વસ્યા. (૧૪મા શૈકામાં) તૈમુરલંગે પશ્ચિમએશિયામાં દોડ કરી ને ચીનના મોગલો પાછા તાતાર તરફ આવ્યા. (૧૬-૧૭ શૈકામાં) યુરોપના લોકે અમેરિકાના વતની લોકને નિર્મૂળ કીધા, ત્યાંના સૂધરેલાં રાજ્યના લોકને ખ્રિસ્તી તથા ગુલામ કીધા અને એશિયાના લોક સાથે વેપારસમ્બન્ધ કીધો. અને આ ૧૯ મા શૈકામાં જગતના લોક જૂદા જૂદા છતે રાજકીય સમ્બન્ધે કે વેપાર સમ્બન્ધે કે ધર્મ સમ્બન્ધે એકત્ર જેવા દેખાયછે.*. (બૌદ્ધ ને ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો ઠામ ઠામ ફર્યાછે ને વસ્યા છે.)

* ગ્રીક તથા રોમન લોકના પૂર્વજો અને કેલ્ટ તથા ટયૂટન લોકના પૂર્વજો એશિયાના વતની હતા તે ક્યારે યુરોપમાં જઈ વસ્યા તે નક્કી થતું નથી; કોઈ કેહેછે કે પીલાસજીઅન લોક તે હિન્દુસ્થાનના બુદ્ધ ધર્મ પાળનારા લોક હતા; (બુદ્ધ તો થયો ઈ૦ સ૦ પૂ૦ શકા પાંચમાં); કોઈ કેહેછે કે પરશુરામના સંહારથી નાઠેલા લોક તે પારસી દેશમાં થઈને ગ્રીસમાં જઈ વસ્યા; કોઈ કેહેછે કે "હેલીનીઝ તે એક જાતના રજપૂત છે; કોઈ કેહેછે કે "જાટ તક્ષક વગેરે શકલોક તેમાંના જેઓ હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યા તે રજપૂત કેવાયા ને જેઓ એશિયામૈનર જીતીને પછી સ્કાણ્ડીનેવીઆમાં જઈ પાછા ઊતર્યા તે ટયૂટન છે;" એ ટોળું ઈ૦ સ૦ પૂ૦ છઠ્ઠા શૈકામાં નીકળ્યું હતું; ગોથ તેટલા નહિ પણ ટયૂટન લોક ને રજપૂત લોક પાસેના સગા છે ખરા-લડવૈયાપણું, કયૂડલ નીતિ, માનનો અત્યન્ત વિચાર, સ્ત્રીઓનાં માન એ બન્નેમાં સરખાં દેખાયાં છે; ઈ૦ સ૦ પૂર્વ બીજા શૈકામાં રજપૂતો હિન્દુસ્થાનમાં દેખાયા હતા ને ટયૂટનો સ્પેન ગોલ ઉપર તૂટી પડયા હતા તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૨ માં; પછી અઢીસો વર્ષ સૂધી ટયૂટનોએ રોમના પ્રાન્તો ઉપર હલ્લા કીધા નોતા; કેટલાક કેહેછે કે જેવામાં લોકનાં અન્દર ને વેદભાષા બોલનારાં ટોળાં જુદાં પડયાં તેવામાં એક ત્રીજું ટોળું યૂરોપમાં જઈ છેક પશ્ચિમમાં ગોલ, સ્પેન, બેલજ્યમ, બ્રિટનમાં વસ્યું હતું; ગોલના કેલ્ટે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૮૭ માં રોમને બાળ્યું, ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૮૦ માં ગ્રીસનાં ડેલ્ફી ક્ષેત્રને બાપે કમ્પિત કીધું ને તેવામાંજ પછી તેઓ એશિયામૈનરમાં ગાલેશિયામાં વસી અટક્યા; રોમનો પશ્ચિમમાં કેલ્ટને મળ્યા, દક્ષિણમાં (ગ્રેમિટિક) કારથેજીનીઅનને મળ્યા, પૂર્વમાં ગ્રીકને મળ્યા ને પછી એશિયામૈનરમાં થઈ આસીરીયા, સીરીયા, પાલેસ્ટૈન ને આર્મેસ્તાનનો થોડોક ભાગ એટલે લગી આવી અટક્યા; (દક્ષિણ હિન્દુસ્થાન સાથે વેપાર સમ્બન્ધ કીધો હતો); ડરાયસે પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનનો એક સૂબો કીધો હતો (પણ સીથીઅનથી હાર્યો હતો; આફ્રિકામાં તથા પ્રેસ મારીડનમાં તેની સત્તા હતી; સેરસે પશ્ચિમ એશિયા જીત્યું પણ તે સીથીઅનથી હાર્યો હતો); ગ્રીકે ઈરાનીને હરાવ્યા, શિકન્દરે બાકતું

૪. જગતના લોક કુળ, ભાષા, ધર્મ, દેશ, રાજ્ય એ ઉપરથી જુદી જુદી જાતના ઓળખાયછે પણ સઘળી જાતિયોમાં ધર્મ ઊપરથી પડેલી જાતિમાં ઘણાં કુળના ઘણી ભાષાના ઘણા દેશના ને ઘણાં રાજ્યના લોકનો સમાસ થાયછે; માટે ધર્મજાતિ વિષે ને અવશ્યે ધર્મ વિષે* આ પ્રમાણે સમજાય છે:

હાલમાં જગતના લોક ધર્મથી પાંચ મોટી જાતિયોમાં વેંચાઇને બૌદ્ધ, હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને મ્લેચ્છ એ પ્રમાણે ઓળખાય છે. ટ્યૂરે-

---

–ટ્રિયા, સોગડીઆમાં ને હિન્દુકુશની તળેટી અહિ નગર વસાવી પોરસને હરાવી આગળ વધવાનું કીધું પણ તેને ત્યાંથીજ પાછું ફરવું પડયું; (ગ્રાકલોક ઇટલીમા, ગોલમાં, એશિયામિનરમાં વસ્યા હતા; પોર્ટુગીસ, અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, વલન્દા એ લોક સમુદ્રમાર્ગે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા પણ અંગ્રેજ ફાવ્યા ને મહાભારતના વખતમાં બંગાળાના પૂર્વે પણ જેટલું રાજ્ય હતું ત્યાં સૂધી આવી અટક્યા છે; રુશિયનો તાતાર દેશને પોતાનો કરવાના ઉદ્યમમાં છે. (એશિયામાંથી યૂરોપમા ગયેલા લોક યુરોપથી પાછા એશિયામાં આવી જ્યાં જ્યાં અટક્યા તે તે ઠેકાણાં શું તેઓના પૂર્વજોના કોઈ કાળે મૂળ પ્રદેશ હશે?).

* જેજે કાળે પ્રદેશ પ્રદેશનાં જનમંડળોમાં ધર્મ સ્થપાયા તેતે કાળની પેલાંથી મનુષ્યનાં ઇતિહાસજ્ઞાનના ઉદયનો શક મંડાયછે–સૃષ્ટિ, મનુષ્ય, ઉત્પત્તિ, જળપ્રલય, પ્રથમ રાજ્યસ્થાપના એ વિષયની (ભૂતકાળની) પ્રથમ જાણ ધર્મપુસ્તકથીજ થઇ છે.

ધર્મ એટલે પદાર્થની શક્તિવૃત્તિ; તેનો ગુણ; મનુષ્યનાં પુણ્યકર્મ; "વેદપ્રતિપાદિત કર્મજન્યો ધર્મઃ સ્વર્ગાદિક સાધનં." અથવા (૧) આ કર્મ કરવાં, આ નકરવાં એ વિષે જે શિક્ષા તે–ન્યાય, આચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ લેઈ; (૨) સત્ય, શાન્તિ, દયા ઈત્યાદિક નિયમનું પાલણ કરવું તે; (૩) ઈશ્વરને ઓળખવા, ભજવા સમ્બન્ધી દેશદેશનો જે આચાર તે. અંગ્રેજી પુસ્તકમાં–"કોઈ સર્વોપરિ શક્તિના સમ્બન્ધમાં આપણે છિયે ને તે સમ્બન્ધે આપણા મનમાં તે પ્રભુ પ્રતિ જે અવશ્ય કર્ત્તવ્યનો ભાવ ઉત્પન્ન થાયછે તે ધર્મ."

"જગત નિર્માણ કરી વ્યવસ્થિત રાખનાર અનિવાર સર્વોપરિશક્તિ–ઈશ્વર છે એમ માનવું એ બસ નથી; તે શક્તિ દુઃખદાયક રાક્ષસ પણ હોય; આપણા ભાવયુક્ત સુખને અર્થે આપણે માનવું અવશ્ય છે કે ઈશ્વર તે નિર્મળ ને કૃપાળુ છે–આપણા સદ્ગુણને વધારનારો ને દુઃખમાં આશ્વાસન કરનારો છે." "દેવતાઓનાં પૂજન સંબંધી જેટલું જાણવા કરવાનું તેનો ખન્ત ભર્યો જે અભ્યાસ તે ધર્મ" એવું રોમન પંડિત સીસરોનું કહેવું છે. ભાવ–વિશ્વાસ એ ધર્મનું પ્રાણબળ છે.

નિયન લોકમાંના સીથી વગેરે કેટલાક મ્લેચ્છ છે; રશિયન વગેરે તે ખ્રિસ્તી છે; તુર્ક, તાર્તર, મોગલ એ મુસલમાન છે; મધ્ય તથા દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનના પાડમાં રહેનારા કેટલાએક તે હિન્દુછે; ને ચીન, જપાન વગેરેના તે બૌદ્ધ છે. સેમિટિક લોકમાંના આરબ તથા કેટલાક સીરીઅન, એ મુસલમાન છે; યાહુદીઓ પોતાનો ધર્મ પાળેછે ને બીજા કેટલાક ખ્રિસ્તી છે; એરિયનમાં–હિન્દુસ્થાનના લોકનો મોટો ભાગ હિન્દુ છે; ફારસી બોલનારા ઈરાનના (જરતોસ્તી ધર્મના હતા તે) હાલ મુસલમાન છે અને યૂરોપ અમેરિકાની વસ્તીનો મોટો ભાગ ખ્રિસ્તી છે.

ટ્યુરેનિયન લોક બૌદ્ધ, હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી ને મ્લેચ્છ ધર્મ પાળનારા છે. સેમિટિક લોક, મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી છે. ટ્યૂરેનિયન લોકે જ્યાં વસ્યા ત્યાંનો ધર્મ પાળ્યો છે. શુદ્ધ સેમિટિક લોકમાં મૂસાનો ને મહમ્મદનો બોધેલો ધર્મ પળાયછે અને શુદ્ધ એરિયન તે શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણનો ધર્મ પાળેછે; સેમિટિક કુળના મહાપુરુષ ક્રૈસ્ટનો બોધેલો ધર્મ યૂરોપ, અમેરિકામાં પળાયછે ને આર્યકુળનો બૌદ્ધધર્મ ચીન વગેરેમાં પળાયછે.

સેમિટિક–પ્રધાન રજોગુણી લોકમાં આસીરીઅન ફીનીશીઅનમાં ભયંકર મૂર્તિપૂજન હતાં ને જગત્કર્તા એક વિષે થોડાઓને ભાન હતું પણ યાહુદીઓનાં મનમાં મૂસાએ એક પ્રભુનું સ્પષ્ટ ભાન ઠસાવ્યું હતું ને મૂર્તિને અતિ નિન્દિત મનાવી હતી; હોમાદિ ધર્મકર્મ, સ્તવન, આચાર, પોતાને દ્વાર પ્રગટ થયલાં પ્રભુનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ ને બીજી નીતિયો એ સ્થાપ્યાં હતાં; તેણે કહ્યું હતું કે ધર્મશિક્ષા પ્રમાણે ચાલશે તે પોતાના મનોર્થ પુરા પાડશે ને નહિચાલે તે અસહ્ય દુઃખ પામશે ને નિર્વંશ જશે. કાળાન્તરે યાહુદીઓ દુરાચારી સ્થિતિભ્રષ્ટ ને તામસી થયા હતા તેવામાં ક્રૈસ્ટે સાત્વિકી ભક્તિનો ને સંસારી નીતિનો બોધ કીધો પણ એથી યાહુદીઓ દ્વેષી થયા ને ક્રૈસ્ટને સૂળીએ ચઢવું પડ્યું.

અર્વાચીન કાળમાં મૂર્તિપૂજક આરબોના ટોળાં યાહુદી તથા ખ્રિસ્તિઓના સંબંધમાં આવવાથી વહેમાઈ ગયાં હતાં તેઓને મહમ્મદે તામસી રાજસી ભક્તિબોધ કીધો–મૂર્તિનું ખંડન કરી જગત્કર્તા એકજ છે તેનેજ ભજવો, કુરાન ઉપર ને પેગમ્બરનાં વચન ઉપર ભરોસો રાખવો, બંદગીનો વખત સાચવવો, સખાવત કરવી, રોજા પાળવા વગેરે. માણસને

માટે અલ્લાએ સન્ધુ આગમચથી ઠેરવી રાખ્યુંછે પણ તે મોટો દયાળુ છે, કુરાનમાં લખેલી શિક્ષા પાળનારને પોતાની પાસે રાખશે ને યથેચ્છ સુખ ભોગવતા કરશે.*

શુદ્ધ એરિયન–સત્વગુણ પ્રધાન લોકનો ધર્મ મનુએ આ પ્રમાણે સ્થાપ્યો: જગત્કર્ત્તા એક છે; તે સૂક્ષ્મ પરમાત્માએ, સ્વેચ્છાએ ને સ્વશાનિયે પ્રકાશમાન થઈ બ્રહ્મદેવને રૂપે યથાવિધિ ઉત્તરોત્તર અનેક સૃષ્ટિ રચીછે; બ્રહ્મદેવે પ્રસન્નવદને વેદ ભણ્યા. સદાચાર પાળવો ને ગાયત્રી દૈવતવાળાં વેદોક્ત કર્મ કરવાં (નિષ્કામ કર્મથી શુદ્ધ થતાં કોઈ જન્માન્તરે પણ આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ થઈ પરમાત્મામાં ભળી રેહેશે; ને સકામ કર્મથી–તત્વ દેવતાઓને આરાધી બળી આપવે તેઓની કૃપા પ્રસાદીથી આ જન્મે ને પછી રુડી સ્થિતિ પમાશે); સત્કર્મથી સ્વર્ગ ને અસત્કર્મથી નરક ભોગવવું પ્રાપ્તછે; સત્ય, શાન્તિ, સન્તોષ, ક્ષમા, દયા, દાન, ઈત્યાદિ નીતિયે વર્ત્તવું;–એ હિન્દુઓનો મૂળ ધર્મ છે (ઈશ્વરની ને તત્વદેવતાની પ્રતિમા કરી પૂજન કરવાનું ન હોતું.)

મહાભારતના યુદ્ધથી ક્ષત્રીઓ નાશ પામ્યા; ઉગરેલા બાળરાજા નિર્બળ હતા ને નાગ તક્ષક વગેરે પરદેશીઓ હુમલા કરતા; તોપણ, આર્ય-

---

* મૂસાએ, ક્રૈસ્ટે ને મહમ્મદે એકેકે પોતપોતાના કાળમાં પોતપોતાના લોકને જૂદો જૂદો બોધ કીધો પણ તે ત્રણે બોધનો મહદર્થ એકજ હતો–જગત્કર્ત્તા પ્રભુ એક છે; તે સૃષ્ટ પદાર્થમાંના કોઈની પણ પ્રતિમા રૂપે નથી; તે પોતાના પ્રેરિત પુરુષ દ્વારા પોતાની આજ્ઞા મનુષ્યને જણાવેછે; પ્રેરિત પુરુષનાં વચન ઉપર આસ્થા, ધર્મ કર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ને સંસાર નીતિ એ ધર્મનાં મુખ્ય ત્રણ અંગ છે. (ધર્મી જીવ આ દુનિયાંમાં સુખ પામી પેલી દુનિયામાં પ્રભુની પાસે રહી મનવાઞ્છિત સુખ પામે એ તેની સર્વોપરી ઉચ્ચ સ્થિતિછે; મુઆ પછી માણસનો જીવ જ્યાં શરીર દટાયું છે ત્યાં કે પોતાને માટે ઠેરવેલ ઠેકાણે ક્યામત સૂધી રેહેશે ને ત્યારે તે ફરીથી પોતાનાં ખોળીયાંમાં ભરાશે એ મત ખ્રિસ્તી મુસલમાનનાં છે. મૂસાએ જીવના અમરપણાં વિષે કે બીજી દુનિયા વિષે કંઈજ લખ્યું નથી). પ્રભુએ છ દહાડા પ્રવૃત્ત રહી સૃષ્ટિ ને તેમાંનું સૌ ઉત્પન્ન કીધું ને સાતમે દહાડે વિશ્રાન્તિ લીધી; ઈડન બાગમાંનાં જ્ઞાનનાં ઝાડનું ફળ ખાવાની આદમને મના કરી હતી એ વચનો ઉપરથી યાહુદીઓનો પ્રવૃત્ત સ્વભાવ ને વિશેષ જ્ઞાન પામવાની અશક્તિ એ વિષે સૂચવેછે? જગત્પ્રભુ જગતથી ન્યારો છે ને માણસ તેની બનાવેલી કુદરતમાંનો એક છે ને તે પ્રભુથી જુદોછે, જે હું છઉં તે છઉંજ એવી રીતનું યાહુદી જ્ઞાન કહેવાય; હિન્દુસ્તાન આવું કે "જગત ને જગત્પ્રભુ તે એકજ છે; જે હું છઉં તે તેજ છે, આ બધું છે તે હુંજ છઉં."

પંડિતોએ પોતાનું મહાશૌર્ય તત્વવાદમાં પ્રગટ કીધું હતું કે જેથી વેદધર્મ લોપાઈ બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તમાન* થયો. જગત્ અનાદિ છે, તે કોઈના કીધાથી નહિ પણ તેનામાંજ ગુણ રહ્યા છે કે જેથી તે ઉપજેછે ને પાછું સમાઈ જાયછે; પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયલાં અનન્ત બુદ્ધિસત્વોએ દેહધારી રૂપે સત્કર્મ કરતાં ને જ્ઞાન પામતાં જન્માન્તરથી છુટી પોતપોતાની મૂળની શાન્ત સ્થિતિમાં આવી રહેવું તે મોક્ષ છે; અને મોક્ષની લગોલગ આવી રહેલા બુદ્ધો ભૂત દયાથી પરમાર્થનો પ્રકાશ કરી ગયલા તેઓની પ્રતિમાનાં પૂજન સ્તવન ધ્યાન કરવાં, અને સંસાર ઉપરથી ભાવ ખસેડવો, દેહકષ્ટ કરી કરીને જિતેન્દ્રિય થવું, શાન્તિ ક્ષમા રાખવી અને જિવહિંસા, ચોરી, વ્યભિચાર, અસત્ય ભાષણ, મદ્યપાન એ ન કરવાં; એ બૌદ્ધ ધર્મ હતો.

અથોકે બૌદ્ધધર્મનો દિગ્વિજય દેખડાવ્યો ત્યાર પછી પરદેશીઓની તરફથી પાછા હુમલા થવા લાગ્યા; લોક બૌદ્ધધર્મ શિક્ષિત સંસારના કેવળ મિથ્યાપણાથી કંટાળ્યા હતા ને બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ જે હજી પોતાનાં કર્મ રાખી રહ્યો હતો તેના પંડિતોએ પુરાણોક્ત ધર્મ નવો મનાવ્યો (કેટલાક પરદેશી લોકને હિંદુ કીધા). એક સગુણ નારાયણ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય એ પ્રત્યેક લીલાના કર્ત્તા રૂપે બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ એ રૂપ ધારણ કરેછે; એ ત્રણ મોટા દેવમાંના કોઈ પણ એકની અથવા મહા સરસ્વતી મહાલક્ષ્મી ને મહાકાળી એઓમાંની કોઈની અથવા બીજાં કોઈ દેવતની અનન્યભાવે નિષ્કામ પૂજા કરવી તથા બીજી સકામ ઉપાસના કરવી, પોતપોતાની જાતિનો આચાર પાળી બાહ્યન્તરે નિર્મળ રેહેવું અને જન્માન્તરનાં બન્ધન માંથી છુટવાને સલોકતા, સામીપતા, સરૂપતા, સાયુજ્યતા એ મુક્તિયોને માનવી એ પુરાણોક્ત ધર્મ છે.

બ્રાહ્મણોએ પુરાણધર્મ પ્રવર્તાવ્યો, સંહાર કરી પાછી ઉત્પત્તિ કરનાર જે શિવ તેની આધારશક્તિ સાથે જળાધારી લિંગ એ રૂપે પ્રતિષ્ઠા થઈ; કાળાન્તરે તન્ત્રોક્ત ઉપાસનાઓ પણ નિકળી; (જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ હતી); કાળાન્તરે બ્રાહ્મણોએ એક પાસથી બૌદ્ધ પંડિતોને વાદમાં હરાવ્યા ને બીજી પાસથી પુરાણધર્મ માનનાર રાજાઓએ બૌદ્ધધર્મી લોક ઉપર

* બૌદ્ધધર્મે જાતિયોને તોડી નથી પણ તુટેલી જાતીઓનું પેહેલું ઐક્ય કરવ્યુંછે. ક્ષત્રી જવાથી મોટી જાતિતો ગઈજ હતી ને બીજી મોટી જે બ્રાહ્મણની તે મતવાદે ને સ્થિતિ પરત્વે તુટેલ હતી.

મારી ચલાવી તેઓને હિન્દુસ્થાનમાંથી કહાડયા;–શંકરાચાર્યે અદ્વૈત બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપી પુરાણોક્ત શિવમાર્ગની વ્યવસ્થા કીધી.

(ઈ૦ સ૦ શૈકા ૧૧ માં હિન્દુસ્થાનના કેટલાક ભાગમાં જૈન ધર્મનો ઉત્કર્ષ થયો ને ૧૨ મા શૈકાથી તેનો ક્ષય થતો ચાલ્યો). રામાનુજે જડ ચૈતન્ય વિશિષ્ટ એવું બ્રહ્મ ભણી વિષ્ણુને પ્રધાનદેવ મનાવી રામસીતાનું પૂજન કીર્ત્તન કરાવ્યું; શાલિગ્રામનું ને કૃષ્ણ રુક્મિણિની મૂર્તિનું પૂજન ચાલ્યું; નામકીર્તનથી ભક્તિ કરવાનું ઠામ ઠામ ચાલ્યું અને છેલે રાધાકૃષ્ણની પ્રેમભક્તિ ચાલી.*

---

* હિંદુઓને વેદ તે સ્વધર્મનો આકર છે. પ્રથમ વેદધર્મ હતો તોજ પછી તેમાંનો જ્ઞાનકાંડ ચરચાઇને તે વેળાના લોકની સ્થિતિને અનકૂળ બૌદ્ધધર્મ પ્રગટ થયો ને એણે વેદનો ચાલતો ધર્મ તોડયો પણ અનાદ્યન્તપણું, સંસારનું મિથ્યાપણું, જન્માન્તર, નિવૃત્તિ–શાન્તિ ઇત્યાદિ વિષય તેના તેજ રાખ્યા. આસ્થા–શ્રદ્ધા–ભાવપૂર્વક વેદોક્ત જપ તપ યજ્ઞ જ્ઞાનયોગ ભક્તિ એમાંના એક કે વધારે દ્વારા ત્રણ ગુણ યુક્ત એક જગત્કર્ત્તાને પામવો, તેની કે દેવતાઓની નિરાકાર કે સાકારની કૃપાપ્રસાદીથી અહિતહીંનાં દુઃખ તોડી સુખ મેળવવાં, ને વ્યવહાર નીતિ પાળવી એ ધર્મ કાળે કાળે ઉત્તરોત્તર મનાયલા ધર્મોમાં વ્યાપી રહ્યોછે. ઋગવેદનું મહાવાક્ય 'પ્રજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ', યજુર્વેદનું 'અહં બ્રહ્માસ્મિ', સામવેદનું 'તત્વમસિ' અને અથર્વણનું 'અયમાત્મા બ્રહ્મ' છે.

મરણ પછી જીવ બીજી દેહ ધારણ કરશે એ વિચાર બ્રાહ્મણધર્મી તથા બૌદ્ધધર્મી લોકમાં પરંપરાથી ચાલ્યો આવેછે; મિસ્રી લોકનો ને કેટલાક ગ્રીક પંડિતોનો પણ તેવોજ વિચાર હતો. ખ્રિસ્તી તથા મુસલમાન લોક તે વિચારને હરી કહાડે છે; પણ પુનર્જન્મ માનનારા કેહેછે કે માણસ પોતાની ટુંકી જીંદગીમાં ઘણાંક બંધનની સામે મથન કરતાં જે પાપ પુણ્ય કરે તેના બદલામાં તે બચારાને માટે અનંત કાળ દુઃખ સુખ ભોગવવાની શિક્ષા થાય એથી તો પ્રભુના ન્યાયીપણાંને મોટું કલંક ચોટેછે. મનુષ્યનાં કર્મ પ્રમાણે તેની સ્થિતિ થાયછે પણ વળી કોઈ નરસી ને કોઇ સારી સ્થિતિમાં જન્મેછે ને તેની સ્થિતિ કોઈ કોઈ વાર હોયછે તેથી એકદમ ઘણીજ જૂદી થઇ રહેછે; ધર્મી તે દુઃખી ને પાપી તે સુખી એમ પણ જોવામાં આવેછે; પણ એમ હોવું ન જોઇએ, ઘટતો બદલો તેને મળવો જોઇએ, માટે (જારે આ જીંદગી ટુંકી છે ને સુખ દુઃખ દેહધારીને છે તો) ભૂત ભવિષ્યમાં તે દેહધારી હોવો જોઇએ. જીવનું અમરપણું ન માનનારો પંડિત આમ પણ કેહેછે કે આ જીવતરમાં દુર્ગુણના અભ્યાસથી જેટલું સુખ માણસજાતને મળે છે તેના કરતાં વધારે મોટું સુખ સદ્ગુણના અભ્યાસથી મળેછેજ માટે બીજી દુનિયાં છે એવું માનવું એ ઉપર સદ્ગુણ કે દુર્ગુણનો અભ્યાસ કોઈ રીતે તાબુંકો રાખતો નથી.

સઙ્કીર્ણગુણી લોકમાં ચીનાઓ બૌદ્ધધર્મ પાળેછે અને યુરોપના લોક સાત્વતમરજાંશિ તે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. યાહુદીઓએ રજોગુણનો સર્વકાળ વિશેષ પ્રકાશ દેખાડ્યો હતો પણ પ્રત્યેકમાં સત્વગુણના જે અંશ હતા તે સમગ્ર એક મહાત્મા ક્રૈસ્ટ દ્વારા પ્રેમમય પ્રકાશ્યો. પણ એ મહાત્મતાને પાત્ર યાહુદીઓ નોતા; પડોશના મૂર્તિપૂજક પણ તત્વજ્ઞાનમાં આનન્દ માનનારા ગ્રીક હતા—તેઓમાં યાહુદી કરતાં વિશેષ સત્વ હતો—તેઓ એરિયન કૂળના હતા તેથી ને તેઓ પરાધીન ભ્રષ્ટ સ્થિતિમાં આવ્યા હતા તેથી તેઓએ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો ને આજ તેઓ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ ગ્રીક ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. પણ રોમનોમાં સેમિટિક લોહી વિશેષ હતું તેથી તેઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકોને બહુ દુઃખ દીધું પણ તેઓનામાં વળી ગ્રીકનો સત્વાંશ પણ હતો તેથી તેઓ અંતે ક્રૈસ્ટના મહાસત્વને આધીન થયા. પછી ખ્રિસ્તીધર્મે રોમને રાજધાની કરી પોતાનું એક ચક્રીપણું સૂચવતું કાથલિક નામ રાખી ગ્રીકથી જૂદાં પડી નિરંકુશ સત્તા વાપરી વિજય મેળવ્યો—રોમના સુધારાના રંગવાળા સ્પેન ફ્રાન્સના લોક ને કેટલાક જર્મન એઓ (પુનઃસંસ્કાર થયો ત્યારે) કાથલિકજ રહ્યા ને આજપણ છે. જેઓ રોમના સુધારાના સંગમાં મોડથી આવેલા, વળી જેઓનામાં સત્વાંશ પણ વધારે તેઓ સ્વતન્ત્ર વિચારે નિરંકુશ ધર્મસત્તાની સામે થઈ પ્રોટેસ્ટંટ થયા ને આજ પણ પ્રોટેસ્ટંટ છે.

ઉપર પ્રમાણે જાણવાથી સ્પષ્ટ થાયછે કે ગુણકર્મ પ્રમાણે જૂદા જૂદા ધર્મ પ્રગટ થયાછે ને જૂદા જૂદા લોકે પોત પોતાની જાતિના ધર્મ પાળ્યા છે. હવે જૂદા જૂદા દેશના જૂદા જૂદા ધર્મ છતે તે બધામાં કાળે કાળે, સરખોજ ફેરફાર થયો કે જૂદો જૂદો તે જાણીએ. કોઈ પણ ધર્મ સ્થપાયો' નથી ત્યાંસૂધી લોક અનાચારી હોયછે; ને જૂના કાળના અવ્યવસ્થિત અનાચારી લોકને પ્રથમ આચારનો બોધ થયો—હિન્દુસ્થાન, ઈરાન, જૂડીઆ અહીં શુદ્ધ આચાર સ્થપાયો હતો; હિન્દુસ્થાનના લોકનાં ઓંયમાં સત્વ ને રજ બન્ને બાહાર પડતા હતા તેથી વેદોક્ત ધર્મમાં કર્મ ને જ્ઞાન એ બે પ્રથમથીજ હતાં; પણ સૌ સંસારી પ્રજાને માટે કર્મમાર્ગ પ્રધાન હતો. જૂડીઆના લોકનો મોટો ભાગ રજસ્તમસિ હતો તેથી તેઓનામાં કર્મજ હતાં. કાળાન્તરે હિન્દુસ્થાનમાં લોક હિંસક દુરાચારી ને સ્થિતિભ્રષ્ટ થયા કે જ્ઞાનધર્મ અહિંસાનો (બુદ્ધનો) પ્રધાન થયો ને મૂર્તિની ઉપાસના નિકળી (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫ મા સૈકામાં); જૂડીઆમાં છેલ્લો ભવિષ્યવક્તા માલાકી મૂઓ (૪૨૦) પછી ૪૦૦ વર્ષમાં અનેક પન્થ ઉભા થયા હતા; ચીનમાં

કનફ્યૂશિયસનો ધર્મ સ્થપાયો (શૈકા છઠ્ઠામાં) હતો ને ગ્રીસમાં તત્વજ્ઞાનીઓ થયા (૫–૪ શૈકામાં) હતા. કાળાન્તરે હિંદુસ્થાનના લોકમાં ઉપાસના તથા ભક્તિ પ્રવર્ત્તમાન થયાં ને આસ્તિક નાસ્તિક જ્ઞાન લડયાં ને શંકરે ધર્મની વ્યવસ્થા કીધી; આર્બસ્તાનમાં મહમ્મદે કર્મ વ્રત ભક્તિનો બોધ કીધો હતો; અને ગ્રીક લોકે ખ્રિસ્તીધર્મને પોતાનાં તર્કજ્ઞાનથી અનેક રીતે રંગ્યો હતો ને ગ્રીક તથા રોમન મત લડયાં હતાં ને ગ્રેગરી સાતમાએ (૧૧ મા શૈકામાં) રોમન ક્યાથલિક ધર્મની વ્યવસ્થા કીધી. હિંદુસ્થાનમાં બારમા શૈકાથી વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય ચાલ્યો અને સોળમા શૈકામાં કેવળ ભક્તિજ પ્રતાપી હતી; પન્દરમા શૈકાના અન્તમાં સુફી પન્થ નવો થયો; ને સોળમા શૈકામા પ્રોટેસ્ટણ્ટ પન્થ નવો થયો. મનુષ્યના ધર્મનું પહેલું સ્વરૂપ પવિત્રતા તથા શ્રદ્ધામાં ને બીજું સ્વરૂપ ન્યાય તથા દયામાં શોભ્યું અને ત્રીજું સ્વરૂપ ભક્તિનીતિમાં શોભે છે.

આર્યધર્મ સનાતન છે; હિંદુ અને યાહુદી અન્યધર્મીને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરતા નથી; આજકાલ હિંદુ તથા મુસલમાન ધર્મનાં રાજ્યો મોટાં છે પણ બૌદ્ધ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મનાં બહુજ મોટાં છે; સગળા ધર્મની ઉત્પત્તિ એશિયામાં થઇછે પણ બૌદ્ધ, હિંદુ ને મુસલમાન એ ત્રણ ધર્મ વિશેષે એશિયામાંજ પ્રવર્ત્તમાન છે ને ખ્રિસ્તી ધર્મ યૂરોપ અમેરિકામાં છે; આજકાલ હિંદુ મુસલમાન લોકની બાહ્ય સ્થિતિ નિસ્તેજ છે, બૌદ્ધ લોકની સતેજ છે અને ખ્રિસ્તી લોકની વિશેષે સબળ સતેજ છે.

૫. લોકે પોતપોતાનાં મંડળમાં પરસ્પર વહેવાર ચલાવતાં અમુક અમુક વિષયને માટે અમુક અમુક પ્રકાર–નિયમ સુન્દર ને હિતકર માનેલા છે કે જે શિક્ષણીય નીતિ કેવાયછે. જાતિગુણભેદ, દેશપ્રકૃતિભેદ ને સ્થિતિભેદે નીતિ જૂદી જૂદી છે; પ્રાપ્ત કરવાની ને વ્યવસ્થિત રાખવાની, લડાઈની ને શાન્તિની, પુરુષની ને સ્ત્રીની, ઘરઘરની ને સમસ્તની, પ્રજાની ને રાજાની, સ્વતન્ત્રતાની ને સત્તાની, પ્રસંગપ્રસંગની ને કાળ કાળની નીતિ જૂદી જૂદી છે; અને વળી જગત્ના સઘળા લોકે સર્વકાળને માટે શ્રેષ્ઠ માનેલી એવી તેની તેજ પણ કેટલીકએક નીતિ છે. ધર્મમૂર્ત્તિકાળમાં સદાચારી તથા પ્રમાણિક જનને માટે, દેવની કૃપા સ્વર્ગનાં સુખ ને વ્યવહારચરા અને દુરાચારી તથા દુષ્ટને માટે દેવનો કોપ, નરકનાં દુઃખ, પ્રાયશ્ચિત, રાજદણ્ડ એ હતાં એટલે જેને હાલ આપણે (ધર્મથી જૂદી) નીતિ કહિયે છૈયે તે ધર્મથી જૂદી પડી નોતી; રજોગુણી યાહુદીઓમાં જોકે નીતિ ધર્મકર્મમાં ભેળાયલી હતી તોપણ તે હિંદુઓ

કરતાં આગળ પડતી જણાઈ છે. કામમૂર્તિકાળમાં હિંદુસ્થાનમાં ધર્મ-મર્યાદા જાતિ તૂટી ને એકાકાર થયો કે ધર્મમાંથી નીતિ જૂદી પડી-બૌદ્ધ ધર્મે નીતિનો બોધ આપી લોક પાસે તે પળાવ્યો. અર્થમૂર્તિકાળમાં હિંસા, સ્વાર્થ, લોભ, પ્રપંચ એ વધેલાં તેવામાં ક્રેસ્ટે પોતાના લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ નીતિ દેખાડી પણ તેઓએ તે માની નહિ. પુરાણ ધર્મે નીતિને જૂદી પાડી નહિ પણ વ્યવસાયી બ્રાહ્મણોએ રાજાને માટે ને લોકને માટે નીતિ-ગ્રન્થો લખ્યા. ક્રેસ્ટની નીતિનાં વખાણ (આ કામમૂર્તિ કાળમાં) પ્રોટેસ્ટણ્ટ ખ્રિસ્તીઓ વિશેષે કરતા જણાયછે. સત્વગુણીમાં નીતિ રહેલીજ છે ને તે સંસાર મિથ્યા માને છે એટલે તેને ધર્મજ પ્રધાન છે; ઉદ્ધત, લોભી, પ્રપંચી રજોગુણીને નીતિ અવશ્ય જોઈએ. જગતના લોકમાં સત્વગુણી તે વિચારીનેજ કરેછે, રજો ગુણી તે અવિચારે પણ કરેછે, અને સત્વરજતમાંથી તે અવિચારે-પ્રપંચે પણ કરેછે અથવા અવિચારે અટકી રહેછે. તોપણ સર્વ પ્રકૃતિના લોકને માટે સત્વગુણ પંડિતોએ 'આત્મવત્સર્વભૂતેષુ'-(પોતાને વિષે તેમ સર્વને વિષે) હિતવૃત્તિ રાખવાનું કહ્યુંછે. વળી એક કહ્યુંછે કે 'કસ્યચિત્કિમપિનો હરણીયં, મર્મવાક્યમપિનો ચરણીયં' (કોઈનું કંઈ હરણ કરવું નહિ ને મર્મવાક્ય બોલવું નહિ); તુળસીદાસે 'દયા ધરમકો મૂલ હૈ' એવું કહ્યુંછે; અને રજોગુણની સર્વોપરિ સામાન્ય નીતિ આ પ્રમાણે છે કે 'તું ઇચ્છે કે* બીજાઓએ મારી સાથે આવી રીતે વર્તવું જોઈએ તો તું પણ તેઓની સાથે તેવીજ રીતે વરત'.' કનફ્યૂશિયસે કહ્યુંછે કે બીજાએ કરેલાં હિતનો પાડ વાળવામાં તારું હિત ગાનજે પણ અપકારનું વેર કદી લઈશ નહિ.

૬. હવે જુદાં જુદાં મંડળોની પ્રવૃત્તિનીતિ વિષે-પ્રથમતો સર્વત્ર મંડળ મંડળમાં લોક પોતાના વડીલ પુરુષની શિક્ષાની મર્યાદામાં રહેતા ને પ્રદેશરક્ષણ અથવા પ્રદેશવૃદ્ધિ અને અર્થે પ્રસંગે પ્રસંગે શક્તિમન્ત વડીલ યોદ્ધાઓની અથવા તરુણ યોદ્ધાઓની સરદારી માન્ય રાખતા; કાળાન્તરે એકજાતિલોકમાં કે અનેકજાતિ લોકમાં લડાઈઓ ચાલ્યા પછી

---

* નીતિશાસ્ત્ર મનુષ્યની વ્યવહાર વર્તણુક વિષે-"શીઆં કામ કરવાં ને શીઆં નહિ, શા માટે ને કેવી રીતે કરવા જોઈએ, એ વિષે-સારું શું, નરસું શું એ વિષે શિક્ષા આપેછે. ઉપરથી મોટું-સામાન્ય લેખો એમનેજ નીતિ કહેછે કે તે કર્મ કરવાના અમુક પ્રકારનેજ કહેવી કે ધનેને કહેવી કે વૈભવ-ભાગ્યશાળીપણાના પ્રકારને કહેવી એ વિષે વિચાર પ્રગટ કરેછે.

જયી યોદ્ધા પોતાના પ્રદેશની સીમ બાંધી પોતાની સત્તાની આણ વર્તાવતા થયા અને એ રીતે-સત્તાવ્યવસ્થાએ પ્રકાશતા જનમંડળ તે રાજ્ય કહેવાયા; પ્રલય પછી પ્રથમ મંડાયલા રાજ્ય જૂદે જૂદે પ્રકારે શોભ્યા પણ તે સારેનુ સત્વ લોકનાં મનતનના બળમાજ હતું; જ્યાં મનબળ સાથે કે વિના પણ, બાહુબળેજ આગળ થઈ જીત મેળવી ત્યા એક રાજપુરુષની, અને જ્યા મનબળેજ બાહુદ્વારા જીત મેળવી ત્યા ધર્મની સત્તાને લોક વશ હતા; એકજણની સર્વોપરિ અને થોડાકજણની—એક વર્ગની સર્વોપરિ એમ બે પ્રકારની રાજ્યસત્તા દેખાઈ. કાળાન્તરે યુરોપમા (અનેક જાતના લોક એક પ્રદેશમા વસેલા એવી સ્થિતિને લીધે) ઉપલા બે પ્રકારની સાથે લોકસમસ્તની સર્વોપરિ સત્તા એવો ત્રીજો પ્રકાર પણ દેખાયો.*

---

* મનુષ્યની પ્રકૃતિમાજ ગુણ રહ્યો છે કે જેથી તેને પોતાના જાતભાઈની ઊરૂમા સાથે રેવુ ગમે છે ને તેની મદદ લેવાની જરૂર પડે છે; એવુ છે તેથીજ જ્યા જ્યા મનુષ્યોનો વાસ છે ત્યા ત્યા સર્વત્ર તેઓએ પોતપોતાના મંડળમાં પરસ્પર વર્ત્તવાને માટે કેટલીક નીતિ તથા રીતિ રાખી હોયછે; મંડળ મંડળના લોક કેટલાક સામાન્ય ધારા તથા કેટલીક સામાન્ય રીતિ એની મર્યાદા પાળેછે, પણ જ્યારે તેઓ કોઈએક સર્વોપરિ વ્યવસ્થિત સત્તાની (સરકારની) આણ માનતા થાયછે કે જે સત્તા (સરકાર) પોતાના તાબાના સઘળા લોકની તથા સઘળી વસ્તુઓની સમ્ભાળ રાખી શકેછે ને પડોસના લોક સાથે સલાહ લડાઈ કરી શકેછે ત્યારે તે મંડળ એક રાજ્ય કહેવાયછે. લોક પ્રકૃત બુદ્ધિયે, દેશ પ્રકૃતિયે, પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાને, ને મનશક્તિની કેળવણીએ તથા કર્મશક્તિયે એકબીજાથી જૂદા જુદા હોયછે માટે તેઓની નીતિરીતિ પણ ઘણીક રીતે જૂદી જૂદી હોયછે ને તેઓની રાજ્યસત્તા પણ જૂદા જુદા પ્રકારની હોયછે; બે મંડળના ધારા તથા રીતભાત એકસરખા હોય ને રાજ્યપ્રકાર જૂદા જૂદા હોય. એક જણની, વધારે જણની ને સમસ્તજનની એમ ત્રણ પ્રકારની, વળી નિરઙ્કુશ કે અઙ્કુશિત સત્તા કેહેવાયછે તે તેના ઠેક બહાર પડતા સ્વરૂપ ઉપરથી; શુદ્ધ એક પ્રકારનું સ્વરૂપ જોવામા આવ્યુજ નથી. સ્વજાતિ લોકે રક્ષણશક્તિ વૃદ્ધિ ઇચ્છી તેઓમા એક વર્ગની અથવા સમસ્તમાથી પસન્દ કરી મુકરર કરેલા થોડાકજણની પ્રધાન સત્તા હતી ને તેઓ પણ એકની—ધર્મની આણ મનાવી અધિકાર ચલાવતા; જે સ્વજાતિલોકે મારણશક્તિ વૃદ્ધિ ઇચ્છી તેઓમા એક જણની અથવા થોડાક જણની નિરઙ્કુશ સત્તા હતી અને વિજાતિ લોકમા ત્રણે પ્રકારની મિશ્ર સત્તા દેખાઈ છે

ઊંચી સ્થિતિ સાચવી રાખવાની બુદ્ધિયે કે અશક્તિને લીધે કે અજ્ઞાનથી વહાલી થયલી સ્થિતિને લીધે કોઈ લોકે પોતાનુ રાજ્યબળ વિશેષ રક્ષણમાં રાખ્યું; અને હીણી સ્થિતિમાથી ઊંચી સ્થિતિમા આવવાને સ્વભાવવૃત્તિયે કે સંકોચિત સ્થિતિને લીધે કે વિશેષ માનવૈભવને લોભે જે લોક ઉદ્યમી થયા

તમોગુણી ને તમોરજસી ચીનાઓમાં વડીલની ને રાજાની એ બે સત્તા એક પુરુષનામાંજ દેખાઈ. સત્વરજસી મીડીઆ તથા ઈરાનનાં રાજ્યમાં

—તેઓએ પોતાનું રાજ્યબળ વિશેષે ધસવામાં, લૂટવામાં એમ મારણમાં ગાળ્યું; કેટલાક નિવૃત્તિસુખ જાળવવાને કોઈ કોઈવાર પ્રવૃત્તિમાં ઉતર્યા, કેટલાક નિરન્તર પ્રવૃત્તિમાં મચ્યા ને કેટલાક નિવૃત્તિસુખ આણવાને મથ્યા (એઓને પણ રક્ષણ અવશ્ય હતું કેમકે રક્ષણવિના વૃદ્ધિ નથી). અર્થાત્ પોતાના લોકનું રક્ષણ તેની વૃદ્ધિ ને ઊંચી સ્થિતિ થાય ને રહે તેવું કરવું એ કોઈપણ રાજ્યસત્તાનો ઉદ્દેશ છે. વળી, એકની કરડી નિરંકુશ સત્તા હોય પણ તેથી લોક વ્યવસ્થિત રહેતા હોય; થોડાક જણની કે એક મોટા વર્ગની બહુ કરડી સત્તા હોય ને લોક ઘણું તથા ઊંચું સુખ ભોગવતા હોય; લોક સમસ્તની પ્રતિનિધિસત્તા ઉત્તમ મનાતી હોય પણ ત્યાં ગુણકર્મભેદે જે લોક સંખ્યા કે શક્તિએ આગળ પડતા હોય તેજ લોક વિશેષે ને ઊંચો વૈભવ કરતા હોય; સજાતિ પ્રજાને સ્વતન્ત્રતાનું સુખ આપી વખાણાતું રાજ્ય પોતાની પણ બીજી જાતની પ્રજા પાસે વેઠ કરાવતું હોય—રાજ્યના સકળલોક સરખી રીતનું રાજકીય સુખ ભોગવી શકતાજ નથી; તોપણ જૂદી જૂદી બુદ્ધિશક્તિની રાજ્યસત્તાઓ પોતપોતાના પ્રદેશમાં ઘણાખરા લોકને ઘણામાંઘણું આપી શકાય તેટલું તેવું સુખ આપેછેજ. (અમુક સત્તાપ્રકાર સર્વદેશના લોકને માટે ને સર્વ કાળને માટે એકછે એ કહેવું સાર્થ નથી).

યૂરોપના વિદ્વાનોના રાજનીતિ વિષયના વિચારોમાંના થોડાક અહીં લખી રાખવા જોગ છેઃ "એકજણની સત્તા એવા પ્રકારનાં રાજ્યનાં સ્થાયીપણાંનો ખરો પાયો લોકનો પ્રેમ છે, ધિક્કારથી તે રાજ્ય અવ્યવસ્થિત થાયછે; લોકે બાંધેલા ધારાથી વ્યવસ્થિત ને અંકુશિત થયલી એવી એકજણની સત્તા હોય, ત્યાંજ લોકનું કલ્યાણ પૂરેપૂરું જળવાય છે, એવું જે રાજ્ય તે પ્રજાસત્તાકના જેવુંજ છે કે જેમાં લોક 'બળવા કરવાનો પવિત્ર હક' શિખતા નથી પણ સઘળા જરૂરના ફેરફાર તેઓ ધીમે રહીને ખાતરીથી ને ધારા પ્રમાણે કરતા જાયછે." "થોડા કે ઘણા જણની સત્તા તે ધર્મ કે રાજપુરુષ સ્થાપિત થયા પછી જોવામાં આવેછે; તે રાજ્યમાં મનશક્તિ તથા નીતિયુક્ત આચરણ એ બેને પુષ્ટિ મળેછે; રાજ્યભક્તિ, આસ્તાંકિતપણું, ભૂતકાળનું અભિમાન, પરમ્પરાની રીતભાતને રાખવાની ઇચ્છા ને નવી રીતનો અણવિશ્વાસ એ સર્વ સ્થાયીપણાંને અનુકૂળ આવતા છે." "લોકસમસ્તની સત્તા હોય ત્યાં જુના ધારા દાખલાઓને માન મળતું નથી, સૌની કબુલાત વગર નવી ગોઠવણ કે નવા ધારા મનાતા નથી, પેહડી દર પેહડી નવી નવી ચંચળતાએ નવી નવી ધારણાએ અનેક જોરવાળાએ તથા અનેક શક્તિએ લોક પોતાને અનુકૂળ ધારા કરી લેછે; *માણસના 'અગાની' સત્તા ઉપર અંકુશ રાખવાને જનમતવિના બીજું* કશુંજ નથી; (જનમતનું વજન અમુક અમુક પુરુષ ભણી હોયછે તે ઉપરથી કેટલાકજણ તે પ્રકારના વ્યવસ્થિતપણાંને, સમ્મિલનપણાને ને નિશ[illegible]ણાંને ઓછાં મુલનાં ગણેછે); એ પ્રકાર સમાનતાના વિચારથી સ્થપાય

ધર્મની પ્રધાન સત્તા હતી પણ પાછળથી રાજાની નિરંકુશ થઈ હતી. સાત્વ તમરજાંશિ મિસ્રી લોકમાં ધર્માધિકારી વર્ગની પ્રધાન સત્તા હતી ને જૂદા જૂદા રાજપુરુષોની અંકુશિત કે નિરંકુશ સત્તા હતી.

–છે–તવંગર ગરીબ, સબળા નબળા, ઉંચાનીચા, ઘરડા બાળક, પુરુષ સ્ત્રી એ સૌ માણસપણાંનો હક રાખેછે, તેઓ ગુણે જૂદાંછે પણ માણસપણાના હકથી એક બીજાને મળી રહેછે." "એ પ્રકાર વૃદ્ધિ પામતાં મંડળમાં જોવામાં આવેછે; એને ધર્મભાવ, ઓછાં વધતાં ભાગ્ય, ઉંચકુળ ને પરમ્પરાનું પૂજ્ય માન, સત્તા ઉપર અસાધારણ આસક્તિ ને સંસારી ભોગવિલાસ એ અનુકૂળ નથી; એ પ્રકાર ઉત્તમ ક્યારે કે અધિકારીજન શક્તિમન્ત તથા પ્રમાણિક ને જનમત સમર્થ હોય ત્યારે; અધિકારીઓનું માપ ઓછું હોય, જૂદા જૂદા શખસો ગુલામ જેવા હોય (એવા કે ન ખમાય તેવો જુલમ હોય પણ પોતાના ઉપર નથી ત્યાં સુધી સામા થવાની ઇચ્છા કરેજ નહિ), વળી કેટલાક શખસો પોતાનાજ ફાયદાને માટે અધિકારીઓની સામા થયાજ કરે, તો તે રાજ્ય ચાલે નહિ." "એ પ્રકારનાં શુદ્ધ ને પૂર્ણ સ્વરૂપને મનુષ્ય પામી શકેજ નહિ, કેમકે તેનામાં સદ્‌ગુણ દુર્ગુણ એ બે નિત્ય લડેછે ને ઘણોખરો તે સ્વાર્થથીજ દોરાયછે." એક વિદ્વાન કેહેછે કે "રાજાની સત્તાનું સત્વ માન, કેવળ નિરંકુશ સત્તાનું સત્વ ભય અને સમસ્તની સત્તાનું સત્વ સદ્‌ગુણ છે;" અને બીજો કેછે કે "સદ્‌ગુણ હોવા એ ન બને તેવી કલ્પના છે; સત્તા તથા માનનો લોભ થવો એવું મનુષ્યના સ્વભાવમાંજ છે અને લોકના મોટા સમુદાયમાં સ્વાર્થ રહિત દેશાભિમાન હોયજ નહિ; ખરી સમાનતા થાયજ નહિ, ઘણાની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થયલી સત્તા છેલીવારે એકની સત્તામાં ઠરેછે, સરખી સત્તા ને સરખી સ્વતન્ત્રતા સો જણના કે દશજણના કે ત્રણ જણના કે વેહેચી લીધેલા અધિકારમાં રહી શકેજ નહિ". એકજણ કેહેછે કે "પ્રજાસત્તા રાજ્યમાં કોહાણ થાયછે ત્યારે તે એક જણની સત્તામાં આવી પડેછે". બીજો કેછે કે "એક જણની સત્તા એવાં રાજ્ય જૂનાં થઈ જાય તો તેમાંથી પાછાં સતેજ પ્રજાસત્તા રાજ્ય થાયજ નહિ", ત્રિજો કેહેછે કે "કોઈ લોક ખુશીથી પોતાનું પ્રજાસત્તા રાજ્ય કાહાડી નાખી એક જાલમની સત્તાને તાબે થઈ રહ્યા નથી". રાજ્યસત્તાનો ઉદ્દેશ "સત્તાધારી વર્ગ પોતાને લાભ કરવો' એવો નથી પણ લોકનું–ઘણા લોકનું સારું કરવું એવો છે". "સઘળી સરકારોએ ઓછામાં ઓછા વાંધા કાહાડી શકાય તેવા ઉપાયો કામે લગાડીને ઉંચાંમાં ઉંચું સુખ કરવાને હોંસ ભર્યું ચિત્ત રાખવું જોઇએ; અણઘડ લોકમાં દરેક જણ પોતાની સઘળી સ્વતન્ત્રતા જાળવી રાખવાને મથન કરશે પણ તેને બીજાઓ કે જે પણ પોતાની સ્વતન્ત્રતા જાળવવાને તેટલાજ ખન્તી છે તેઓની તરફનું ભય છેજ; સુઘડ લોકમાં દરેક જણ સમસ્તની સ્વતન્ત્રતામાં વધારો કરવાને પોતાની સ્વતન્ત્રતામાંથી થોડીકનો ભોગ આપે છે–રાજ્યના ધારાને; અને સારી સરકારે તેને રક્ષણ વગેરેથી બદલો આપવાની કાળજી રાખવી જોઇએ, નહિતો સુઘડ સ્થિતિ

સત્વગુણ પ્રધાન રાજ્યમાં શુદ્ધ સાત્વિક લોકે પરશુરામ દ્વારા સ[ત્વ]તમસી થઈ સત્વરજસી લોક જે સહસ્રાર્જુન દ્વારા રજસ્તમસી થય[ા] તેઓનો નાશ કરી શાન્તિ આણી ધર્મની સર્વોપરિ રાજ્યસત્તા સ્થાપી-પ્રધા[ન]

-કરતાં અણઘડ સ્થિતિ વધારે પસન્દ કરવા જોગ છે". "પ્રત્યેક રાજ્યસત્તા[નાં] ત્રણ અઙ્ગ છે-મંડળનું બન્ધારણ અથવા ઐક્ય ઘટના, ધારા હુકમ વગેરે[ને] જે અમલ ચલાવવો તે અને અમલદારો". "પ્રત્યેક રાજ્યસત્તાએ (સરકારે) મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાનીછે-દીવાની ફોજદારી ન્યાય સમ્બન્ધી, ઊત્પન્ન ખરચ, વિહેરસુધારો, લોકનું જ્ઞાન તથા સુખ ઈત્યાદિ સમ્બન્ધી, રા[જ્ય]નું રક્ષણ કરનાર જે લશ્કર તે સમ્બન્ધી, અને માન પદવી આપવા સ[મ્]બન્ધી". સ્વતન્ત્રતા-"નુકસાન ન કરતાં પોતાનું જેટલું સારું થાય તેટલું કર[વું] એજ ખરી સ્વતન્ત્રતા છે. ગેરવાજબી દાબમાંથી છૂટી રેવાની ઈચ્છા માણસમ[ાં] સૌથી જબરો જોસ્સો છે ને તે જોસ્સો ઊંચાં મનનાં માણસમાં વધારે સતેજ હોયછે. તે જોસ્સો છે ત્યાંસુધી ગુલામ તે પૂરો ગુલામ નથી; જ્યારે તેનામાંથી તે જોસ્સો જાયછે ને બીજાની ઈચ્છાનું હું માત્ર એક જીવતું તથા હાલતું ચાલતું હથિયાર છઉં એમજ તે નિરાંતે પોતાને જોયાં કરેછે, ત્યારેજ તેનું હીણું ગુલા[મ]પણું શરુ થાયછે". "જે લોક પોતાની સ્વાધીનતા જાળવી શકવે પૂરા જબરા હોય તેઓથીજ સ્વતન્ત્રતાનું સુખ ભોગવાય કેમકે વેળાએ કોઈ જોરાવર પડોસી અથવા બે ત્રણ રાજ્ય સાથે મળી દેશ ઉપર તૂટી પડે." "પ્રત્યેક રાજ્યના લોકનો ધર્મ છે કે તેઓએ સ્વતન્ત્રતાનું રક્ષણ કરવું ને રક્ષણ કરતાં તેને માટે યોગ્ય થવું." "ઊંચાં મન જ્યારે પોતાની સ્વતન્ત્રતાને અર્થે મથ[ન] કરેછે ત્યારે તે પોતાના નિશ્ચય પૂર્વક ધૈર્યથી પોતે ઉગરે છે ને પોતાના દા[ખ]લાથી બીજાને ઉત્તેજન આપેછે." "સ્વતન્ત્રતા એ ઊંચામાં ઊંચો ઈશ્વ[રી] પ્રસાદ છે. તેને પાત્ર થવા તથા ભોગવવા રાજા તથા પ્રજા બન્નેએ ન્યાયે તથ[ા] પ્રમાણિકપણે ઉપયો કામે લગાડવા જોઈયે. સંસાર વેહેવાર વિષયમાં સ્વતન્ત્[ર] સુખ એ મોટો પ્રસાદ છે. જે મંડળમાં ગુનાઓ ઉચ્છિષ્ટ ને તુચ્છ મનાતા હોય ત્યાં તે લાત ખાઈ દૂર રેહેતા હોય, જ્યાં રોજીવાને લૂંટને માટે જુદા જુદ[ા] રસ્તા હોય, જ્યાં ગજાધારીઓને લોકની દાઝ ન હોય, જ્યાં ઊંચા તથા નીચ[ા] સૌ બદ ચાલતનાં હોય, જ્યાં દેશાભિમાની ને લાગણી કામદાર આમજ સ[મ]જતા હોય કે પૈસેજ દરેક કામ કરી શકેછે ને પગારનેજ માટે તેઓ હરકોઈ કામ કરવાને તૈયાર હોય, જ્યાં ધર્મ વિષે ઉપલો વર્ગ બેદરકાર, વસ્તુલો વર્[ગ] જેવું હોય તેવું કબુલ રાખનારો ને નીચલો વર્ગ અજ્ઞાન પ્રાણી હોય ને સૌ સ્વાર્થ-નેજ જોતા હોય તે મંડળ સ્વતન્ત્ર થઈ રહેજ નહિ." અન્ય-"રાજ્ય મણ્ડળની વૃદ્ધિ ક્યારે ને શીરીતે થશે તે વિષે અનુભવી દરબારીઓથી પણ સ્પષ્ટ કરી સમજાવી શકાતું નથી ને બીજા માણસથી તો ક્યાંથી સમજાય, પણ જો વૃદ્ધિ કરવાની ઈચ્છા નિશ્ચય પૂર્વક છે તો જોગવાઈનો એકાએક આવી મળે તે પ્રસંગે ઉદ્યોગનો આળસપણે અનાદર ન કરવો ને ઉદ્યોગે વખતમાં ક્ષય ન પામવું. ઈ-શ્વરીને સ્વાધીન ને પછી સ્વતન્ત્ર કરવાને અર્થે એ અવશ્ય સાધન હતું: પણ

સત્તા રિષ્ટ બ્રાહ્મણોની* હતી અને જે ક્ષત્રીઓને પાછાં રાજ્ય મળ્યાં તેઓ રજવાડે પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વાધીન સત્તાધારી હતા પણ એઓને ધર્મ તથા બ્રહ્મસભાનો અંકુશ હતો; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય સૌ ધારાને અધીન હતા.

રજોગુણ પ્રધાન રાજ્યોમાં એક પુરુષની નિરંકુશ (નીનેવે તથા બાબિલનમાં), થોડાક શ્રીમન્ત જનની નિરંકુશ (ફીનીશીઆના નાનાં નાનાં

—તે વાત ત્રણ ચાર સૈકા તો કોઈની સમજમાં આવી નોતી; ઐક્ય થાય તો સારું એમ લોક ઈચ્છતા પણ પરસ્પર ઉત્કંઠિત નોતા ને તેથી તેઓએ એટલા સૈકા પરાધીન પણે જુવાળ વેઠ્યો. ઈટલીના લોકને ઐક્યની ઈચ્છા કરાવવામાં જોસેફ માઝીનીએ બીજા કોઈપણ પુરુષ કરતાં ઘણીજ વધારે મેહેનત લીધી, ને એ ઉપરથી જ્યારે ૧૮૬૧ નું વર્ષ આવ્યું ત્યારે ગ્યારીબાલડીના વિચિત્ર ઉદ્યમકર્મમાં દશગણી શક્તિ વધી ને ઐક્ય પ્રથમજ શક્ય જણાયું ને તરતજ પછી ખરેખરું થયું—ફ્રાન્સ, ઓસ્ટ્રિયા, સ્પેન, દેશ બહાર થયના ઈટલીના રાજાઓ, અને પોપ તથા કાથલિક ધર્માધિકારીઓનું આખું મંડળ એ સૌ સામા હતાં તે છતાં." "ઈંગલણ્ડના પણ અમેરિકા જઈ સંસ્થાની થએલા તેઓએ જ્યારે પોતાની સ્વાધીનતા મેળવી ત્યારે તેઓને લાગ્યું કે હવે જો આપણે એકત્ર નામે પરદેશીઓની સાથે વેહેવાર કરવાને ને સંસ્થાની રાજ્યેનું એક રાજકીય ઐક્ય નહિ કરી રાખીએ તો યૂરોપનાં મોટા રાજ્યોની સામા આપણી જુદી જુદી સરકારો પોતાનો દરજ્જો રાખી શકે તેવું આપણે કરી શકનારજ નથી, વગેરે." સૈન્ય—"એક મોટો યન્ત્ર છે કે જે ગતિ આપી ચલાવનારી શક્તિ અને અનેક ભાગોની ગોઠવણમાં રહેલી શક્તિ એ બે વડે મોટું કાર્ય કરે છે. ...ની પેહેલા પ્રકારની શક્તિ લોકના ઊંચા પ્રેમી વિચાર—સ્વદેશનું અભિમાન, ...ઉપર પ્રીતિ, સ્વદેશનું માન તથા તેના લાભને અર્થે ખન્તી લક્ષ અને સૈન્યના ત્રણ મુખ્ય તત્વ—ભક્તિ, સ્વાર્પણ ને શિક્ષાભ્યાસ એ સઘળી નીતિમાં રહી છે. સૈન્યની બીજા પ્રકારની શક્તિ તેની વ્યવસ્થાનીતિમાં રહીછે, જેમ ઘણાંક ચક્રો પોતપોતાનું કામ આગાદ કરતા જાય તેને માટે તેઓનું વ્યવસ્થિત સમ્મિલન અવશ્ય છે તેમ, (જુદી જુદી જાતભાતિના લોક ભેગા થઈ જુદી જુદી ટુકડીઓમા વેહેચાઈ પાછા એક મોટા સમૂહમા સમ્પીલા આસક્તિ—વ્યવસ્થિત તત્પર રહે). કોઈ સૈન્યમા પેહેલા પ્રકારની ને કોઈમાં બીજા પ્રકારની શક્તિ વિશેષ હોયછે; જે સૈન્ય બન્ને પ્રકારની શક્તિ પોતાનામાં સરખે ભાગે મેળવી રાખે તે સૈન્ય યુદ્ધમાં અથાગ ભયંકર, ને ઘણુંકરીને અજિત થાય."

* એ વર્ગે બૌદ્ધધર્મના પ્રસારથી પોતાની સત્તા ખોઈ હતી પણ તેણે પોતાનું ધર્મરાજ્ય ફરીથી જાતિ બાંધી સ્થાપો વધાર્યું કે જે આજ ચાલેછે (એ રાજ્ય પાકું અવ્યવસ્થિત થતું જાયછે). આર્યરાજ્ય તૂટ્યા પછી બૌદ્ધ રાજા અને રજપૂત રાજા થયા તેઓની રાજનીતિ કેટલીક રીતે જુદી પડીછે.

રાજ્યોમાં) અને સત્વાંશ વધારે એવા જે યાહુદીઓ તેઓમાં મૂસાએ ધર્મરાજ્ય સ્થાપ્યું તેમાં ધર્મની વ્યવસ્થા એક ધર્માધ્યક્ષ પુરુષ કરતો ને રાજ્યનું કાર્ય લોકના પસન્દ કરેલા ન્યાયાધીશો કરતા, પણ પાછળથી રાજ પુરુષની સત્તા નિરંકુશ જણાઈ હતી. અર્વાચીન કાળમાં મહમ્મદે ધર્મ-રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યાર પછી ધર્મ તથા રાજ્ય એ બન્ને વિષયમાં પસન્દ કરેલા ખલીફોની નિરંકુશ સત્તા હતી.

સંકીર્ણગુણી ગ્રીક તથા રોમન રાજ્યોમાં પ્રથમ નિરંકુશ રાજાની, પછી થોડાજણની કે એક વર્ગની પ્રધાન, પછી ઘણાની અંકુશિત કે પ્રજા સમસ્તની સર્વોપરિ સત્તા હતી પણ અન્તે પાછી એક પુરુષની નિરંકુશ સત્તા થઈ પડી હતી. રોમના ધર્માચાર્ય પોપની એકચક્રી તથા નિરંકુશ સત્તા લોકનાં મન તન બન્ને ઉપર હતી. ફ્યૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થામાં રાજાની ઉપરાજાઓથી અંકુશિત પણ તેની ને ઉપરાજાઓની એકમેકથી સ્વાધીન પણ વળી પોતપોતાની પ્રજા પ્રત્યે નિરંકુશ સત્તા હતી. ફ્રાન્સમાં છેક નિરંકુશ નહિ પણ અંકુશને વત ન કરે તેવી રાજાની સત્તા હતી ને હાલ પ્રજાસત્તા છે. ઈંગ્લણ્ડમાં એકની નિરંકુશ હતી ને હાલ એકની સર્વોપરિ પણ રાજવર્ગ તથા લોકવર્ગથી અંકુશિત, ને લોકવર્ગની પ્રધાન સત્તા છે. સ્પેનમાં એકની નિરંકુશ હતી ને હાલમાં પ્રજાસત્તા હતી તે ટળી રાજાની થઈ છે. આસ્ટ્રિયા ને પ્રુશિયામાં એકની નિરંકુશ જેવી પણ વ્યવસ્થિત છે. રુશિયાના ઝારની સત્તા કઠિણ નિરંકુશ તે વ્યવસ્થિત થાયછે; અને કોન્સ્ટન્ટિનોપલના સુલતાનની નિરંકુશ અવ્યવસ્થિત છે.

પ્રાચીન કાળમાં એકવર્ગનો—થોડાક જણનો સત્તાપ્રતાપ *આર્ય, યાહુદી ધર્મરાજે દાબ્યો; અને કેવળ એક નિરંકુશ રાજપુરુષની બલ્ય-

* આર્ય મહારાજ્યમાં ઘણાંક રાજ્યો હતાં (છપ્પન કેવાયછે) ને—તેમાંનો એક ચક્રવર્તી ગનાતો; રજપૂત રાજ્યો વિદેશી લોકની સામાં લડવાને સમયે સમયે ઐક્ય કરતા; જર્મનીમાં ચોત્રીસ રાજ્યો છે તેમાં અસ્ટ્રિયા તથા પ્રુશિયા એ મોટાં છે (સૂર્યવંશી અયોધ્યાનું ને ચન્દ્રવંશી હસ્તિનાપુરનું એ બે હતાં અને દિલ્હીનું તથા કનોજનું એ બે હતાં); જર્મનીના રાજાઓ વિદેશી લોકની સામા થવા ને પરસ્પર બખેડા ન થય માટે પોતાનામાંથી એકને પસન્દ કરી મહારાજા ઠેરવી રાખતા કે જે બદલાયાં કરતા પણ પછવાડેથી આસ્ટ્રિયન કુળનાજ મહારાજા નીમાયાં કરતા; જર્મનીનું મહારાજ્ય નેપોલીઅને તોડયુંહતું પણ હાલ પાછું સ્થપીલું થયુંછે ને પ્રુશિયાનો રાજા તે જર્મનીનો મહારાજા કેવાય છે. આર્યમહારાજ્યમાં અષ્ટપ્રધાન રાજાને ક્ષત્રી બ્રાહ્મણનાં પ્રધાનમંડળો હતાં ને સમયે સમયે મોટે વૈશ્ય જનોની—નગરના ધનવન્તોની સલાહ લેવામાં આવતી; રા-

સત્તાનો પ્રકાર બાબિલનનાં મહારાજ્યે ને રોમનાં મહારાજ્યે દેખાડયો. અર્વાચીન કાળમાં ધર્મસત્તા તથા રાજ્યસત્તા એ બન્ને એક પુરુષમાં શોભતી ખલીફે ને પોપે દેખાડી; કેવળ નિરંકુશ મહાસત્તા રુશિયા દેખાડે છે; વ્યવસ્થાથી અંકુશિત એક જણની સર્વોપરિ ઇંગ્લણ્ડ દેખાડે છે; અને લોકસમસ્તની વ્યવસ્થિત સત્તા યુનૈટેડ સ્ટેટ્સ દેખાડે છે.

૭. સત્વાદિ ગુણ પ્રમાણે લોકે જે પ્રકારના જય વિશેષ દેખાડયા તે વિષે અહીં વળી ફરીથી આ પ્રમાણે છે.

આર્યરાજ્યમાં સાત્વિક લોકને રજસી લોક સાથે ત્રણ* મોટાં યુદ્ધ કરવાં પડયાં પણ તેઓએ ત્રણેમાં જીત મેળવી વેદોક્તધર્મનો પ્રૌઢ જય અખંડિત પ્રકાશિત રાખ્યો; (રાજ્ય તૂટયા પછી સંકરજાતિ લોક ઉપર સાત્વિક બૌદ્ધ ધર્મનું રાજ્ય હતું; પછી બ્રાહ્મણોએ પુરાણ ધર્મની સ્થાપના કીધી કે જેનું રાજ હાલ ચાલે છે. ઇરાનનાં રાજ્યનો જય પ્રદેશસમ્પત્તિ ને વૈભવમાં દીપ્યો.

આસીરીઆ-બાબિલોનીઆમાં રાજપુરુષોના મોટા જય ઘણી ઝડપથી પ્રાપ્ત કરેલી પ્રદેશસમ્પત્તિમાં ઝળક્યા; પણ અન્તર અવ્યવસ્થિત તેથી જ્યારે ત્યારે રાજ્ય તૂટી જતા. ફીનીશીઅન કારથેજીઅને પોતાનો જય સંસ્થાન કરી વેપાર ઉદ્યમમાં દાખવ્યો. યાહુદી રાજ્યે ધર્મનીતિનો જય ને આરબ રાજ્યે ધર્મનો તથા ઝડપથી મોટા રાજ્યપ્રદેશનો એમ બે જય દેખાડયા પણ પાછળો તે વેગેજ અવ્યવસ્થિત થયો.

—જાની સત્તા પોતાના પ્રદેશમાં સર્વોપરિ હતી, (બ્રાહ્મણો તે પોતપોતાના રાજાઓના પ્રજાવર્ગમાંના હતા) પણ તે બ્રાહ્મણવર્ગના મુખી તથા વૈશ્યવર્ગના મુખી ને કોઈ કોઈ વાર રાજ્ય નગરના સમસ્ત લોક એઓથી અંકુશિત હતી; અને ઈંગલંડમાં એકની સર્વોપરિ સત્તા તે, સરદાર સભા તથા લોક સભાથી અંકુશિત છે; આર્યરાજ્ય ધારાથી વ્યવસ્થિત હતું ને ઈંગલણ્ડનું ધારાથી વ્યવસ્થિત છે. આર્ય ધર્મરાજ્યમાં સમસ્ત લોકને ધારા આપનાર શિષ્ટ બ્રાહ્મણો હતા ને તે આખો બ્રાહ્મણવર્ગ પોતે પાળી રાજા સૌ પાસે પળાવતો (સમસ્ત લોકના અમલદાર રૂપે); અને યુનૈટેડ સ્ટેટ્સમાં સમસ્ત લોકના પ્રતિનિધિઓની સેનેટ સભા રાજ્ય ધારા કરે છે ને એક જણ વડો અમલદારી કરે છે. સજાતિ ને વિજાતિ સત્વગુણી ને સત્વરજતમોગુણી લોકમાં ધર્માભિમાન ને દેશાભિમાન, મર્યાદા ને સમાનતા, નિવૃત્તિમાં સ્વતન્ત્રતાનું સુખ અને પ્રવૃત્તિમાં સ્વતન્ત્રતાનું સુખ એટલો અન્તર દેખાય છે.

* ત્રણેના કારણપ્રસંગમાં સ્ત્રીઓ હતી—રેણુકાને (પરશુરામની માને, તેની બેને (સહસ્રાર્જુનની સ્ત્રીએ) મેહેણું માર્યું હતું; સીતાને રાવણ લઈ ગયો હતો; અને યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીની હોડ કીધી હતી ને દુશ્શાસને તેનો ચોટલો ઝાલ્યો હતો.

૯. હવે જગતના લોકની કાળે કાળે ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણીએ.*

૧. ધર્મમૂર્તિકાળમાં આવરદા લાંબાં, બાહુબળ મોટાં, સ્વભાવ ઉદ્ધત–ઉગ્ર, બુદ્ધિનો ઉદય થોડો એવા લોક ઘણા હતા પણ થોડા જણ બહુજ બુદ્ધિમન્ત હતા. લોક પોતપોતાનાં મંડળના ગોરેગઓ–અધિકારીઓની આણ મર્યાદા પાળતા ને પોતપોતાના વર્ગકુળના ધન્ધા કરતા; કેટલાએક લોક શૂદ્ર, દાસ, ગુલામ એ નામે ઓળખાતા તેઓનાં ઉપર સત્તાધારીઓની ઘણી સખ્તી હતી. સર્વે રાજ્યેમાં ધર્મશિક્ષક જનનો વર્ગ આગળ પડતો હતો, જ્યાં જાતિભેદ નોતઃ ને રાજાની સત્તા મુખ્ય હતી ત્યાં પણ ધર્મ કર્મને અર્થે રાજાઓને ઉપાધ્યાઓ રાખવાની જરૂર હતી ને રાજના સહુ લોક ધર્મનીતિ વિષયમાં ઉપાધ્યાઓને વશ હતાજ; જ્યાં ધર્મશિક્ષક વર્ગની સત્તા રાજાના ઉપર હતી ત્યાં તે વર્ગ બીજા કુળનાને પોતાનામાં દાખલ કરતો નહિ (વિશ્વામિત્રે બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ તે રાજર્ષિ કેહવાયો, બ્રહ્મર્ષિ નહિ; કર્ણે જાતિ છુપાવી પરશુરામ પસે વિદ્યા મેળવી હતી) અને જ્યાં રાજાની સત્તા ધર્મશિક્ષકોઉપર હતી ત્યાં રાજા પરધર્મીને પણ ઉપાધ્યાપના ધંધામાં દાખલ કરતો, (બાબિલનમાં ડાનીઅલ યાહુદી બાબદી ઉપાધ્યાઓમાં મુખ્ય પદવી ધરાવતો). ઉપાધ્યાય વર્ગ ઈશ્વર–રાજ્ય–કુળ–ઘર એ સમ્બન્ધી વિચારો કરતો તથા નિયમ બાંધતો ને જ્યોતિષ ગણિત શિલ્પ સમ્બન્ધી પણ વિદ્યાભ્યાસ કરતો; જાતિભેદવાળાં રાજ્યમાં વૈશ્ય તથા સંકર જાતિ સદા એવી વણજ હુન્નરમાં સ્વસ્થપણે ઉદ્યમી હતી ને જાતિભેદ રહિત રાજ્યોમાં ઊંચી કારીગરીના હુન્નરો વધારે હતા; વાણ જોડવાની

* ટ્રોયની લડાઈ થઈ (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૧૮૪) તે કાળમાં ઉત્તર તથા પશ્ચિમ યૂરોપમાં કોઈ લોક (કેલ્ટ ટયુટન વગેરે) વસતા હતા કે તે પ્રદેશ ઉજડ હતો, વળી જેટલી પૃથ્વીની જાણ હાલ છે તેટલીમાં બધે માણસો હતાં કે નહિ એ વિષે આપણને પૂરી જાણ નથી માટે જેટલા પ્રદેશના લોક આપણી થોડી ઘણી જાણમાં આવ્યા તેટલાજ પ્રદેશના લોક અથવા તેમાંના જેટલા આગળ પડતા જણાયા તેટલાનેજ જગતના લોક સમજવા. અને સ્થિતિ શબ્દથી મંડળ મંડળના લોકની પોતપોતાની અથવા સમગ્રની એક સ્થિતિ સમજવી; સ્થિતિ બે પ્રકારની છે–અન્તરની ને બાહ્યની, સ્થાયી ને અસ્થાયી, ધર્મની ને રાજ્યની, ને બન્ને મળીને એક સ્થિતિ સ્વરૂપ જાણવું. એ સ્વરૂપ પૂર્વે દર્શનોમાં યથાસ્થિત દાખવ્યાં છે પણ અહીં ઉપસંહાર રૂપે સંક્ષેપમાં ફરી લખ્યાં છે.

હુનરમા ને સંસ્થાનોના વેપારમા જૂના* લોક હતા. કેટલાક લોકમાં એક જગદીશ્વરનું જ્ઞાન સતેજ હતું ને કેટલાકમા ઝાંખુ કે નહિ જેવું હતું; કેટલાકમા તત્વદેવતાઓનાં સ્તવન અને કેટલાકમાં પશુ પક્ષી વૃક્ષના ને કેટલાકમા વિચિત્ર તથા ભયઙ્કર મૂર્તિઓના પૂજન હતાં; હોમ બલીના કર્મ સર્વમાં હતાં. એ કાળના સઘળા રાજ્યોમા સૌથી મોટું સબળું ધર્મરાજ્ય આર્યાવર્તનું† હતું.

આર્યધર્મરાજ્ય.

સજ્ઞાનનિવૃત્તિના આનંદના ભોક્તા મનુ તથા સપ્તર્ષિ એઓએ પોતાની પ્રજાનાં શુદ્ધ હિતને અર્થે વેદોક્ત ધર્મ સ્થાપ્યો; બ્રાહ્મણોએ સ્મૃતિઓ કરી ધર્મરાજ્યની વ્યવસ્થા કીધી; અને રાજા પ્રજા 'સબાહ્યાભ્યન્તરઃ શુચિઃ' પાળતાં, ગાયત્રીને જપતાં, ઈષ્ટદેવત દેવતા પાસે પ્રસાદ વાચ્છતાં, આશ્રમ પાળતાં, કુળમર્યાદા રાખતાં, સંસારયશ દાખવતાં પોતાનો સમગ્ર જયાનન્દ મહાયજ્ઞોમાં પ્રકાશિત કરતાં—ઓમ્ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ નો ઘોષ કરતાં. (અને પછી વડીલો જેષ્ઠ પુત્રને સંસાર સોંપી

---

* ફીનીશીઅનો; (મીસરાઈના લોક પણ કરતા). આર્ય, મિસ્રી, ઈરાની એઓએ ખેતીનો ઉદ્યમ વધારે ગમ્યો હતો. (ઈરાનીઓને વાણના ધન્ધાનો ઘણોજ કણ્ટાળો હતો; આર્ય મિસ્રી યાહુદી એઓની નીતિ પરદેશીઓના સમ્બન્ધથી દૂર રેવાની હતી).

† યુદ્ધધર્મ, યુદ્ધકૌશલ્ય ને યુદ્ધપરાક્રમ એ ત્રણ વિષયમા જુદા જુદા મુકાબલો આર્ય ક્ષત્રી સેનાની ને બીજા દેશના સેનાની એઓનો કોઈ કાબેલ લશ્કરી શખસે કરવો (કવિતા રૂપ અતિશયોક્તિ બાદ કરીને); ને મહાભારતના યુદ્ધ વ્યૂહ ઉપર પણ વિચાર આપવો. એક અંગ્રેજી ગ્રન્થમા, હાનિબલ પેલો, નેપોલિયન બીજો, અલેકઝાણ્ડર ત્રીજો ને સીઝર ચોથો એ પ્રમાણે ક્રમ લખ્યો છે.

એક અઙ્ગ્રેજી ગ્રન્થમા મનુને ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૦૦ થી તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૮૦ લગીમા આણ્યો છે; આર્ય જન પંજાબમા હતા તેવામા વેદ (છન્દ) પ્રગટ થયા—૧૨૦૦ થી તે ૧૦૦૦ લગીમા; ધર્મકાર્યમા ઉપયોગી પડતા મન્ત્રો જુદા પાડવામા આવ્યા તે ૧૦૦૦થી તે ૮૦૦ લગીમા; ક્રિયમાણની સમજણના ગ્રન્થ-બ્રાહ્મણ તે રચાયા ૮૦૦ થી તે ૬૦૦ લગીમા અને ઈશ્વરજ્ઞાન તથા બ્રાહ્મણ એની ગુચવણ મટાડવાને સૂત્ર રચાયા તે ૬૦૦ થી તે ૨૦૦ લગીમા (ઈ૦ સ૦ પૂ૦). એક જણ કે છે કે વેદની ભાષાથી મનુસ્મૃતિની ભાષા જૂની છે, જેમ બારટેબલની લાટિનથી (૩૦૦ વર્ષ) લ્યુક્રેશિયસની લાટિન જૂદી પડી છે તેમ.

પોતે જીવ કાયાનો, સ્વર્ગ નરકનો, આત્મા પરમાત્માનો, જન્માન્તરનો ને મુક્તિનો વિચાર કરવાને વાનપ્રસ્થ સંન્યસ લેતા). હિન્દુઓ 'રામરાજ્ય'ને સર્વોત્તમ સમજે છે તો તે કેવું હતું? શૂદ્ર જાતિ ધોબી રાજાનો દોષ લવ્યો પણ તેટલા ઉપરથી રાજાએ જનમત શુદ્ધ સબળ રાખવાને પોતાની સાધ્વી પ્રિયસ્ત્રીનો ત્યાગ કીધો,—કે રાજાના અન્યાય અથવા લમ્પટપણા વિષે કોઈને લેશ પણ શંકા ન રહે; પ્રજા, સર્વપ્રકારે સંરક્ષિત, રાજભક્ત ને સમયે સમયે રાજા પ્રતિ પોતાના વિચાર જણાવવે નિર્ભય હતી; વશિષ્ઠ, વામદેવ, જાબાલી એ શિષ્ટ બ્રાહ્મણો હતા; સૂર્યવંશી પછી ચન્દ્રવંશી રાજા થયા; પાંડવ કૌરવનું (ધર્માધર્મનું) યુદ્ધ ચાલ્યું જેમાં પાંડવોએ કૃષ્ણની સહાયતાથી ધર્મનો જય દાખવ્યો—યુધિષ્ઠિર શક ચલાવી ચાલતો થયો.*

૨. કામમૂર્તિકાળ—આર્યરાજ્ય તૂટ્યું. ઈજીપ્તનું રાજ્ય ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૬ મા સૈકાથી તે દશમા લગી માહેથી અવ્યવસ્થિત છતે પણ બહારથી સિસોસ્ટ્રિસ વગેરેનાં પરાક્રમથી આબાદ દેખાતું પણ પછી આરબ ને ન્યૂબીઅન પરદેશીઓએ તેને પીંખી નાખ્યું હતું; જૂના રાજ્યવંશમાંના સેમ્નેટિકસે (૬૫૬) ને તેના દીકરાએ ઈજીપ્તને પાછું દીપાવ્યું પણ નેબુકડનેઝર બીજાના મારથી માંદું પડી પીલુશીઅમની લડાઈથી સૌરસને તાબે થઈ રહ્યું (૫૨૫). યાહુદી રાજ્ય સોલોમનની કારકીર્દીમાં છેલ્લા પ્રકાશ કરીને

* કેટલાક જન અજ્ઞાન કે વિકળ સ્થિતિથી નિવૃત્ત કે પ્રવૃત્ત રહેછે, કેટલાક સજ્ઞાન નિવૃત્તિમાં ગયેછે, સજ્ઞાન નિવૃત્તિ વાળા વેળાએ વેળાએ પ્રવૃત્તિ કરેછે ને કેટલાક સજ્ઞાન પ્રવૃત્તિમાંજ રાચેછે; શુક યોગી, રામ રાગી ને કૃષ્ણ ભોગી કેવાયછે. આર્ય રાજ્યની વ્યવસ્થા તે એક મહાકુટુમ્બની વ્યવસ્થા હતી—ઋષીઓએ પોતાની પ્રજાની સંખ્યામાં, બુદ્ધિમાં ને તેનાં સુખમાં વૃદ્ધિ ઇચ્છી ને એને માટે ધર્મ પ્રવર્ત્તાવ્યા. આર્ય પંડિતોનો સિદ્ધાન્ત આ કે અન્તર નિત્ય છે ને બાહ્ય અનિત્ય છે માટે અન્તરને અવશ્ય પ્રકાશિત કરી રાખવું; જ્યાં સુધી અન્તરનો પ્રકાશ પૂરે પૂરો થયો નથી ત્યાં સુધી તે અનેક દેહના સમ્બન્ધમાં રહેછે, કર્મ કરેછે, સુખ દુઃખ ભોગવે છે અને એમ કર્મ કરતાં ને જ્ઞાન પામતાં જ્યારે તે શુદ્ધ ઉચ્ચ થાયછે ત્યારે તે છેલ્લી દેહને છાંડી નિજ સ્વરૂપમાં મળી રેહેછે, માટે, અન્તરના પ્રકાશને માટે કર્મ કરવાં ને જ્ઞાન પામવું, જ્ઞાન પામવું ને કર્મ કરવાં એમ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચસ્થિતિ કર્યાં કરવી—પ્રત્યેક જણે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રકારે પણ સત્ય તથા વ્રતને દૃઢ પાળીને અને [illegible] તથા ન્યાયને વિચારીને.

પછી એ કકડામાં વેંચાયું(૯૭૫) ને પછી ઇસ્રાએલનું ૭૨૧ માં ને જ્યુડીઆનું ૬૦૬ માં નાશ પામ્યું. બાબીલનનાં જૂનાં રાજને નીનેવેનાં નવાં રાજ્યે તાબે કીધું (૧૯૬૮) ને સેમિરામિસે નીનેવેનાં રાજ્યની જાહોજલાલી દેખાડી; પછી રાજાઓ એશ આરામમાં ગુલતાન હતા ને સારડેનાપાલસે બંડખોરોને લડાઇઓ આપી પણ તે હાર પામી ચીડાઇને બળી મુઓ (૭૫૯); તેનાં મોટાં રાજ્યના ત્રણ થયાં—નીનેવેનું, બાબીલનનું ને મીડીઆનું; બાબીલને બીજાં બેને ને વળી બીજાં ઘણાંકને પોતાના તાબામાં આણ્યાં અને બાબીલનનાં મોટાંને ને વળી બીજાંને ઇરાનના સૈરસે પોતાના કીધાં (૫૪૫–૫૩૬). યુરોપમાં ગ્રીસના રાજ્યોમાં ઘણાક ફેરફાર થયા પછી પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્થપાયાં હતાં, ધારાઓ બંધાયા હતા ને આથેન્સમાંથી હીપીઆસને હાંકી મેલવામાં આવ્યો હતો (૫૧૦); રોમનું રાજ્ય ૭૫૩ થી ચાલતું ત્યાંથી પણ ટાર્કિન રાજાને હાંકી મેલવામાં આવ્યો હતો (૫૦૯). આફ્રીકામાં કારથેજનું રાજ્ય નવમા સૈકામાં મંડાયલું તે છઠા સૈકામાં જોરાવર થયું હતું. જે રાજ્યો છેક અવ્યવસ્થિત હતાં તે પૂરાં તુટયાં; જેઓએ જેઓનું પરાધીનપણું ભોગવ્યું હતું તેઓએ તેઓને પરાધીન કીધાં ને પછી સૌ એક નવી સત્તાને અધીન થયાં; અને કેટલાંક નવાં મંડાયાં. કામમૂર્તિકાળમાં* રાજ્યમાહે ને બહાર સત્તા ને સ્વતંત્રતા એ બેના યુદ્ધ ચાલ્યાં ને જગતના લોકની સ્વતંત્રતાએ હિંદુસ્થાન, ગ્રીસ, ને રોમ અહીંના લોકદ્વારા પોતાના સુંદર દર્શન કરાવ્યાં.

---

* ઓલિમ્પિયડ રાકના આરંભથી (૭૭૬) તે શિકન્દરનાં મરણ (૩૨૩) લગીના કાળને પૂર્વદર્શનોમાં કામમૂર્તિ માન્યોછે પણ બૌદ્ધ ધર્મનો જય, રોમનો કારથેજ ઉપર પેહલો જય ને સીરીઆના તાબાનું પારથીઆ સ્વાધીન રાજ્ય થયું તે જય એ ત્રણના પ્રસંગ સમાવવાને પોણોસો હસી વર્ષ વધારાય.

એ કાળમાં ઇજીપ્ટ તથા બાબીલન, વેપાર, કારખાનાં ને હુનરને માટે વખણાતાં; અને ગ્રીક તથા કારથેજીનીઅન એઓ સંસ્થાન સ્થાપતા ને વેપાર કરતા; (રોમનો દક્ષિણ હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરતા થયલા તે ઇજીપ્ટ મહારાજ્યમાં જોડાયા પછી ૮૦ વર્ષ).

હિંદુસ્થાન.

યુધિષ્ઠિર પછી થોડોક કાળ હસ્તિનાપુર દીપ્યું પણ પછી મગધ વખાણાતું થયું હતું. જૂના રાજવંશ યોદ ને નિર્મોલ હતા; કેટલાક દેશી શૂદ્રે રાજગાદી ઝડપી હતી ને કેટલાક વિદેશી લોકે રાજ્ય કીધાં હતાં; કપિલ કણાદના ગ્રન્થો ઉપરથી ઘણાક શૂન્ય વાદ પ્રગટ થયા હતા, આસ્તિક નાસ્તિક વિદ્વાનોમાં યુદ્ધ ચાલ્યાં હતાં, લોકસંશયી થયા હતા; એ સ્થિતિમાં બુદ્ધે (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૩ કે ૪૭૭) વેદોક્ત ધર્મની તથા બ્રાહ્મણોની સત્તા તોડી ને (ઘણાક બ્રાહ્મણ શિવાયે) હિંદુસ્થાનના ઘણાખરા લોકે નવો ધર્મ પાળવા માંડ્યો. એ ધર્મથી કોઈ પણ જાત કુળનાં પુરુષ સ્ત્રીને સાધુ આર્જા થવામાં પ્રતિબન્ધ રહ્યો અને બ્રાહ્મણ અધિકારી હતું તે

ગ્રીસ.

ગ્રીક લોક એક પાસથી પોતપોતાનાં વડીલાં નાનાં નાનાં નગર રાજ્યોને વ્યવસ્થિત કરતા ને બીજી પાસથી પરસ્પર સ્પર્દ્ધા રાખતા તથા લડતા; તેવામાં, ઈરાનના લશ્કર ગ્રીસ જીતવા આવવા લાગ્યાં; તરતજ સઘળાં રાજ્યે સામાન્ય રક્ષણને અર્થે ઐક્ય કીધું અને આથેનિયન તથા સ્પાર્ટન એ બેએ આગેવાન થઈ ખુશકીએ તથા વાણે લડાઈયો આપી ઈરાનના મહારાજ્યનાં મોટાં મોટાં લશ્કરોને પીંખી નાખી હાંકી કાઢી દેશાભિમાનનો જય દેખાડ્યો (૪૯૦ થી તે ૪૬૫ ઈ૦ સ૦ પૂ૦) પેરિક્લિસે આથેન્સને શોભાવ્યું પણ પછી પાછી આથેન્સ સ્પાર્ટા વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી અને ગ્રીસનાં રાજ્યો

રોમ.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૩ થી મંડાયળાં રોમના રાજ્યમાં રાજાની સત્તા હતી તે ૫૦૯ માં કાઢી નાખી રોમનોએ પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું: પ્રધાન સત્તા કુલીન સરદાર વર્ગના હાથમાં હતી ને એઓ લોકના રાજકીય હક લૂટી તેમને દુઃખી કરતા; લોકે સામા થવા માંડ્યું ને સરખા હક માગતાં રાજસભા પાસે નવા નવા ધારા મંજુર કરાવ્યા; છેલ્લીવારે, પાટ્રિશિયન પ્લીબિયન વચ્ચે લગ્ન થવા સમ્બન્ધી ને બન્નેમાંથી એકેક કોન્સલ થાય તે સમ્બન્ધી ધારાઓ થયા, ૩૬૬. ન્યાયબુદ્ધિ ને વૃદ્ધિ પામતી સ્વતંત્રતા એ બેથી રોમનગરીનું રાજ્ય એવું તો દૃઢ વ્યવસ્થિત થયું કે પછી એકમપી રોમનોએ આજુબા-

ટળી લોકમાનો સાધુમાર્ગ ધર્મનો ઉપદેશ કરતો થયો. ગ્રીસના શિકન્દરને પંજાબના પોરસે લડાઈ આપી (૩૨૬)ને ચાણાક્ય નામના બ્રાહ્મણની ખટપટથી ચન્દ્રગુપ્ત તે છેલ્લા નન્દ રાજાને મારી પાટલીપુત્ર નગરની ગાદીએ બેઠો (૩૧૫) ત્યાર પછી અશોક રાજા ચક્રવર્તી થયો તેણે મોટી સભા ભરી (૨૪૨) હિંદુસ્થાનમા ને બીજા દેશોમા ઉપદેશકો મોકલી બૌદ્ધ ધર્મનો જય પ્રકાશ દાખવ્યો ૧

આ પરશિયન થયાં; ગ્રીસના મારીટનના ફ્રીલીપે તે મારૂને તાબે કીધા ને પછી શિકન્દરે ઈરાનના મહાન જયને છતી પોતાને વિજયી ઠેરાવ્યુ (૩૩૧) સ્વચ્છન્દી ગ્રીક લોકે થોડા કાળમા તૈયાર થઈ પૂર્ણ દેશાભિમાન તથા મયન કરતી સ્વતન્ત્રતાએના જય દેખાડ્યા એટલુજ નહિ પણ કવિતા ભાષણ, તત્વજ્ઞાન અને શિલ્પ વિદ્યા એમા પણ ઊંચા યશ દેખાડ્યા ૨

જુના શત્રુઓને છતી, ઈટલીમા લડતા આવેલ પીરહસને હરાવી ઈટલીનુ ધણીપણુ પામી કારથેજ સાથે પહેલી લડાઈમાં જીત મેળવી યુરોપમા પોતાની રાજ્યનીતિનો જય દેખાડ્યો.૩

---

૧ બૌદ્ધ ધર્મ (બુદ્ધના ધર્મ) આસ્તિક, પ્રત્યેક જીવની સાથેની સમાનતા, પુરુષાર્થ, જન્માન્તર, નિર્વાણ એ વિજ્ઞાન અને ગને અહિંસા, જિતેન્દ્રિયપણુ, સત્ય વગેરે, બુદ્ધની પ્રતિમાના સ્નાન પૂજન એના ઉપર લોકોના ભાવ બેસાડ્યે, જેમ સહનશીલતા, ક્ષમા મૈત્ર્યવૃત્તિ, શાન્તિ, જ્ઞાન વગેરે વ્યાપાર તેમ બુદ્ધિસાવ વ

૨ દરેક ગ્રીક સમજતા કે નગરાજ્ય એ મારા રાજ્ય છે એ વાત મરવાને આતુર છે. એ વિચારથી સૂરી સા મ હત થા સૂરી સમજ. સા મ રક્ષણ. આર્ય સ ઓના થતા ને સો ગ્રીક કે ડ ન કે ગે પેતપોતાની એ અનેક પ્રવૃત્તિ નાયગ. તના (સ્વાર્થ બુદ્ધિવપી કે તેઓનો સમ્પ તૂટ્યો) ગ્રીક સ

૩ સાધર્મ (તારાસંગે આગ્રહે) પૂર્વજ વગે આપસ્વ્ય તે એક મોટા કુટુમ્બની વ્યવસ્થા હતી અને સમ ગી ગ ન ગડીનુ રાજ્ય તે અનેક જાતના લોકની એક નાના કૃત્રિમ કુટુમ્બની વ્યવસ્થા હતી, બન્નેની વ્યવસ્થ મેળ હતી, બન્નેમા જાતિએ હતી, એકમા ક્ષત્રી, બ્રાહ્મણ સામા લડ્યા પણ કાપ્યા નહિ ને બીજામા લી

ગલવંશ આવ્યો; અને ૧૩૬૮ માં એક ચીનાએ વિદેશી મોગલ સત્તાધારીઓને હાંકી કહાડી મિંગ રાજ્યવંશ સ્થાપ્યો ને મહારાજ્યે પ્રકાશ કીધો.

હિંદુસ્થાનમાં બ્રાહ્મણોએ પુરાણ ધર્મ પ્રવર્ત્તાવેલો તેથી ઘણાક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલી હતી, વામ માર્ગ—શક્તિ માર્ગ વધ્યો હતો ને બૌદ્ધ જૈન પન્થો પણ હજી હતા; પણ આઠમા શૈકામાં **શંકરાચાર્યે** મનવાદી પંડિતોને જીતી બ્રાહ્મણ ધર્મની વ્યવસ્થા કીધી—વિદ્વાનોને માટે એક નિર્ગુણ બ્રહ્મ સ્થાપ્યું ને લોકને માટે **શક્તિ** યુક્ત **શિવનું** પૂજન રાખ્યું. રજપૂત લોક બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા ને તેઓનાં ઘણાંક રાજ્યો હતાં પણ તેમાં કનોજ તથા અજમેર દિલ્હી—સ્થિત રાજ્યોને **કુરાન** આપ્યું. ખલીફોની કારકીર્દીમાં એક પાસ ઓક્સસ તથા સિન્ધુનાં કાંઠાલગીનો ને બીજી પાસ કાસ્પિયન તથા યૂફ્રેટિન એના કાંઠાથી તે ઈજીપ્ટ, ઉત્તર આફ્રિકા ને સ્પેન લગીનો (અર્દ્ધચન્દ્રાકાર) એટલો મોટો પ્રદેશ (૭૧૪ સૂધીમાં) આરબરાજ્યમાં ગણાયો ને ઘણા ખરા લોક મુસલમાન થયા હતા. પછી મહારાજ્યના પ્રદેશોમાં જૂદા જૂદા સત્તાધારી થયા; ખલીફે તુરકને ફોજમાં રાખેલા (૮૪૧) તેઓનું જોર વધ્યું ને પછી (૯૪૪ થી) બગદાદનો ખલીફ તે રાજ્ય રહિત, માત્ર ધર્મનોજ આચાર્ય રહ્યો. સલજુક તુરક જે ગિજનીનાં જોરાવર રાજ્યમાં હતા તેઓએ તે રાજ્ય તોડ્યું (૧૦૩૮) ને તોગ્રલે પોતાનું મહાખાનાં મંડાવ્યાં હતાં); પણ પછી રાજગાદીના ટંટા, ધર્મના ટંટા (મૂર્તિમંડન ખંડનના) અને આરબ તુરકના હુમલા એથી રાજ્ય અવ્યવસ્થિત થઈ ક્ષયરોગે નાશ પામ્યું હતું (૧૪૫૩).

યુરોપના લોક ચોથા શૈકાથી અવ્યવસ્થિત હતા તેઓનું જબરદસ્તીથી વ્યવસ્થિત કરેલું પહેલું સમગ્ર રૂપ આઠમા શૈકામાં શાર્લમેને દેખાડ્યું; અને એણે કેટલોક પ્રદેશ સેંટ પીટરને અર્પણ કીધો તેથી પોપનું મોટપ વધ્યું. શાર્લમેનનું રાજ્ય ખંડિત થયું પણ પોપે પોતાની સત્તા વધારી; ગ્રેગરી સાતમાએ (૧૦૭૩—૧૦૮૬) ખ્રિસ્ની મંડળના ધર્મ-ધર્માધિકારીની પ્રૌઢ વ્યવસ્થા કીધી અને રાજાઓની સત્તાને પોપના અંકોશમાં રાખી.

એનો સર્વોપરિ ઉત્કર્ષ હતો. ૧૧–૧૨ શૈકામાં રામાનુજાચાર્યે જગદીશ્વરને સગુણજ માન્યો ને વિષ્ણુનો મહિમા વધારી રામકૃષ્ણને તેના અવતાર માન્યા. બારમા શૈકાના અન્તમાં મુસલમાનોએ દિલ્હી કનોજનાં મોટાં રાજ્યોનો અન્ત આણ્યો ને પછી દિલ્હીના અફ્ગાન પઠાણ બાદશાહોએ હિંદુ દેશ તોડ્યાં, હિંદુ ભંડાર લૂટ્યાં ને જબરદસ્તીથી થોડાક હિંદુઓને મુસલમાન કીધા (એ અવ્યવસ્થિતપણામાં હિંદુઓએ પોતાનો ધર્મ સાચવવાને નાની નાની ન્યાતો કરી પાકા બન્દોબસ્ત કીધા). ચૌદમા શૈકામાં ઘણાક મુસલમાન સરદારોએ (પ્રાન્તના હાકેમો ને બીજા પણ) દિલ્હીની આણ ન માનતાં પોતાનાં સ્વારાજ્ય કીધું;(૧૧૭થી) શેહેરના હાકેમો આતાબેક આગળ પડ્યા; સાલાદીને જોરે મારયું, ખ્રિસ્તીઓને લડાઇયો આપી, અને ટ્રિપોલિથી તે ટૈગ્રિસ સુધી પોતાનું રાજ્ય કીધું; તે (૧૧૯૩) મૂઓ ને રાજ્યના કકડા થયા; જેંઘીસખાન મોગલે દેશ જીતી અતિ મોટું રાજ્ય કીધું (૧૨૦૬–૧૨૨૬); હુલાકુખાને બગદાદના ખલીફુની ગાદી કાઢી નાખી (૧૨૫૮) ને ક્યૂબ્લેખાને (૧૨૭૯) ચીન જીતી લીધું; એ મૂઓ (૧૨૯૪) ને રાજ્યના ચાર ભાગ કકડા થયા; તૈમુરલેન મોગલે એશિયાના મોટા ભાગમાં હાક બેસાડી ને તે (૧૪૦૫) મૂઓ કે તેનું રાજ્ય તૂટ્યું. બીથીનીઆમાં ઓથમન તુરકે ગાદી માડેલી (૧૩૨૬) ત્યાંના સુલતાન મહમદ

તેરમા શૈકાથી રાજાઓએ પોત પોતાની રાજકીય સત્તા ઉપરથી પોપનો અંકોશ ટાળ્યો. ફ્યૂડલ તાલુકદારો માહોમાહે ને પોત પોતાના રાજા સામા લડ્યા, રાજા ને પોપ લડ્યા, રાજાઓ એક બીજા સામા લડ્યા, ખ્રિસ્તી ને મુસલમાન લોક લડ્યા—એ પ્રસંગમાં ખ્રિસ્તી રાજાઓએ પોતાની સત્તા વધારી ને પન્દરમા શૈકામાં જર્મની, ફ્રાન્સ, ઈંગલંડ, સ્પેન અહીંનાં રાજ્યો જૂદાં જૂદાં ઝળક્યાં.

ચૌદમા શૈકામાં હોકાયન્ત્રનો શોધ થયો, તોપ ગોળા લડાઈમાં વપરાતા થયા ને પન્દરમામાં છાપયન્ત્રનો શોધ થયો. પ્રોવેન્સમાં ટ્રોવેડોર નિકળ્યા; ઈટલીમાં પ્રજાસત્તા રાજ્યો વેપાર સમૃદ્ધિએ અનુકૂળ હોવાથી

ધીન રાજ્યો કીધાં; મેવાડ વગેરે રજપૂત રાજ્યો વ્યવસ્થિત થયાં; (૧૩૯૮ માં તૈમુરે આવી દિલ્હીમાં મોટો સંહાર કીધો). પંદરમાં શૈકામાં વિજયનગરના યાદવકુલના રાજાની સત્તા કૃષ્ણાની દક્ષિણના આખા દેશમાં સર્વોપરિ હતી. ચૌદમા પન્દરમા શૈકામાં દક્ષિણના થોડાક બ્રાહ્મણો સંસ્કૃત વિદ્યા રાખી રહ્યા હતા; શિવ કાંચી ને વિષ્ણુ કાંચીની સરસાઈ હતી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સૌ લોક પોત પોતાના પ્રદેશની પ્રાકૃતમાં જ્ઞાન પામવાને આતુર થયા હતા ને તેઓને માટે રામાનન્દ, કબીર, નાનક વગેરે લોક નામ ભક્તિના બોધ કરવાને આગળ પડ્યા હતા.*

બીજાએ ગ્રીક રાજ્યનો અન્ત આણી કોન્સ્ટંટિનોપલમાં ગાદી આણી (૧૪૫૩); ફર્દિનાંદ ઇસાબેલાએ સ્પેનમાંથી મૂરને કાહડ્યા હતા (૧૪૯૨).

ખલીફ ઓમરે અલેકજાન્ડ્રિયાની લૈબ્રેરી બાળી નખાવી હતી (૬૪૦), પણ અલમનસુર ને હરૂન અલ રશીદ એની કારકોર્દીમાં (૭૫૪–૮૦૯) આરબોએ ગ્રીક ભાષાના ગ્રંથોના તરજુમા કીધા; કવિતા ઇતિહાસમાં તેઓ નામીચા હતાજ ને ખગોળ, રસાયન, વૈદક, ગણિત, શિલ્પાદિમાં તેઓએ ઘણીજ વૃદ્ધિ કરી; આરિસ્ટોટૂલની ફિલસુફીની જાણ યૂરોપના લોકને તેઓના તરજુમાંથીજ થઈ હતી.

(૧૪–૧૫ શૈકામાં) કવિતા, ઇતિહાસ, વાર્ત્તા શિલ્પાદિ કળા એ વિષયમાં પુસ્તક લખાયાં; અને ગ્રીક રાજ્ય તૂટવાથી ત્યાંના પંડિતો યૂરોપમાં વેરાતા થયા તેથી લોકને વિદ્યાનો શોખ થવા લાગ્યો.*

* આચાર્યોને ધર્મવ્યવસ્થાના નિર્વાહને માટે કેટલાક પ્રદેશ ધમાદા મળેલા હોય કે પણ ત્યાં

* મક [illegible] ઉપર એકચક્રી રાજ્ય સત્તા બેસાડવાને જર્મન મહારાજા ને રોમના

૫. કામમુક્તિકાળ (બીજીવારનો; શૈકા સોળથી તે અમણા લગી). ચીનમાં ૧૬૪૪ થી માન્ચુ વંશ સ્થપાયો ને તે તાર્તર લોક થોડા કાળમાં ચીનાઓમાં ભળી ગયા. ચીનજાંપાનના લોકે ઘણીકવાર ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોનો સંહાર કીધો; યૂરોપના લોક સાથે વેપારસમ્બન્ધ રાખવાનો ધિક્કાર રાખ્યો અને હાલમાં જમીન તથા વહાણનાં લશ્કરમાં યૂરોપનો સુધારો દાખલ કીધો છે. હિંદુસ્થાનમાં મોગલાઈ તથા પેશવાઈ થઈ ગઈ ને હાલ અંગ્રેજી

–તેઓની રાજસત્તા નથી હોતી; તેઓએ રાજ્યસત્તાનો કે સંસારસુખનો લોભ રાખ્યોજ નહિ અને લોકે રાજ્ય વિષયમાં નિસ્પૃહ ને અજાણ રહી ધર્મજાતિકુળનાં અભિમાનમાં, સંસાર, ન્યાત ને ઘરના વેવારમાં, અને ઉદ્યમ વિવેક ને સન્તોષમાં સુખ માણ્યું.

રજપૂત રાજાઓ ઉમેગ ને અફગાન તાર્તરે ત્રાસ હિંદુ પ્રજાને આપ્યો. ચૌદમા પન્દરમા શૈકામાં દિલ્હીની બાદશાહીમાંથી જૂદાં પડેલાં સ્વાધીન રાજ્યોમાંનાં કેટલાંક પોતાનો જયરંગ દાખવતાં હતાં; અને ત્યાંની હિંદુ પ્રજા ઉપર સત્તાધારીઓની કાળી કરડાકી નહોતી.

–પોપ એઓએ યુદ્ધ કીધાં પણ તેમાં કોઇનું ફાવ્યું નહિ અને બન્નેની સત્તા ઘટી હતી. જૂદાં જૂદાં રાજ્યો હદે બંધાયાં; ને પ્રધાનમંડળ સ્વરાજ્યનાં સ્વાધીન બળ વધારવા ભણીલક્ષ રાખતાં થયાં.

ચૌદમા શૈકાના અન્તમાં દારૂ ગોળા વપરાતા થયા એટલે બાહુબળ તથા ઘસારો–શમશેર તથા હિમ્મત એ ઓછાં મૂલનાં ઠર્યાં ને શ્રીમન્ત તથા ગૃહસ્થ લોક લડાઈમાં જાતા બન્ધ થવા લાગ્યા એટલે પગારને માટે જીવ આપનારાં જાયુનાં લશ્કર ઊભાં થયાં; સરદારો વિચાર, ગણતરી, યુક્તિ ને ચપળતા એવડે માન શોધતા થયા. છાપખાનાથી વિદ્યાની વૃદ્ધી ને અમેરિકા તથા હિંદુસ્થાનના શોધથી વેપારની વૃદ્ધિ જોવાને યૂરોપના લોક ઉમંગી ઉદ્યમી થવા લાગ્યા.

ચાલે છે.* મધ્ય એશિયામાં અફ્ગાનીસ્તાનનું રાજ, તુરક લોકનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો ને ઇરાનનું રાજ્ય એ છે અને પશ્ચિમ એશિયામાં આરબસ્તાનમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો છે ને એક મોટું તુરકસુલતાનનું છે કે જેની રાજધાની 'કુસ્તુનતુનિઆં (૧૪૫૩ થી) યૂરોપમાં છે; મુલતાને અસિરીયાની તથા સિરિ-

---

* મોગલાઈમાં (૧૫૨૬–૧૭૦૭) હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રજાને માટે ગ-રખા રાજકીય હક હતા, સૌ પોતપોતાનો ધર્મ નિર્ભય પાળતા ને રાજ્યમાં ધર્મ ભેદે પક્ષપાત નોતો. હિંદુઓમાં વલ્લભાચાર્યે ને બીજાઓએ બાળકૃષ્ણની પ્રેમ-ભક્તિનો ધર્મમાર્ગ ચલાવ્યો હતો. જેપુર જોધપુરના રાજાઓએ પોતાની દીકરી બાદશાહને પરણાવી, મેવાડનાએ નજ પરણાવી; ભગવાનદાસ, માનસિંગ વગેરે રજપૂત સરદારોએ અને તોડરમલ, બિરબલ વગેરેએ (વિદ્યા, રાજનીતિ, યુદ્ધ એ ત્રણે વિષયમાં) મોટી ખ્યાતિ મેળવી; પ્રાકૃત ભાષાઓ શૃંગારરસથી ભ-રાઈ; સૌ હિંદુઓ સર્વ વાતે સુખી હતા. બાદશાહીમાંના મુસલમાન સરદારો પણ જંગબહાદુર ને ઇલિમ બહાદુર હતા. શિલ્પકળા ને ગાયનકળા તકતકી રહી હતી: ઔરંગજેબે દક્ષિણના રાજ્યો તોડીને મોગલાઇને વિસ્તારી પણ તેની ક્રૂરતાએ બાદશાહીની પડતી શરુ કીધી. ૧૬૭૫ માં ગુરુ ગોવિંદે સીક લોકનું રાજ્ય કીધું; સતરામીઆએ બલવો કીધો ને બાદશાહે જજીઓ કર હિંદુ ઉપર મુક્યો. હિંદુસ્થાનમાં ઔરંગજેબે મોગલાઇની ને યૂરોપમાં લુઈ ૧૪ માએ ફ્રેંચની બાદશાહીની જાહોજલાલી દેખાડી પણ તરતજ પછી બંનેની પડતી શરુ થઈ હતી; (હિંદુસ્થાનના લોક ને ફ્રેંચ લોક એ બેના સુધારામાં કોનો આછોવધતો ને સ્હડામુડા હતો તે પૂર્ણ દર્શનો ઉપરથી સમજાશે). ઔરંગજેબે દક્ષિણના રાજ્યોને તોડ્યાં પણ મરાઠાના રાજ્યને જોરાવર કીધું અને લુઇએ યૂરોપના રાજ્યોસાથે લડતાં ઈંગ્લંડનાં રાજ્યને (હાલંડનો વિલ્યમ, રાજા થયો) જોરાવર કીધું.

૧૭૦૭ થી મોગલાઇની પડતી ચાલી ને ૧૭૧૨ માં પેશવાઈ સ્થપાઈ; બાજીરાવે શાહુરાજાને કહ્યું હતું કે "હિંદુઓના દેશમાંથી પરદેશીઓને કાડવાનો ને અમર કીર્તિ મેળવવાનો હવે આપણો સમય છે; કૃષ્ણાથી તે સિંધુસૂધી મરેઠાનો ધ્વજ આપના રાજ્યમાં ઉડશે;" અને શાહુએ ઉત્તર વાળ્યો હતો કે "તમે મારો ધ્વજ હિમાલય ઉપર સ્થાપશો;" પછી મરેઠાઓએ માળવાના બાદશાહી સુબા જેસિંગને પોતાની તરફનો કરી લીધો (૧૭૩૪), દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કીધી (૧૭૩૮); વસેને પેશે ધાલી ફિરંગીઓનું જોર તોડ્યું (૧૭૩૯), મહીસૂર લીધું (૧૭૫૦), લાહોર લીધું (૧૭૫૮), ઉદયગિરિની લડાઇમાં સર્વોપરિ જીત મેળવી (૧૭૬૦). પાણીપતની ત્રીજીવારની લડાઈમાં (૧૭૬૧) હાર ખા ધા પછી મરેઠી રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી અટકી; નાનાફડનવીસ જેવડું મોટો (૧૮૦૦) ત્યાંસુધી પેશવાઈ કરી ને પછી પેલીજ પડી (૧૮૧૮). (દક્ષિણના બ્રાહ્મણોએ ધર્મસંપ્રદાય ચલાવ્યા; દક્ષિણના મરેઠાઓએ રાજ સ્થાપ્યું ને દક્ષિ-

પાની સામાં ઘણીકવાર ટક્કર આપી મુસલમાનનું મોટપ જાળવી રાખ્યુંછે. પણ હાલ મુસલમાન રાજ્યોના લોકની સ્થિતિ કોઈપણ વાતે વિશેષ તેજ મારતી દેખાતી નથી.

યુરોપમાં પ્રથમ પોર્ટુગલ પ્રકાશ્યું; પછી સ્પેને ચાર્લસ તથા ફીલિપની કારકીર્દીમાં મોટું જબરૂં કવાયતી લશ્કર, કથાયલિક ધર્મની ઝનુનભરેલી હિમાયત, એશિયાઅમેરિકાનાં સંસ્થાની વેપારની પુષ્કળ દોલત ને બાધા

–ણના બ્રાહ્મણોએ રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી; બ્રાહ્મણોએ સ્વરાજ્ય તથા સ્વધર્મ એનું અભિમાન પ્રકાશિત કીધું). ૧૭૦૭ થી તે ૧૮૧૮ સુધી હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર લડાઈઓનોજ હંગામ હતો.

પોર્ટુગીસે ૧૪૯૮ માં કાલીકટ આવી વિજાપુરના રાજમાંથી ગોઆ પડાવી લીધું (૧૫૧૦) ને રાજ સ્થાપ્યું; ૧૭૩૯ થી તેઓનું પડી ભાગ્યું ને હાલ ગોઆ દીવ દમણ એ શેહેર તેઓના છે. ફ્રેંચે ૧૬૦૪ મા આવી ૧૬૬૪ માં સુરતમાં કોઠી કરી, ૧૬૭૪ માં વિજાપુરના રાજાપાસેથી પોંડીચરીની જગા ખરીદ કરી; ૧૭૫૧ મા ફ્રેંચ સત્તા પૂરી વધી રહી ને ૧૭૬૧ માં પૂરેપૂરી તૂટી; પોંડીચરી, ચન્દ્રનગર, કારીકલ, માહે વગેરે પ્રદેશ હજી તેઓ રાખી રહ્યાછે. અંગ્રેજે ૧૬૦૮ માં સુરતમાં આવી ૧૬૧૩ માં કોઠી ઘાલી; ૧૬૪૦ માં મદ્રાસની જગા મેળવી, ૧૬૬૮ માં મુંબઈ મેળવ્યું, ૧૬૯૬ માં કલકત્તા મેળવ્યું; ૧૭૪૯ થી તેઓ ફ્રેંચ સામાં લડાઈમાં ઉતર્યા ને ૧૭૫૭ માં બંગાળામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું; ૧૮૦૩ માં દિલ્હી લીધી ને ૧૮૧૮ માં પૂણા લેઈ એકચક્રી રાજ્ય કીધું; ૧૮૫૮ માં વેપારી કંપનીની સત્તા ટળી ને ગ્રેટબ્રિટનની મહારાણીની થઈ.

કંપની સરકારની સરદારીમા પાછલા કાળની અવ્યવસ્થાથી દુઃખી થએલા રજપૂત રાજ્યો ઉદેપુર, જોધપુર, જેપુર પાછા વ્યવસ્થિત થયા; ૧૮૨૩ માં ભરતપોરનો રાજા મરી ગયા પછી ગાદીના વારસોમા ટંટો ચાલ્યે, રેસિડેંટે બળદેવસિંગને કબૂલ રાખ્યો પણ દુર્જનસાલે બળદેવસિંગના મૂઆ પછી કિલ્લો પોતાના કબજામા લીધો, એ ઉપરથી કંપની સરકારે લડાઈ કરી બળદેવસિંગના દીકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો (૧૮૨૬). પંજાબમા રણજિતસિંગના મરણ પછી (૧૮૩૯) સીકસરદારોમા માહોમાહે ટંટા ચાલ્યા ને પછી તેઓએ અંગ્રેજી સરહદપર ધસારો કીધો, એથી લડાઈ ચાલી, સીકલોક બહાદુરીથી લડયા પણ કંપની સરકારે જીત મેળવી હતી (૧૮૪૬); પછી નેપાલના રાજ્યે કંપનીને લડાઈ આપી પણ પછી સલાહ થઈ હતી (૧૮૧૪–૧૬). મરેઠી રાજ્યોની વ્યવસ્થા ૧૮૨૩ માં થઈ રહી; ૧૮૪૩ મા ગ્વાલિયરમા પ્રતિનિધિપદને માટે રાણી ને મામાસાહેબ વચ્ચે ટંટો ચાલ્યો, રેસીડેંટે મામાનો પક્ષ લીધો પણ રાણીપક્ષના લોકે તેને હાંકી મુક્યો તે ઉપરથી કંપની સરકારે બે લડાઈયો આપી મરેઠાઓને હરાવી ત્યાની વ્યવસ્થા કીધી હતી; એજ વર્ષમા સિંધ કંપનીના રાજ્યમા જોડાયું હતું. ૧૮૫૩ મા નાગપુરનુ રાજ્ય કંપનીના રાજ્યમાં જોડાયું; નિજામના રાજ્યને

વિદ્યાની ઊંચી કેળવણી એ બીજાં સો રાજ્યોને દેખાડ્યાં. પછી સ્પેનની સત્તા હાલણ્ડ ઈંગલણ્ડ તોડી અને જર્મનીની સત્તા તોડીને ફ્રાન્સ તથા સ્વીડનની સત્તા તોડીને રુશિયા એ બે આગળ પડ્યાં. પછી વળી ફ્રાન્સનું તેજ પ્રુશિયાએ ને ઈંગલણ્ડ હરણ કીધું. પછી વળી ઈંગલણ્ડ અમેરિકાનાં સંસ્થાન ખોયાં પણ હિંદુસ્થાનમાં મોટો પ્રદેશ મેળવ્યો અને પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા, રુશિયા એઓએ પોલણ્ડનું રાજ્ય વેંચી લીધું. આ સૈકાના આરમ્ભમાં

–ચાંચ નથી આવી પણ અયોધ્યાનું કંપનીએ ખાલસા કીધું (૧૮૫૬). બ્રહ્મદેશ ને આફગાનીસ્તાન એ ખુણાઓમાં પણ પોતાની હાક જણાવી હતી. ૧૮૫૭ના મેમાં કંપની સરકારના દેશી લશ્કરમાંની કેટલીક પલટનોએ દિલ્હીના પેનશનર બાદશાહના શાહજાદા, લખનોરની બેગમ તથા બીજા કેટલાક મુસલમાન અને નાનાસાહેબ, તાતીયાટોપી, ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ તથા બીજા કેટલાક મરેઠાઓની સરદારી તળે મોટો બળવો ઉઠાવ્યો પણ જેવામાં એક પાસ ચીન સાથે ને બીજીપાસ ઈરાનસાથે લડાઈ ચાલતી તેવામાં ખરી બહાદુરીથી સમાધાની આણી હતી. એ પ્રમાણે કંપની સરકારે દેશીરાજ્યોની ને લશ્કરની ને બીજી રાજકીય મોટી વ્યવસ્થા કોઈપણ પ્રકારે પણ ઘણી સારી કરી હતી; કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબઈ, આગ્રા એ પ્રેસિડેન્સીઓના લોકને દીવાની ફોજદારી ધારાઓથી ઘણીક રીતે અદલ ઈનસાફ, જાનમાલની સલામતી, કેળવણી વગેરે એથી રાજી રાખ્યા હતા.

મહારાણીનું રાજ્ય થયાને હજી ૧૭ વર્ષ થયાં છે. ફીનાન્સ કમીટીઓ ઈંગ્લંડમાં મળવા માંડીછે; અહીં ગેઝેટીઅરો તૈયાર થાયછે; ઈંગ્લંડના વર્તમાનપત્રવાળાઓએ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ વિષે જાણી જણાવવામાં ખન્ત રાખવા માંડીછે. સરકારે એક લશ્કરી શિવાય બીજી મોટી નોકરીઓને માટે હિંદુસ્થાનના લોકને ધારાથી પાત્ર માન્યાછે; દેશીરાજાઓને દત્તક લેવાની સનદ આપીછે; સ્ટાર આવ ઈંડિયા એ માનયોગ્ય પુરૂષોને માટે રાખ્યુંછે. લોક ઉદ્યમની અછતથી, ઘણાએક તથા રસમ્રાનને અનુકૂળ ન આવે તેવી રીતના કરવેરાથી, અમલદારોની કરડાકીથી, કરડી ફોજદારીથી ને ન્યાયના મકાગથી નારાજ છે પણ જાનમાલની સલામતીથી, અંગ્રેજી વસ્તુ સોંઘી સારી મળવાથી, ગીતભાતના મોહથી ને સંસારસુખ મેળવવાના વધેલા લોભથી પ્રવૃત્તિમાં ફાંફાં મારયાં કરેછે. મુસલમાન લોકની હાલત ઘણીજ દયામણી છે; હિંદુઓમાં કેટલાએક આચારભ્રષ્ટ ને કેટલાએક ધર્મ વિષે સંશયી થયાછે પણ હજી ખ્રિસ્તી ધર્મ જુજ જણેજ પાળ્યો છે; કેળવણી વધીછે, પણ એથી ઘણાક દ્રવ્યની ને થોડાક માનની તૃષ્ણા રાખતા થયાછે. આજકાલ હિંદુસ્થાનના સઘળી જાતના ને સમજાવર્ગના લોક રાજ્યપ્રકરણમાં મન ઘાલતા, વાતો કરતા, વિચાર કરતા ને તે પત્રદ્વારા પ્રગટ કરતા થયાછે. ૧૮૭૫ માં વડોદરાનો મામલો અને ઈંગ્લંડના પાટવી કુંવરનું હિંદુસ્થાનમાં આવવું એ બે મોટા બનાવ બન્યાછે.

ફ્રાન્સે જર્મનીનું રાજ તોડ્યું પણ ઈંગલણ્ડ ને રુશિયાએ પોતપોતાનાં સાચવ્યાં ને વધાર્યાં. પ્રાચીનપ્રસિદ્ધ ગ્રીસે (૧૮૩૩) ને ઇટલીએ (૧૮૬૧) પોતાનાં સ્વાધીન રાજ્ય કીધાં. હાલમાં ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા ને રુશિયા એ યુરોપમાં વિશેષે બળવાન રાજ્યો છે. રુશિયાની રાજસત્તા કેવળ નિરંકુશ તથા પ્રદેશની અતિલોભી છે ને લોક સુધરેલા નથી. યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય મંડાયાને સો વર્ષ થવા આવ્યાંછે; લોક કેળવણી લેનારા, ઉદ્યમી ને વેપારી છે; સ્ત્રિયો વિશેષે સ્વતંત્રછે; માંહોમાંહે લડી ગુલામ ન રાખવા એ પક્ષના લોકે પોતાનો જય રાખ્યોછે. ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની અહીંના લોકનો જૂદો જૂદો ને સામાન્ય પ્રકાર આવો છેઃ—

જર્મની.

ચાર્લ્સ પાંચમાએ ખટપટો કરી પોતાનું મોટપ જાળવ્યું ને મહારાજ્યને બારના ને માયના શત્રુઓથી ક્ષેમ ગણ્યું; રાજકાજની કાળજીથી કંટાળી જઈ ને એકચક્રી રાજ્યનાં સાણાં ફળીભૂત ન થવાથી નિરાશ થઈ જઈ, તે, રાજપાટ છોડી મઠમાં જઈ રહ્યો ને ત્યાં બે વર્ષ મેલછા ભરચો પશ્ચાત્તાપ કરી દેખડાવતાં મરણ પામ્યો. લ્યૂથર સાધુ, પોપની

ફ્રાન્સ.

ફ્રાન્સિસ ૧ લાએ પોતાનાં રાજ્યમાં ઝિંગલ—કાલ્વિનનાં ધર્મમત પાળનારા હતા તેમાંના ઘણાકને ઠાર કરાવ્યા અને ચાર્લ્સ પાંચમાને લડાઈયો આપ્યા કીધી. પછીના રાજાઓના વખતમાં ગજકારભારને માટે અમીરો કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટ માહોમાહે લડ્યા, પ્રોટેસ્ટંટોનો ઘાણ વળ્યો પણ પછી બુરબો વંશના હેનરીએ પ્રોટેસ્ટંટ સાંપ્રદાય છોડી કાથલિક ધર્મ સ્વીકારી રાજ્યની વ્યવસ્થા કીધી ને ઠરાવ કરી પ્રોટેસ્ટંટોને રાજી કીધા. બાળરાજા લૂઈ

ઇંગ્લંડ.

હેનરી આઠમાએ પોપ મતના પક્ષમાં ને લ્યૂથરનાં મતની સામાં ગ્રન્થ લખ્યો પણ રાણીને તલાક આપી તે પોપે મંજુર ન કીધી ત્યારે રાજાએ ગુસ્સે થઈ એક સપાટે પોતાનાં રાજ્યમાંથી પોપની સત્તા કહાડી; તે કુલડીનાં રમાડ્યા પ્રમાણે કોઈવાર ચાર્લ્સનો તો કોઈવાર ફ્રાન્સિસનો મળતીયો રેતો. એલિઝાબેથે પોપની સત્તા તથા કાથલિક ધર્મકર્મ એ કહાડી ઇંગ્લંડના રાજ્યધર્મની એપિસ્કોપલ

અનીતિ તથા તેનાં ધર્મમત એની સાંમાં થયો; થોડાક ભૂપના આશ્રયથી તે ચાર્લ્સની સામો થયો પણ પછી તેને ખુણામાં ભરાઈ રેવું પડ્યું કે જ્યાં તેણે એક આર્જા સાથે પરણી પોતાના ધર્મમતની વ્યવસ્થાના તથા પુષ્ટીના ગ્રંથો મરતાં લગી લખ્યાં કીધા. ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૯ થી જર્મનીમા કેટલાએક ભૂપોએ પોતાને પ્રોટેસ્ટંટ કેવડાવ્યું ને પછી કાથલિક ને પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપોને ટંટા ચાલ્યા; મોટી મોટી લડાઈઓથી અનેક હાનિ થયા પછી કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપોને સરખા રાજકીય હક મળના થયા ને મહાગભ્યતી. માયતી. તથા ખારની વ્યવસ્થા

તેરમાનો પ્રધાન રીશીલ્યૂ એણે ફ્રેંચ પ્રોટેસ્ટંટો સાથે લડાઈ કરી તેઓના હવાલામાં છેલ્લું રહેલું રોહેર રોશેલ લીધું ને વળી જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટોને મદદ કરી, કે જેથી ફ્રાન્સે આસ્ટ્રિયન કુળની સત્તાને ઝાંખી પાડી. ૧૬૬૧ થી લઈ ૧૪ માએ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરી સત્તા ચલવી—બીજાં રાજ્યો સાથે ઉપરા ઉપરી લડાઈયો કરી પ્રદેશ મેળવ્યો, પ્રોટેસ્ટંટ પ્રજાની દુર્દશા કરી, વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, દરબારનો મોટો ઠાઠ રાખ્યો, રાજ્યને ભારે કરજમાં નાખ્યું અને પાછળથી પડની ચાલી તે વીસે મોડે જોઈને મરણ પામ્યો. લોકે સત્તાધારીની સખતીથી તથા અનીતિથી અકળાઈ જઈ જ્વાળામુખી ફાટે તેમ એકી જઈ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું—લૂઈ ૧૬ માનો

પદ્ધતિએ વ્યવસ્થા કીધી; સ્પેનનાં વહાણો ઈંગ્લંડ જીતવા આવ્યાં તેમાનાં કેટલાંક તોફાનથી ને કેટલાંક અંગ્રેજી વહાણના મારાથી નાશ પામ્યાં (૧૫૮૮). જ્યારે સ્કાટલંડનો જેમ્સ ઈંગ્લંડનો રાજા થયો ત્યારે કાથલિકોએ મોટી મોટી આશા બાંધી પણ પ્રોટેસ્ટંટ ટોળી જબરી હોવાથી રાજા કંઈ કરી શક્યો નહિ. ચાર્લ્સ ૧ લાની પાર્લમેંટે કેટલાક હક માગી રાજસત્તાને હદમાં રાખવાનુ કીધું પણ રાજાએ તેને લેખવી નહિ; લડાઈયો, થઈ, રાજા હાર્યો ને પાર્લમેંટને તાબે થયો; ક્રોમવેલે લશ્કરની મદદથી પાર્લમેંટમાંથી બસે પ્રેસબીટેરિયનને હાંકી મેલ્યા ને પછી નામનાં ઈનસાફથી ચાર્લ્સ શિરચ્છેદ પામ્યો., ૧૬૪૯. ઈંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક

થઈ (૧૬૪૮). પછી જર્મન ભૂપોએ તુરક ને ફ્રેંચ એઓના હુમલાઓથી મહારાજ્યનું રક્ષણ કીધું. ૧૭૪૦ થી આસ્ટ્રિયા પ્રુશિયાને લડાઈઓ ચાલી તેનું શેવટ ૧૭૬૩ માં આવ્યું; મહારાજા જોસેફ બીજાએ કેટલાક સૂધારા કરવા માડેલા પણ કાથલિક ધર્માધિકારીઓ સાંમા થયા હતા ને એ ગરબડ પતી નોતી તેવામાં ફ્રાન્સિસ બીજાને ફ્રેંચ સાથે લડાઈઓ કરવી પડી કે જેથી જર્મનીનું મહારાજ્ય તૂટચૂં (૧૮૦૬). આસ્ટ્રિયા પ્રુશિયા વચ્ચે કલહના અંકુર ફૂટયા (૧૮૫૩ થી) ને સરસાઈમાં પ્રુશિયાએ આસ્ટ્રિયાને હેઠું પાડ્યું (૧૮૬૬); તર-

વધ કાધો. પછી એક લશ્કરી સીપાઈ બોનાપાર્ટે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના બારના શત્રુઓને જીતી પોતાને રાજા કેવડાવ્યું. તેણે યૂરોપનાં રાજ્યોમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો ને પછી રુશિયા ઉપર ધસ્યો, પણ તેને પાછું ફરવું પડ્યું; ફરી વળી શત્રુઓ સાંમાં લડતાં સપડાયો ત્યારે તે એલબે જઈ રહ્યો; પાછો ગાદીએ બેઠો, લડ્યો, હારયો ૧૮૧૫ ને સાત વરસ કેદમાં અકળાતો મરણ પાયો— યૂરોપનું એકચક્રીપણું પામી શક્યો નહિ; ઈંગ્લંડ ઉપર દ્વારવેર હતું તે તે લઈ શકયો નહિ, દરિયામાં તે જીતાયું નહિ ને બર્લિનમાં કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે અંગ્રેજી માલ યૂરોપમાં આવતો બન્ધ થયો નહિ. છેલ્લે તેને અંગ્રેજેજ હરાવ્યો ૧૮૪૮ માં ફ્રાન્સમાં પાછી ઉથલપાથલ થઈ ને લૂઈ ને-

રાજ્ય થોડાંકુજ વર્ષ રહ્યું; ૧૬૬૦ માં ચાર્લસ બીજાને ગાદી આપવામાં આવી; એને તથા જેમ્સ બીજાને પાર્લમેંટ સાથે ટંટા ચાલ્યા કીધા; અન્તે હાલંડનો વિલિયમ ઈંગ્લંડ આવ્યો અને જેમ્સ ફ્રાન્સ નાસી ગયો (૧૬૮૮); વિલિયમે પાર્લમેંટની ઈચ્છાપ્રમાણે રાજ્યની ને ધર્મની વ્યવસ્થા કીધી. આજનો સરદાર મારલબરો યૂરોપમાં ફતેહમન્દીથી લડ્યો. ઈંગ્લંડે ફ્રાન્સ સાથે સાત વર્ષ લડાઈ કરી તેને જાંખું પાડ્યું; અમેરિકાનાં સંસ્થાનો ખોયાં પણ હિંદુસ્થાનમાં મોટો પ્રદેશ મેળવ્યો; અને બીજાં રાજ્યોની સાથે રહી નેપોલિયન સામાં લડી આગળ પડી જસ લીધો (૧૮૧૫). ગ્રીસને (૧૮૨૭) ને ડો-

તજ પછી(૧૮૭૦) પ્રુશિયાએ ફ્રાન્સને બારે હાર ખવરાવી ને રાજા તે જર્મની-નો મહારાજા થયો.

પોલિયન પ્રેસિડેંટ ને પછી રાજા થયો; ૧૮૭૦ માં તે પ્રુશિયા સાથે લડતાં હારયો ને ફ્રાન્સમાં પાછું પ્રજા સત્તાક રાજ્ય થયું.*

ન્સ્ટંટિનોપલને(૧૮૫૬) મદદ કીધી.

સજ્ઞાન પ્રવૃત્તિમાં રાચનારા જર્મન ફ્રેંચ ઇંગ્લિશ એ કાથલિક પ્રોટેસ્ટંટ ખ્રિસ્તી લોક પોત પોતાનાં રાજ્ય–દેશનું અભિમાન રાખેછે, પોત પોતાનાં રાજ્યમાં રાજકીય હક તથા ન્યાયી ધારા એને માટે નિરંતર મથન કરેછે, રાજ્યોની સત્તાતુલા રાખવાને પરસ્પર મોટાં યુદ્ધ કરેછે; દેશાંતર કરી સ્વધર્મનો બોધ કરેછે; ધર્મ તથા ઈશ્વર વિદ્યા, ન્યાયશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, જ્યોતિશ્શાસ્ત્ર એનો અભ્યાસ કરેછે; પણ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિવાદ, બાહ્યશુદ્ધિ, યુક્તિ પ્રયુક્તિ, પ્રદેશ તથા લોકના ઇતિહાસ, પદાર્થશાસ્ત્ર, કળા કૌશલ્ય, અર્થસંગ્રહ, એ વિષયનાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિના, સંસારસુખવૃદ્ધિના

---

* યૂરોપમાં ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ એ બે રાજ્યના લોકે સ્વતન્ત્રતાને માટે મથન કીધું ને તે એટલે લગી કે રાજાઓને પણ મારી નાખ્યા. ઈંગ્લંડના લોક રાજાની સત્તાની સામાં લડતાં પાંચસેં વર્ષ (૧૨૦૦–૧૭૦૦) ફાવ્યા,–તેઓએ રાજાને પાર્લમેંટના ધારાના અંકુશમાં રાખી સર્વોપરિ અમલદારીના ને સર્વોપરિમાનના હક આપી રાજી કીધા પણ હજી રાજ્યમાં પ્રોટેસ્ટંટનાજ હક હતા. ફ્રાન્સના લોકે પોતાની સ્વતન્ત્રતાનો પ્રકાશ કીધો ત્યાર પછી ઈંગ્લંડમાં ક્યાથલિકને હક મળ્યા (૧૮૨૯), વચલા વર્ગને હક મળ્યા (૧૮૩૨) ને ગુલામના છુટકારાને માટે ધારો થયો (૧૮૩૪), યાહુદીને હક મળ્યા (૧૮૫૮). વળી ઈંગ્લંડનાં રાજ્યે અમેરિકાના લોકને હક નોતા આપ્યા ને તેઓના ઉપર વધારે કર નાખ્યા હતા; અને હિંદુસ્થાનના લોકને મોટા હક મળતાં હજી બહુ વિલંબ થશે. સેંકડો વર્ષ દુઃખ પામ્યા પછી ફ્રાન્સના લોકે ૧૭૯૨ માં રાજાની સત્તા તોડી પોતે સ્વતન્ત્ર થઈ સંસ્થાનોના ગુલામોને તેઓના ધણીઓથી છુટા કીધા ને યૂરોપમાં પોતાનો જય દાખવ્યો; ૧૮૦૪ પછી તેઓ સત્તાવશ ને સ્વતન્ત્ર એમ વારાફરતી થયાછે પણ તેઓની ધાંધલથી યૂરોપના લોક ને વિશેષે કરીને વચલા વર્ગના લોક રાજકીય હક લેતા થયાછે. અઢારમા સૈકાના ચોથા પાદમાં સંસ્થાની લોક ઈંગ્લંડની સત્તામાંથી છુટા થયા ને ફ્રેંચ લોકે સ્વતન્ત્રતા મેળવી પણ તેજ આસ્ટ્રિયા પ્રુશિયા ને રુશિયા એ ત્રણે મળીને પોલંડનું રાજ્ય વેંચી લીધું ને અંગ્રેજ કંપનીએ હિંદુસ્થાન મેળવ્યું. યૂરોપના લોક વિદ્યાકળામાં વિશેષે વૃદ્ધિ કરતા થયા તે વર્તમાન સૈકાનાજ આરંભથી.

ઉદ્યમ અવશ્યે ને અન્તે કરેછે; અને પોત પોતાનો જયાનન્દ દેવળોમાં સ્તવન કરીને, સમાજોમાં પરસ્પર સ્તુતિ ભાષણ કરીને, પદાર્થપ્રદર્શન કરીને, નૃત્ય નાટક ગાયન કરીને, વિધવિધ માંસમદ્યનાં ખાનપાન કરીને દેખાડે છે, હુર્રે હુર્રે હુર્રેનાં હર્ષગર્જન કરી સંભળાવે છે, ને વર્તમાન પત્ર દ્વારા જગતને જણાવે છે.

૧૦. સત્તા ને સ્વતન્ત્રતા–મર્યાદા ને સમાનતા એનાં યુદ્ધ ચાલ્યાંજ કરે છે; સત્તાના દાબનું જ્ઞાન થયેથી કે તેથી અકળાઈ ગયેથી લોક સ્વતન્ત્રતાની બુદ્ધિયે સત્તાની મર્યાદા તોડવાને અમર્યાદ થાયછે; થોડીવાર પછી તે પાછા સંસારી થાયછે ને એવામાં વળી એકાદી નવી સત્તા (જૂની જેવી કરડી નહિ) સ્થપાય છે. પ્રથમ કાળમાં સત્તા પ્રધાન હતી ને બીજા કાળમાં સ્વતન્ત્રતાનાં મથને નવી સત્તા સ્થપાઈ; ત્રીજા કાળમાં મોટી સત્તાએ નાની તથા અવ્યવસ્થિત સત્તાઓને ગ્રાસી ને તે પાછી અવ્યવસ્થિત થઈ રહી; થોડા કાળમાં લોક પાછા ધર્મસત્તાને વશ થયા ને આ પાંચમા કાળમાં લોક ધર્મ તથા રાજ્યની સત્તામાંથી નિકળવાને ને નવી સત્તા સ્થાપવાને ઉદ્યમી છે–યુરોપ અમેરિકાનાં કેટલાંક રાજ્યોએ નવી સત્તાના જય દાખવ્યા છે ને બીજાં હવે દાખવશે. પ્રલયથી અસ્વસ્થ થયલા લોકે સ્થિત થયા પછી નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિના ધર્મના પ્રકાર કીધા ને તેજ પ્રકારમાં આપણ છૈયે,–અંતર આટલો કે તે કાળનો પ્રકાર શુદ્ધ, એકરંગી, તિવ્ર ને ધર્મભાવથી પૂજાતો હતો, અને હાલનો પ્રકાર સંકીર્ણ, વિવિધરંગી, કોમળ ને ન્યાયથી પૂજાતો છે. પ્રાચીન કાળમાં લોકને પરસ્પરસંબંધ વેવાર દુર્લભ હતો ને આ કાળમાં સુલભ છે;–આજ કાલ જગતના સઘળા લોક રાજ્ય સંબંધે કે વેપાર સંબંધે પરસ્પર જ્ઞાનમાં ઊમેરો કરેછે ને પોત પોતાનાં ગુણકર્મના યશ દાખવે છે; અને એથી જગતનો રંગઅખાડો અનેક રંગે શોભી રહ્યો છે.*

* કેટલીએ લખ્યું છે "આપણે જોયું કે મોટાં મોટાં રાજ્યો એક પછી એક ચડયાં ને પડયાં. દરેકને પોતાની ઠેરવેલી હદ હતી; અન્યાય બળાત્કારથી મેળવેલું તે સળાથી ને નબળાઈથી જતું રહ્યુંછે. દેશાજનના દુર્ગુણને ધીમે ધીમે પણ નક્કી શિક્ષા મળી છે; પણ માણસ ડાહ્યો થતો નથી–અનુભવ નોતો મળ્યો તે કાળે જેવા દેખાડેલા તેવાજ દાખલા ઇતિહાસના છેલ્લા કાળમાં પણ તેણે નિર્લજ્જ પણે વિશ્વાસઘાત તથા અન્યાયના દેખડાવ્યા છે. છોકરાંઓ રમતાં હોય તેની પેઠે લોક તથા રાજાઓ (જુવે) રમવાનાં પાનાંનાં રાજકીય ઘરને એક પછી બીજે એમ ઉત્તરોત્તર માળ ચઢાવ્યા જાયછે અને હલકો પાયો મોટાં ઊંચાં મકા-

૧૧. પ્રલયથકી માંડીને તે આજલગીમાં જગતના લોક અનેક મંડળમાં દેખાયા; એ મંડળોમાંનાં કેટલાંક વિખ્યાત થયાં; ભૂતકાળમાં પ્રત્યેક રાજ્યના લોક પોતપોતાના સત્વ રજ ને તમ, ધર્મ કામ ને અર્થ, કર્મ જ્ઞાન ને યોગ એનો સમગ્ર જય દેખાડતી ગયા ને આજે પાછાં રાજ્ય છે ને લોક છે. કાળે કાળે રાજ્યનગર ને રાજ્યપુરુષ વૃદ્ધ ને અદૃશ્ય થયાં તોપણ તે સૌ ઇતિહાસમાં (એ અપૂર્ણ, સત્યાસત્યથી ભરેલા, અસંપૂર્ણ થયલો માત્ર છ સાત હજાર વર્ષનો કેવાતો, જાંચો છે તેએ) આજે છાયારૂપ સતેજ ને શિક્ષક છે. એક મોટાં રાજ્યના ઘણાંક નાનાં રાજ્ય થાય છે, ઘણાંક નાનાં રાજ્યો મળીને એક મોટું રાજ્ય થાયછે; એકજાતિ—દેશના

—તને બીલી રાખયે ને ઢીલા સાંધા તેના ભાગોને સજ્જડ બેસતા ગખ્યશે એવી સેઓ ટાડમાં આરા રાખ્યાં કરેછે પણ તેજ મકાન ક્ષણમાં પોતાનાજ ભારથી પડુછે અને છૂટા વેરાતા પડેલા કકડાઓ રહેછે તેના ઊપર પહેલાંના સરખો વળી કોઈ ડાહ્યો શિલ્પી નવું મકાન બાંધે છે. રાજ્યોને નિરોગી રાખવાને વખતે વખતે લડાઇયો થવી જરૂરની છે; લડાઈ થકી જય મળે પણ ઇતિહાસવાણી મોટે સાદે જણાવેછે કે અન્યાય તથા લૂટ એ ઉપર ચાલતું મોટું રાજ્ય ક્વચિત્ ટુંકે છે."

બાર્ય લખ્યું છે "આપણે જોઇયે છિયે કે યુરોપનાં કેટલાંક રાજ્ય પોતાની શક્તિયોને દરેક દિશાએ ધધા તથા સૂધારામાં કામે લગાડી પોતાની બહારની આબાદીને ઊંચામાં ઊંચી કરવાને હોસ ખંતથી તજવીજ કરેછે. બાફને જોરે ચાલતાં વાહાણ, નેહેર, આગગાડીના રસ્તા, કારખાનાં, વેપારીયોની મંડળીઓ ને બીજાં તેવાંજ કામ અજબ પમાડે તેવી ઝડપથી બન્યા છે. એ સંધાં જોકે એક પાસથી માણસના વિચારને રાજ્યોની ઉથલપાથલની ખુવારી તરફથી ખસેડે છે તોપણ તે બીજી પાસથી લોકને ઝુલાવામાં નાખે છે—લોક ખરાં સુખને પુરું પાડનાર જે મૂળ તેને જોતા નથી પણ પોતાના ખ્યાલમાં નક્કી કરેછે કે માણસનાં દુઃખ અહીં નીચેથીજ મટશે, ઉપરથી નહિ. વળી ભય રાખવાને ઘણુંજ મોટું કારણ છે કે જે ઉપાએ વેપારને મગવડો મળી છે તેજ ઉપાય અનીતિના પ્રસારમાં ને મોટી હાનિની યોજના તરત પાર પાડવામાં ભયંકર સાધન થઈ પડે." "જગતના લોક સુખી થાય તેવું કરવાને માણસની સઘળી શક્તિયો એક પછી એક ને સાથે ઉદ્યોગે વળગી ચૂકી છે. સત્તા ને સ્વતંત્રત મોટાં રાજ ને નાનાં રાજ, ધનવંતની ગૌજમત્રા ને ગામડીઆની સાદાઈ વિદ્યા ને કળા એ સઘળા માણસ જાતને ખરું ને સ્થાયી સુખ આપી શક્યા નથી." "આજ કાલ ખ્રિસ્તી જગત પોતાનું ખરું સુખ મેળવવાને જે વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેનાજ ઉપર ભરોસો રાખેછે;" "રાજ્યોની આજકાલની વૃત્તિ કેટલીએક રીતે વસ્તુઓની સુરેહ ભરેલી હાલત આણવા તરફ થઈછે પણ સઘળે દિશામાં અનેક ગુંચવાડા થઈ ગયાછે કે જેના ઉકેલને માટે રાજનીતિ ચતુરાઈથી તજવીજ ચલાવે છે, પણ, ફતેહ મળવી એ તેની સત્તામાં નથી." પૂર્વ

લોક જુદા જુદા દેશોમાં જઈ વસેછે ને દેશદેશના લોક એકઠા વસી એક
દેશી થાયછે; દેશદેશનાં પુરુષ સ્ત્રી બાળક તરુણ વૃદ્ધ પોતપોતાનાં ગુણ
કર્મનાં દર્શન કરાવે છે પણ તે સૌ મનુષ્યની લીલામાં સમાવેશ પામેછે.
એ લીલા, અનંત લીલામાહેની એક છે. પણ તે, અનંત સંબંધી ને આદિ-
અનાદિ સંબંધી કંઈ કંઈ ભાસ કરાવે છે. એકમાં-નું અનેક ને અનેકમાં-નું
એક, અનેકમાંનું એકેકું ને એક એક મળીને અનેક-એકરૂપ અનેક,
અને ઉત્પત્તિ પછી લય ને પાછી ઉત્પત્તિ, (એ રેંટ માળ), અને સૂક્ષ્મ તથા
સ્થૂળ, અને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ, અને નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ, અને ધર્મ
તથા રાજ્ય એ સકળનો મહાજય મનુષ્યના-જગતના જ્ઞાનમાં સાર્થ, સધર્મ,
સરસ ને અખંડ પ્રકાશે છે.

સૂક્ષ્મદર્શન.

૧. અનંત સૃષ્ટિયોમાંની એક આ પૃથ્વીસૃષ્ટિ છે ને એમાં અસંખ્ય સૃષ્ટિયો છે કે જેનો સમાવેશ જડ અને ચૈતન્ય (ઉદ્ભિજ્જ તથા પ્રાણી) એમાં થાયછે; પ્રાણીસૃષ્ટિયોમાંની એક મનુષ્યસૃષ્ટિ છે ને એ સૃષ્ટિ સકળ વિશ્વના મહાનિયમોને અધીન રહેતાં જડચૈતન્યની લીલા સાથે અવશ્યે વિશેષે પોતાની જ્ઞાનલીલા દાખવે છે. જેમ બીજી સૃષ્ટિયોનાં બાહ્યાંતર કાર્ય થયાં કરેછે તેમ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં પણ શરીરમનનાં કાર્ય થયાં કરે છે; પણ હું એ શબ્દમાં રહેલા અર્થની મનુષ્યને અંતરપ્રતીતિ છે તેથી તેનું અભિમાન પ્રગટે છે ને એથી તે જાણીને-જાણતાં-જાણવે પ્રયત્ન કરેછે અને જસ અપજસ, સુખદુઃખ મહલાવી ભોગવે છે. જ્ઞાતા-કર્તા-ભોક્તાપણું મનુષ્ય-વ્યવહારમાંજ પ્રગટ પ્રસિદ્ધ છે.*

-ઉપર હમ્મેશાની સુલેહ માત્ર માણસની તજવીજથી મળવાની નથી પણ માત્ર પ્રભુની સત્તા તથા કૃપાથીજ મળવાની છે."

ટેલરે લખ્યું છે "પૃથ્વીના પ્રદેશો પાડ નદી સમુદ્રથી જૂદા પડ્યા છે. તે ઉપરથી ખાતરીની શાહેદી મળે છે કે મોટા શિલ્પીનો ઉદ્દેશ પૃથ્વી ઉપર ઘણી જાતના લોક વસે તેવો છે કે જેઓએ હમ્મેશ એક બીજાથી જૂદાંજ હોવું જોઈએ. લોભી સત્તાવાળા પુરુષ અણધારી અનુકૂળ જોગવાઈયો એકઠી મળી આવેથી થોડીવાર પોતાનાં રાજ્યની સીમા હોવી જોઈયે તેના કરતાં અતિશય વધારે પણ તે થોડા કાળમાં ઘટેછે કેમકે સરકારનું ને ધારાનું જોર ઓછું થાયછે.

* જે વસ્તુ પોતાની મેળે ઠામ ફેર કરી શકતી નથી, વધી ઘટી શકતી નથી ને જે રૂપરંગવાળી હલકી ભારી ઊની ટહાડી આપણને લાગેછે તેને

પ્રમાણે મનુષ્યનાં ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો છે ને દેશદેશના રાજ્યગણ્યના શક્તિમન્ત જનોએ શિક્ષારૂપ નિયમવિધિ–ધર્મ રચ્યાછે કે જેને અનુસારી મંડળના લોક વર્તેછે; તો, મનુષ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેના સૂક્ષ્મધર્મમાંજ રહેલું છે અને તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ સમયે સમયે વ્યવસ્થિત થતા સ્થૂળ ધર્મોને શ્રદ્ધાએ પાળવામાં પ્રકાશે છે.*

ધર્મના વિષય અનેક છે પણ ત્રણ મુખ્ય છે; પોતાના પિંડ સંબંધી, જનના પરસ્પર વ્યવહાર સંબંધી ને જગત–જગદીશ્વર સંબંધી; પહેલામાં બાહ્યાંતર સ્વચ્છ રાખવું ને બીજાંઓને રૂડી શિક્ષા મળે તેવું આચરવું, બીજામાં પ્રમાણિકપણું રાખવું ને પરોપકાર કરવો અને ત્રીજામાં જીવ–જગત–જગદીશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવું ને જગદીશ્વરની ઉપાસના કરવી એ મુખ્ય ધર્મલક્ષણ છે.

મનુષ્યનાં અભિમાનવડે તેનો વ્યવહાર સતેજ દેખાયછે પણ કેવળ નિરભિમાન થવું કે અંકુશિત–નિયમિત અભિમાન રાખવું એવી એવી ધર્મશિક્ષા વડેજ તે વ્યવસ્થિત સુંદર સુખકર રહેછે; વળી મનુષ્ય ઇચ્છેછે, લક્ષેછે, મથેછે પણ તે કેવળ પોતાનાજ પ્રયત્નવડે સિદ્ધિ પામી શકતો નથી–તે સહાય યોગને અધીનછે; તે વારે વારે ભૂલેછે, પસ્તાયછે, નિરાશ થાયછે, આધિવ્યાધિઉપાધિથી પીડાયછે ને જેમ વધારે જાણેછે તેમ પોતાને અપૂર્ણ પરતંત્ર સમજી પોતાનાં અભિમાનને શાપે છે.

પણ તેનું મૂર્છિત અભિમાન ફરી પાછું જાગેછે ને તે પોતાની રાગી વિરાગી પ્રકૃતિ પ્રમાણે સર્વજ્ઞાતા, સર્વકર્તા, સર્વભોક્તા સર્વેશ્વરને આગળથી તેની પાસે પોતાને ભાવતું સુખ જાચેછે (મરણ પછીને માટે પણ) અથવા તેનાં સ્વરૂપના વિચારમાં સુખ માણે છે;–તે ધર્મને આદરે છે.

૩. મનુષ્ય જન્મી વૃદ્ધિ પામી અમુક સ્થિતિયે પહોંચી મરણ પા-

---

* સ્થિતિવિના ધર્મ નથી ને ધર્મવિના સ્થિતિ નથી; અવ્યવસ્થિત લોક ગમે તે પ્રકારની પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેછે ત્યારે કોઈ મહાપુરુષ પોતાનાં મંડળનો ધર્મ સ્થાપેછે ને તેને વ્યવસ્થિત રાખવાને કાળકાળના પંડિતો ઉપધર્મ પ્રવર્તાવેછે; કાળ–લોકની સ્થિતિ એજ પંડિતોને ઉભા કરેછે ને પંડિતોએ લોકને ઉપધર્મ આપવા એ તેઓનો ધર્મ છે.

ઇશ્વર વિષયના ધર્મ પ્રત્યે મંડળ મંડળનાં રાજા પ્રજા સૌ સરખોજ હક ધરાવેછે અને ધર્મ કર્મનિષ્ઠ જનો પોતાનાં મંડળમાં માનપાત્ર ગણાયછે. ઇશ્વર વિષયના ધર્મમાં બીજા સઘળા વિષયના ધર્મો આવી જાયછે; અને એજ વિષય મંડળ મંડળના પંડિતોના સૂક્ષ્મ વિચારોનો ભાસ કરાવે છે.

મેછે પણ મનુષ્યસૃષ્ટિ હજી નાશ પામી નથી;– સ્ત્રી પુરુષને સંયોગે નવાં મનુષ્ય જન્મે છે ને એ પોતાની જ્ઞાનકર્મલીલા રમેછે. મનુષ્ય આખાં વિશ્વની લીલાનું રહસ્ય જાણવાને અંતે ખોળ કરે છે પણ તેનો પાર લાધતો નથી,–તે જ્ઞાનવડે અનેક અટકળ કરેછે પણ થોડીકજ તે અનુભવમાં આણી શકેછે,–તે ચિંતેલી સ્થિતિનો યોગ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી તોપણ તે તેની સાધનાને માટે ઉત્સાહે પ્રયત્ન કરેછેજ, અને ધર્મને અનુસરતાં રહી પ્રયત્ન કરેછે એજ તેનું જયી આનંદી સ્વરૂપ છે.*

મનુષ્યસૃષ્ટિ વિશ્વના સંબંધમાં રહી પોતે જ્ઞાને રંગાઈ અખિલ વિશ્વને રંગેછે ને વિશ્વના કારણ–કર્તાનું (નિર્ગુણ સગુણનું) ધ્યાન દર્શન કરેછે; અને મનુષ્યસૃષ્ટિમાંના એક પ્રદેશના એક ખૂણામાંનો એક હું નર્મદ આ રાજ્યરંગદર્શનગ્રંથની દુર્લભ સમાપ્તિને ટાણે સગુણ એકને–શ્રીરંગને પ્રેમે પ્રણમુંછું ને સ્તવુંછું, વિજયવિજય શ્રીરંગ!—

અને એ વિશ્વેશ્વર પરમોદાર જગતગુરુ ધર્માત્મા સિદ્ધ પુરુષ અખિલ વિશ્વને વ્યવસ્થિત સુંદર રાખતાં ધ્યાન જ્ઞાન પ્રયત્નના અભિમાની મનુષ્યને ધર્માર્થકામમોક્ષને અર્થે અંતર્બોધ સદા સર્વત્ર આ સૂક્ષ્મમંત્રે (રહસ્ય અવ્યક્ત રાખીને) કરેછેઃ—

એકસ્મૈ સત્યસ્વરૂપાયનમઃ

---

* બાહ્યચિત્તવૃત્તિનો અવરોધ કીધો તે અથવા પરમાત્મા સાથે આત્મા ભેળી દેવો તે અથવા આત્મા પરમાત્મા બે મળીને એક થયા હોય તે યોગ; પણ વ્યવહારમાં એકાદું કાર્ય થવાને સાધનસામગ્રીનું સમ્મિલન થવું–થઈ રહેવું તે યોગ. કોઈ કહેછે કે દૈવે (પૂર્વ દેહના કર્મવડે) કોઈ કહેછે કે સ્વભાવે કોઈ કહેછે કે કાળે (રતે ફળ હોય), કોઈ કહેછે કે પુરુષપ્રયત્ને ફળસિદ્ધિ થાયછે પણ કુશળબુદ્ધિ પુરુષો મનુ યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ સ્મૃતિકારોએ દૈવાદિ સર્વના સંયોગે થાયછે એવું કહ્યુંછે. વશિષ્ઠે કહ્યુંછે કે નિયમ પાળવા તે પુરુષાર્થ ને ફળસિદ્ધિ થવી તે દૈવ છે; જે ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી નિઃકામ રહેછે તેને પ્રાપ્તિ થાયછે (મન મારી સંસારના મોહમાં ન પડવું એ મોટું પુરુષાર્થ છે); ભોગને અર્થે જે એકાંતમાં તપ કે વ્યવહારમાં પ્રયત્ન કરેછે તે પણ અર્થ સિદ્ધિ પામેછે (પણ એને પાછાં દુઃખ છેજ); નિશ્ચયે પ્રયત્ન ન કરે ને અનેક વાસના કર્યાં કરે તેને ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. અનિચ્છ, પરેચ્છ ને સ્વેચ્છ એ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રારબ્ધ–યોગ કહેવાય છે.

ધર્મદર્શન.

૧. જાણ્યાવિના નિયમ બંધાતા નથી, નિયમવિના જાણેલાનું સ્મરણ રહેતું નથી (લાભ થતો અટકે છે, જડત્વ આવેછે ઇ૦) અને વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધાવિના નિયમ પળાતા નથી; જ્ઞાનવિના સંકલ્પ નથી, સંકલ્પવિના સિદ્ધિ નથી, અને ભાવ તથા કર્મવિના સંકલ્પ તે વિકલ્પ થઈ રહેછે; અર્થાત્ જ્ઞાન અને સંકલ્પપૂર્વક શ્રદ્ધાયુક્ત આચરણ-ધર્મ એ બેનો નિત્યસંબંધ છે.

જ્ઞાન ધર્મને સ્થાપેછે ને ધર્મ જ્ઞાનને અનુસરી પ્રવર્તે છે, તોપણ જ્ઞાન દુર્લભ તથા થોડાને માટે અને ધર્મ સુલભ તથા સૌનેમાટે છે. ધર્મ નિવૃત્તિના તથા પ્રવૃત્તિના હોયછે; નિવૃત્તિના તે ઘણો કાળ રહેછે ને પ્રવૃત્તિના કાળે કાળે બદલાય છે. નિવૃત્તિના ધર્મ પણ બે પ્રકારના-સૂક્ષ્મ અથવા નિત્ય અને સ્થૂલ અથવા અનિત્ય હોયછે.*

---

* (અંતઃકરણની પ્રતીતિવાળું) જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી ત્યાસુધી જીવને બહુ બહુ સંકલ્પવિકલ્પે ગભરામણ થાયછે; પ્રાપ્ત થયલું જ્ઞાન પણ કાળે કાળે જીવની બાહ્યવૃત્તિના ફેરફાર પ્રમાણે સંકલ્પવિકલ્પને આવરણે સતેજ નિસ્તેજ ઊંડઅઊંડ થાયછે; તોપણ સંકલ્પભણી લક્ષ રાખતાં જાણવાનું તે વેલું પ્રાપ્ત થાયછે ને જાણેલું તે મોડું લય પામેછે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા તેનું સંરક્ષણ એ બેને અર્થે સંકલ્પ-દૃઢનિશ્ચય અવશ્ય છે ને એને સબળ રાખવાને શ્રદ્ધા સ્નેહ ભરી ક્રિયાશક્તિ અગત્યની છે. કોઈ સમે સંકલ્પ ને કોઈ સમે વિશ્વાસ-ભાવ ધર્મનું મહત્વ હોયછે; પણ જ્યારે સંકલ્પ કે વિશ્વાસ બંને ઢીલાં પડી ત્રુટિત થાયછે ત્યારે કર્મ પણ નિષ્ફળ નિસ્તેજ જડરૂપ દુઃખદ થઈ પડેછે.

અમુક જ્ઞાન સત્ય છે એમ માનવાને અંતઃકરણની પ્રતીતિ જોઇયે; તે પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ અનુભવે, ન્યાયને અનુમાને, કે પૂર્વકાળના લોકની સાક્ષથી થાયછે. વિદ્વાન મંડળ ને બીજા લોક, સૌજ અનુભવને સર્વોપરિ સબળ માનેછે, પણ અનુભવના અભાવમાં વિદ્વાનો અનુમાનને અને લોક પૂર્વકાળના કથનને સબળ માનેછે,-વિદ્વાનોનાં (સમા પ્રમાણે ને પ્રકૃતગુણ પ્રમાણે થયલાં) અનુમાન કાળે કાળે ને એકજ કાળે પણ જુદાં જુદાં હોયછે, અને લોક પોતપોતાને ગમતું ફાવતું ગ્રહણ કરેછે; અને જે કાળે જે અનુમાન ઘણા લોક માનતા થાયછે તે કાળે તે અનુમાન સત્ય છે એમ મનાય છે; પંડિત પણ જયી ત્યારે કહેવાય છે કે જ્યારે તે થોડી સમજના તથા કેવળ મૂર્ખ એવા ઘણાંક જણને પોતાના કરી લેછે ત્યારે (પછી ખાતરી કરી આપીને કે, તેઓને રૂચતું કરીને કે પછી બળાત્કારે કે એ સર્વ રીતે). જે કાળમાં લોક અભણ ભોળા હોય પણ તેઓનાં

૨. પ્રલય પછી* લોક ઠામ પડી પ્રકાશ્યા તેઓના મનની વૃત્તિ અવશ્યે ને વિશેષે ઈશ્વર ભણી હતી; અને ધર્માધિકારીઓનું જ્ઞાન સામાન્યરીતે આ

-અંતર પ્રપંચનાં જાળાંથી મલિન નહોય તે કાળમાં તે લોકમાંનાજ જેઓએ એકાંત ધારણા ધ્યાનમાં લોકની સ્વભાવવૃત્તિઓ યથાસ્થિત જોઈ લઈ જે જ્ઞાન સાથ નક્કી કીધું હોય, જે જ્ઞાન લોકે પોતાના પ્રકૃત પ્રધાન ગુણને સ્નેહે ને દૈવી ચમત્કારોની પતીજે માન્યું હોય, જે જ્ઞાન કાળકાળના પંડિતોમાંના કેટલાંકનાં અનુમાનોએ પણ પ્રકાશિત રહ્યું હોય તે જ્ઞાન અવશ્યે સબળ સત્યછે.

હાલના કેટલાક પંડિતો દૈવી ચમત્કાર-યોગ-મંત્ર-તંત્રની સિદ્ધિને માનતાજ નથી, કેટલાક સંશયી છે ને કેટલાક આપો પણ તોડ બતાવેછેઃ આર્નલ્ડ લખેછે કે "હીરોડોટસે દેવી ચમત્કારવિષે લખ્યું ત્યારથી તે હાલમાં 'આનિમલ માગ્નેટિઝમ'-ચેતનની આકર્ષણશક્તિ વિષે છેલ્લામાંછેલ્લી જે વાર્તા સાંભળવામાં આવીછે ત્યાંસુધીના દરમીઆનમાં ચમત્કાર વિષયમાં જે જે લખાયું છે તે તે સઘળુંજ ખોટુંછે એમ કેહેવું તે ગેરવાજબી અને હઠથી જાદે થાય;" જ્યારે બહારની સાક્ષ કેટલાક ચમત્કારોને માટે ખાતરી ભરેલી નહોય ત્યારે તે ચમત્કાર બનવાનો સંભવ નહિ જેવોછે, પણ કેટલાક ચમત્કારને માટે જરા અસંભવ નથી પણ ઉલટું છે કે તે બનેલાજ; જેમકે ખ્રિસ્તીધર્મના પેહેલા ઉપદેશકોને જંગલી દેશમાં 'સ્પિરિટ'-આત્માની સહાયતા ખુલ્લી દેખાઈ હતી-એ વિષયમાં બહારની સાક્ષ ઉપરથી મનુષ્યની પતીજ થાયતો તેણે તે અદ્ભુત સહાયતાને સાચી માનવી; એજ મત ખરૂંનું પણ છે." એકાએક પ્રેરણા ઉઠેછે તે વિષે કૂઝં લખેછે કે "તે વિચારશક્તિથી જાદીજ એક શક્તિ છે, તે અવશ્ય તથા મૂળ એવાં સત્યનું ઈંદ્રિયજ્ઞાન છે, તે ઇચ્છા કે વિચાર કે આપોપું એના વિના સહજ પ્રકાશિત થાયછે પણ તેને પણ પોતાનો સમય આવેછે ત્યારે; તે સાચી તથા શુદ્ધ ચંચળતાનું પરિણામ છે."

મનુષ્યનાં મન એક કાળે વ્યવસ્થિત ને બીજે કાળે અવ્યવસ્થિત થાયછે, ને અવ્યવસ્થિત થાયછે કે પાછું વ્યવસ્થિત થાયછે ને એ સંધિ ઉપર ધ્યાની પુરૂષોને સહજ પ્રેરણા ઉઠેછે. તપસ્વી ઋષિયો, ધ્યાની પેગંબરો ને ભાવિક પુરૂષો એઓની અદ્ભુત જ્ઞાન કર્મશક્તિ વિષે સંશય દૂર કરવાને, અને યોગમંત્ર સિદ્ધિનાં ફળ પ્રાપ્ત કરવાને આર્ય લોકના અનેક શાસ્ત્રીય ગ્રંથોછે ને તેમાં સર્વ વિધિ લખ્યાછે; તોપણ તે પ્રમાણે આજકાલ કોઈ કરતું નથી ને પ્રયોગ કર્યા જોયા વિના વિરૂદ્ધ મત આપેછે!

"ધર્મથી ઉંચી જાતિમાં જન્મ થાયછે, આવરદા વધેછે, સુખ પ્રાપ્ત થાયછે અને અધર્મથી નીચી જાતિમાં જન્મ થાયછે, આવરદા ઘટેછે, દુઃખ પ્રાપ્ત થાયછે."

* પ્રલય પછી નવા સ્થપાયલા ધર્મમાં વેદધર્મનો જય તે કાળમાં સર્વોપરિ પ્રકાશતો. કેટલાક કેહેછે કે પ્રલય પેહેલાં જે ઉંચો સુધારો હતો તે ઉપર વેદનો સુધારો રચાયો છે [જેમ લાટિન સુધારા ઉપર હાલન સુધારો રચાયો છે

હતું કે જગતનો કર્ત્તા કોઈ એક છે, તેને કોઈ પ્રકારનો સ્થૂલ આકાર નથી, તે સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન છે, તે સર્વ લોકની દૃષ્ટિયે પડતો નથી પણ જેઓ ધ્યાને, જ્ઞાને કે ભાવે તેનું ચિંતન કરેછે તેઓને તે દર્શન આપેછે; તેણે લોકનાં સારાં નરસાં કર્મ પ્રમાણે તેઓને માટે જીવતાં સુખદુઃખ ને મૂએ સ્વર્ગ નરક નક્કી કરી રાખ્યાંછે; તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવી અવશ્ય છે; ઇત્યાદિ. સૂક્ષ્મધર્મ (સામાન્ય) આ હતાઃ બાહ્યાંતર નિર્મળ રાખવું (પવિત્ર રેહેવું તથા સત્યપાળવું), જગદીશ્વર તથા દેવતાદિ એઓને પ્રસન્ન કરવાને જે કર્ત્તવ્ય તે વિધિયુક્ત કરવાં, કામક્રોધાદિકને વશ નથતાં વ્યવહારકર્મ કરવાં, ઇત્યાદિ. જ્ઞાન તથા સૂક્ષ્મધર્મ એને અનુસરતાં રહી અધિકારીઓએ પોતપોતાનાં મંડળના લોકને અનુકૂળ આવે તેવા સ્થૂલધર્મ રાખ્યા પણ તેમાં હોમબલિનાં કર્મ સર્વ લોકમાં પ્રધાન હતાં.

બાબલી, ઇજીપશીઅન, ચીના, ઇરાની એ ધર્માધિકારીઓમાં એક પરમેશ્વરનાં શુદ્ધસ્વરૂપ વિષે કેવું જ્ઞાન હતું તે વિષે આપણને ખરી જાણ નથી; ઇજીપશીઅન પંડિતોમાંના કેટલાકે આર્યલોકનાં જ્ઞાનની ઝાંખી કરાવી હતી ને સર્વાત્મા, પ્રકૃતિ ને ગુણ એ ત્રણ તત્વને માન્યાં હતાં; ઇરાનીઓએ હોરમજદ ને એહેરીમન એ બે શક્તિને ગાઈ હતી. આર્યલોકે પોતાના ઋષિયોનાં તપોબળે અનુભવેલું, ને પોતાના બ્રાહ્મણોએ વિદ્યાબળે સિદ્ધ કરેલું બ્રહ્મજ્ઞાન સંકલ્પ શ્રદ્ધાએ સત્ય માન્યું હતું—એક સૂક્ષ્મજ્ઞાન સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે; તેજ પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ પ્રકાશી દૃઢ થઈ ને આ સ્થૂલ વિશ્વ રચાયું છે; સ્વર્ગ—આકાશ—પૃથ્વી, આનંદ—તેજસ—સ્થૂલ, સત્વ—રજ—તમ, ઉત્પત્તિ—સ્થિતિ—લય, એ ત્રણ ત્રણ ગુણ બ્રહ્મના પ્રકાશસામર્થ્યમાં રહી પોતપોતાની લીલા દરસાવેછે. સંકલ્પનિષ્ઠા આર્યલોકમાં બહુજ સબળી હતી;* કર્મનિ-

---

—તેમ]; કેટલાક કહેછે કે વેદ અનાદિ છે એટલે એની પેહેલાં ઇતિહાસની જાણમાં કોઈ બીજું પુસ્તક આવ્યું નથી; આર્યલોકનાં પુરાણ પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે વર્તમાનમાં જે વેદ છે તેજ સૃષ્ટિને આરંભે હતા; પેહલા મન્વંતરમાં બ્રહ્મા—સ્વંભૂમનુએ સહજ પ્રેરણાથી વેદ ભણ્યા હતા; પ્રત્યેક મનુના આરંભમાં તેના તેજ વેદની આવૃત્તિ થાયછે; કાળે કાળે ચક્રક્રમણમાં તે પોતાની તુર્યા, જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હોયછે.

* અધિકારી બ્રાહ્મણ વર્ગમાંના ઘણાંકજણની તથા ક્ષત્રી રાજાઓની—મહાજનોની સંકલ્પ ઉપર નિષ્ઠા હતી તેથીજ કેવળ સૂક્ષ્મ—ચૈતન્ય —બ્રહ્મજ્ઞાન

શામાં આર્યથી ઉતરતા ઈરાની, યાહુદી અને ચીના એમ્મા હતા–ઈરાનીં-
ઓનો સત્ય ઉપર સંકલ્પ હતો, ઈશ્વરની પ્રતિમા નજ કરવી તથા નજ
પૂજવી ને પરધર્મીનો સંસર્ગ નજ કરવો એ સંકલ્પ યાહુદીઓના હતા અને
પૂર્વજો–વડીલ ઉપર ભક્તિ એ ચીનાઓનો સંકલ્પ હતો.

૨. કાળાંતરે મનુષ્યનું મન આત્મા તથા પ્રકૃતિના વિચાર ભણી
વાળ્યું, ને બાહેરથી તે, એક ઈશ્વરનું જ્ઞાન ભૂલ્યું અથવા એવિષે નિસ્પૃહ રહ્યું
અને તેથી નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિ સંબંધી અનેક બુદ્ધિએ અનેક ધર્મ ચલાવ્યા.
ચાનમાં ને ઈરાનમાં નવી વ્યવસ્થા થઈ, પણ પ્રવૃત્તિની બાબતમાં એક
ઈશ્વરનું જ્ઞાન તેજ માગ્યું નહોતું. હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મ હતો; યાહુદી-
ઓએ જરૂસલેમમાં બીજીવાર દેવળ બાંધ્યું (૫૩૯–૫૧૫) ને એક ઈશ્વ-
રને માનવા વિષે સંકલ્પ કીધો પણ વળી અનેક પંથો નિકળ્યા હતા; ગ્રી-
સમાં લોક ધર્મવિષે નિસ્પૃહ હતા–તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અનેક મત પ્રસિદ્ધ
કીધાં પણ તેમાંથી માત્ર નૈતિક સ્ટોઇક એપીક્યુરીઅન જ પોતાનાં આચરણથી
કેટલાક લોકને નિવૃત્તિનો ધર્મ સમજાવ્યો હતો. રોમનો ગ્રીકના જેવા
નહોતા–તેઓનો (૮૦ સુધી) દેવતાઓ ઉપર ભાવ હતો ને કેટલીક નીતિ
વિષે તેઓના દૃઢ સંકલ્પ હતા. ખ્રીસ્તના પ્રથમ કાળમાં પ્રવૃત્તિથી આમાં
રહેવું એટલે ત્યાગી થવું, દેહ કષ્ટ કરવું, ઉપદેશ કરવો એ સાધુઓના ધર્મ
હતો અને દયા તથા પરોપકાર, સમાનતા તથા ન્યાય એ ઉપર રચાયલા
નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિના ધર્મ લોકનેમાટે હતા. હિંદુસ્થાનમાં મૂર્તિપૂજન નહોતું તે
નવુંજ દાખલ થયું.

૩. કાળાંતરે પાછું એક ઈશ્વરનું જ્ઞાન સતેજ થયું પણ તેને સાબળ
રાખવાને લોક પાત્ર નહોતા. હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધધર્મની પડતીમાં બ્રાહ્મ-

—સતેજ રહ્યું ને મહાભારત ઘણે કાળ વ્યવસ્થિત પ્રકાશ્યું. સગરે પોતાના દિકરાને
રાજ્ય આપવાને માટે વનમાં કહાડી મુક્યા હતા. પિતાનું વચન પિતાનાં મ-
રણ પછી પણ રાજ્યનો લોભ ન રાખતાં ને સંબંધી જનની મમતા તોડીને પણ
પૂર્ણ કરવાને રામે વનવાસ લીધો; ધર્માધર્મનાં યુદ્ધ થયાં નિર્ભય વિભીષણ
અડીને રામે પોતાના વડીલ ભાઈને છોડી રામનો સંગ લીધો; સતી ઉપર બ-
લાત્કાર કરવાની રાવણે હામ ન ભીડી; કુંતીનું વચન મિથ્યા ન જાય માટે દ્રોપદી
પાંચ પતિની સ્ત્રી થઈ પણ સત્યને વળગી રહી; સંકલ્પનિષ્ઠ દ્વાપરમાં એવી થઈ
હતી–ભીષ્મ, દ્રોણે દુઃશાસનનો અધર્મ અધિવાદને જોયાં કીધાં હતાં ને યુદ્ધમાં
તે કૌરવપક્ષમાં રહ્યા હતા.

ણેએ પુરાણોક્ત ધર્મ* પ્રવર્તાવ્યોઃ-શિવશક્તિનાં પૂજન, અનેક દેવતાઓની ઉપાસના, એ ચાલ્યાં; યોગી, મંત્રશાસ્ત્રીઓ નિકળ્યા; દક્ષિણ ને વામ એવી બે પદ્ધતિનાં ધર્મ કર્મ મનાયાં. જ્યુડિઆમાં ક્રૈસ્ટે નવો બોધ કીધો કે જે તેના શિષ્યોએ પશ્ચિમ એશિયાના લોકને અને ગ્રીસ ઇટલીના લોકને આપ્યો. (ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મ મનાતો થયો હતો.)

૪. કાળાંતરે જગતનું મન અવ્યવસ્થિત થયલું તે પાછું વ્યવસ્થિત થવા લાગ્યું ને હિંદુસ્થાનમાં શંકરાચાર્યે ને આરબસ્તાનમાં મહમ્મદે જૂદી જૂદી ધર્મવ્યવસ્થા કરી એક જગદીશ્વરનું જ્ઞાન પ્રકાશિત કીધું. શંકરે એક અદ્વૈત બ્રહ્મ-સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનો બોધ કીધો અને પુરાણોક્ત શૈવ માર્ગ સ્થાપિત રાખ્યોઃ-બ્રહ્મજ્ઞાનને વિરાગ તથા ભક્તિ એ બે વડે સબળ

* પુરાણ ક્યારે થયાં એ વિષે ને હિંદુસ્થાનના જૂના બનાવોના કાળ વિષે હાલતો અટકલે ગણના કરવાની છે. યૂરોપના પંડિતો ઇ૦ સ૦ સૈકા ૮-૧૬ માં પુરાણો થયાં કહે છે. દ્વાપરના અંત લગી (અને આર્યમતે કલિયુગના ૧૫૦૦ વર્ષ સૂધી પણ) વેદધર્મ તથા સ્માર્ત ધર્મ હતા એતો નક્કી જેવું સમજાયછે. વેદોક્તદેવતા બદલાઈ પુરાણોક્ત દેવતા થયા ને તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ એ ત્રણને મુખ્ય માની બ્રહ્માનુ મહાત્મ અંતરપટે રાખી શિવ, વિષ્ણુનાં મહાત્મ પ્રધાન રાખ્યાં છે; વિક્રમકાળીદાસના કાળમાં શિવશક્તિનાં પૂજન સતેજ હતાં; શંકરાચાર્યને માટે યૂરોપના પંડિતો અને રામમો૦, ભાઉ દા૦, યજ્ઞેશ્વર એઓ ઇ૦ સ૦ ૮-૯ ગણેછે; શૃંગેરીના પંડિતો, તારા૦ તર્ક૦, દયા૦ સર૦, એઓ બાવીસો તેવીસો કહેછે.

વિક્રમ શાલિવાહનના કાળને માટે નવા પંડિતોને આનાકાની નથી પણ યુધિષ્ઠિરના કાળને માટે (જે હજી ગણાયછે) વાંધોછે ખરો. કલિયુગનો આરંભ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૧૦૧ વર્ષ ઉપર થયો-પેહેલા શકવર્તી યુધિષ્ઠિરનો શક ૩૦૪૪ વર્ષ (વિક્રમ શકના આરંભ લગી) ચાલ્યો. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા આઠમામાં ઘણાક જૂનાં ગ્રન્થો પુરાયાં તે કાળ કળિયુગના ૨૪૦૦-૨૫૦૦ વર્ષ ઉપર આવેછે ને એ કાળ પ્રલયકાળના ૨૩૪૮ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ છે તેથી જરાક વધારે છે. યૂરોપના પંડિતોની ગણતરી આર્ય પંડિતોની ગણતરી આગળ કંઈજ નથી-સાતમા મનુએ પ્રલયની લીલા જોઈ તેને આજ ૧૨૦૫૩૨૯૭૯ વર્ષ થયાંછે; પ્રત્યેક યુગનાં વર્ષોના સહસ્ત્રાંશ કાળ લઇએ તો એક યુગનો સરવાળો ૪૩૨૦ આવેછે. આ અઠાવીસમા યુગનો આરંભ કાળ અને પ્રલયનું વર્ષ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૩૪૮ એ કાળ એ બે જેમાં આવી જાય તે કાળની ગણતરીનું અધિષ્ઠાન રાખી આ ગ્રંથની રચના કીધી છે.

ાન તો સતેજ રહ્યું; પણ શિવને બદલે વિષ્ણુ પ્રધાનદેવ મનાયો, રામ-
ણના અવતાર મનાયા; અને છેલે કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિ તથા ધર્મગુરુની
શ્રેષ્ઠ મનાઈ.

ધર્મસંબંધી વર્તમાનસ્થિતિ આ પ્રમાણે છેઃ પ્રવૃત્તિની દોડ અતિશય
વાથી કેટલાક લોક ઈશ્વર વિષે, આત્માનાં અમરપણાં વિષે, પાપ
નિસ્પૃહ છે ને ઘણાક સંશયી છે; તોપણ એક ઈશ્વરનું જ્ઞાન હજી
જ થયું નથી. જાપાનના લોકે દેવળોમાંથી મૂર્નિયો ખસેડવા
સ્થાનમાં એક જગદીશ્વરની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવા વિષે, મૂર્તિ
અને વ્યવહાર નીતિ વિષે લોકમાં ચરચા ચાલેછે; મુસલમાન
વૃત્તિના ધર્મ વિષયમાં છેકજ અવ્યવસ્થિત જડરૂપ બની
રોપ અમેરિકાના પ્રોટેસ્ટંટ લોક પ્રવૃત્તિભોગના લોભ વધારતાં
આવી રહેલા છે; યુરોપ કાથલિક આસ્ટ્રિયા તથા
ને તે પોતાની કાથલિક પ્રજાના પાદરીઓ ઉપર સખ્તી
પંથનું જોર ઢીલું પડી જવાનો સંભવ છે.

(પ્રમાણ ક્યારે ... લેતો આટકે ગણના ... થયા ... સુધી પણ) એના લખાણનો સારાંશ આ છે કે પ્રલયપછી તે ઈ૦ સ૦ પૂ૦
...ગી જગતનું મન અવશ્યે ને વિશેષે નિવૃત્તિ ભણી હતું. મ-
...ગુણ રાજાનું રાજ્ય હતું, એનો પ્રધાન ધર્મ હતો અને શ્રેષ્ઠ પ્રજા
...સી-વિરાગી-ત્યાગી હતી.

ઈ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા આઠથી જગતનું મન વિશેપે પ્રવૃત્તિ ભણી દોરાતું
ગયુછે ને હજી પણ દોરાય છે. ઈ૦ સ૦ સૈકા ૭ સુધીના કાળમાં મનના
સત્ત્વગુણ રાજાનું રાજ્ય હતું; એનો પ્રધાન અર્થ હતો ને શ્રેષ્ઠ પ્રજા તે ત્યાગી-
વિરાગી-રાગી (નિવૃત્તિધર્મમાં) અને ન્યાયી-પ્રેમી-શૂરી (પ્રવૃત્તિધર્મમાં) હતી.

ઈ૦ સ૦ સૈકા ૭ થી મનના તમોગુણ રાજાનું રાજ્ય ચાલેછે, એનો
પ્રધાન કામ છે ને એની શ્રેષ્ઠ પ્રજા રાગી-પ્રેમી (નિવૃત્તિમાં) અને વિલાસી-
ધની (પ્રવૃત્તિમાં) છે.

૭. એશિયાએ નિવૃત્તિના તથા એને અનુસરતા સમય સમયના પ્રવૃ-
ત્તિના ધર્મ પ્રવર્તાવ્યા છે અને તેને નિત્ય તથા સમયે સમયે યથાસ્થિત
પાળ્યા છે; અને યુરોપે એશિયાના નિત્ય ધર્મોને અવશ્યે માન આપતાં રહી